

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги
Тошкент Ислон Университети

Раҳматуллоҳ қори Обидов

ҚУРЪОН ВА ТАФСИР ИЛМЛАРИ

фанидан ўқиладиган маърузалар матни

«Тошкент Ислон университети»
нашриёт-матбаа бирлашмаси

2003

Ушбу дарсликда Қуръон ва тафсир илмлари ҳақида сўз юритилади. Унда ҳар хил даврларда — пайғамбаримиз (с.а.в.), саҳобийлар, тобиъийлар ва кейинги даврлардаги Қуръони Карим тафсири ва муфассирлар ҳақида, шунингдек турли даврларда яшаган муфассирларнинг тафсир қилиш усуллари ҳақида маълумотлар берилган.

Дарслик Ислоний ўқув юртлари талабалари ва Қуръон ва тафсир илмлари билан қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИМ 1-МАВЗУ. ПАЙҒАМБАРЛАР ВА ИЛОҲИЙ ДИН ҲАҚИДА

Дарс режаси

1. Инсоният Аллоҳнинг буюк мўъжизаси ва унинг Ердаги халифасидир.
2. Пайғамбарлар юборилишининг илоҳий ҳикмати.
3. Ҳамма пайғамбарлар келтирган дин Ислондир.
4. Ислондан бошқа динлар ҳақида:
 - а) Ислонийликдан чиқарилган динлар;
 - б) Инсоний (башарий) динлар.

1. Инсонлар туғилиши ҳақида Ғарб ва Шарқ олимлари ўртасида фикрлар, қарашлар хилма-хилдир. Аммо ҳозирда инсон зотининг бир асосдан, бир асладан, бир ота ва бир онадан тарқалганлиги илмий ҳақиқат ҳолини олганки, бу нарса қўпчиликка сир эмас. Аллоҳ Таъоло Қуръони Каримда шундай марҳамат қилади:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ (١٣)

«Эй инсонлар, дарҳақиқат, биз сизларни бир эркак (Одам) ва бир аёл (Ҳавво)дан яратдик ҳамда бир-бирингиз билан танишишингиз (дўст-биродар бўлишингиз)учун сизларни турли-туман халқлар ва қабила-элатлар қилиб қўйдик. Албатта, Аллоҳ билгувчи ва огоҳдир». (Хужурот, 13)

Қуръони Каримда Одамнинг қачон яратилганлиги айтилмаган, аммо Одамнинг яратилиши ва Одам қиссаси турли шаклларда тушунтириб берилган. Муфассир олимларнинг фикрларича,

وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (٣١)

«Аллоҳ Таъоло Одамга барча нарсаларнинг исмларини ўргатди», (Бақара, 31) ояти каримасида инсонга берилган илмнинг ҳудудсиз эканлигига ишора бор. Одам фарзанди, яъни инсон тажриба орқали ҳамма нарсани тушуниш ва билиш қуввати билан бутун борликларга ҳоким бўлиш учун яратилган. Бу оятда инсон билим даражасининг фаришталарникидан устун эканлиги кўрсатилмоқда. Аммо инсон бир ондаёқ яратилмаган, унга дастлаб тупроқдан шакл берилгандан кейин маълум вақт мобайнида тарбия бериб, сўнгги ҳолатига келтирилган.

Фаришталарнинг Одамга саждаси ибодат эмас, Аллоҳнинг буйруғига итоат, Одамга бўлган ҳурмат,

Инсон зотиға берилган юксак баҳодир. Чунки, Аллоҳдан бошқаға ибодат саждаси қилинмайди. Илм билан шарафлантирилган инсон шу тариқа фаришталардан ҳам юқори мавқега эга бўлди.

Баъзи Ислом олимлари шундай фикр берадилар: «Қуръондаги «Одам» умуман «Инсон»ни тамсил этган. Қуръони Карим бир неча оятлар билан инсоннинг тупроқдан яратилганлиги хабарини беради. Одам бизнинг отамиздир. «Одам ҳикояси» фақатгина инсонларнинг отаси бўлмиш биринчи пайғамбар Ҳазрати Одамнинггина эмас, ҳар бир инсоннинг ҳикоясидир. Қуръоннинг билдиришича, Одамнинг Ер юзига халифа қилиб юборилиши инсоннинг бутун табиат қувватларига ҳоким бўлишига ишорадир. Тадқиқотларга қараганда, инсонлар дастлаб дунёнинг энг катта қисми бўлмиш Осиё қитъасида яшаганлар. Кейинчалик бу ердан бошқа қитъаларга тарқаб кетганлар. Шу сабабдан, Осиё инсонларнинг илк таваллуд топган жойи, илк маданият, илк дин чиққан ҳудуд ҳисобланади.

Инсонларнинг дастлабки ҳаёти, уларнинг яшаш тарзи ҳақида археологлар ва тарихчилар шундай фикр билдирадилар: «Инсонлар аввал ваҳший бўлишган, кейинчалик даражама-даража юксалиб, бугунги маданий савияга етишган. Дастлаб чақмоқ тошдан ясалган болта билан иш кўрган бўлишса, кейинчалик темир қилич қўллай бошлашган. Демак, бу нуктаи назардан, инсон икки даврни – ваҳшийлик ва маданият даврини бошидан кечирди, деб ҳисобланади.

Лекин динлар тарихи билан шуғулланган олимлар археологияга оид, «инсониятнинг дастлабки даври ваҳшийлик даври бўлган», деган фикрни рад этадилар. Уларнинг фикрича, инсонларнинг дастлабки даври ваҳшийлик эмас, балки илк маданият давридир. Бу илк маданият дарсини инсонларга илоҳий пайғамбарлар беришган. Шу билан бирга, уларга илк диний фикрларни, яъни ягона Аллоҳга ишонишни ҳам шу пайғамбарлар етказишган. Илоҳий пайғамбарлардан илк маданият дарсини олган инсонлар кейинчалик бу маданиятдан узокпашиб, биринчи дарсни унутиш даражасида» ваҳшийлашганлар. Орадан маълум вақт ўтиб, яна илоҳий пайғамбарлар воситаси билан инсон аввалги маданиятга қайтарилган. Демак, инсон ўз ҳаёти давомида икки даврни – ваҳшат ва маданият даврини эмас, балки илк маданият, ваҳшат ва иккинчи маданиятдан иборат уч даврни бошидан кечирган. Ваҳшийлик эса, инсонлар учун икки маданият орасидаги бир босқичдир.

2. Аллоҳ Таъоло ўз қудрати билан жаннатда яратиб кейин ерга туширган Одам ота ва Момо Ҳавводан кўплаб ўғил-қизларни пайдо қилди. Улар ҳам ўз навбатида оила қуриб, фарзандлар кўришди, шу тариқа ер юзида инсонлар кўпайиб борди. Ернинг турли жойларида ўзларига макон қуришиб, шароит тақозоси билан турли қавмларга, қабилаларга ва миллатларга бўлиниб кетдилар. Ранглар, тиллар ҳамда урфу-одатлар ўзгарди. Буларнинг ҳаммаси Аллоҳнинг ҳикмати сабабидан бўлди. Аллоҳ Таъоло ўз ҳикматини каломи шарифда шундай баён қилган:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا (۱)

«Эй одамлар, раббингиздан қўрқинглар, у шундай зотдирки, сизларни бир кишидан яратиб кўпайтирди. Ундан (аввал) хотинини яратди ва икковидан кўплаб эркакларни ва хотинларни яратди». (Нисо. 1-оят. Ушбу китобда келган барча ояти карималарнинг таржимасида Шайх Абдулазиз Мансурнинг «Қуръони Карим маъноларининг таржимаси» китобидан фойдаланилади.)

Бошқа бир ояти каримада шундай дейди:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ (۱۳)

«Эй одамлар, албатта биз сизларни бир эркак ва бир аёлдан яратдик. Бирбирларингиз билан танишиб, алоқа ўрнатиш осон бўлсин учун сизларни қабилаларга ва миллатларга бўлдик. Аллоҳнинг наздида улуғроқларингиз такводорроқларингиздир». (Хужурот, 13.)

Инсоннинг ранги, тили ва миллати қандай бўлишидан қатъи назар, унинг Аллоҳ олдидаги масъулияти, вазифаси бир, яъни Аллоҳни таниш, унинг буйруғига бўйинсуниш, наҳий қилган нарсалардан сақланишдир. Уларнинг ўз масъулиятларини ҳис қилиб юрмоқлари, Аллоҳ олдидаги жавобгарликдан қўрқиб турмоқлари, имон-эътиқодда мустаҳкам бўлмоқлари, шайтон васвасасига алданмасликлари учун ҳамиша огоҳлантириб турувчи пайғамбарларни – элчиларни Аллоҳ Таъоло

юбориб турдиким, бу пайғамбарлар қайси қавмга юборилган бўлсалар, ўзлари ўша қавм ичидан танлаб олиндилар.

وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ
الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (٤)

«Биз ҳар бир пайғамбарни (хукмларимизни) ўз тилларида баён қилиб беришлари учун шу қавмнинг ичидан танлаб юборганмиз». (Иброҳим, 4.)

Бунинг ҳикмати шундан иборатки, биринчидан, ҳар бир қавмнинг ички аҳволотидан шу қавм орасида бирга яшаган одамгина мукамал хабардор бўлади. Иккинчидан, Аллоҳнинг топшириғини ўз қавмига етказишда таъсирлироқ усулни яхши билади. Учинчидан, қавм бегона одамга қараганда ўзлари таниган, ҳурмат қилиб юрадиган одамга тезроқ ва яхшироқ эргашади.

Аллоҳ инсонни икки борлиқ — кўз билан кўринадиган моддий ва кўз билан кўринмайдиган маънавий борлиқ билан яратган. Кўпинча инсоннинг моддий борлиғи маънавий борлиғидан устун келади. Ўша пайт инсоннинг иродаси Ҳақни таниёлмай қолади. Фазилат йўллари беркилади. Камолот даражасини топмаган ақлнинг кучи адолат ўрнатиш учун етмай қолади, кўз билан кўрилмайдиган нарсаларни гушунолмай қолади. Бу ҳол маънавий хасталиқдир. Бу хасталиқни даволайдиган бирданбир чора илоҳий тарбия бўлиб, унинг дастури эса пайғамбарлар воситаси билан инсониятга юборилган ваҳийдир. Ваҳий фақат пайғамбарлар воситасида юборилади. Таъбир жоиз бўлса, илоҳий ваҳий — ер юзига пайғамбарларнинг юборилишидир.

Исломи эътиқодга кўра, пайғамбарлик Аллоҳнинг бандаларига берган энг буюк лутфи, инсонлик даражасининг энг юксак чўққисидир. Ҳеч ким пайғамбарлик мақомига ўз зақоси, билими ва ўз ғайрати билан эришолмайди.

Пайғамбаримиз (с.а.в.) нинг муборак ҳадисларида Аллоҳ Таъоло Одам отадан бошлаб то бизнинг пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)гача 124 минг пайғамбар юборганлиги ҳақида хабар берилади. Жумладан, Ибн Мурдавайх тафсирида шундай ривоят мавжуд: «Саҳобаи киромлардан баъзилари (Абу Зарр Ал-Ғифорий) пайғамбаримиздан сўрадилар: «Эй Аллоҳнинг расули, Одам отадан то сизгача нечта пайғамбар юборилган?» Расулуллоҳ (с.а.в.): «Бир юз йигирма тўрт минг пайғамбар юборилган», — дедилар. «Уларнинг нечталари расул ҳисобланадилар?» Расулуллоҳ(с.а.в.): «Уларнинг уч юз ўн учтаси расуллардир», — деб жавоб бердилар.

Мазкур ҳадис айни матнда Абу Ҳотимдан ҳам ривоят қилинган: «Абу Умома (р.а.) айтадилар: «Мен расулуллоҳдан сўрадим: «Эй Аллоҳнинг пайғамбари, нечта пайғамбар юборилган?» Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: **«Пайғамбарларнинг ҳаммаси бир юз йигирма тўрт минг бўлиб, уларнинг уч юз ўн бештаси расуллардир»**. (Ибн Касир, I том, 46-56-бетлар.)

Аллоҳ субҳонаҳу ва Таъоло ҳар бир пайғамбарни алоҳида ўзига хос мўъжизалар билан қувватладики, бу мўъжиза ўз соҳибини ҳақиқатдан ҳам Аллоҳнинг вакили — элчиси эканлигини исботлайди. Ана шундай мўъжизакор пайғамбарларнинг 25 тасини Аллоҳ Қуръони Каримда номларини келтириб, баъзиларининг ҳаёт ва фаолиятлари ҳақида, умматлари билан бўлиб ўтган муносабатлари ҳақида, баъзи умматларга Аллоҳ Таъоло томонидан қилинган қараму марҳаматлар ва баъзиларига қилинган уқубатлар ҳақида баён қилган.

Мўъжизалар кўринишдан табиат қонунларига зиддир. Ҳар қандай кишининг ҳам бу нарсага ақли етавермайди. Лекин мўъжизалар бор ва ҳақиқатдир. Бу мўъжизаларни тушуниб етиш, қабул қилиш учун инсон, аввало, Аллоҳнинг буюк қудратига, кўз билан кўринмайдиган баъзи ҳақиқатларга ишонмоғи керак бўлади. Қуръони Карим ақл бовар қилмайдиган ҳолларнинг ҳам бўлиши мумкинлиги хабарини бериб, мўъжизаларнинг ёлғиз Аллоҳ томонидан содир бўлишини, пайғамбарлар ҳам хоҳлаган пайтда мўъжиза кўрсата олмасликларини билдиради.

Мўъжизаларга ишонтирмоқ учун кўрсатилган далиллар ниҳоят даражада ҳақиқий бўлиши керак. Қараму марҳаматлар, уқубатлар Пайғамбаримизнинг мўъжизалари билан боғлиқ бўлган далиллар бошқа ҳодисаларнинг тарихий далиллари билан ҳам ишонарли ва қувватлидир.

Илоҳий пайғамбарларнинг биринчиси, Аллоҳнинг ҳузуридан авлодлари — умматларига Илом динини биринчи олиб келган зот — Ҳазрати Одам (а.с), пайғамбарларнинг энг охиргиси, умматларига ҳеч қачон бузилмас, ўзгармас Илом динини келтирган зот — Ҳазрати Муҳаммад(с.а.в.) дирлар.

Инсонлар орасидан пайғамбарлик даражасига танлаб олинган кишиларнинг сони жуда кўп. Пайғамбарлик вазифаси нуктаи назаридан ҳамма пайғамбарлар тенгдирлар, ораларида фарқ йўқ. Фазилат жиҳатидан эса улар бир-бирларидан ажралиб турадилар. Бу жиҳатдан Муҳаммад, Иброҳим, Мусо, Исо, Нух алайҳиссаломлар бошқаларга қараганда устундирлар. Буларнинг ҳам ичларида энг афзали Пайғамбаримиз Сарвари олам Муҳаммад Мустафо (с.а.в.)дирлар.

3. Бу пайғамбарларнинг ҳаммалари Аллоҳ ҳузуридан бандаларга келтирган динлари — дини Исломдир. Дин эса, ҳар бир пайғамбарнинг ваҳий орқали Аллоҳдан олган ҳукмлар йиғиндисидир. Дин деганда, ягона Аллоҳ ва унинг элчиси эсга келади. Аллоҳсиз дин бўлмаганидек, ваҳийга суянмаган, бир пайғамбар томонидан етказилмаган кўрсатмаларни ҳам «дин» деб бўлмайди.

Ислом дини инсон яратилгандан буён мавжуддир. Ўтган асрларда яшаган ва ҳозирда яшаб турган инсоният бор экан, у ҳам албатта сақланиб қолади. «Аллоҳ» фикрининг йўқолиши инсоният ҳаётига нукта қўйилишидир. Аллоҳ Таъоло Қуръони Каримда:

إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ (۱۹)

«Албатта Аллоҳ буюрган дин — Ислом динидир», (Оли Имрон, 19)— деб Ислом дини элчиларининг ҳаммасини:

وَمِنْ آبَائِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ وَإِخْوَانِهِمْ وَاجْتَبَيْنَاهُمْ وَهَدَيْنَاهُمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ (۸۷)

«Биз уларнинг ҳаммасини одамлар орасидан танлаб олдик ва уларни тўғри йўлга ҳидоят қилдик», (Анъом, 87) — деб, ҳамма пайғамбарларнинг Аллоҳ элчилари эканлигига имон келтириш ҳар бир мусулмон кишига фарз. Мазкур ҳадис аини матнда Абу Хотимдан ҳам ривоят қилинган: «Абу Умома (р.а.) айтадилар: «Мен расулуллоҳдан сўрадим: «Эй Аллоҳнинг пайғамбари, нечта пайғамбар юборилган?» Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Пайғамбарларнинг ҳаммаси бир юз йигирма тўрт минг бўлиб, уларнинг уч юз ўн бештаси расуллардир». (Ибн Касир, I том, 46-56-бетлар.)

Фиръавннинг сеҳргарлари, ҳатто Фиръавннинг ўзи ҳам ҳалокат олдида мусулмонликни эътироф этган:

رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَتَوَقَّنَا مُسْلِمِينَ (۱۲۶)

«Раббимиз, бизларнинг устимизга сабрни ёғдиргин, бизларни мусулмон ҳолда вафот этдиргин». (Аъроф, 126.)

حَتَّىٰ إِذَا أَدْرَكَهُ الْغَرَقُ قَالَ آمَنْتُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا الَّذِي آمَنْتُ بِهِ بَنُو إِسْرَائِيلَ وَأَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ (۹۰)

«Фиръавн сувга ғарқ бўлаётганда деди: «Мен имон келтирдим шунгаки, албатта Бану Исроил имон келтирган зот якка ягонадир ва мен ҳам мусулмонларданман». (Юнус, 90.)

Сулаймон (а.с.) ҳақларида:

إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (۳۰) أَلَا تَعْلَمُونَ عَلَيَّ وَأَتُونِي مُسْلِمِينَ (۳۱)

«Албатта бу (мактуб) Сулаймондан, унда меҳрибон ва раҳмдил Аллоҳ номи билан (буюраман)ки менга катталиқ қилмасин ва мусулмон ҳолда ҳузуримга келсин». (Намл, 29-32-оятлар.)

Исо (а.с.) ҳақларида:

فَلَمَّا أَحَسَّ عِيسَىٰ مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ أَنْصَارِي إِلَى اللَّهِ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ أَنْصَارُ اللَّهِ آمَنَّا بِاللَّهِ وَاشْهَدْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ (۵۲) رَبَّنَا آمَنَّا بِمَا أَنْزَلْتَ وَاتَّبَعْنَا الرَّسُولَ فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ (۵۳)

«Исо (а.с.) яҳудийларнинг қаттиқ куфрда эканлигини сезганларидан сўнг: «Аллоҳ учун менга ким

ёрдамчи бўлади?» — дедилар. Хаворийлар: «Биз Аллоҳнинг ёрдамчиларимиз, Аллоҳга имон келтирдик, гувоҳ бўлгинки, биз мусулмонларданмиз», — дедилар». (Оли Имрон, 52-53-оятлар.)

Муҳаммад (с.а.в.) ҳақларида:

قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ (۱۱) وَأُمِرْتُ لِأَنْ أَكُونَ أَوَّلَ الْمُسْلِمِينَ (۱۲)

«Айтинг, эй Муҳаммад (с.а.в.): «Мен Аллоҳнинг динига ихлос билан ибодат қилишга буюрилдим. Ва биринчи мусулмонлардан бўлишга буюрилдим». (Зумар, 11-12-оятлар.)

Пайғамбарларнинг баъзиларига бу дунёда бошқаларига берилмаган фазллар берилган бўлиши мумкин. Баъзиларига бошқаларига берилмаган мўъжизалар берилган бўлиши мумкин. Бирлари подшоҳ бўлса, яна бирлари фақир бўлиши мумкин. Лекин Аллоҳнинг наздида ҳаммалари тенгдирлар. Ҳаммаларининг вазифалари бир, яъни Аллоҳга итоат этган ҳалда умматни ҳидоятга солишдир. Кейингилари аввалгиларини тасдиқлаб, қувватлаб келганлар. Аввалгилари эса ўзларидан кейин келадиган пайғамбарнинг башоратини бериб кетганлар. Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг муборак сўзлари бор:

«Пайғамбарларнинг ҳаммалари ота бир, она бошқа биродарлардир. Барчаларининг келтирган динлари бир диндир». (Мухтасари Ибн Касир, «Нисо», 45-96-оятлар.)

Баъзи ҳукмлар замон, макон ва шароитлар тақозоси билан бир-биридан фарқ қилса ҳам, эътиқод масаласи бир хилдир.

4. Бироқ аввалги пайғамбарлар билдирган ягона Аллоҳга ишончининг асослари турли кимсалар тарафидан бузилди. Турли сабаблар билан кейинчалик ўзгаришларга учради:

а) натижада, аслида Ислом бўлган, лекин инсонлар аралашуви билан пайдо қилинган бузук эътиқодлар пайдо бўлдики, улар Ислом аҳли ўртасида «китобий динлар» деб ном олди. Бу ҳақда кейинроқ тўхталамиз:

б) профессор Маҳмуд Асъад Жўшон «Ислом, севги ва тасаввуф» китобида динларнинг икки хил бўлишини тушунтиради. Биринчиси — илоҳий динлар. Булар улуғ Аллоҳ томонидан эндирилган бўлиб, моҳиятан Исломдир. Аллоҳ ўз амрларини илоҳий саҳифалар ёки китоблар воситасида бандаларига етказган. Иккинчиси — инсоний (башарий) динлар. Булар — инсонларнинг ўзлари ўйлаб топган ақидалар бўлиб, уларда илоҳийлик, Исломийлик хусусияти йўқ.

Бундай инсоний динларда Аллоҳга ибодат ўрнини бут ва санамларга сиғиниш эгаллаган.

Бутпарастликнинг асоси — табиат кучларини илоҳийлаштириб юксалтириш, расм, ҳайкалларда акс этган бу кучларга инсонларни сиғинтириш билан уларнинг кадр ва шарафини ерга уришдан иборат эди.

Улар Аллоҳдан бошқа «илоҳлар»га сиғинувчилардан ташкил топган, яъни уларга бирор пайғамбар Исломни олиб келишидан аввал ўзларича шундай эътиқодни жорий қилганлар ёки пайғамбар келиб кетгандан кейин унинг динини бузиб, ўз хоҳишларига мослаб олганлар.

АСҲОБ УР-РУҲОНИЯ

Бу тоифага кирувчилар фаришталарга сиғинадилар. Улар асосан хиндлардир. Бу тоифанинг даъвосича, Аллоҳнинг ҳузуридан фаришталар инсон қиёфасида уларга ҳукмлар келтирадилар, уларга шариатлар ва ҳудудларни ўргатадилар. Шунинг учун улар фаришталарга сажда қиладилар.

Уларнинг бир гуруҳи гумон қилишларича, уларнинг пайғамбари руҳоний фаришта бўлиб, исми Шит дейилади, ҳар келганда бошига учбурчакли мунаввар қизил қалпоқ кийиб келади, унга сажда қилишади.

Яна бир гуруҳнинг пайғамбари осмондан одам суратида келадиган фаришта бўлиб, ҳар келганда оловни улуғлашга, унга сажда қилишга даъват этади, дейишади ва фариштага ҳамда оловга сажда қилишади.

Яна бир гуруҳ ёхудия деб номланади. Уларнинг даъвосича, осмондан бир Ёхуд номли фаришта отга минган, ўликларнинг суякларидан бошига тож кийган ва бўйнига маржон таққан ҳолда келади, ҳаммани Аллоҳга, ўзига ибодат қилишга, ўзига сажда қилишга ва ўзининг тимсолида бир санам ясаб, ўша санамга сиғинишга буюради. Фаришта, ўзи кетгандан кейин, одамлар ҳам ўликларнинг суякларидан тож тақишади, тарки дунё қилишади.

Келган фариштанинг номи бор, қалин сочли, бир қўлида оғзини очиб турган заҳарли илон, яна бир

қўлида ҳасса, учинчи қўлида бош суяги, тўртинчи қўлини тепага қўтарган, икки қулоғига дон осилган, баданини икки аждар ўраган, бошида ўликларнинг суякларидан ясалган тож, бўйнида эса суяклардан маржон осилган.

Бу гуруҳнинг даъвосича, уларнинг фаришталари барча ёмон ва яхши хислатлар, масалан: саховат ва зикналик, яхшилик ва ёмонликнинг соҳиби бўлгани учун сиғинишга лойиқ зотдир. Шунинг учун ҳам улар фаришта тимсоли ёнида ибодат қилишиб, ҳожатларини тилар эканлар, қаттиқ кўрқувда бўладилар. Бу фариштага атаб Ҳиндистонда катта уй қурилган, унинг ёнига ҳар кун уч юз одам келиб, унга сиғинадилар ва ундан ҳожатларини сўрайдилар, ҳатто эркаклар: «Менинг хотиним фалончи, мендан фалон нарсани олиб беришимни сўраяпти, шу нарсани менга ато қилгин», — деб, арзимас нарсаларни ҳам фариштадан сўрайверадилар.

Баъзилар келиб у фариштанing ёнида бир неча кун ва тун истикомат қиладилар, шу муддатда овқат емайдилар, ичимлик ичмайдилар, унга ёлвориб, ҳожатларини сўрайдилар, тасодифан ҳожатларига эришсалар, фариштадан юз ўгириб, уни лаънатлаб кетадилар.

СОБИЙЛАР

Собийлар қуёшга сиғинувчи офтобпарастлардир. Улар ҳар куни беш марта қуёшга сиғинадилар.

Собийларнинг даъво қилишларича, Қуёш Аллоҳнинг фаришталаридан бири бўлиб, унинг ҳам нафси, ақли, қулоғи, кўзи, идроки ва маърифати бор. Ойнинг нури ҳам, бутун оламнинг зиёси ҳам, барча мавжудотнинг ҳаёти ҳам Қуёшдандир. У фалакнинг подшоси, шунинг учун ҳам таъзимга, сиғинишга ва ундан нажот сўрашга лойиқдир.

Собийлар Қуёш тимсолида бир санам ясаганлар унинг икки қўли бўлиб, бир қўлида олов рангли гавҳар бўлган.

Санам учун катта уй ясашиб, унга хизмат қиладиган махсус одам тайинлашган ва бу ходимни Қуёш фариштасининг элчиси, деб атайдилар. Ҳар кун бу уйга уч марта келиб, санамга сажда қилиб, гўёки Қуёшга атаб намоз ўқийдилар. Бу ерга турли мубтало касаллар келишиб намоз ўқийдилар, рўза тутадилар ва санам гувоҳлигида Қуёшдан нажот, шифо сўрайдилар.

Қуёшга сиғинувчи тоифаларнинг келиб чиқиши жуда қадимий бўлиб, улар фақат Ҳиндистонда эмас, балки Яманнинг шарқий қисмида истикомат қилувчи араб қабилалари орасида ҳам мавжуд. Бу қабила Қуръони Каримда қиссаси келтирилган Билқиснинг мамлакати Сабода яшайди. Улар ҳақида Аллоҳ Таъоло Қуръони Каримда хабар берган:

فَمَكَثَ غَيْرَ بَعِيدٍ فَقَالَ أَحَطْتُ بِمَا لَمْ تُحِطْ بِهِ وَجِئْتُكَ مِنْ سَبَإٍ بِنَبَإٍ يَقِينٍ (۲۲) إِنِّي وَجَدْتُ امْرَأَةً تَمْلِكُهُمْ وَأُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ وَلَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ (۲۳) وَجَدْتُهَا وَقَوْمَهَا يَسْجُدُونَ لِلشَّمْسِ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَزَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ فَهُمْ لَا يَهْتَدُونَ (۲۴)

«Худхуд келиб Сулаймон (а.с.)га деди: «Мен сен огоҳ бўлмаган нарсалардан огоҳ бўлдим ва сенга Сабаъ шахридан ишончли хабар келтирдим. Мен бир аёлни кўрдим. У уларнинг маликаси экан. Унга барча нарсдан ато этилган бўлиб, улкан тахти ҳам бордир. Мен унинг ва қавмининг Аллоҳни қўйиб, қуёшга сажда қиладиганларини кўрдим». (Намл, 22-24-оятлар.)

ОЙГА СИҒИНУВЧИЛАР

Бу тоифанинг сўзларига қараганда, Ой Аллоҳ Таъолонинг фаришталаридан энг улуғи бўлиб, таъзимга ва унга сиғинишга лойиқдир. Чунки, Аллоҳ Таъоло бутун олам тадбирини, оламдаги барча жузъиётнинг ўзгариши, камайиши, кўпайиши сабабларини унга топшириб қўйган. Замон, кеча-кундуз ва соатлар унинг ҳаракатидан билинади. У Қуёшнинг йўлдоши бўлиб, нурининг кўпайиши ёки камайиши унга боғлиқ.

Бу тоифанинг ибодат йўли шундайки, улар тўрт оёқли бузоқ шаклида санам ясаганлар, унинг қўли ҳам бўлиб, бу қўли билан мунаввар, шаффоф бир гавҳарни тутиб туради.

Ойпарастлар Ойнинг ноиби сифатида бузоқ қиёфасидаги санамга ибодат қиладилар, унга атаб ҳар ойнинг биринчи ярмида рўза тутадилар ва Ой чиқмагунча оғизларини очмайдилар. Ой чиққандан кейин емак-ичмакларини Ойнинг ноиби бўлган бузоқ — санамнинг олдида олиб келадилар. Кейин Ойга астойдил тикилиб, ҳожатларини сўрайдилар. Сўнг тепаликка чиқади ва олов ёкиб, яна қаттиқ дуога бериладилар, кейин пастга тушиб санам ёнида тонг отгунча таом ейдилар, ичимлик ичадилар,

хурсандчилик қилиб, рақсга тушадилар.

ЗУҲАЛПАРАСТЛАР

Бу тоифадагилар Зуҳал юлдузига сиғинувчилардир. Булар тоифасига бараҳманлардан баъзилари, астрономлар ва мунажжимларнинг кўпчилиги киради. Улар Зуҳал юлдузини «Ас-Саъдул акбар»(катта бахт) деб номлайдилар. Уларнинг фикрича, мазкур юлдуз тадбир қилиш фазилатига эга бўлиб, инсон тилагини берувчи, рад этувчи, кўтарувчи, туширувчи, зарар етказувчи, манфаат етказувчи ҳисобланади.

ЗУҲРАПАРАСТЛАР

Бу тоифа асосан Яманнинг Санъо шаҳрида подшоҳ Захҳок томонидан қурилган «Зухра» номли қасрда мавжуд бўлган. Улар Зухра юлдузини илоҳ даражасига кўтариб, тадбир қилиш, дунёни бошқариш, яхшилик ва ёмонлик қилиш хусусияти бор деб эътиқод қилганлар.

Бу қаср Ҳазрат Усмон халифалик даврларида бузиб ташланган.

ШАЪРОПАРАСТЛАР

Шаъро юлдузи машҳур юлдузлардан бири бўлиб, ҳар йили Жавзо ойининг ўрталарида, ҳаво қаттиқ исиб кетган пайтда чиқади ва узоқ турмай ғойиб бўлади. Мунажжимлар бу юлдузнинг чиқиши ҳар йили бир муҳим ҳодисага сабаб бўлади, деб уни улуғлайдилар, унга ибодат қиладилар.

Жоҳилият даврида бу юлдузга мунтазам сиғинувчилар Ҳижозда истиқомат қилувчи Ҳузоъа қабиласининг аъзолари эдилар.

СУВПАРАСТЛАР

Сувга сиғинувчилар Ҳулёния номи билан машҳур. Уларнинг эътиқодича, сув ўзи бир фаришта бўлиб, у билан кўп фаришталар бирга юрадилар. Шунинг учун ҳам сув ҳамма нарсанинг асли саналади, ўсиш, яшаш, туғилиш, покланиш сув биландир. Ҳар бир нарсанинг ҳаёти ҳам сув билан. Сувга муҳтож бўлмайдиган бирор нарса топилмайди.

Сувпарастлар агар ибодат қилмоқчи бўлсалар, ечиниб фақат авратларини ўрайдилар, кейин анҳор ёки ҳовуз сувига тушадилар. Сув ўртасига бориб икки соат ёки ундан ортиқроқ вақт сувда турадилар, қўлларита райҳон шохларидан ушлаб олиб, уни майдалайдилар ва тасбеҳ айтган ҳолда сувга оқизадилар. Сувдан қайтиб чиқмоқчи бўлсалар, сувни қўллари билан ҳаракатлантирадилар ёки сув остидан ҳовучлаб сув олиб, бошларига, юзларига ва бутун баданларига қуядилар. Кейин қирғоққа етай деганда, сувга эгилиб таъзим ва узоқ сажда қиладилар.

ОЛОВПАРАСТЛАР

Бу тоифа Ал-явотирия деб номланади. Уларнинг эътиқодича, олов унсурларнинг энг улуғи, инсонга манфаат етказиш жиҳатидан, мулойимлиги, гўзаллиги, мунавварлиги жиҳатидан табиатнинг бошқа унсурларидан афзалдир.

Оловпарастлик дунёнинг жуда кўп мамлакатларида, жумладан, Эрон, Русия, Озарбайжон, Ўзбекистон ҳудудларида қадимдан кенг тарқалган бўлиб, унинг тарихи тўрт минг йилларни ўз ичига олади.

Тарих олимларининг келтиришларича, оловпарастлик (оташпарастлик)нинг биринчи ташаббусқори Одам (а.с.)нинг ўғли Қобил эди. У укаси Ҳобилни ўлдиргандан кейин, отаси Одамдан қочиб Яманга борди. У ерда Қобилга Иблис йўлиқиб: «Сенинг қурбонлигингни эмас, балки Ҳобилнинг қурбонлигини олов қабул қилди, чунки у оловга сиғинарди. Шунинг учун сен ҳам оловга сиғинсанг, келажақда сенинг ва авлодларингнинг ишлари яхши бўлади», — деб васваса қилди. Қобил оловга сиғиниладиган биринчи ибодатхона қурди ва биринчи оловга сиғинувчи оташпараст бўлди. (Тарихи Табарий. 1-ж, 112-б.)

Оловпарастликнинг жуда қадимдан пайдо бўлганини, унинг мажусий динига алоқаси йўқлигини тарих ва археолог олимлар қуйидагича келтиришади.

«Челябинск университети ва Россия Фанлар академияси Ўрол бўлимининг тарих ва археология институти олимлари Жанубий Урол даштлигида қадимий ажойиб шаҳар Аркаим вайроналарини топдилар. Уларнинг фикрича, шаҳар 37 асрлик тарихга эга. Шаҳар доира шаклида қурилган, 23 минг аҳоли яшаган бўлса керак. Улар оловга сиғинганлар.» (Ф.Сулаймонова. Шарқ ва Ғарб. Тошкент.

«Ўзбекистон», 1997 й. 266.)

«Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги А. Асқаров берган маълумотга кўра, Жарқўтонда эрадан аввалги II минг йилликка тааллуқли ўтпараастлар оловдони, Эронда эса фақат эрадан аввалги VI асрга алоқадор ўчмас олов жойи топилган». (Ўша манба, 266.)

Оловпараастлар ибодат қилиш учун, ерга тўртбурчак шаклда чуқур қазийдилар, унга олов ёқиб, олиб келинган хушбўй моддалардан оловга ташлайдилар.

Оловпараастларнинг жуда эътиқоди кучлилари ўзларини оловга ташлаб, баданларини куйдириб олишлари фахр саналади.

Бу эътиқод Ҳиндистонда ҳам кенг тарқалган, айниқса, қадимги ҳинд подшоҳлари оловга қаттиқ сиғинардилар ва оловни дунёдаги барча мавжудотлардан устун қўярдилар.

Ҳиндистонлик баъзи оловпараастлар оловга сажда қилмайдилар, уларнинг ибодат усуллари бошқачароқ кечади. Улар, рўзадор ҳолда олов атрофида ўтириб олишар, дуолар ўқишар, нафаслари оловга етиб озор бўлмасин деган мақсадда нафасларини ичларига ютиб, сезилар-сезилмас нафас оладилар. Бунинг сабаби шуки, уларнинг эътиқодича, инсон ўз ахлоқини яхшилаसा, ёлғончилик, ҳасад, тажовуз, ҳирс ва гина-кудуратдан покланса, олов уни куйдирмайди, ҳеч қандай зарар ҳам етмайди.

БУТПАРАСТЛАР

Бутпараастлар икки хил бўлиб, биринчилари «санам»га ибодат қиладилар. Муқаддас деб билинган бирор инсон, ҳайвон, жинс ёки дарахтнинг ибодат қилиш мақсадида махсус қурилган ҳайкал ёки тасвири санамдир.

Иккинчи гуруҳ бутпараастлар «васан»га ибодат қиладилар. Васан — бу гуруҳ муқаддас деб сиғинадиган қайсидир ҳайвон, тош ёки дарахтдир.

Васанийларнинг кўзига бирор тош чиройли кўриниб кетса, уни уйларига олиб бориб қўйиб, сиғина бошлайдилар. Агар ундан чиройлироғини учратиб қолсалар, аввалгисини ташлаб юбориб, янгисига сиғинаверадилар.

Муфассир уламоларнинг сўзларига қараганда, бут ва санам олдида сажда қилиб сиғиниш биринчи бўлиб Нух пайғамбарнинг қавми орасида бошланган. Улар тошлардан одам суратидаги ҳайкални ясаб олиб, унга ибодат қилганлар.

Ал-Воҳидий ўзининг тафсирида шундай ёзади: «Муҳаммад ибн Каъб Ал-Қуразийнинг ривоят қилишича, Одам (а.с.) билан Нух (а.с.)нинг ўрталарида солих қавм яшаганлар. Улар орасидан Вадд, Сувоъ, Яғус, Яъук ва Наср номли беш киши ўзларининг солихликлари, тақволари ва имонларининг мустаҳкамлиги билан эл орасида машҳур бўлганлар. Улар дунёдан ўтганларидан кейин, авлодлари ҳам аждодларига муносиб бўлиб, соф эътиқодда юришга ҳаракат қилганлар.

Иблис (а.л.) уларнинг дилига: «Агар солих аждодларингизнинг суратларини ясатиб, кўз олдингизга қўйиб олсангиз, ибодат қилаётган пайтингизда ғайратингиз ва уларга бўлган меҳр-муҳаббатингиз янада зиёда бўлади», — деб васваса қилди. Солих қавм ёлғиз Аллоҳга ибодат қилган бўлсалар ҳам, рўпараларига аждодлари суратини қўйиб олганлари учун хаёллари сочилди ва йўлдан оздилар. Иблис эса уларнинг авлодларига яна васваса қилиб: «Оталарингиз мана шу суратларга сиғинишиб, уларни илоҳ деганлар ва кўп даражотлар топганлар», — деди. Шундан сўнг қавм бу суратларни ҳайкалга айлантиришиб, бутпарааст бўлиб кетишди. (Ибн Касир, Қисасул-анбиё. Қоҳира, 57-6)

Кейинчалик бутпараастлик шундай авж олдики, подшоҳ Намруд ибн Канъон даврида бут ва санамлар учун катта сарой қурдирилди ва бу саройга турли қабилалар учун ясалган 90 та бут қўйилди. Ёш Иброҳим (а.с.) синдирган бутлар ўша бутлар эди. Иброҳим (а.с.) 89 бутни болта билан синдириб, бир дона энг каттасини синдирмадилар ва унинг бўйнига болта осиб қўйдилар. Қавм байрам хурсандчилигидан ибодатхонага қайтиб келиб, ҳамма бутлар синдирилганини кўришди. Бу ишни Иброҳимдан гумон қилишди. Иброҳим (а.с.) эса бутларни синдирмаганликларини айтиб, ўзларига хужжат учун синдирилмасдан бўйнига болта осилган катта бутни кўрсатдилар ва: «Анови каттасидан сўранглар, ўша синдирган бўлса керак», — деб жавоб бердилар. Қавм мулзам бўлиб, жим қолишди ва чидамасдан: «Илоҳларингизга ёрдам беришни истасангиз, Иброҳимни ўтда куйдиринглар!» — деб бақиришди. Аллоҳ Таъоло ўз пайғамбарига нажот берди, Иброҳим (а.с.) оловда куймасдан соғсаломат чиқиб келдилар. Намруд ва унинг қавми эса ҳалокатга учради. (Ибн Касир. Қисасуланбиё. Қоҳира, 109-бет)

Бутпарастлар ўз эътиқодларида қолиб, бут ва санамларга сиғинишда давом этган бўлсалар ҳам, Маккадаги Аллоҳнинг Каъбасига бут киритилмаган эди.

Каъба ёнига биринчи бутни ўрнатган ҳам, маст қилувчи ичимликни биринчи ўйлаб топган ҳам Амр ибн Яҳё исмли кимса эди. Унинг ҳақида Пайғамбаримиз (с.а.в.): «Сен Амр ибн Яҳё, дўзахда либосинг этагини судраб юрасан», — деган эдилар.

Амр ибн Яҳё Қурайш қабиласининг аввалги раиси бўлиб, Каъбага хўжайинликни ҳам зўрлик билан тортиб олган эди. Амр Шомга сафар қилганда Балқо номли шаҳар аҳолисининг бутларга ибодат қилишаётганини кўрди ва қизиқиб: «Бу нима?» — деб сўради. Улар: «Бутлар бизнинг раббимиз, унга сиғинамиз, дардимизни айтамиз, ёрдам сўраймиз, сув сўрасак — сув, нон сўрасак — нон, нима тилак сўрасак ўшанга етказди», деб жавоб беришди. Амрга ҳам бутлар ёқиб қолди ва сўраган эди, унга Хубал исмли бут ҳадя қилишди. Амр ибн Яҳё Хубални олиб Маккага келтирди ва Каъбанинг ёнига қўйдирди. Балқо аҳолиси Амрга яна иккита; бири Исоф, иккинчиси Қофила исмли эр-хотиннинг ҳайкалини ҳам беришган эди. Бу ҳайкалларнинг бирини Сафо тоғи устига, яна бирини Марва тоғи устига қўйдирди. Шундай қилиб, араб қабилалари орасида бут ва санамларга сиғиниш кучайиб кетди. Тоифликлар ҳам ўзларига бут ясаб, номини Лот деб атадилар. Мадинада истикомат қилувчи кишилар ҳам ўзларига Манот исмли бут ясаиб олган ва унга ибодат қилар эдилар. Шундай қилиб, Каъба атрофида уч юз олтмишта бут жамланган эди. (А.Соғуний. Тарихи Муҳаммадий. Тошкент, 1997. 40-46-б.)

Пайғамбаримиз (с.а.в.) Макка фатҳидан кейин Каъбага яқин келдилар ва барча бут, санамлардан уни тозаладилар, шугина эмас, бутун Арабистон, балки бугун Ислом мамлакатлари ширкдан тозаланди.

Ғатфон қабиласи бир дарахтни муқаддас билиб, унга сиғинишар, уни Ал-Уззо деб номлаган эдилар. Пайғамбаримиз (с.а.в.) у ерга Холид ибн Валидни юбордилар. Холид ибн Валид бориб, у дарахтни кесиб ташлади. Ғатфонликлар эса мусулмон бўлдилар.

Хасъам қабиласи ҳам бир катта қадимий дарахтни муқаддас билиб, унга узоқ вақтдан буён сиғиниб келишар эди. Яшин тушиб у дарахт ёниб кетди. Улар бир бино қуриб, номини Ал-Каъба ал-Ямония дем номладилар ва ўша бинони тавоф қила бошладилар. Пайғамбаримиз(с.а.в.) Жарир ибн Абдуллоҳни бир юз эллик отлик билан юбордилар. Жарир бориб, уларнинг каъбасини бузиб ташлади. Шундан сўнг Аллоҳ уларнинг қалбига Ислом ҳидоятини солди.

Ойга сиғинувчилар яҳудийлардан бўлиб, улар илгари Сомирий ясаб берган бузукка сиғинганлар тоифасидан эдилар. Бу ҳақда Аллоҳ Таъоло Қуръони Каримнинг «Тоҳо» сурасида хабар берган:

فَأَخْرَجَ لَهُمْ عِجْلًا جَسَدًا لَهُ خُورٌ فَقَالُوا هَذَا إِلَهُكُمْ وَإِلَهُ مُوسَىٰ فَنَسِي (٨٨)

«Сўнг (Сомирий) овозли бузук ҳайкалини ясаб чиқариб берди. Сўнгга (Сомирий ва шериклари): «Сизларнинг ҳам, Мусонинг ҳам илоҳи шу эди. Мусо унутди ва (излаб бошқа ёққа кетди) дейишди».(Тоҳо, 88)

Уларнинг бундай эътиқоди қаттиқ залолат эканлигини яна бир ояти каримада баён этилган:

«Шубҳасиз ўзларига бузукни маъбуд қилиб олган кимсаларга яқинда роббилари томонидан қаҳрғазаб ва дунёда хорлик етади. Тажовузкорларни шундай жазолаймиз».

Мажусийлар ва ҳинд ахлидан бўлган бир тоифа сигирларга сиғинадилар, уларнинг сийдиги билан шифоланиш ва покланиш ниятида ювинадиганларнинг тақдири ҳам шундай бўлиши табиийдир.

ИНСОНПАРАСТЛАР

Такаббурлик, манманлик инсонда пайдо бўладиган энг номақбул иллат ҳисобланади. Унинг даражаси турлича бўлиб, баъзилар фақат оддий инсонларни менсимай юриш билан кифояланадилар. Бу манманликнинг энди бошланиши ёки қуйи даражасидир. Баъзи кишилар мақбул ё номақбулнинг, ҳалол ёки ҳаромнинг фарқига бормайдилар. Бу иккинчи даражадир. Баъзилар Яратганни тан олмайдилар, диёнатдан узоқ юрадилар, лекин Яратганга, унинг элчиларига, валийларига, ва умуман, мусулмонларга муносабат билдирмайдилар, ҳурмат ҳам қилмайдилар, ҳақорат ҳам. Бу учинчи даража ҳисобланади.

Яна баъзилар Аллоҳнинг элчиларига тажовузкорлик қилиб, ўзини унинг мақомига қўядилар, пайғамбарлик иддаосида бўладилар. Бу кибрнинг тўртинчи даражасидир.

Такаббурликнинг бешинчи даражаси эса Иблиснинг кибру ҳавосидан ҳам юқори бўлиб, Аллоҳни менсимайди, ўзини яратувчи, маъбуд, яқка худо деб ҳисоблайди.

Тарихда араб ва ажам подшоҳларидан баъзи бирлари такаббурликнинг энг охири даражасига етиб, ўзларини худо мақомида тутганлар, халқни эса ўзларига сизинтириб, ҳидоятдан адаштирганлар. Одамлар ҳам гоҳ жохилликлари сабабли, гоҳ эса кўркқанларидан муддавий маъбудга эгилганлар, сажда қилганлар ва топинганлар.

Бундай худоликка даъвогарлардан бири Шаддод ибн Од бўлиб, у Ҳижоз билан Яман орасидаги қавмларга подшоҳ бўлган. Унинг амри билан баланд-баланд устунлар ёрдамида кўтарилган мустаҳкам иморатлар қурилиб Эрам номли шаҳар барпо этилди. Шаддод эса ўзини худо деб эълон қилди ва Аллоҳнинг жаннатига қиёс қилиб, ўзига сажда қилган, итоат қилган фуқароларини мукофотлаш учун катта боғ қурдирди. Одамлар унга кўркўрона топиндилар ва Аллоҳнинг пайғамбарини тан олмадилар. Натижада Аллоҳ Шаддодни ва унинг қавмини ҳалок қилди.

Худолик даъвосини қилганлардан яна бири подшоҳ Намруд ибн Канъон ибн подшоҳ Кух ибн Ҳомдир. Намруднинг отаси Канъон ва бобоси Кух ўта жаббор подшоҳ бўлишган. Намруд эса отаси ва бобосидан ҳам ошиб тушиб, худолик даъвосини қилди ва одамларни ўзига сажда қилишга буюрди. Шу билан бирга Намруднинг ўзи қавмига кўшилиб санамларга ибодат қиларди.

Аллоҳ Таъоло Намруд ва унинг қавмини ҳидоятга чақириш, Намруднинг иддаосидан воз кечириш учун Иброҳим (а.с.)ни элчи қилиб юборди. (Ибн Касир. Қисасул-анбиё. Қоҳира, 112-6.)

У эса Иброҳим (а.с.)ни оловда ёндириб йўқотиш пайига тушди. Аллоҳ Таъоло Намруд ва унинг қавмини ҳалокатга мубтало қилиб, унинг ерини, мулкини Иброҳим (а.с.)га мерос қилиб берди.

Худолик даъвосини қилганлардан яна бири Бобил подшоҳи Бухтуннасердир. У ўз даврида Мусо (а.с.)нинг қавмлари бўлган яҳудийларга кўп жабр-ситам етказди, яҳудийларга қирон келтирди, Қуддус шаҳрини вайрон қилди. Ниҳоят ўзи ҳам Аллоҳнинг ғазабига учраб, ҳалок бўлди.

Амолиқа подшоҳларидан ҳам бир нечаси худолик даъвосида бўлган. Улар «Асҳобул айқа» деб номланадилар. Бу подшоҳларнинг ҳар бирининг ўз номи бўлиб, улар: Абжад, Ҳавваз, Ҳуттий, Каламан, Саъфаз ва Қарашат деб номланганлар. Уларнинг энг каттаси Абжад бўлиб, барчалари ҳам Аллоҳга қаттиқ бўйинтовлик қилишган, худолик даъвосида қаттиқ туришган. Аммо бошқалари Абжадга сажда қилишган. Аллоҳ Таъоло уларни даъват қилиш учун Шуайб пайғамбарни юборди. Улар пайғамбарни тақзиб қилдилар ва ўлдиришга қасд қилдилар. Аммо Аллоҳ Таъоло уларнинг ўзини ҳалокатга маҳкум этди, Шуайб (а.с.) ва у кишининг мўмин қавмига нажот бериб, уларнинг мулкини мўминларга мерос қилиб берди. (Афиф Абдул Фаттоҳ. Маъал-анбиё фил-Қуръон. Лубнон. 226-6)

Худолик даъвосини қилган яна бир такаббур кимса Миср Фиръавнидир. (Ибн Касир. Қисасул-анбиё. Қоҳира, 237-б..) Унинг кибру ҳавоси шу даражада баланд эдики, у

فَقَالَ أَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلَى (۲۴)

«Мен ҳаммадан олий роббиларингизман!», (Нозиёт, 24.) деди. Унга биринчи бўлиб Иблис, иккинчи бўлиб вазири Ҳомон, кейин эса унинг қавми — «Қибт» қабиласи сажда қила бошладилар. Шу тарика Фиръавнга сажда қилиш тўрт юз йил давом этди. Аллоҳ Таъоло уни ҳидоятга чақириш учун Мусо (а.с.) ва Ҳорун (а.с.)ларни элчи қилиб юборди. Икковлари ҳар қанча даъват қилишларига ва пайғамбарлик мўъжизасини кўрсатишларига қарамай, Фиръавн уларни тақзиб қилди, пайғамбарларни ўлдирмоқчи бўлди. Аллоҳ унинг ўзини ва қавмини ҳалокатга учратиб, сувга ғарқ этди, пайғамбарларга ва Фиръавннинг зулмидан эзилган яҳудийларга эса нажот берди.

Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан кейин Ислох умматларидан бўлиниб кетган турли фирқалар, масалан: Ал-Мушаббиха тоифасига мансуб фирқалар орасида ҳам инсонларни илоҳ деб эътиқод қиладиганлар мавжуд.

1. Ас-Сабаия (Бу фирқа Абдуллоҳ ибн Сабаънинг тарафдорлари бўлиб, у Ҳазрат Алига: «Сиз ҳақиқий илоҳсиз!»—деган. Ҳазрат Али ундан ғазабланиб, уни ва тарафдорларини сургун қилиб, турли шаҳарларга кўчириб юборганлар. Уларнинг эътиқодича, Али ўлмаган. Ибн Мулжам Алини эмас, балки унинг суратига кириб олган шайтонни ўлдирган. Али булут устига чиқиб кетган, момақалдироқ унинг овози, чакмоқ эса унинг қиличидир. У яқинда ерга тушади ва бутун жаҳон унинг адолати билан тўлади. Шунинг учун ҳаво булут бўлиб, момақалдироқ гумбурлаганда, улар булутга қараб: «Сизга ҳам

саломатлик бўлсин, эй мўминларнинг амири!»— деб бақиришади. Агар ёмғир ёғса болалар ялангоёк ёмғир сувида юрадилар ва баланд овоз билан «Эй Алининг баракаси, яна кўпайгин!» — деб дуо қиладилар. (Ал-фарқу байнал-фирақ, 225-б.) фирқаси Ҳазрат Алини илоҳ деб эътиқод қилишади. Улардан бир нечасини оловда куйдирилганда, бу тоифанинг бошқа аъзолари: «Сизнинг илоҳлигингизга аввал ишонмаган бўлсак ҳам, энди ишондик. Чунки, олов билан фақат Аллоҳ куйдириб жазолайди» — дейишган. (Ал-фарқу байнал-фирақ, 225-б.)

2. Ал-Баёния фирқаси ҳам ўз маъбудларини инсон суратидаги нур деб даъво қиладилар.

3. АлМансурия фирқасининг раҳбари Абу Мансур Ал-Ижлий ўзини парвардигорга ўхшатади. Унинг даъвосича, Абу Мансур осмонга кўтарилган, Аллоҳнинг ёнига борган. Аллоҳ қўллари билан унинг бошини силаган ва: «Эй ўғлим, бор мендан қавмингга хабар етказ!»— деган.

4. Ал-Хаттобия фирқаси алавий имомларни ва Абул Хаттоб Ал-Асадийни илоҳ деб эътиқод қилади. Бу фирқанинг баъзи аъзолари эса, Абдуллоҳ ибн Муовия ибн Абдуллоҳ ибн Жаъфарни илоҳ деб санайдилар.

5. Ал-Хулулия фирқасининг гумонича, Аллоҳ Таъоло имомларга хулул қилиб, ўзини уларда зоҳир қилган. Шунинг учун имомларга сиғиниш мумкин, дейдилар.

6. Ал-Муқаннабия фирқаси Мовароуннаҳрда ўз раҳбарлари Муқаннанинг илоҳлигини даъво қиладилар. (Муқаннанинг худолик даъвосини қилгани ҳақида мажусийлар бобида баён этилган)

7. Ал-Азофира фирқаси Бағдодда ўлдирилган раҳбарлари Ибн Абил Азофирни илоҳлик даражасига кўтарганлар.

8. Ислом миллатининг баъзи тоифалари (қадарийларнинг Ал-Хобития ва мўътазилийларнинг Ан-Наззомия фирқалари) ҳамда баъзи дин аҳллари Ҳазрат Исони иккинчи илоҳ дейдилар. (Ўша манба, 227-228-б.)

Ҳеч кимга сир эмаски, собиқ Совет иттифоқи даврида агарчи Сталиннинг ўзи очик-ойдин худолик даъвосини қилмаган бўлса ҳам, лекин аксар халқ уни Худо мақомига кўтардилар ва ҳамма нарсасини: молу мулкни ҳам, иззат-нафсини ҳам, имонини, ҳатто жонини ҳам унга бағишлади. Айниқса, жанг майдонида ўлим билан юз-маюз бўлганда, имон калимасини ўгириш ўрнига «Сталин учун!» деб бақиришиб, ўзини ўққа тутиб берди. Албатта бундай ўлим қаҳрамонлик эмас, бу нарса жасорат эмас, балки жаҳолат бўлиб, инсонпарастликнинг, ширкнинг айни ўзидир. Ширкнинг яна бир кўриниши яҳудийларнинг «Узайр Худонинг ўғли» — дейишлари, насронийларнинг «Исо Худонинг ўғли» — деб эътиқод қилишларидир.

Тасаввуфда жоҳил муридларнинг баъзи тариқат пешволарини ҳамма нарсадан устун билиб, унинг ҳузурида ҳаддан ортиқ тавозеъ, балки таъзим ва сажда қилишлари, тилакларига Аллоҳ эмас, пирларининг етказишига умид боғлашлари, зиёратгоҳ жойларни фақат зиёратгоҳ эмас, мушкулкушод жойлар, тилакка етиладиган, мақсад ҳосил бўладиган жойлар деб, ўша зиёратгоҳлардан тилак тилашлари, бошига мусибат тушган одамларнинг Аллоҳдан нажот тиламасдан, балки мушкулкушод Биби Сешанба онадан нажот тилаб, шам ёқишлари, қолаверса фолбиндан башорат кутишлари, шуларнинг ҳаммаси бузуқ эътиқод ва ширк амалидир. Ҳолбуки, бизларни йўқдан бор қилиб қўйган, ҳаётимиз учун керак бўлган барча шароитларни мукамал яратиб қўйган парвардигоримиз, бизларнинг ҳар қандай тилакмақсадларимиз ва орзуниятларимизни етказишга қодир. Шунини тушунган ҳолда, фақат унинг ўзигагина ибодат қилишимиз ва фақат унинг ўзидангина ёрдам сўрашимиз лозимдир.

Таянч иборалар: Илоҳий дин, буюк мўъжизаси, Ердаги халифа, пайғамбарлар юборилиши, илоҳий ҳикмат, (башарий) дин, Қуръони Карим, Одам қиссаси, ибодат саждаси, «сизларни бир кишидан яратиб кўпайтирди», инсоннинг моддий борлиғи ва маънавий борлиғи, илоҳий ваҳий — ер юзига пайғамбарларнинг юборилишидир, қараму марҳаматлар, уқубатлар, Пайғамбаримизнинг мўъжизалари, Дин — ҳар бир пайғамбарнинг ваҳий орқали Аллоҳдан олган ҳукмлар йиғиндиси, Ислом дини инсон яратилгандан буён мавжуддир, «Пайғамбарларнинг ҳаммалари ота бир, она бошқа биродарлардир», Асҳобур-руҳония, Ойга сиғинувчилар, Собийлар — куёшга сиғинувчи, офтобпарастлардир, «Ас-Саъдул акбар»(катта бахт) юлдузи, сувга сиғинувчилар — Ҳулёния номи билан машҳур, Улар орасидан Вадд, Сувоъ, Яғус, Яъук ва Наср номли беш киши ўзларининг солиҳликлари, тақволари ва имонларининг мустаҳкамлиги билан эл орасида машҳур бўлганлар, Амр ибн Яҳё Ҳубални олиб Маккага келтирди, Такаббурликнинг бешинчи даражаси эса Иблиснинг кибру ҳавосидан ҳам юқори бўлиб, Аллоҳни

менсимаиди, ўзини яратувчи, маъбуд, якка худо деб ҳисоблайди.

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. Инсониятнинг тараққиёт босқичини сиз қандай изоҳлайсиз?
2. Пайғамбарлар юборилишининг ҳикмати нима?
3. «Ҳамма пайғамбарлар келтирган дин Исломдир» — деган фикрга сиз қандай муносабатдасиз?
4. Мўъжиза нима ва сиз унга ишонасизми?
5. Башарий дин билан илоҳий диннинг фарқи нима?

Тавсия этилган ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Т., 2001.
2. Обидов Р. Қ. Илоҳий китоблар. ТДШИ., 2000.
3. Ибн Касир. Қисасул-анбиё. Қоҳира.
4. Афиф АбдулФаттоҳ. Маъал-анбиё фил-Қуръон. Лубнон. 226-6.
5. А. Соғуний. Тарихи Муҳаммадий. Тошкент, 1997.
6. Ф. Сулаймонова. Шарқ ва Ғарб. Тошкент: Ўзбекистон. 1997 й.

2- МАВЗУ. ИЛОҲИЙ КИТОБЛАР

Дарс режаси:

1. Илоҳий китобнинг хусусиятлари.
2. Таврот ҳақида.
3. Забур ҳақида.
4. Инжил ҳақида.

1. Оламлар парвардигори, улуғ Аллоҳ томонидан пайғамбарлар воситаси билан бандаларга нозил қилинган, муқаддаслигига шак-шубҳа бўлмаган, Қуръони Каримда таъкидланган ва тасдиқланган китоблар илоҳий саналади.

Ҳамма динлар, пайғамбарлар ва илоҳий китобларга Исломий нуқтаи назардан қараш зарурияти бор, чунки Аллоҳнинг ҳузуридан келган барча динлар аслида бир дин, яъни Ислом дини ҳисобланади. Аллоҳнинг оятида:

إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ

«Ҳақиқатда Аллоҳнинг ҳузуридаги дин — дини Исломдир» — дейилган. (Оли Имрон, 19.)

Исломий нуқтаи назар билан қарашнинг зарурияти яна шунда намоён бўладики, дунёдаги турли дин, фалсафа ва мафкура соҳиблари Аллоҳнинг пок пайғамбарларига турлича назар билан қараб, уларни ножоиз сифатлар билан қоралаганлар. Исломда эса ҳеч бир пайғамбарни ажратмай, барчасини тенг кўриш уқтирилади. Аллоҳнинг сўзи:

لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ

«Пайғамбарлардан бирортасини ажратмаймиз». (Бақара, 285)

Аллоҳ динни ҳам, пайғамбарларни ҳам ва уларнинг шариатлари ёзилган муқаддас китобларни ҳам бандаларининг ислоҳи, ҳидояти, руҳий-маънавий тарбияси учун юборган. Қайси замонда, қайси маконда ва қайси миллатга юборилган бўлишидан қатъи назар, Аллоҳнинг мақсад-иродаси ягона, яъни Ўзининг мукаррам халифаси — Одам зурриётини поклаш ва ҳидоятга чорлашдир:

نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَأَنْزَلَ التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ (۳) مِنْ قَبْلُ هُدًى لِلنَّاسِ وَأَنْزَلَ الْفُرْقَانَ

«Аллоҳ сизга шубҳасиз ўзидан олдинги китобларни тасдиқ этувчи «Китобни»(Қуръонни) юборди. Ундан аввал одамларни ҳидоят йўлига бошловчи Тавротни ва Инжилни ҳам юборган эди. Ва яна Фурқонни юборди». (Оли Имрон, 3-4.)

Шу жиҳатдан қараганда, илоҳий китобларнинг барчасида ҳам бир нечта умумий хусусиятлар мавжуд бўлиши тақозо қилинади:

1. Тавҳид — Аллоҳнинг яккаю-ягоналиги, ундан бошқа илоҳнинг йўқлигидир. Қайси бир китобда

тавҳидга ҳилоф гап ёзилган, кўпхудолилиқ маъқулланган, ширк аралашган бўлса, у илоҳий моҳиятдан маҳрумдир. Унга асосланган дин ҳам ботилдир.

2. Аллоҳ Таъоло ўзи нозил қилган барча китобларни «Фурқон» деб атайди. «Фурқон» — «фарқ» сўзидан олинган бўлиб, ҳақ билан ноҳақни ажратиб берувчи илоҳий китоб маъносидадир. Қайси бир китобда фурқонлик хусусияти бўлмаса, унинг илоҳий моҳиятига путур етган, инсон қўли билан ўзгартирилган бўлади.

3. Қайси бир китобда Аллоҳнинг пайғамбарлари бадном этилган, қора чаплаб, тухмат билан ахлоқий ноқис қилиб таърифланган бўлса, бу унинг илоҳий китоб эмаслигидан далолат беради.

4. Қайсики китобда тарихий воқеалар бузиб кўрсатилган, бир пайғамбар воқеаси бошқа пайғамбарга нисбат берилган бўлса, у ҳам илоҳий китоб эмас.

5. Қайси китобда ғоявий боғлиқлик ва изчиллик бўлмас экан, бир жумла билан иккинчи жумла ўртасида қарама-қаршилиқ мавжуд экан, унинг ҳам илоҳийлик моҳияти қолмайди.

6. Аллоҳ тарафидан нозил қилинган китобларнинг иккинчи бир кўриниши ёки муқобиллари бўлмайди. Акс ҳолда у илоҳий китоб эмас.

7. Илоҳий китоб фақат пайғамбарларгагина илоҳий ваҳий билан нозил қилинган бўлади, уни бирор кимса «Худодан илҳомланиб» ёзолмайди.

8. Илоҳий китобларнинг барчасида ҳам бандалар ибодатга ва бошқа амали солиҳларга буюрилган, инсон деган шарафли номга доғ тушириши мумкин бўлган номақбул ишлардан қайтарилган бўлиши керак. Акс ҳолда китобнинг илоҳийлиги ўз аҳамиятини йўқотган бўлади. Ана шундай нуқсонлардан холи бўлган китобнигина илоҳий саналиб, инсоният ҳаётига татбиқ этилиши мумкин.

Аллоҳнинг китобида шундай дейилади:

وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ

«Муттақий кишилар (эй, Мухаммад с.а.в.) сизга юборилган Қуръонга ва сиздан аввалги пайғамбарларга юборилган китобларга ҳам имон келтирадилар».(Бақара, 4.)

Бундай илоҳий китоблардан тўрттаси Қуръони Карим оятларида зикр этилган бўлиб, булардан: **Таврот** Мусо (а.с.)га, **Забур** Довуд (а.с.)га, **Инжил** Исо (а.с.)га, **Қуръони Карим** Мухаммад (с.а.в.)га нозил қилинганлиги бизга маълум. Булардан ташқари Қуръон тафсирларида Аллоҳ Таъоло баъзи пайғамбарларга айрим саҳифаларни ҳам туширганлиги хабар қилинади. Жумладан, Одам (а.с.)га 10 саҳифа, Шиш (а.с.)га 50 саҳифа, Идрис (а.с.)га 30 саҳифа, Иброҳим (а.с.)га 10 саҳифа — ҳаммаси бўлиб 100 саҳифадан иборат Аллоҳнинг ҳукмлари нозил этилган. Мазкур муқаддас тўрт китоб ва саҳифаларнинг барчаси Аллоҳнинг пайғамбарларига умматларини ҳидоятга чақириш учун юборилганига имон келтириш фарздир. Тилга олинган 4 китобнинг ҳар бирига қисқача изоҳлар бериб ўтиш ўринлидир.

2. Аллоҳ Таъоло Қуръони Каримда Тавротнинг муқаддас китоб эканлигини шундай баён қилган:

إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْرَةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ

«Албатта, биз ўзида ҳидоят ва нурни мужассам қилган Тавротни нозил қилдик».(Моида, 44)

Уни Мусо пайғамбар (а.с.) ва умматларига юборилгани қуйидаги оятда ўз аксини топган:

قَالَ يَا مُوسَى إِنِّي اصْطَفَيْتُكَ عَلَى النَّاسِ بِرِسَالَاتِي وَبِكَلَامِي فَخُذْ مَا آتَيْتُكَ وَكُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ (١٤٤) وَكَتَبْنَا لَهُ فِي الْأَلْوَاحِ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْعِظَةً وَتَفْصِيلًا لِكُلِّ شَيْءٍ فَخُذْهَا بِقُوَّةٍ وَأْمُرْ قَوْمَكَ يَأْخُذُوا بِأَحْسَنِهَا سَأُرِيكُمْ دَارَ الْفَاسِقِينَ (١٤٥)

«Аллоҳ деди: «Эй Мусо, албатта мен сени ўз пайғамбарлигим ва ўз каломимни беришлигим билан одамлардан ортиқ қилдим. Мен сенга берган бу нарсаларни (неъматларни) олгин ва шукр қилувчилардан бўлгин. Биз Мусо учун Лавҳларга (Тавротга) ҳар бир нарсадан мавъиза ёзиб бердик ва ҳамма нарсанинг тафсиллини қилиб бердик (ва дедик): «Эй Мусо, бу лавҳларни ғайрат билан олгин, қавминга буюргин, унинг чиройли ҳукмларини олсинлар(яъни, амал қилсинлар)».(Аъроф, 144-145.)

Таврот ибрий (қадимий яҳудий) тилида Мусо (а.с.) га юборилган муқаддас китобдир. «Тора» «қонун, шариат» деганидир. Мусодан 600 йил кейин ана шу яҳудийларга пайғамбар қилиб юборилган Исо (а.с.) Тавротни ҳам Инжилни ҳам яхши билганликлари Қуръони Карим оятларидан маълум.

Чунки, Исо (а.с.) «Оли Имрон» сураси, 50-оятда айтилганидек

وَمُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ وَلَأَحِلَّ لَكُم بَعْضَ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ وَجِئْتُكُم بَآيَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا (٥٠)

«Тавротнинг баъзи ҳукмларини бекор қилиб, ўрнига бошқа ҳукмни жорий қилиш учун» юборилганлар.

Насронийлар эса, Таврот ва Забурни Инжилнинг биринчи қисми деб, аралаштириб юборганлар ва уни «Қадимий аҳд» деб атайдилар. Ҳолбуки, мазкур уч муқаддас китоб «Бани Исроил» қавмининг уч улуғ пайғамбарларига алоҳида-алоҳида юборилгани Қуръон оятларида собитдир. Аллоҳ айтади:

لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا

«Сизларнинг ҳар бирингиз учун алоҳида шариат ва суннат қилганмиз».(Моида, 48)

Насронийлар «Қадимий аҳд»нинг биринчи қисми 38 китобдан иборат, деб айтадилар ва қуйидагича номлайдилар:

1) «Борлиқ (ибтидо)»	4) «Сонлар»
2) «Чиқиш»	5) «Иккинчи қонун».
3) «Левит»	

Ушбу беш китоб Таврот деб аталади ва Мусо (а.с.) га нисбат берилади. Таврот лафзи гоҳида мажозий маънода “Қадимги аҳд” нинг ҳамма китобларига нисбатан қўлланилади:

- 6) Юшаъ ибн Нун китоби
- 7) Ҳукмлар китоби
- 8) Руфъ китоби
- 9) Самуилнинг I китоби
- 10) Самуилнинг II китоби
- 11) «Подшоҳлар» I китоби
- 12) «Подшоҳлар» II китоби
- 13) «Кун хабар.» I китоби
- 14) «Кун хабар» II китоби
- 15) Узайрнинг I китоби
- 16) Узайрнинг II китоби
- 17) Айюб китоби
- 18) Забур
- 19) Сулаймон масаллари
- 20) «Жомеа» китоби
- 21) «Қўшиқлар қўшиғи»
- 22) Ашъиё китоби
- 23) Амриё китоби
- 24) «Амриё марсияларда»
- 25) Ҳазқиёл китоби
- 26) Дониёл китоби
- 27) Хавша китоби
- 28) Юил китоби
- 29) Амос китоби
- 30) Авдий китоби
- 31) Юнон китоби
- 32) Михо китоби
- 33) Нохўм китоби
- 34) Ҳикўк китоби
- 35) Сафония китоби
- 36) Ҳажжий китоби

37) Закариё китоби

38) Малахия китоби

Малахия Бани Исроил пайғамбарларидан эди. У Исодан 420 йилча олдин яшаб ўтган.

Қадимги аҳднинг иккинчи қисми 9 китобдан иборат:

1) Астер китоби

6) Ваздем китоби

2) Борух китоби

7) Эклиз Ястекуз китоби

3) Дониёл к., I қисми

8) Макобийларнинг I к.

4) Тубиё китоби

9) Макобийларнинг II к.

5) Яхудият китоби

Таврот ҳам Аллоҳнинг ҳидоят китоби бўлгани учун, унинг аслий нусхасида аввало Бани Исроил қавмини Аллоҳнинг борлиги ва бирлигига имон келтиришга — тавҳидга, одоб-ахлоққа, инсоний фазилатларни касб қилишга, пайғамбарларига итоат этишга ва Аллоҳга ибодат қилишга чақирилган. Қуръоннинг кўплаб оятларида Таврот оятларидан жумлалар иқтибос қилинганки, бу оятларнинг мазмунини Қуръоннинг бошқа оятлари билан таққосланганда яҳудийларга ҳам мусулмонларга буюрилган амаллар ва ибодатлар буюрилганининг шоҳиди бўламиз. Масалан, Аллоҳ шундай дейди:

وَكَتَبْنَا لَهُ فِي الْأَلْوَابِ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْعِظَةً وَتَفْصِيلًا

«Биз Мусо учун Лавҳларга(Тавротга)ҳар бир нарсадан мавъиза ёзиб бердик ва ҳамма нарсанинг тафсилини қилиб бердик». (Аъроф, 145.)

«АлАъло» сурасида шундай дейилган:

قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى (۱۴) وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى (۱۵) بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا

(۱۶) وَالْآخِرَةَ خَيْرٌ وَأَبْقَى (۱۷) إِنَّ هَذَا لَفِي الصُّحُفِ الْأُولَى (۱۸) صُحُفِ إِبْرَاهِيمَ

وَمُوسَى (۱۹)

«Дарҳақиқат, (куфру исёндан) пок бўлган ва Парвардигори исмини ёд этиб, намоз ўқиган (ҳар бир) киши нажот топгандир. Йўқ, сизлар ҳаётини дунёни устун қўюрсизлар. Холбуки, охираат яхшироқ ва боқийроқдир. Албатта, бу (сурада мазкур бўлган гаплар) аввалги (пайғамбарларга нозил бўлган) саҳифаларда — Иброҳим ва Мусо саҳифаларида мавжуддир». (Аъло, 14-19.)

Яна бир ояти каримада Аллоҳ шундай дейди:

وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ وَالْأَذْنَ بِالْأَذْنِ

وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ

«Унда (Тавротда) яҳудийларга, «жонга-жон, кўзга-кўз, қулоққа-қулоқ, бурунга-бурун, тишга-тиш ва (бошқа барча) жароҳатларга ҳам қасос олинади», — деб ёзиб қўйдик». (Моида, 45)

Аллоҳ Таъоло Тавротда мўминларни қандай сифатлар билан сифатлаганлигини Қуръоннинг «Ал-Фатҳ» сурасида шундай баён қилган:

تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ

السُّجُودِ ذَلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرَةِ

«Уларни (мудом) Аллоҳдан фазлу марҳамат ва ризолик тилаб, рукуъ, сужуд қилаётган ҳолларда кўрурсиз. Уларнинг юзларида сажда изидан белги-аломатлари бордир. Мана шу (яъни кофирларга қаҳрли бўлиш, мўминларга меҳрибонлик ва кўп намоз ўқиб, рукуъ, сужуд қилиш) уларнинг Тавротдаги мисолларидир. (Яъни Тавротда ҳам Аллоҳ Таъоло мўминларни ана шундай сифатлар билан сифатлаган)». (Фатҳ, 29)

Мусо (а.с.) ва у кишининг қавмларининг ҳам мусулмон аталишини Қуръоннинг «Юнус» сураси, 84-оятидан билиб оламиз:

وَقَالَ مُوسَى يَا قَوْمِ إِن كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُوا إِن كُنْتُمْ مُسْلِمِينَ (٨٤)

«Мусо дедилар: «Эй қавм, агар Аллоҳга имон келтирган ва мусулмон бўлсангизлар унга таваккул қилинглар!»

Тавротда пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг муборак исми шарифлари аниқ ёзилганини ушбу оятдан биламиз:

وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ فَسَأَكْتُبُهَا لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَالَّذِينَ هُمْ بِآيَاتِنَا يُؤْمِنُونَ (١٥٦) الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ

«Раҳматим (Меҳрибонлигим) эса ҳамма нарсадан кенгдир. Мен уни тақво қиладиган, закотни берадиган зотларга ва бизнинг оятларимизга имон келтирувчи бўлган кишиларга ёзурман. Улар шундай кишилардирки, уммий (хат билмас) пайғамбарга — номини ўзидан олдинги Таврот ва Инжилда ёзилган ҳолда топадиган элчимизга эргашадилар».(Аъроф, 156-157.)

Мазкур иқтибослар — Таврот оятлари Қуръондан олинди, чунки биринчидан, аввалги барча илоҳий китоблар моҳияти Қуръонда мужассам. Иккинчидан, бу кунги Тавротдан иқтибос олишнинг иложи йўқ, унинг матни Аллоҳ нозил қилган асл ҳолида қолган эмас.

Исроил тарихидан маълумки, Бухтуннаsr (Навуходоносорнинг арабча номи, милоддан олдинги 605—562 йилларда Бобилда яшаган) ҳукмронлиги даврида яҳудийларнинг муқаддас диний маркази бўлган Еврушалим (Қуддус шаҳри) вайрон этилиб, яҳудийлар асир олинган ва барча диний китоблар ёкиб юборилган, йўқ қилинган. Тавротнинг асл нусхаси ҳам ўша пайтда йўқолган. Уни ёд олган оз сонли тавротхонлар оламдан кўз юмганлар. Тавротни ёд олган биргина Узайр (а.с.) юз йилдан кўпроқ вақт ўтгандан, сўнггина уни қайта ёзиб, китоб ҳолатига келтирганлар. Аллоҳ ўзининг қудратини намоён қилиш учун Узайр (а.с.)ни узоқ муддат — юз йил ухлатиб, қайта ўзларига келтирди ва бу муддатда йўқолиб кетган Тавротни Узайрнинг қўллари билан асл ҳолатига келтириб ёздирди. Қуръони Каримнинг «Бақара» сураси, 259-ояти тафсирида шундай маълумотбор. (Тафсири Ибн Касир. Байрут: 1969. 1- том, 235-6.)

«Яҳудий қомуси»да бундай дейилади: «Улар унутилиб кетган эди, аммо Азро уларни қайта тиклади. Матндаги баъзи сўзларнинг тўғрилигига шубҳаланганини билдириш мақсадида Азро уларнинг устига нуқталар қўйиб чиқди. «Агар Илёс (пайғамбар) бу матнни маъқулласа, нуқталарга аҳамият бермайди», — деди у ўзича. «Агар мақулламаса, у ҳолда шубҳали туюлган ушбу сўзлар матндан чиқариб ташланади».(Яҳудий қомуси, 5-том, 322-6)

Иқтибослардан кўриниб турибдики, Тавротнинг умумий матни, Узайр (а.с.) нусхаларидан қатъи назар, Аллоҳ Таъоло дастлаб нозил қилган пайтдагидек соф, мусаффо бўлган эмас. Бироқ «Азронинг китоби» ёки «Азронинг юнонча китоби» деб аталган ўша китоблар ҳам ҳозирги Библияда йўқ. Кейинчалик таниқли насронийлар руҳонийси Йероме «ибрийча асл нусхаси йўқ экан» деган баҳона билан уни Библиядан чиқариб ташлаган, чунки унга Рим папаси муқаддас китобни таҳрир этишни топширган эди.

Демак, Исо (а.с.)дан қарийб 450 йил аввал яшаган Узайр (а.с.) даврларида Таврот ва бошқа китоблар аралаш-қуралаш бўлиб кетган. Ўша пайтдаёқ бу китобларнинг бирорта ишончли нусхаси йўқ эди. Узайр (а.с.) Тавротни қайтадан ёзиб чиқдилар. Энди эса бу нусха ҳам сақланмаган.

3. Бани Исроил қавмидан бўлган Довуд (а.с.)га (Мусо (а.с.) Тавротларидан кейин) Забур китоби нозил қилинган. Аллоҳ Таъолонинг сўзи:

وَأَتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا (١٦٣)

«Довудга Забурни ато этдик».(Нисо, 163)

«Забур» сўзи луғатда бир неча маънони ифодалайди:

1. Ёзув.

2. Ақл.

3. Мустаҳкам.

4. Ман этмоқ.

5. Касрали «зибр» ёзилганда — китоб, икки замма билан «зубур» ёзилганда эса китоблар.

6. Темир парчалари.

7. “Лавҳул маҳфуз” (тақдир лавҳи). (“Ал-Қомус Ал-Жадид”. 1985 йил. Тунис. “Ахтари кабир”. 1913 йил, Қозон.)

Ҳозирги Забур асосан диний шеърят усулида ёзилган бўлиб, мазмунан дуолар, Аллоҳни улуғловчи мадҳиялар ҳамда Аллоҳнинг савоб ва иқоблари васфани ўз ичига олган. Холбуки, асл Забурда ҳам амр-нахийлар, ҳалол-ҳаром тўғрисидаги аҳкомлар ва ибодатларга даъватлар бўлганлиги шубҳасиздир. Бу ҳақда Қуръони Каримнинг «Сод» сурасида Аллоҳ Таъоло шундай хабар қилади:

يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ فَيُضِلَّكَ
عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ

«Эй Довуд, албатта биз сени Ерга халифа қилдик. Сен одамлар орасида (сенга нозил қилинган) ҳақ билан ҳукм қилгин, ҳавога берилмагин! (Агар ҳавога берилсанг) унда сени Аллоҳ йўлидан адаштиради». (Сод, 26)

Аллоҳ Таъоло Қуръони Каримда Забур китобидан ҳам баъзи жумлаларни иқтибос қилиб оят келтирган. Мисол учун «Анбиё» сурасида шундай оят бор:

وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ (۱۰۵)

«Дарҳақиқат, Биз «Зикр»дан (Ибн Аббос ва Ҳасан Басрийдан ривоят қилинган тафсирда Тавротдан) кейин Забурда: «Албатта ерга менинг солиҳ бандаларим ворис бўладилар», деб ёзиб қуйганмиз!». (Анбиё, 105.)

Аллоҳ Таъоло Довуд (а.с.)га улуғ фазл-мартаба ато этиб, тоғларни ва қуёшни ул зот билан бирга Аллоҳга тасбеҳ айтадиган қилиб, бўйсундириб қўйгани Қуръоннинг «Сабаъ» сураси, 10-оятида билдирилади.

Парвардигор Довуд (а.с.)га шундай хуш овоз берган эканки, у киши Забурни тиловат қилаётганларида учиб кетаётган қушлар учишдан тўхтар ва чор атрофдаги тоғу тошлар билан бирга пайғамбарга жўровоз бўлиб тиловат қилишар экан. (Тафсири Ибн Касир, 3-ж. Байрут. 1969.)

Довуд (а.с.) вафотларидан кейин Забурга ҳам ўзгартиришлар киритилгани, аҳком оятлари олиб ташлангани, фақат дуоларнинг ўзинигина қўйиб, унга яна бемаъно саҳифалар қўшилгани китобни қўлга олишингиз билан аён бўлади.

Инжилнинг ўзбекча таржимасига ёзилган сўз бошининг Забурга кириш қисмида «Ҳозирги Забурнинг 73 та саноси Довуд (а.с.) қаламига мансуб, қолган саноларни Довуд ўғли Сулаймон, Мусо пайғамбар, Асаф, Кўрах ўғиллари номли мухлислар яратганлар», (Инжил, Стокгольм, 1992.) — дея изоҳ берилади. Кўриниб турибдики, илоҳий китобни истаган киши яратиб кетаверадиган оддий ижод намунаси сифатида талқин қилинмоқда ва номлари мазкур бўлган шахсларнинг Забурга тажовуз қилганларини эътироф этилмоқда! Ҳаттоки Мусо пайғамбарнинг Довуд (а.с.)дан олдин ўтганлари ва ул зотга Таврот нозил бўлганлигини ҳам унутиб, чалкаштириб юборилган.

4. Инжил — Исо (а.с.)га Аллоҳ Таъоло томонидан туширилган муқаддас китобнинг номи. Инжил лафзининг маъносида турли фикрлар мавжуд. Баъзилар уни иброний (яхудий) сўз, баъзилар сурёний (Сурия араб лугати) дейдилар. Баъзилар эса соф араб сўзи бўлиб, «нажл», яъни «асл» маъносида, деганлар. Баъзилар: «Инжил сўзи юнонча бўлиб, маъноси хушхабар келтирганга бериладиган суюнчидир, кейинчалик хушхабарнинг айни ўзига ишлатила бошланди» — дейдилар. Рус ёзувчиси Лев Толстой ўзининг инжили муқаддимасига шундай жумлани ёзиб қўйган экан: «Инжил сўзи юнон тилида икки сўздан таркиб топган: (Ею), унинг маъноси яхши, чиройли. (Ангилион), унинг маъноси хабарлар. Икковининг таркибидан (Евангилион), яъни яхши хабарлар, чиройли хабарлар, хушхабарлар маъноси келиб чиқади. Инжил китоби аслида иброний тилида туширилган бўлса ҳам, мазкур тилдаги аслий нусхаси йўқ қилинган бўлиб, ҳозирда мавжуд бўлганлари юнон тилидадир.

Юнонча «Евангилие» хушхабар деганидир. Инжил аслида ниманинг хушхабарини беради?

«XX аср бошларида яшаган, аввалги исми Абдул Масих Довуд (Исо Масихнинг кули) бўлиб, Исломга киргач, номини Абдул Аҳад Довуд (яккаю ягонанинг, яъни Аллоҳнинг кули) деб ўзгартирган улкан бир насроний олими, жаҳонгашта профессорнинг тадқиқотларида таъкидлашича, ҳазрати Исо (а.с.)нинг умр бўйи таъкидлаган сўзлари охирзамон пайғамбари Муҳаммад расулуллоҳ (с.а.в.)нинг «роҳматан лил-ъаламийн» бўлиб келишлари ҳақида хушхабар беришдан иборат бўлган».(М.А.Жўшон. «Ислом: севги ва тасаввуф».)

Қуръони Каримда Инжилдан иқтибос қилиб келтирилган оятда Аллоҳ Таъоло шундай дейди:

وَإِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ
مِنَ التَّوْرَةِ وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ

«Эсланг, эй Муҳаммад(с.а.в.), Исо бинни Марям дедилар: «Эй бани Исроил! Албатта, мен Аллоҳнинг сизларга юборган пайғамбариман. (Мен) ўзимдан олдинги Тавротни тасдиқлагувчи ва ўзимдан кейин келадиган Аҳмад исмли бир пайғамбар ҳақида хушхабар бергувчи бўлган ҳолимда юборилдим».(Сафф, 6.)

«АҚШда харбий комиссар вазифасида хизмат қилган покистонлик генерал Абдурахим илгари Америка Конгресси кутубхонасига юборилган қадимий Барнабо инжилининг микрофильмларини Покистонга келтирган». (Фатҳул-Борий, 5-ж. 292-б. «Илоҳий мўъжизалар», Тошкент, 1995.)

Инжилнинг Барнабо нусхасида Исо (а.с.) ўзларидан кейин келадиган пайғамбар ҳақида хаворийларга бундай деганлар:

«Сизга айтаяпман, Аллоҳнинг расули бутун махлуқотга раҳматдир...».(Барнабо инжили, 49-6.)

Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) ҳақларида айтилган бу башорат Қуръон оятига мувофиқ келади. Оятда ул зот «Роҳматан лил-ъаламийн» — бутун оламга раҳмат пайғамбари қилиб юборилганлари айтилади. Яна шу китобда Исо (а.с.) бир аёл саволига жавоб бериб:

«Мен фақат Исроил ўғилларига юборилган кутқарувчи бир пайғамбарман. Лекин мендан кейин Аллоҳ бутун оламга Муҳаммад исмли расулини юборади», — дея башорат қилдилар. Инжил сўзи Қуръони Каримда бир неча бор келган. Масалан:

وَقَفَّيْنَا عَلَىٰ آثَارِهِم بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ وَآتَيْنَاهُ الْإِنْجِيلَ
فِيهِ هُدًى وَنُورٌ وَمُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ (٤٦) وَلَيَحْكُمُ
أَهْلُ الْإِنْجِيلِ بِمَا أُنْزِلَ اللَّهُ فِيهِ وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أُنْزِلَ اللَّهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ (٤٧)

«Уларнинг изидан ўзидан олдинги Тавротни тасдиқловчи бўлган Исо бинни Марямни эргаширдик ва унга ҳидоят ва мавъиза (панд насихат) бўлган Инжилни бердик ҳамда: «Инжил аҳли унда Аллоҳ нозил қилган нарсалар билан ҳукм қилсинлар», — дедик. Кимдаким Аллоҳ нозил қилган китоб билан ҳукм қилмас экан, улар фосиқлардир».(Моида, 46-47.)

نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَأَنْزَلَ التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ (٣) مِنْ قَبْلُ
هُدًى لِّلنَّاسِ وَأَنْزَلَ الْفُرْقَانَ

«Аллоҳ сизга Китобни ҳақ билан туширди. Бу Китоб ўзидан аввалгиларни тасдиқ этади. Тавротни ва Инжилни ҳам одамларга ҳидоят қилиб аввал нозил қилган эди, Фурқонни ҳам туширди».(Оли Имрон, 3-4.)

Биз, мусулмонлар шунга имон келтирамызки, Аллоҳ Таъоло ўзининг пайғамбарларидан бири бўлган Исо (а.с.)га «ўзидан олдин юборилган Тавротни тасдиқловчи ва қувватловчи бўлган, ўзидан кейинги келадиган Аҳмад исмли пайғамбарнинг башоратини берадиган, одамларга ҳидоят ва нур бўлган Инжил» китобини нозил қилган. Бунга юқорида келтирилган оятлар далилдир. Исо (а.с.)нинг ўз тиллари билан айтган гаплари ҳам бор:

قَالَ إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ آتَانِيَ الْكِتَابَ وَجَعَلَنِي نَبِيًّا (٣٠)

«Исо (а.с.) дедилар: «Албатта, мен Аллоҳнинг бандасиман, у менга Китоб берди ва мени пайғамбар қилди». (Марям, 30.)

Яна бир оятда шундай дейилган:

الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ

«Ўзлари унинг исмини Таврот ва Инжилда ёзилган ҳолда топадиган пайғамбарга эргашадиган зотлар...». (Аъроф, 157.)

Аллоҳ Таъоло мазкур ояти карималар орқали бизга ўзи тарафидан самовий китобни Исо номли пайғамбарига нозил қилганини, бу китобнинг номи Инжил бўлганини ва у оғзаки маърузалардан иборат бўлмай, балки саҳифаларга ёзилган ҳолда бўлганининг хабарини бермоқда. Бунинг устига Инжил самовий китоб эканлигига Аллоҳ ишора қилиб, пайғамбари Муҳаммад (с.а.в.)га насронийларга «аҳли китоблар» деб мурожаат қилишни буюрди:

قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ

«Айтинг, эй Муҳаммад: «Эй аҳли китоблар, бизлар билан сизларнинг ўрталарингизда баробар бўлган сўзга келинглар, яъни Аллоҳдан бошқага ибодат қилмайлик. Унга бирор нарсани шерик қилмайлик. Аллоҳдан кечиб бирбиримизни раб(худо) қилмайлик». (Оли Имрон, 64.)

Аллоҳнинг Қуръони Каримдаги хабарига қараганда, яҳудийлар ва насронийлар ўзларига берилган китобнинг кўп жойларини ошкор қилмай яширганлар. Насронийлар асл Инжилни ўзгартирганлар, баъзи жойларини беркитганлар ва кўп жойларини ўзлари қўшиб, ифтиро ва ихтиро қилганлар:

يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ وَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ

«Инжил оятларини ўз жойидан ўзгартирдилар, улар эслатилган нарсадан бир қисмини унутдилар». (Моидда, 13.)

Аллоҳ ва унинг пайғамбарига тўхмат қилганлар:

وَيُنذِرَ الَّذِينَ قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا (٤) مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ وَلَا لِآبَائِهِمْ كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ إِنَّ يَقُولُونَ إِلَّا كَذِبًا (٥)

«Қуръон «Аллоҳнинг боласи бор», — деган кимсаларни огоҳлантиради: бу ҳақда улар бирор илмга эга эмаслар, уларнинг аجدодлари ҳам билмас эдилар. Уларнинг оғизларидан чиққан сўз катта гуноҳдир. Улар фақат ёлғонни гапиряптилар». (Каҳф, 4-5)

Насронийлар, жумладан, Исмоил авлодидан бир пайғамбар келишини, унинг номини Исо (а.с.) «руҳул-ҳақ» ва «Форқлит» деб атаганларини ҳам яширганлар. Араб олими Обид Ҳошим Товфикнинг «Яҳудийлар ақидаси» китобида гувоҳлик беришича, Барнабо ва Юҳанно инжилларида бу ҳақда шундай хабар берилади:

«Албатта яҳудийлар менга бекор адоват қияптилар. Агар Мунжамно келса, яъни Аллоҳ ўз ҳузуридан сизларга юборадиган улуғ зот келса, у менга ҳам, сизларга ҳам гувоҳлик беради». (Юҳанно, 15. 242-6)

Матндаги Мунжамно сўзи юнонча Форқлит, арабча эса Аҳмад маъносини беради. Бу оятлар орасига ортиқча сўзлар қўшиб юборилганлиги сабабидан, уни тушуниш қийин бўлган ва таржимада ҳам сохталиқка йўл қўйилган:

«Мени севмаган киши сўзларимга амал қилмайди. Сизлар тинглаётган сўз меники эмас, балки мени юборган Отамникидир. Буни мен сизлар билан эканман айтдим. Ўша Юпатувчи, яъни менинг номимдан Отам юборадиган Муқаддас Рухнинг ўзи сизларга ҳаммасини ўргатади. Менинг сизларга айтган ҳамма сўзларимни У ёдингизга туширади». (Ўша асар, 15. 242-6.)

Ушбу таржимада мазмун бироз мужмал бўлсада, Юпатувчи сўзидан мурод Муҳаммад (с.а.в.) эканликларини тушуниб олиш қийин эмас.

Муфассир Қозий Байзовий ўз тафсирида яҳудийлар Тавротда келган пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) нинг сифатлари баёнини ва «ражм ояти»ни, яъни тошбўрон қилиш ҳақидаги оятни, насронийлар эса Инжилда келган Исо (а.с.) томонларидан Аҳмад исмли пайғамбарнинг келиши ҳақида айтилган башоратни яширганларини ёзган.

Саҳобаи киромлар Инжилни аслида самовий китоб эканлигини билганлари сабабли уни ўзгартириб юборилганини аниқ билсалар ҳам унга имон келтирган эдилар ва баъзи муаммоларни ҳал қилишда Инжилни яхши билган насронийларга мурожаат қилардилар. Имом Бухорий «Саҳиҳ»ларида Ибн Аббосдан шундай ҳадис ривоят қилганлар:

«Қандай қилиб аҳли китоблардан масала сўрайсизлар, Расулуллоҳ (с.а.в.)га нозил қилинган Қуръон уларнинг китобидан янгироқ ва бегона сўзлар аралашмаганку? Қуръоннинг хабар беришича аҳли китоблар Аллохнинг китобини (Инжилни) ўзгартирганлар, ўз қўллари билан ёзиб олганлар. Яна бу Аллохнинг ҳузуридан тушган деб, уни арзимас пулга сотадилар. Сизлар шуни билиб туриб, улардан масала сўрашдан тийилмайсизларми? Аллоҳга қасамки, улардан бирор киши сизларга юборилган Қуръондан ҳеч нарса сўрамайдилар».(Фатҳул-Борий, 5-ж. 292-6.)

Қуръони Каримда ва саҳобаи киромларнинг ҳадисларида такрор-такрор тилга олинаётган Инжил қаерда? Насронийларнинг қўлларида ҳозир йўқлиги бу Инжилнинг мутлақо мавжуд бўлмаганини кўрсатадими? Тарихчилар ва насронийликдан баҳс юритувчиларнинг китобларида ҳақиқий Инжилнинг мавжуд бўлгани ҳақида бирор маълумот борми?

Исо (а.с.)нинг осмонга кўтарилишларидан кейин у кишининг соф илоҳий даъватлари кенг тарқалмасдан қолиб кетди. Чунки, оз сонли имон келтирган одамлар устида узоқ вақт тазйиқлар бўлиб турди, мўминларнинг кўпи ўлдириб юборилди. Бунга сабаб шуки, ўша замонда ҳукмрон бўлиб турган подшоҳлар бутпарастлик эътиқодида бўлиб, бунга зид бўлган динни ҳақ бўлса ҳам йўқотиш пайида бўлганлар. Насронийлар кейинроқ эътиқод жиҳатидан турли гуруҳларга бўлиниб, баъзилари «Исо—Худодир»деб, яна баъзилари «Исо — Худонинг ўғлидир» деб, эълон қила бошладилар.

Бутпараст подшоҳлар насронийларнинг ҳаммасига — соф имонли кишиларга ҳам, эътиқоди бузуқларга ҳам бирдек ёмон назар билан қарадилар. Улар жуда оғир қийноқларга дучор этилдилар. Насронийликнинг дастлабки даври бу дин вакиллари учун жуда қийин кечди. Улар ўн бор катта қатлиомга учрадилар.

Биринчи қатағон 64 йилда Найру (Нерон) исмли подшоҳ даврида бошланди. Ҳаворий Пётр ва унинг хотини шу даврда шаҳид бўлишди.

Иккинчи қатлиом Домишян (Домидиан) подшоҳлиги даврида бўлиб, бунда ҳаворий Юҳанно бадарға қилинди ва Флуис Климанс номли насроний олими ўлдирилди.

Учинчиси 101 йилда подшоҳ Таржон (Траян) даврида бошланиб, 18 йил давом этди. Бунда Кюриантия епископи Шамъун ўлдирилди.

Тўртинчиси подшоҳ Маркос даврида, 161 йилда бошланиб, ўн йил давом этди ва насронийларни ўлдириш машриқу мағрибда кенг тус олди.

Бешинчиси подшоҳ Свирис (Септимий Север) даврида, 202 йилда бошланди ва Миср, Франдия, Картеж диёрларида минглаб насроний диндорларнинг қони тўкилди.

Олтинчиси 237 йилда бошланди. Подшоҳ Максим, агар илм аҳллари йўқ бўлса, авом халқни бошқариш осон бўлади, деб минглаб илмли насронийларни йўқ қилди. Улар орасида папа Понтанус ва папа Антеруслар бор эди.

Еттинчиси 253 йилда подшоҳ Дедиос ўзининг барча ҳокимларига насронийларни азоблашга буюрди. Унинг зулми Миср, Африка, Италия ва шарқий ҳудудларгача етиб борди.

Саккизинчи қатағон Валериан подшоҳлиги даврида 257 йилда бошланди. Бу золимнинг даврида фақат насроний эркакларгина эмас, насроний динидаги аёлларнинг ҳам обрўси топталиб, мол-дунёси тортиб олиниб, ўзи эса ватанларидан ҳайдаб чиқарилдалар.

Тўққизинчиси подшоҳ Аврелиан даврида бўлди. Унинг даври 274 йилда бошланди. Лекин Аврелиан кўп насронийларни ўлдиришга имкон топмади, чунки, барчасини Валериан кириб бўлганди.

Ўнинчиси 302 йилда Деоклетиан (Деоклетиан баъзи китобларда Дақюс, яна бошқаларида Дақенус. Бу подшонинг даврида унинг зулмидан ўз имонларини олиб қочиб, ғорга яширинган «Асҳобул Қаҳф» (етти йигит ва Қитмир номли ит) ҳақида Қуръоннинг «Қаҳф» сурасида ҳикоя қилинади.) подшоҳликка ўтирган даврдан бошланди. Бу золим император муқаддас китобларни йўқ қилишга қаттиқ ҳаракат

қилди. 303 йилда черковларни бузиш, китобларни ёқиш ва христианларни ўлдириш авж олди.

Шундай қилиб насронийлар жуда кўп тазйиқларга учрадилар. Бу тазйиқлар император Константин подшоҳ бўлиб, 325 йилда насроний динини қабул қилгандан кейингина тўхтади. Константиннинг насронийликни қабул қилиши уларнинг жонларига тинчлик ҳадя қилган бўлса-да, лекин имонларига қаттиқ путур етказди. Чунки, подшоҳ насронийликни қабул қилиш баҳонасида, насронийларга бутпарастликни қабул қилдирди. Ўша даврда насроний олимлари томонидан ёзилган турли эътиқоддаги юздан ортиқ инжиллар йўқ қилиниб, Исони худо деб ёзилган тўртта инжилгина сақланиб қолди. Бу инжиллар ҳақида батафсил маълумотни муаллифнинг «Қуръони Каримда Исо пайғамбар сиймоси» номли монографиясидан ўқиб олиш мумкин.

Таянч иборалар: Тавҳид — Аллоҳнинг яккаю-ягоналиги, ғоявий боғлиқлик ва изчиллик, «Худодан илҳомланиб», «Тора»—«қонун, шарият», деганидир, «Қадимий аҳд», жумлалар иқтибос қилинган, илохий китоблар моҳияти Қуръонда мужассам, Азронинг юнонча китоби, Бани Исроил қавми, «Забур» сўзи луғатда бир неча маънони ифодалайди, Лавҳул-маҳфуз (тақдир лавҳи), диний шеърят усули, санолар мадҳиялар ҳамда Аллоҳнинг савоб ва иқоблари васфи, амр ва наҳийлар, ҳалол-ҳаром тўғрисидаги аҳкомлар ва ибодатларга даъватлар, «Евангелие» - хушхабар, «роҳматан лил-ъаламийн», Инжилнинг Барнабо нусхаси, «аҳли китоблар», «руҳул ҳақ» ва “Форқлит” Отам юборадиган Муқаддас Рух, «ражм ояти», самовий китоб, саҳобаи киромлар, «Ийсо—Худодир» деса баъзилари «Ийсо—Худонинг ўғлидир», Деоклетиян подшоҳликка ўтирган давр, Константинни насронийликни қабул қилиши.

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. Илохий китоблар қандай хусусиятларга эга бўлиши керак?
2. Тавротнинг маъноси нима ва у қандай китоблар сирасига киради?
3. Забур ҳақида нима биласиз?
4. Илохий Инжилнинг тақдири ҳақида қандай маълумотлар бор?
5. Насронийларнинг оммавий қатағон қилинган йилларини биласизми?

Тавсия этилган ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Т., 2001.
2. Обидов Р. Қ. Илохий китоблар. ТДШИ., 2000.
3. Ибн Касир. Қисасул-анбиё. Қоҳира.
4. Афиф Абдул Фаттоҳ. Маъал-анбиё фил Қуръон. Лубнон. 2266.
5. «Илохий мўъжизалар». Тошкент. 1995 йил.
6. Тафсири Ибн Касир. Байрут. 1969.1-4-томлар.
7. Ал-Қомус Ал-Жадид. 1985 йил, Тунис. Ахтари кабир, 1913.
8. М. А. Жўшон. «Ислом: севги ва тасаввуф».
9. Фатхул Борий. 5-ж, 292-б.
10. Барнабо инжили.
11. Яхудий қомуси, 5-том, 322-б.

3-МАВЗУ. ҚУРЪОНИ КАРИМ – АЛЛОҲНИНГ МУҚАДДАС КАЛОМИ

Дарс режаси:

1. Қуръони Каримнинг нозил бўлиши.
2. Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ваҳий ёзувчи котиблари.
3. Абу Бакр Сиддиқ даврларида Қуръони Каримнинг саҳифаларга жамланиши.

1. Исломдан олдинги барча динлар тарихан бузилган бўлиб, ўша даврнинг ўзидаёқ биридан мазмунан фарқ қилибгина қолмай, балки бир-бирига қарама-қарши, зид фикрларни ҳам ифодалай бошлаган эди. Чунки илохий китобларга инсон ақли билан ўзгартиришлар киритилиб, моҳияти бузилган эди. Қадимги китоблар қоникарли бўлмай, инсониятнинг диний эҳтиёжига жавоб беришга ожизлик қилиб қолган эди. Одамзоднинг бутун маънавий-руҳий эҳтиёжларини қондирадиган ягона илохий китоб нузули заруриятга айланган эди.

Олдинги пайғамбарлар ўзлари етказган хабарни энг охирги, қатъий, узил-кесил хабар деб эълон

қилмаганлар, улар тўхтовсиз рухий-маънавий камолотга — тараққиётга ишонган эдилар. Ва доимий равишда ўз қавмларига барча инсонларни бирлаштирадиган ва уларни сўнгги юксак манзил сари элтадиган пайғамбар — Муҳаммад(с.а.в.) келадилар, деб хушxabар берган эдилар. Булар ҳаётий заруриятлардир. Аммо бунинг ҳам бош сабаби улуғ Аллоҳнинг хоҳиш-иродаси эди. Аллоҳ Таъоло даставвал пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг нурларини яратди ва ул зотнинг ўзларини инсониятга энг охирги пайғамбар — «хотам ун-набиййин» қилиб юборди. Бу улуғ пайғамбарнинг пайғамбарлик мўъжизалари ва умматларига дастуруламал сифатида, муқаддас китобларнинг охиргиси ва мукаммали Қуръони Каримни нозил қилди.

Пайғамбаримиз қирқ ёшга тўлганларида Маккадаги бошқа «зоҳидлар» (Зоҳидлар яҳудий ва насронийлар эътиқодида бўлган, дунёдан юз ўгирган роҳиблардир. Ислолда роҳиблик ман этилган, бироқ «такво» маъносига зухд, яъни дунёга ҳирс қўймаслик макталади) ва «ханифлар» (Ханифлар эса, ботил динларнинг бирортасига эътиқодда бўлмаган, бутунлай дунёдан юз ўгирмасдан фақат ўз ақли билан оламлар яратувчисининг мавжудлигига ишониб, ҳолий жойларда тафаккур билан машғул бўлган кишилардир)сингари Ҳиро ғорида (Маккадан беш чақирим) бир гўша топиб чуқур тафаккурга берилардилар. Катта боболари Иброҳим пайғамбарнинг то пайғамбарлик келгунча қилган ибодатлари ҳам шу йўсинда бошланган эди.

Расулуллоҳ (с.а.в) 610 йили Рамазони шариф ойида душанба куни одатдагидек мазкур гўшада — Ҳиро ғорида ибодат қилаётган пайтларида Аллоҳ Таъоло Жаброил фаришта орқали пайғамбарлик башоратини юборди. Жаброил фаришта келиб: «Эй Муҳаммад, мен Жаброилман, сен эса Аллоҳнинг элчисан», — дедилар. Кейин Аллоҳнинг ҳузуридан олиб келган беш оятни Пайғамбаримизга ўқиб бердилар. Пайғамбаримиз (с.а.в)га биринчи нозил бўлган оятлар Қуръони Каримнинг «Иқроъ» сурасидан беш оят, 18 калима эди. Унда Аллоҳ шундай хитоб қилган:

اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ (۱) خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ (۲) اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ (۳) الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ (۴) عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ (۵)

«Эй Муҳаммад, барча мавжудотни яратган зот бўлмиш Парвардигорингиз номи билан ўқинг! У инсонни лахта қондан яратган зотдир. Ўқинг! Сизнинг Парвардигорингиз инсониятга қалам билан ёзишни ўргатган зотдир. У Зот инсонга билмаган нарсаларини ўргатди».

Энг охири нозил бўлган оят ҳақида Ибн Исҳоқ Барро (р.а.)дан ривоят қилиб шундай дейди: «Қуръони Каримнинг энг охирги нозил бўлган ояти каримаси «Нисо» сурасининг 176-оятидир:

يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ إِنَّ أَمْرُوهُ هَٰلَكَ لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ

«Сиздан фатво сўрайдилар. Айтинг(Эй Муҳаммад): «Аллоҳ сизларга отаси ҳам, фарзанди ҳам бўлмаган одам тўғрисида (шундай) фатво беради». (Нисо, 176-оят).

Абу Бакр ибн Иёш шундай дейди: «Ибн Исҳоқ хато гапни айтган. Чунки, Муҳаммад ибн Ас-Соибнинг ривоят этишича, Ибн Аббос (р.а.): «Қуръони Каримнинг энг охирги нозил бўлган ояти:

وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ (۲۸۱)

«Барчангиз Аллоҳга қайтадиган ва ҳар бир киши зулм қилинмасдан амалига яраша эваз оладиган кундан қўрқинглар!» (Бақара, 281.) — деган оятдир. Бу оятни Жаброил (а.с.) олиб келиб: «Эй Муҳаммад, ушбу оятни «Бақара» сурасининг икки юз саксонинчи оятидан сўнг қўйинг!» — деб буюрдилар.(Куртубий. Ал-Жомий ли-аҳкомил Қуръон .Байрут, 1-ж. 60-61-бет.)

«Илк нозил бўлган оятлар «Алақ» сурасининг илк беш ояти эди. Энг охирда келган оят эса «Бақара» сурасининг 281-оятни бўлди. Бу ояти карима ҳайитнинг биринчи куни нозил бўлган эди. Вадоеъ ҳажида Арафотда нозил бўлган «Моида» сурасининг учинчи:

الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ

«Бугун мен сизларга динингизни мукаммал қилдим»,— ояти эса, Қуръони Каримдаги аҳком оятларининг энг сўнггисидир».

Сура нуктаи назаридан эса, Қуръони Каримнинг «Фотиҳа» сураси бутун сура ҳолида биринчи нозил бўлган, чунки, «Алақ», «Қалам» ва «Муддассир» сураларининг тўла нозил бўлишидан аввал «Фотиҳа» тўла сура шаклида нозил қилинган эди. (Закои Кўнрапа. Пайғамбаримиз ва Ашараи мубашшара. 1-ж. 1995. 88-6.)

Қуръони Карим ўзидан аввалги нозил қилинган муқаддас китоблар сингари бутун китоб шаклида туширилган эмас, балки инсонларнинг эҳтиёжларига мувофиқ баъзида бир неча оят, баъзида тўла суралар ҳолатида турли пайтда нозил бўлар эди. Бу ҳақда Қуръонда шундай дейилади:

وَقَرَأْنَا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْتٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا (۱۰۶)

«Сиз Қуръонни одамларга аста-секин ўқиб беришингиз учун Биз уни қисмларга ажратдик ва бўлиб-бўлиб нозил қилдик». (Исро, 106.)

وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ لَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلًا (۳۲)

«Кофир бўлган кимсалар: «Нега бу Қуръон унга (пайғамбар (а.с.)га) битта тўплам ҳолида нозил қилинмади?» — дейдилар. (Эй Мухаммад), Биз у (Қуръон) билан дилингизни устувор қилиш учун мана шундай (парча-парча ҳолда нозил қилдик) ва уни бўлиб-бўлиб баён қилдик». (Фурқон, 32)

2. Пайғамбаримиз (с.а.в.) эса Парвардигордан ваҳийни қабул қилиб олганларидан сўнг, нозил бўлган сура ва оятларни ҳузурларида бўлган саҳобаларга тиловат қилиб берар ва ваҳий котибларига оятнинг жойини кўрсатиб: «Бу оятни фалон суранинг фалон жойига қўйинглар!» деб буюрар эдилар. Улар Расулуллоҳ (с.а.в.) айтиб турган оятларни хурмо пўстлоқларига, дарахт барглари, териларга, ҳайвонларнинг курак суякларига ва япалоқ тошларга ёзиб қўярдилар. Оятларни эшитган саҳобалар эса, уларни дарҳол ёдлаб олишар, бир-бирларига етказишар, маъноларини яхши фаҳмлаш учун такрор қилишар эди.

Ал-Ҳоким «Ал-Мустадрок» китобида шундай ривоятни келтирганлар: «Зайд ибн Собит (р.а.)айтадилар: «Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг ҳузурларида ваҳийни ёзиб турар эдим. Ёзиб тугатганимдан сўнг менга: «Ўқи!» — деб амр қилар эдилар, мен янги ёзганларимни ўқиб берардим. Бирор нарса тушиб қолган бўлса, Ул зот тўлдиар эдилар».

Имом Бухорий «Саҳиҳ»ларида Ал-Барро (р.а.)дан шундай ривоят қиладилар: «**Ло яставил қоъидун**» ояти нозил бўлганда Расулуллоҳ (с.а.в.) менга: «Зайдни чақир, лавҳу қалам ва курак суягини олиб келсин!» — дедилар. Зайд келгандан сўнг, унга: «Ёз, **Ло яставил қоъидун**» — деб амр қилдилар».

Ибн Аббос (р.а.) айтадилар: «Расулуллоҳ (с.а.в.) га бирор оят нозил бўлса, ваҳий котибларига: «Бу оятни фалон номли суранинг фалон оятидан кейин ёзиб қўйинглар!» — деб буюрардилар.

Ибн Ваҳб айтадилар: «Мен Имом Моликдан шундай гапни эшитганман: «Шубҳасиз Қуръон Расулуллоҳ (с.а.в.)дан саҳобалар томонидан қандай эшитилган бўлса, шундай ёзилган».

Абу Бакр Ал-Анборий «Ар-Рад» китобида шундай ёзадилар: «Аллоҳ Таъоло Қуръони Каримни (Рамазон ойининг Қадр кечасида) дунё осмонига бутун ҳолида туширган. («Бақара» сурасининг 185-оят ва «Қадр» сурасининг 1-оят.) Кейин йигирма йил (Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг пайғамбарлик муддатлари шамсий-милодий ҳисоб бўйича йигирма йил, камарий ҳисоб бўйича йигирма уч йилдир.) давомида бўлиниб-бўлиниб, баъзи сура ва оятлар содир бўлаётган воқеаларга мувофиқ, баъзилари эса саволларга жавоб тарзида нозил этилган. Ҳар бир сура ва оятни Жаброил (а.с.) Пайғамбаримиз (с.а.в.)га олиб келар эканлар, унинг қўйилиш жойини—сура ва оятлар тартибини очик кўрсатардилар». (Қуртубий. Ал-Жомийъ лиаҳкомил-Қуръон. Байрут. 1-ж. 60-бет)

Барча уламолар: «Қуръони Каримнинг сураларга бўлиниши ва уларнинг ҳар бирига ном берилиши Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг суннатлари эканлигига иттифоқ қилганлар».

Саҳобаларнинг шохидлик беришларича, Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ансорлардан ва муҳожирлардан бир неча ваҳий котиблари бўлиб, улар Қуръони Каримни узлуксиз ёзиб боришар ва тўла жам қилган эдилар. Имом Бухорий Анас ибн Молик(р.а.)дан ва Имом Муслим Ҳамом(р.а.)дан

ривоят қилишларича, Қуръонни тўла жам қилган саҳобалар Убай ибн Каъб, Муоз ибн Жабал, Зайд ибн Собит ва Абу Зайд эдилар.

Имом Бухорийнинг Анас ибн Молик (р.а.)дан ривоят қилган яна бир ҳадисда шундай дейилади: «Пайғамбар вафот этган вақтларида тўрт кишидан бошқа ҳеч ким Қуръонни жам қилмаган эди: Абуд Дардо, Муоз ибн Жабал, Зайд ибн Собит ва Абу Зайд». (Шайх Исмоил Махдум. Усмон Мусхафининг тарихи. Т.: «Мовароуннаҳр». 1995. 9-6.)

Ибн Касир айтади: «Бу ерда Ҳазрат Анас тўрт кишидан бошқа деганларида фақат ансорларни кўзда тутганлар. Чунки муҳожирлардан ҳам жам қилганлар борлигига шубҳа йўқ».

Имом Насайи саҳиҳ иснод билан Абдуллоҳ ибн Умар (р.а.)дан ривоят қиладилар: «Қуръонни жам қилдим ва уни ҳар бир кеча тўла ўқир эдим. Бунга эшитиб Пайғамбаримиз (с.а.в.): «Уни (Қуръонни) ҳар ойда тўла ўқиб чиқ!» — дедилар.

Шаъбий айтади: «Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг замонларида Қуръонни олти киши жам қилган эди: Убай, Зайд, Муоз, Саъд ибн Убайд, Абу Зайд ва Мужаммиъ бин Жория». (Тўлиқ номлари Убай ибн Каъб, Зайд ибн Собит, Муъоз ибн Жабал, Саъд ибн Убайд, Абу Зайд Қайс бин Ас-Сакан, Мужаммиъ ибн Жория.)

Муҳожирлардан Усмон (р.а.), Али ибн Абу Толиб (р.а.), Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.), Солим мавло Ҳузайфа(р.а.), Абдуллоҳ ибн Умар (р.а.) ва Амр ибн Ос(р.а.)лар қам Қуръонни жам қилганликлари ҳақида ривоятлар бор. Масалан: Ибн Сириннинг ривоят қилишича, Ҳазрат Али (р.а.) шундай деган эканлар: «Расулulloҳ (с.а.в.) вафот этганларида, то Қуръонни жам қилмагунимча жумъа намозидан бошқа намозларда ридо (устки кийим)имни киймайман, деб қасам ичдим. Шундай қилиб уни жам қилдим(ёд олдим)».

Қуръонни тўплам ҳолида жам қилганлар орасида Миқдод ибн Амр ва Абу Мусо Ал-Ашъарийлар ҳам бор эди. Ал-Ашъарий кейинчалик ўзларининг тўпламларини «Лубобул-қулуб» деб атаганлар (Шайх Исмоил Махдум. Усмон Мусхафининг тарихи. Т.: «Мовароуннаҳр», 1995. 11-6.)

Юқорида ривоят қилинган ҳадисларнинг маъноларидан келиб чиқадики, Қуръони Карим Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ҳаётлик пайтларидаёқ саҳифаларга жамланиб мусхаф қилинмаган бўлса ҳам, қориларнинг дилида тўлиқ ёдланган ва турли ашёларга тўлиқ ёзилган эди.

Имом Ас-Суютий «Ал-Итқон» китобида шундай келтиради:

«Ал-Хитобий деган зот шундай дейди: «Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг даврларида Қуръони Каримни мусхаф қилиб жамланмаганлигининг сабаби, Расулulloҳ (с.а.в.) Қуръонни баъзи ҳукмларига, унинг тиловатига носих (ҳукмни бекор қилувчи) оятлар ёки зиёда оятлар келиб қолармикин, деб кутганларидандир. Пайғамбарнинг вафотлари билан Қуръоннинг нузули интиҳосига етгач ва носих ёки зиёда оятларнинг келишлик эҳтимоли тугагандан сўнг, Аллоҳ Таъоло Пайғамбардан кейинги биринчи халифага Қуръонни тўплам қилишликка илҳом берди»(Ас-Суютий. Ал-Итқон. 1-ж. 58-бет.)

3. Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг вафотларидан сўнг баъзи араб қабилалари диндан қайта бошладилар. Араб жазирасининг шарқида Ямомалик Мусайлама исмли каззоб ва сохта пайғамбар чиқиб, Исломга жиддий хавф сола бошлади. Абу Бакр Сиддиқ унга қарши Холид ибн Валид бошчилигида Ислом қўшинини юбордилар. Шиддатли жангда мусулмонлардан бир минг икки юз киши, шу жумладан етмишга яқин мураттаб қорилар шаҳид бўддилар. Бунинг хабари Мадинага етиб келганда, Ҳазрат Умар (р.а.) ташвишланиб Абу Бакр Сиддиққа мурожаат қилдилар: «Эй амирал мўминийн, бошқа жангларда ҳам кўп қорилар шаҳид бўлаверса, Қуръони Карим йўқ бўлиб кетади, деб қўрқаман».

Абу Бакр Сиддиқ дарҳол Зайд ибн Собитни чақиртирдилар.

Ибн Абу Довуд айтади: «Ҳазрат Абу Бакр Қуръони Каримни жам қилишга бошлаганларида Умар билан Зайдга: «Масжиднинг эшиги олдида ўтиринглар, кимки Қуръондан икки киши гувоҳлигида бирор нарса олиб келса, уни ёзиб олинглар!» — деб буюрдилар. Ҳазрат Умар (р.а.)нинг эълонларидан сўнг, одамлар ўз қўлларида бўлган, турли ашёларга ёзилган Қуръон оятлари ва сураларини олиб кела бошладилар. Агар икки гувоҳи бўлмаса, улардан ҳеч нарса қабул қилинмас эди».

Икки гувоҳнинг қандай гувоҳ эканлигида уламолар турли фикрлар билдирганлар. Имом Бухорий: «Яъни ўша ёзув Расулulloҳ(с.а.в.)нинг ўзларидан эшитиб ёзилганлигига икки киши гувоҳлик бериши керак эди», — дейди.

АзЗухайрий айтади: «Бундан мақсад фақат, ёд олишнинг ўзигагина эътибор қилиб қолмасдан, балки, ёдланган ва ёзилган икки манбаъга эътимод қилиш эди».

Абу Шомманинг фикрича, мақсад шунчаки ёд олинганини эмас, балки айнан Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг ҳузурларида ёзилган бўлишлигини исботлашдан иборат эди.

АсСуютий эса: «Бундан мақсад шу нарса Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг вафот йилларида қилган хатмларига мувофиқ эканлигини исботлашдир», — дейди.

Шундай қилиб, қориларнинг дилидаги ва турли ашёларга ёзилган тарқоқ ҳолдаги суралар ва оятларни халифа Абу Бакр ас-Сиддиқ (р. а.) бир мусҳафга(муқовали китобга) жамладилар. Бу ишни бажаришда Ҳазрат Умар(р.а.)нинг ташаббуслари ва Зайд ибн Собит (р.а.)нинг хизматлари бекиёс бўлди. Аммо бу мажмуъада суралар ҳозирги кўринишда ёзилмаган эди. Ҳар бир сура алоҳида саҳифага ёзилиб, мустақил суралар ёзилган саҳифалар йиғиндиси ташкил этилган эди.

«АлМуватто» да Имом Молик ривоят этишларича, Абдуллоҳ ибн Умар(р.а.) айтадилар: «Абу Бакр Қуръонни варақларга жам қилди».(Муҳаммад Тоҳир ибн Ошур. Ат-Таҳрир ват-Танвир. Тунис. 1-ж. 87-6.)

Абу Бакр Сиддиқ (р.а.) Қуръонни жамлашга ғайрат қилган вақтларида, қоғоздан тайёрланган варақларга ёздирдилар. Китоб мукаммал бўлгандан кейин, саҳобаларга: «Бу варақпар мажмуъасига ном топинглар!» — деб буюрдилар. Саҳобалар: «Китобни «Инжил» деб номлашни таклиф этдилар. Насронийларнинг муқаддас китоблари Инжил бўлгани учун, бу фикр рад этилди. Баъзи саҳобалар: «Сифр» деб аташни маслаҳат бердилар. Яҳудийлар Тавротни «Сифр» деб атаганлари учун, бу фикр ҳам маъқул кўрилмади. Шунда Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.): «Мен Ҳабашистонда бўлганимда, катта бир китобни «Мусҳаф» деганларини эшитганман», — дедилар. Абдуллоҳнинг сўзлари барчага маъқул бўлиб, варақларга жамлаб ёзилган ва муқоваланган Қуръонни «Мусҳаф» деб атадилар. (Муҳаммад Тоҳир ибн Ошур. Ат-Таҳрир ват-Танвир. Тунис. 1ж. 73-74-б.)

Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, Абу Бакр даврларида жамланган ва саҳифаланган Қуръоннинг сураларини ва оятларини тартиблашда котиблар унчалик саросимага тушмаганлар ва қийналмаганлар. Чунки, Қуръони Каримнинг қайси сураси ёки ояти нозил бўлса, уларнинг жойини Пайғамбаримиз (с.а.в.) Жаброилдан ўрганиб, котибларга ҳам буюрардилар.

«Ибн Ваҳб Имом Моликдан ривоят қилишларича, Қуръони Карим Пайғамбаримиз(с.а.в.) нинг ўзларининг айтганларига кўра тартиблангани ҳақида ҳадис келтирилган. Демак, суралар ва оятларнинг жойлашиш тартиби Пайғамбаримизнинг кўрсатмалари билан қилинган тавқифи илоҳийдир».(Ўша манба, 79-бет.)

Абу Бакр Сиддиқнинг халифалик даврларида бу Мусҳаф халифа ҳузурида турди. Ҳазрат Умар(р.а.)нинг даврларида ҳам халифанинг кўлида бўлди. Ҳазрат Умарнинг вафотларидан сўнг, ота васияти туфайли мерос буюмлари қаторида Мусҳаф Умарнинг қизлари, Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг завжалари Ҳафса(р.а.)нинг қўлларида бўлди. Қачонки, Ҳазрат Усмон халифалик рутбасини эгаллаб, Қуръонни қайтадан жамлаб, ундан нусхалар кўпайтиришни истаганларида, Ҳафса (р.а.)дан Мусҳафни сўраб олдилар, Қуръонни тартиблаш ва нусха кўпайтиришда ундан фойдаландилар. Кейин Уни Ҳафсага қайтариб бердилар.

Таянч иборалар. Ҳамма динлар, пайғамбарлар ва илоҳий китобларга Исломиё нуктаи назардан қараш зарурияти бор, чунки Аллоҳнинг ҳузуридан келган барча динлар аслида бир дин, Аллоҳ динни ҳам, пайғамбарларни ҳам ва уларнинг шариатлари ёзилган муқаддас китобларни ҳам бандаларининг ислоҳи, ҳидояти, руҳий-маънавий тарбияси учун юборган, муқаддаслигига шак-шубҳа бўлмаган, Қуръони Каримда таъкидланган ва тасдиқланган китоблар илоҳий саналади. Бу улуг пайғамбарнинг пайғамбарлик мўъжизалари ва умматларига дастуруламал сифатида, муқаддас китобларнинг охиригиси ва мукаммали Қуръони Каримни нозил қилди, «зоҳидлар» ва «ҳанифлар», Расулуллоҳ (с.а.в.) менга: «Зайдни чақир, лавҳу қалам ва курак суягини олиб келсин!» — дедилар. Зайд келгандан сўнг, унга: «Ёз, «Ло яставил қоъидун» — деб амр қилдилар».

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. Қуръони Карим қачон нозил бўлган?
2. Қуръони Карим котибларидан кимларни биласиз?
3. Қуръони Карим неча марта жамланган?

4. Абу Бакр жамлаган Қуръон нима деб аталган?

Фойдаланилган ва тавсия этилган адабиётлар

1. Закои Кўнрапа.Пайғамбаримиз ва Ашарай мубашшара. 1-ж. Т: 1995 йил.
2. Шайх Исмоил Махдум. Усмон Мусҳафнинг тарихи.Т.: «Мовароуннаҳр», 1995 й..
3. Ал-Жалол ас-Суьутий. Ал-Итқон. 1-ж.
4. Муҳаммад Тоҳир ибн Ошур. АтТахрир ват-Танвир.Тунис. 1ж.
5. Қуртубий. Ал-Жомий ли-аҳкомил-Қуръон. Байрут, 1-жилд.
6. Маҳмуд Замахшарий. Ал-Кашшоф. 1-жилд (1308 х. Мустафо Муҳаммад матбаъасида чоп этилган).
7. Маҳмуд Замахшарий. Ал-Кашшоф. 2-жилд (1308 х. Мустафо Муҳаммад матбаъасида чоп этилган).
8. Шайх Ҳасанайн Махлуф. Сафватул-баён ли-маъонил Қуръон. 1-жилд.

4–МАВЗУ. ҚУРЪОНИ КАРИМНИНГ ЕТТИ ҲАРФДА

НОЗИЛ ҚИЛИНИШИ

Дарс режаси:

1. «Етти ҳарф» ва унинг уламолар томонидан қилинган таъвиллари.
2. Ҳазрат Усмоннинг бу борада қилган журъатлари.
3. Қуръони Каримнинг қадимий ёзуви ва шу ёзувда нусхаларга кўпайтирилиши.

1. Имом Бухорий «Жомийус-саҳиҳ»ларининг «Тафсир китоби» бобида Ибн Аббос (р.а.)дан шундай ривоят қиладилар: «Расулulloҳ (с.а.в.) айтдилар: «Жаброил(а.с) менга Қуръонни бир қироат билан ўргатдилар. Мен Ул зотга мурожаат қилиб, қироат йўлини кўпайтиришни сўрадим. То қироат етти хилга етмагунча, мен сўрашдан, Ул зот эса зиёда қилишдан тўхтамадилар». (Шайх Исмоил Махдум. Усмон Мусҳафнинг тарихи. Т.: «Мовароуннаҳр», 1995. 17-6.)

Абдуллоҳ ибн Масъуд(р.а.) ривоят қилдилар: «Расулulloҳ (с.а.в.) дедилар: «Қуръон етти ҳарф(Ҳадиснинг арабча матнидаги «етти ҳарф» сўзи етти қироат, етти луғат ва етти хил маъно, деб таржима қилинади.)да нозил бўлган. Ҳар бир ҳарфнинг ички ва ташқи ҳолати мавжуд. Ҳар бир ҳарфнинг ҳадди-чегараси бор. Ҳар бир ҳад очиқ-ойдин маълумдир». (Тафсири Табарий. Байрут. 1999 й. Учинчи нашр. 1-ж. 35-бет.)

Имом Муслим ривоятларида Убай ибн Каъб шундай дейдилар: «Пайғамбаримиз (с.а.в.) Макканинг бир мавзеида эдилар. Ҳузурларига Жаброил (а.с.) келиб: «Раббингиз сизга Қуръони Каримни умматингизга бир ҳарфда ўқиб беришингизни буюрди», —дедилар. Расулulloҳ (с.а.в.): «Мен Парвардигоримнинг афв ва мағфиратини сўрайман. Умматим Қуръонни бир ҳарфда ўқишга қодир эмас», дедилар. Иккинчи марта келганларида: «Раббингиз сизга Қуръони Каримни умматингизга икки ҳарфда ўқиб беришингизни буюрди», — дедилар. Расулulloҳ (с.а.в.): «Мен Парвардигоримнинг афв ва мағфиратини сўрайман. Умматим Қуръонни икки ҳарфда ўқишга ҳам қодир эмас», —дедилар. Учинчи марта келганларида: «Раббингиз сизга Қуръони Каримни умматингизга уч ҳарфда ўқиб беришингизни буюрди», — дедилар. Расулulloҳ (с.а.в.): «Мен Парвардигоримнинг афв ва мағфиратини сўрайман. Умматим Қуръонни уч ҳарфда ўқишга ҳам қодир эмас», — дедилар. Жаброил (а.с.) тўртинчи марта келганларида: «Раббингиз сизга Қуръони Каримни умматингизга етти ҳарфда ўқиб беришингизни буюрди. Етти ҳарфдан ҳайси бирида ўқисалар ҳам тўғри ўқиган бўладилар», дедилар. (Қуртубий. Ал-Жомий ли-аҳкомил-Қуръон. Байрут. 1-ж. 41-42-бет.)

Қуръони Каримнинг «етти ҳарф»да нозил бўлганлигига далолат қилувчи ҳадислар мутавотир даражасида бўлиб, барча саҳиҳ китоблар, жумладан: Бухорий, Муслим, Молик, Абу Довуд, Насайи, Термизий ва бошқа муҳаддисларнинг «Саҳиҳ» ва «Сунан»ларида улуғ саҳобалар Абу Ҳурайра, Убай ибн Каъб, Абдуллоҳ ибн Масъуд, Умар ибн Хаттоб, Ибн Аббос (р.а.) ва бошқалардан ривоят қилинган.

Аммо «етти ҳарф»дан мурод нима эканлиги ҳақида уламолар турли фикрлар билдирганлар. Абу Хотим Муҳаммад ибн Ҳаббон ал-Бустийнинг ёзишича, бу борада ўттиз бешта фикр билдирилган. Имом Қуртубий «Ал-Жомий ли-аҳкомил Қуръон» номли тафсирида энг машҳур бўлган бешта фикрни айтиб ўтган:

1. Суфён ибн Уяйна, Абдуллоҳ ибн Ваҳб, Ибн Жарир ат-Табарий, Ат-Таҳовий ва бошқа олимларнинг фикрларига қараганда, «Етти ҳарф»дан мурод лафзи бошқа, маъноси бир хил бўлган

сўзлардир. Масалан, «кел» маъносидаги «ақбил», «изтаъола», «лаҳалумма» каби.

Ат-Таҳовий айтади: «Бу фикрни Абу Бакра ривоят қилган қуйидаги ҳадис тасдиқлайди: «Жаброил (а.с.) Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ҳузурларига келиб: «Қуръонни бир ҳарф билан ўқинг!» — дедилар. Микоил (а.с.) эса: «Зиёда этишни талаб қилинг!» — дедилар. Пайғамбаримиз (с.а.в.) талаб қилдилар. Жаброил (а.с.) «Қуръонни икки ҳарф билан ўқинг!» — деб буюрдилар. Микоил (а.с.) эса: «Яна зиёда этишни талаб қилинг!» — дедилар. Пайғамбаримиз (с.а.в.) талаб қилдилар. Шу тариқа Қуръони Карим етти ҳарфда ўқиладиган бўлди. Кейин Жаброил (а.с.) дедилар: «Етти қироатнинг ҳаммаси ҳам тўғри, яъни «ҳалумма», «таъола», «ақбил» (уччалови ҳам «кел» маъносида) ёки «изҳаб», «асриъ», «ажжил» (уччалови ҳам «кет» маъносида) сўзлари каби, илло «раҳмат» ояти ўрнига «азоб» ояти ёки «азоб» ояти ўрнига «раҳмат» оятини аралаштириб ўқиб юбормаса бўлди».

Убай ибн Каъб Қуръони Каримнинг «Ҳадид» сурасидаги

يَوْمَ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ لِلَّذِينَ آمَنُوا انظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ قِيلَ ارْجِعُوا وَرَاءَكُمْ فَالْتَمِسُوا نُورًا فَضُرِبَ بَيْنَهُم بِسُورٍ لَهُ بَابٌ بَاطِنُهُ فِيهِ الرَّحْمَةُ وَظَاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذَابُ (۱۳)

оятда «унзуруно» сўзи ўрнига «амхилуно», «аххируно», «уркубуно» сўзларини, «Бақара» сурасидаги

оятда «машав» сўзи ўрнига «марру», «саъав» сўзларини қўйиб ўқиганлар. Буларнинг барчаси лафзи бошқа, аммо маъноси бир хил сўзлардир». (Қуртубий. Ал-Жомий ли-аҳкомил-Қуръон. Байрут. 1-Ж. 42-бет)

Ат-Таҳовий айтадилар: «Қуръони Каримнинг тиловатига бунчалик кенглик берилганига сабаб шуки, Қуръон нозил бўлган қавм ўқишни ҳам, ёзишни ҳам билмайдиган «уммий» одамлар эди. Агар улар ўз лаҳжаларидаги гапни яхши эслаб қолмасалар, бошқа қабила лаҳжаларини ёдлаш, тушуниш ва эсда сақлашлари қийин эди».

2. Қозий Ибн Ат-Тоййиб, Ибн Абдулбир, Ибн Атийя, Ал-Хитобий, Абу Убайд ал-Қосим ибн Саллом сингари олимларнинг фикрларича, Қуръони Карим оятлари орасида арабларнинг етти қабила гаплашадиган луғатлар мавжуд. Масалан, баъзи Қурайш қабиласига, баъзи сўзлар Ҳузайл қабиласига, баъзилари Ҳавозинга, баъзилари эса Яман қабиласига мансуб сўзлардир. (Қуртубий. Ал-Жомий ли-аҳкомил-Қуръон. Байрут.)

Қозий Ибн Ат-Тоййиб айтадилар: «Ҳазрат Усмон (р.а.) Қуръони Каримни ёзаётган вақтда котибларга: «Агар бирор сўзда Зайд билан ихтилоф қилсаларингиз Қурайш луғати бўйича ёзинглар, чунки Қуръони Карим Қурайш луғати бўйича нозил бўлган», — деганларида, «Қуръоннинг кўп қисми Қурайш луғатида нозил бўлган» ини назарда тутганлар. Ҳолбуки, Қуръонда Қурайш луғатидан бўлмаган сўзлар талайгина. Бунинг устига Аллоҳ Таъоло:

إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (۳)

«Албатта, Биз Қуръонни араб тилида (нозил)қилдик» (Зухруф сураси, 3-оят) — деди, «Қурайш тилида» демади. Шунга караганда, Қуръони Карим турли араб қабилаларининг лаҳжаларида нозил бўлганини таъкидлашимиз мумкин. Умар ибн Хаттоб, Ибн Аббос сингари Қурайш қабиласидан чиққан забардаст олим саҳобаларнинг баъзи сўзлар маъносини тушунмасдан, саросимада қолишлари ҳам ушбу тоифа олимларнинг фикрларини тасдиқлайди».

3. Учинчи тоифа уламолар шундай дейдилар: «Қуръони Карим Музор қабиласи луғатида нозил бўлган. Ҳазрат Усмон ҳам: «Қуръони Карим Музор луғатида нозил бўлган», — деганлар. Чунки, Музор қабиласи Қурайш, Кинона, Асад, Ҳузайл, Тайм, Забба ва Қайс деб номланган етти қабилани ўз ичига олган бўлиб, Қуръон ичидаги сўзлар ҳам мазкур етти қабилда ишлатиладиган лаҳжаларнинг йиғиндисидир».

4. «Ад-далоил» китобининг муаллифи ва АлҚозий Ибн АтТоййиб шундай дейдилар: «Мен тадаббур қилиб, қироатдаги ихтилофларни текширдим ва бу ихтилофлар еттита эканлигига амин бўлдим:

1) Ҳаракат ўзгарганда шакли ҳам, маъноси ҳам ўзгармайдиган ҳолат. Масалан: «Хунна атҳару

(атҳара)лакум»(Чўрилар сизларга бегона аёллардан покрокдир.) «Ва язийку (ва язийка) содрии (Юрагим сиқилади, яъни юрагим торрок.)

2) Ҳаракат ўзгарганда шакли ўзгармайдиган, аммо маъноси ўзгарадиган ҳолат. Масалан: «Роббана боъид (боъада)байна асфорино» (Раббимиз, сафарларимиз орасини узоқ қилгин!).

3) Ҳарфлар ўзгарганда шакли ўзгармайдиган, аммо маъноси ўзгарадиган ҳолат. Масалан: «Нуншизуха (Уни ҳаракатлантираамиз)— (нуншируха) (Уни тарқатиб юборамиз)».

4) Ҳарфлар ўзгарганда шакли ўзгарадиган, аммо маъноси ўзгармайдиган ҳолат. Масалан: «Қалъихнил манфуш(қассуфил манфуш)» (Савалган юнг каби).

5) Шабли ҳам маъноси ҳам ўзгарадиган ҳолат. Масалан: «Ва толҳин манзуд (Тизилган бананзорлар) (ва толъин манзуд)» (Уюлган хурмо меваси).

6) Калималарнинг ўрни алмашган ҳолат. Масалан: «Ва жаат сакаротул мавти билхакки (Мана ўлим мастлиги ҳақиқатан етиб келди) (ва жаат сакаротул хакки билмавти) (Мана ҳақиқий мастлик ўлим билан етиб келди)».

7) Жумлаларда зиёда ва нуқсон бўлган ҳолат. Масалан: «Ва аммал ғулому факана абаваху муъминайни" (Аммо ўлдирилган боланинг ота-онаси мўмин эдилар) — (ва аммал ғулому факана кофиран ва кана абаваху муъминайни) (Аммо ўлдирилган бола кофир эди ва ота-онаси мўмин эдилар)».

5. Уламоларнинг баъзилари: «Етти ҳарф»дан мурод Қуръондаги етти маъно, яъни амр, наҳий, ваъда, ваъид, қиссалар, мужодала ва масаллардир, дейдилар.

Ибн Атийя айтади: «Бу фикр жуда заиф. Чунки, улар ҳарф дейилмайди. Шунингдек, уламолар Қуръондаги ҳалол, ҳаром ва бошқа маъноларга ҳам «етти ҳарф»нинг алоқаси йўқ, деб иттифок қилганлар. Зеро бундай катъий масалаларда ҳаддан ташқари кенгчиликка йўл қўйилмайди.

Кўпчилик уламоларнинг, жумладан: Ад-Довудий ва Ибн Абу Суфраларнинг фикрларига қараганда, Пайғамбаримиз (с.а.в.) айтган «етти ҳарф»нинг етти қори кироатларига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Чунки, бу кироатлар Ҳазрат Усмон (р.а.) Мусҳафни «бир ҳарф»ликка айлантирганларидан сўнг қорилар томонидан ўзларига гўзал кўринган кироат танлаб олинган. Шунинг учун ҳам етти кироат саҳобаларга эмас, балки қориларнинг ўзларига, масалан: Кисой кироати, Нофиъ кироати, Ибн Касир кироати, Осим кироати, Абу Амр кироати, Ҳамза кироати ва Ибн Омир кироати деб нисбат берилади. Кўп асрлардан буён ана шу етти кироат мусулмонлар орасида тарқалган. Ислом мамлакатларидаги Таҳфизул Қуръон мадрасаларида етти кироат бўйича маълумотлар чуқур ўргатилади. Ҳозирда эса бутун дунёда икки кироат йўналиши машҳур бўлиб, биттаси Имом Ҳафс ривояти билан Имом Осим кироати (Диёримизда Имом Ҳафс ривояти билан Имом Осим кироати тарқалган), иккинчиси эса Имом Варш ривояти билан Имом Нофиъ кироати тарқалган.

Хулоса қилиб айтганда, Қуръонни ўқиш осон бўлсин учун «етти ҳарф», яъни етти лаҳжада ўқишга рухсат берилган эди. Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳар бир қабила ахлига ўз лаҳжасида кироат қилишни ўргатган ва саҳобаларга шу етти ҳарфнинг қайси бирида ўқишни хоҳласалар, шунга ижозат берган эдилар. Агар ихтилоф қилсалар ва Расулуллоҳ (с.а.в.)дан бошқа кироатлар хусусида сўрасалар, Расулуллоҳ (с.а.в.) уларга: «Ҳаммаси тўғри ва Аллоҳ томонидан рухсат берилган, Қуръон хусусида ихтилоф ва жанжал қилманглар», — деб жавоб берар эдилар.

2. Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг вафотларидан сўнг кўп жойлар фатҳ этилиб, Ислом худуди кенгайди. Ўша жойларга борган қори саҳобалар мусулмонларга ўз қабилалари лаҳжасида Қуръон ўқишни ўргата бошладилар. Масалан Шом аҳли Убай ибн Каъб кироатини, Куфа аҳли Абдуллоҳ ибн Масъуд кироатини, яна бошқалар Абу Мусо Ашъарий кироатини ўргандилар ва шу кироатни тўғри деб тушундилар. Саҳобаларнинг кироатлари бир-биридан фарқ қилгани учун, мусулмонларнинг кироатлари ҳам фарқ қилиши табиий эди. Ана шу фарқ мусулмонлар ўртасида ихтилофни келиб чиқарди. Ихтилоф шу даражага етдики, мусулмонлар бир-бирларини «хато ўқувчи мусулмон» эмас, балки очик кофир деб атай бошладилар. Худди шундай воқеъа, Ҳузайфа ибн Ямоннинг Озарбайжонга қилган ғазотлари пайтида содир бўлди.

Имом Бухорий шундай ривоят қиладилар: «Ҳузайфа ибн Ямон Ҳазрат Усмон (р.а.)нинг хузурларига келдилар. Бу пайтда Ҳузайфа Шом ахлига бош бўлган ҳолда Ироқликлар билан бирга Арманистон ва Озарбайжон ғазотида иштирок қилаётган эдилар. Шом ва Ироқ аҳли ўртасидаги Қуръон тиловати борасида содир бўлаётган ихтилоф Ҳузайфани даҳшатга солди. Дарҳол Мадинага келиб

Ҳазрат Усмон (р.а.)га учрашдилар ва дедилар: «Одамлардан хабар олинг!» Ҳазрат Усмон: «Нима бўлди?» — деб сўрадилар. Ҳузайфа айтдилар: «Арманистонда ғазотда эдим, Шом ва Ироқ аҳллари билан бирга эдик. Қарасам, Шом аҳли Убай ибн Каъб йўлида қироат қиляпти. Қироатларида Ироқ аҳли эшитмаган нарса чиқиб қолса, Ироқ аҳли уларни кофирга чиқаряптилар ёки Ироқ аҳли Абдуллоҳ ибн Масъуд йўлида қироат қилиб, Шом аҳли эшитмаган бирор нарса чиқиб қолса, улар Ироқ аҳлини кофирга чиқаряптилар».(Қуртубий. Ал-Жомий ли-аҳкомил-Қуръон. Байрут. 1-ж. 51-бет.)

Ҳузайфа Арманистон ғазотидан қайтиб келаётганда, унга ҳамроҳ бўлган Саид ибн Осга айтдилар: «Ушбу сафарим чоғида шу нарсага амин бўлдимки, агар бунга чора кўрилмаса, Қуръон тўғрисида кейинчалик ҳеч тузатиб бўлмайдиган бир ихтилоф чиқади. Саид сўради: «Қанақа ихтилоф экан у?». «Хумс шаҳридан бўлган одамларни кўрдим, улар ўзларининг қироатларини бошқа қироатлардан яхши деб, Қуръонни Микдоддан ўрганганликларини айтар эдилар. Куфадан бўлган одамларни кўрдим, улар ҳам шунга ўхшаш гапларни айтиб, қироатни Ибн Масъуддан олганмиз, дер эдилар. Басра аҳли ҳам айни шу даъвони қилиб, устозлари Абу Мусо ал-Ашъарий эканлигини айтардилар ва унинг мусхафини «Лубобул кулуб» деб атайдилар, деб жавоб берди Ҳузайфа.

Усмон (р.а.) саҳобаларни йиғдилар ва уларга воқеани айтиб бердилар. Улар бу воқеани катта хавф деб, ҳаммалари Ҳузайфанинг фикрини тўғри деб топдилар.(«Ал-Комил». 2-ж. 55-бет.)

Ибн Абу Довуд саҳиҳ иснод билан Сувайд ибн Ғафладан ривоят қиладилар: Сувайд айтди: «Ҳазрат Али (р.а.): «Усмон тўғрисида яхши гапдан бошқа нарса гапирманглар. Аллоҳга қасамки, мусхафлар хусусида ишни у бизларнинг барчамиз билан маслаҳатлашиб қилган. Менга баъзи бировларингизнинг «Менинг қироатим сенинг қироатингдан яхши», — деган гапларингиз етиб келди, бу эса салкам куфрнинг ўзидир», — дедилар. Нима қилиш керак? — деб сўрадик биз, — дейди Сувайд. Али (р.а.): «Ихтилоф ва тафриқа бўлмаслиги учун мусулмонларни битта мусхафга жамлаш керак, деб ўйлайман», — деб жавоб бердилар. Биз: «Сизнинг фикрингизни қўллаб-қувватлаймиз», — дедик.(Ас-Суютий. Ал-Итқон. 1-ж. 59-6)

Абу Бакр ал-Анборий «Ар-Рад» китобида Сувайд ибн Ғафладан шундай ҳадисни ривоят қилган: «Али (р.а.) дедилар: «Эй одамлар, Аллоҳдан кўрқинглар! Усмонга нисбатан «мусхафларни ёқувчи» — деб номакбул сўз айтишдан сақланинглар! У мусхафларни Муҳаммад (с.а.в.) саҳобаларининг кенгаши ва қарори билангина ёқишни буюрган». (Қуртубий. Ал-Жомий ли-аҳкомил-Қуръон. Байрут. 1-ж. 54-бет)

Шундай қилиб, Ҳазрат Усмон (р.а.)нинг даврларида Қуръони Каримни учинчи марта жамлашга эҳтиёж туғилди. Бунда асосан икки муҳим иш бажарилди. Биринчиси, Қуръон тиловатини етти қироатдан бир қироатга келтирилди.

Ибн Абу Довуд шундай ривоятни келтиради: «Усмон (р.а.) қурайшийлар ва ансорлардан ўн икки кишини танлаб, уларга: «Агар бирор нарса тўғрисида ихтилоф қилсанглар, уни Қурайш лаҳжасидагисини ёзинглар!» — деб фармон бердилар. «Бақара» сурасидаги «тобут»(сандиқ) сўзидан бошқа нарсада ихтилоф чиқмади. Зайд «хо» билан ёзилиши керак, дедилар. Бошқалар «то» билан дейишди ва «то» билан ёздилар». (Шайх Исмоил Махдум. Усмон Мусхафининг тарихи. Т. «Мовароуннаҳр». 1995. 23-6. Қуртубий. Ал-Жомий ли-аҳкомил-Қуръон. Байрут. 1-ж. 54-б.)

Ибн ат-Тин ва бошқа олимлар айтадилар: «Абу Бакр Сиддиқ ва Усмон (р.а.)нинг Қуръонни жам қилишлари орасидаги фарқ шуки, Абу Бакр қорилар ва саҳобаларнинг ўлими билан Қуръондан бирорбир нарса йўқолиб кетмасин, деб саҳифаларга жам қилган эдилар. Шунинг учун Абу Бакр Пайғамбаримиз (с.а.в.) ўргатганларидек, Қуръоннинг сура ва оятларини тартиби билан жамладилар.

Ҳазрат Усмон (р.а.) эса қироат хусусида ихтилоф кўпайиб кетганлиги, ҳар ким ўз лаҳжасида ўқийверганлиги, бунинг оқибатида фитна содир бўлиш эҳтимоли кучайганлиги учун мазкур саҳифалардан Қурайш лаҳжасига мувофиқ бир қироат йўлида, бир хил мусхаф ёздириб, сўнг ундан нусха олдирдилар».(Шайх Исмоил Махдум. Усмон Мусхафининг тарихи. Т. «Мовароуннаҳр». 1995. 25-6.)

Ҳазрат Усмон (р.а.)нинг қилган муҳим ишларидан иккинчиси, Қуръон сураларини тартиби билан ўз ўрнига қўйдилар. Қуръон котибларидан Зайд ибн Собит(р.а.)нинг ёрдамида Қуръонни қайтадан жам қилдилар ва сураларнинг тартибига аҳамият бердилар. Аввало шуни айтиш лозимки, Қуръон сураларининг баъзилари, масалан: Қуръоннинг узун суралари, «Ҳо мимлар», «Алиф ломлар», «Фотиха» ва бошқа баъзи сураларнинг тартиби аввалдан маълум эди.

Ҳазрат Абу Бакр Сиддикнинг давларида, яъни Қуръон жамланиб, мусхаф тузилаётган пайтда, Қуръон сураларининг сони ва номи кўпчиликка маълум эди.

Аммо сураларнинг тартиби ҳақида айтадиган бўлсак, баъзи сураларнинг тартиби аввалдан маълум бўлса ҳам, баъзиларининг ўрни аниқ маълум эмас эди. Шунинг учун Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг ҳаётлик давларида ўзлари учун Қуръон ёзиб олган саҳобаларнинг мажмуъаларига эътибор берилса, сураларнинг жойлашиш тартиби бир-бирига мос келмайди. Ҳатто улуғ хофизлардан Абдуллоҳ ибн Масъуд, Убай ибн Каъб ва Зайд ибн Собитларнинг мажмуъалари ҳам бир-бирига мос тушмайди. Уларнинг баъзилари сураларни ваҳийнинг нозил бўлишига қараб тартиблаган бўлсалар, баъзилари маккий ёки маданий эканлигига қараб тартиб берган эдилар.

Баъзилар эса сураларнинг узун-қисқалигига қараб тартиб берганлар.

Масалан Ҳазрат Али(р.а.)нинг мажмуъаларида биринчи сура «Иқроъ», иккинчиси «Муддассир», учинчиси «Муззаммил» ва ҳоказо нозил бўлиш тартиби асосида ёзилган эди.

Убай ибн Каъб ва Абдуллоҳ ибн Масъуднинг мажмуъаларида эса суралар узун-қисқалигига қараб, масалан, аввал «Бақара», кейин «Нисо», ундан кейин «Оли Имрон», ва ҳоказо тартибланган эди.

Аммо «Қуёш тутилиши» воқеъаси билан боғлиқ бўлган ҳадисда ривоят қилинишича, Пайғамбаримиз (с.а.в.) намозда энг узун икки сура—«Бақара» ва «Оли Имрон» сураларини қироат қилганлар. Қироатни баланд овозда ўқиганлари учун, эшитганларнинг бирортасида шубҳа пайдо бўлиши мумкин эмас. Шундан кўринадики, Усмон (р.а.)нинг мусхафларида «Бақара» сурасидан кейин «Нисо» сурасини эмас, балки «Оли Имрон» сурасини ёзилиши Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг қироатларига эргашишдан келиб чиққан. Демак, Мусхаф котиблари икки ҳадисдан бирини танлаб, ўз ижтиҳодлари воситаси билан сураларни «Бақара», «Оли Имрон», «Нисо» тартибида жойлаштирганлар.

Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг «Нисо» сурасидан аввал «Оли Имрон» сурасини қироат қилишларига учта сабаб бўлиши мумкин:

1. «Оли Имрон» сураси «Нисо» сурасидан олдин нозил бўлгани учун;

2. «Бақара» ва «Оли Имрон» суралари бир хил, яъни «алиф. лом. мим. ») ҳарфлар билан бошлангани учун;

3. Расулуллоҳ (с.а.в.) бир ҳадисларида икки сурани бир хил сифатлаганлари учун. Абу Умома (р.а.)дан ривоят қилинган ҳадисда, Жаноб Расулуллоҳ (с.а.в.): «Заҳровайинни (Заҳро сўзи атиргул, ёрқин кўзга ташланувчи маъноларини беради), яъни Бақара ва Оли Имрон сураларини қироат қилинглари!» дедилар ва мазкур икки суранинг қиёмат кундаги фазилатини гапириб бердилар.

Алқама(р.а.)нинг айтишларича, Усмон Мусхафининг аввалги йигирмата сураси Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.)нинг мажмуъаларида ёзилган тартибда қайд этилди.

Ҳазрат Усмон(р.а.) ва Зайд ибн Собит(р.а.)лар сураларнинг тартибида ўзбошимчаликка йўл қўймадилар. Улар суралар тартибини бошқа саҳобалардан кўпроқ билардилар, айниқса, Зайд ибн Собит Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг ваҳий ёзувчи котибларидан бири эдилар. Бироқ Қуръони Каримнинг ваҳий ҳолатида ёзилиши бир тартибда, давомли китоб ҳолида эмас, тарқоқ ҳолда турли ашёларга ёзилгани учун, сураларнинг тартибида бироз ижтиҳод қилишга тўғри келган.

Имом Муслим ўз «Саҳиҳ»ида Хузайфа(р.а.)дан шундай ривоят келтиради: «Пайғамбар (а.с.) намозда аввал «Бақара»ни, кейин «Нисо»ни, ундан кейин «Оли Имрон»ни биринчи ракатга қироат қилдилар». Мазкур ҳадисдан хулоса чиқариб, Қози Иёз «Ал-Икмол» китобида шундай дейди: «Мана шу ҳадис далолат қиладики, Мусхафни ёзаётган пайтда саҳобалар Қуръон сураларининг ҳозирги тартибда жойлашувини ижтиҳод билан қилганлар. Имом Молик ва уламолар жумҳурининг фикрлари ҳам шундай». (Муҳаммад Тоҳир ибн Ошур. Ат-Тахрир ват-Танвир.Тунис. 1-ж. 88-89-6)

Юқорида айтилганлардан хулоса қиладиган бўлсак, Қуръони Карим бошқа илохий китоблар каби аслида «Лавҳул маҳфуз»да тўла китоб ҳолида эди ва шундайлигича Рамазон ойининг Қадр кечасида дунё осмонига туширилди. Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг пайғамбарлик муддатларида сура ва оятларга бўлинган ҳолда туширилди. Шундан кейин Қуръони Карим уч марта жам қилиниб ҳозирги ҳолига келтирилди:

1. Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг кўрсатмалари билан сура ва оятлар жой-жойига қўйилиб, асл ҳолига келтирилди, лекин мусхаф қилинмади;

2. Абу Бакр Сиддикнинг саъй-ҳаракатлари билан тарқоқ ҳолдаги Қуръон мусхафга айлантирилди;

3. Усмон ибн Аффоннинг қатъий талаблари билан Қуръони Карим «етти ҳарф»дан бир ҳарфга,

яъни энг машхур бўлган Қурайш луғати бўйича кироат қилишга келтирилди.

Абу Бакр ал-Анборий айтади: «Аллоҳ Таъоло нозил қилган ва ёзишга амр этган, мансух ҳамда тиловати марфуъ бўлмаган оятларнинг ҳаммасини икки мукова орасида ўз ичига олган китоб бу Усмон Мусхафидир. Ундан бирор нарса ноқис бўлмаган, унинг тартиби ва назми Аллоҳ томонидан нозил қилиниб, Расулуллоҳ (с.а.в.) шунга биноан ҳеч нарсани олдинма-кейин қилмасдан, сураларнинг оятларини тартибга солганлар. Уммати Ислому суралардаги оятлар тартибини қандоқ бўлса шундайлигича Пайғамбар (с.а.в.)дан олган. Тиловат ва кироат усуллари ҳам ул зотдан собит бўлгандир».

Ибн Ҳисор: «Ушбу тартиб Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг тиловатларидан узлуксиз нақл этилиб, саҳобаларнинг ижмоълари билан Мусхафга жорий қилинди», — дейдилар. (Шайх Ҳасанайн Махлуф. Сафватул-баён ли-маъонил Қуръон. 1-ж. 86-б)

Ҳазрат Усмон (р.а.) Мусхафни «бир ҳарф»га келтириш ва уни бир неча нусхага кўпайтириб ёздиришда биринчи асос Абу Бакр Сиддиқнинг мусхафлари бўлди.

3. Қуръонни ўзгартирмай қиёматга қадар сақлашни Аллоҳ Таъоло ўз зиммасига олганлиги учун ҳам, уни қайта-қайта бекаму-кўст жамлаш имкониятини саҳобаларга берди ва бу амонатдорликни Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳам, саҳобалар ҳам уддалади:

إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ (۹)

«Қуръонни биз нозил қилдик ва уни биз сақловчидурмиз». (Ҳижр, 9)

Ҳазрат Усмон (р.а.) Мусхафни бир неча нусхага кўпайтириб, Ислому ривожланган катта-катта шаҳарларга юбордилар ва Мусхаф билан бирга биттадан олимни ҳам юбориб, бутун Илому аҳлига бир ҳарфли кироат таълимини жорий этдилар.

Ибн Атийя айтади: «Ҳазрат Усмон (р.а.)қориларнинг қўлида мавжуд бўлган ва мусулмонларга таълим берилаётган бошқа мусхафларни ёқиб юборишга ёки йиртиб кўмиб юборишга амр қилдилар». (Қуртубий. Ал-Жомий ли-аҳкомил-Қуръон. Байрут. 1-ж. 54-6)

Ҳазрат Усмон нусха ёздирган мусхафларнинг сони хусусида ҳам уламолар турли фикрлар айтганлар. Масалан, Ҳамза ибн Ҳабиб аз-Зайёт мусхафларнинг сони тўртта эканлигини айтади.

Абу Ҳотим ас-Сижистоний эса уларни еттита бўлган дейди. Энг тўғри ривоят олтитадир: Маккий, Шомий, Басрий, Куфий, Мадина аҳли учун умумий бўлган Маданий ва халифанинг ўзлари учун хос бўлган Маданий Мусхафлардир.

Ҳозирги кунда бизнинг диёримизда сақланаётган Мусхаф ўша Ҳазрат Усмон(р.а.) нусха олдирган ва ҳар хил юртларга юборган Мусхафларнинг биридир. (Шайх Исмоил Махдум. Усмон Мусхафининг тарихи. Т. «Мовароуннаҳр». 1995. 28-6)

Тарих уламолари наздида қурайшийлардан биринч бўлиб хат ёзишни ўрганган ва бошқаларга ўргатган киши Ҳарб ибн Умайя эди. Ўша пайтдаги хат тури анборий-ҳимярий деб аталган. У Ҳижозда кенг тарқалгандан сўнг, ҳижозий деб атала бошлади.

Илому дини келган даврда араблар орасида ҳижозий хат қўлланилар эди. Шунинг учун, ваҳийлар ҳам, Абу Бакр мусхафлари ҳам, Ҳазрат Усмон мусхафда олган нусхалар ҳам айна шу хат билан ёзилган эди. Куфа хати пайдо бўлиб, унинг афзаллиги машхур бўлгандан сўнг, бир гуруҳ хаттотлар чиқиб, Усмон мусхафидан нусхалар кўчира бошладилар. Шу вақтдан эътиборан Қуръон ва бошқа ёзув асарлари «Куфий хат» деб номланган янги ёзувда ёзила бошланди. Кейинчалик Қуръонни ўқиш осон бўлиши учун Абул Асвад ад-Дуалий ҳаракат аломатларини билдирувчи нуқталарни ва Наср ибн Осим эса бир хил шаклдаги, масалан «син» ва «шин»га ўхшаган ҳарфларни ажратувчи нуқталарни ижод қилдилар. Уч ҳаракат(фатҳа, замма, касра) аломатларини эса Аббосийлар халифалиги даврида яшаган араб тили устозларидан бир Халил ибн Аҳмад Фароҳидий(вафоти 170 х.) йўлга қўйди. (Қуртубий. Ал-Жомий ли-аҳкомил-Қуръон. Байрут. 1-ж. 63-6. Шайх Исмоил Махдум. Усмон Мусхафи тарихи. Т. «Мовароуннаҳр». 1995. 30-31-6)

Таянч иборалар. Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Қуръон етти ҳарфда нозил бўлган, бу борада ўттиз бешта фикр билдирилган, Имом Қуртубий «Ал-Жомий ли-аҳкомил-Қуръон» номли тафсирида энг машхур бўлган бешта фикрни айтиб ўтган, Қуръони Карим оятлари орасида арабларнинг етти қабилиси

гаплашадиган луғатлар мавжуд, Ҳазрат Усмон (р.а.) Қуръони Каримни ёзаётган вақтда котибларга: «Агар бирор сўзда Зайд билан ихтилоф қилсаларингиз Қурайш луғати бўйича ёзинглар, чунки Қуръони Карим Қурайш луғати бўйича нозил бўлган», — деганлар, Абдуллоҳ ибн Умар (р.а.) айтадилар: «Абу Бакр Қуръонни варақларга жам қилди», Қуръонни ўзгартирмай қиёматга қадар сақлашни Аллоҳ Таъоло ўз зиммасига олган, Ҳазрат Усмон нусха ёздирган мусхафларнинг сони хусусида ҳам уламолар турли фикрлар айтганлар, Ўша пайтдаги хат тури анборий-химярий деб аталган. У Ҳижозда кенг тарқалгандан сўнг, хижозий деб атала бошлади.

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. Қуръони Каримнинг «етти ҳарф»да нозил қилинишига сабаб нима эди?
2. «Етти ҳарф» дан мурод нима эканлиги борасида уламолар нинг фикрлари қандай?
3. Ҳазрат Усмон Қуръони Каримни қайтадан жам қилишларининг ҳикмати нима?
4. «Етти ҳарф» тушунчаси билан «Етти қироат» тушунчаси нинг ўзаро боғлиқлиги борми?
5. Қуръон котиблари томонидан қайси ёзув истифода этилган?

Фойдаланилган ва тавсия этилган адабиётлар

1. Закои Кўнрапа. Пайғамбаримиз ва Ашараи мубашшара. 1-ж. Т: 1995 йил.
2. Шайх Исмоил Махдум. Усмон Мусхафининг тарихи. Т. «Мовароун наҳр». 1995 йил.
3. Ал-Жалол ас-Суютий. Ал-Итқон. 1-ж.
4. Муҳаммад Тоҳир ибн Ошур. Ат-Таҳрир ват-Танвир. Тунис. 1-ж.
5. Қуртубий. Ал-Жомий ли-аҳкомил-Қуръон. Байрут. 1-ж.
6. Маҳмуд Замахшарий. Ал-Кашшоф. 1-жилд. (1308-х. Мустафо Муҳаммад матбаъасида чоп этилган).
7. Маҳмуд Замахшарий. Ал-Кашшоф. 2-жилд. (1308-х. Мустафо Муҳаммад матбаъасида чоп этилган).
8. Шайх Ҳасанайн Махлуф. Сафватул-баён ли-маъонил-Қуръон. 1-жилд.
9. Муҳаммад Ҳусайн Аз-Заҳабий. Ат-тафсир вал-муфасссирун. Қоҳира. 1381-х. 1-ж. 348- бет.

5-МАВЗУ. ҚУРЪОНИ КАРИМНИНГ ТАРКИБИЙ ТУЗИЛИШИ

Дарс режаси:

1. Қуръон суралари ва оятлари ҳақида.
2. Қуръон калималари ва ҳарфларининг сони ҳақидаги ихтилофнинг сабаблари.
3. Қуръони Каримнинг қисмларга ажратилиши.
4. Қуръонда келган аҷамий сўзлар ҳақида.

1. «Сура»нинг маъноси «баландлик, тепалик» деганидир. Қуръонни ўқувчи одам тасаввурида гўё бир тепаликдан иккинчисига кўчиб юргандек бўлади. Баъзи олимлар: «Шаҳарнинг қўрғони юксак бўлгани учун «суварул булдон» дейилганидек, Қуръоннинг шарафи юксак бўлгани учун «суварул Қуръон» деб аталган», — дейдилар. Яна бир тоифа олимларнинг фикрича, идишнинг тагида қолган сув юқини «Асарул инаи» дейилганидек, Қуръоннинг бир бўлагини «сура» дейилган.

Бу борада Ибн Касирнинг ўз фикри бор. Унинг айтишича, барча иморатлар ва иншоотларни ихота қилиб тургани учун шаҳар деворини «суратул балад» дейилганидек, Қуръоннинг бир неча оятлари ва калималарини ихота қилиб турган муайян бўлақларини «суратул Қуръон» дейилади.

Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг замонларидаёқ Қуръон суралари бир юз ўн тўрт (114)та саналиб, ваҳий котибларининг ва баъзи саҳобаларнинг ўзлари учун ёзиб олган ашёлардаги мажмуъада шундай белгиланган. Фақат Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.)нинг мусхафларида Қуръоннинг энг охириги икки сураси—«муъаввазатайн» (Икки Қул аъзу сура суралари) ёзилмаган эди. Бунга сабаб, Абдуллоҳ ибн Масъуд мазкур икки сурани Қуръондан эмас, балки Расулуллоҳга хос юборилган дуо, деб тушунганлар. «Фил» сураси билан «Қурайш» сурасини битта сура, «Қунут» дуосини эса яна битта сура, деб уни «АлХуль» деб атаганлар». (Муҳаммад Тоҳир ибн Ошур. Ат-Таҳрир ват-Танвир. Тунис 1-ж. 85-6)

Қуръони Каримдаги бир юз ўн тўрт (114) сурадан йигирма олтита (26) сура Мадинада нозил бўлган. Қатода (р.а.)нинг ривоятларига кўра улар: Бақара, Оли Имрон, Нисо, Моида, Тавба, Раъд, Наҳл, Ҳаж, Нур, Аҳзоб, Муҳаммад, Фатх, Ҳужурот, Ар-Раҳмон, Ҳадид, Мужодала, Ҳашр, Мумтаҳана, Саф, Жумъа, Мунофиқун, Тағобун, Талок, Таҳрим (Таҳрим сурасининг аввалги тўққиз ояти), Изо зулзил, Иза жаа насруллоҳ сураларидир. Қолган саксон саккиз (88) сура Маккада нозил қилинган. (Ибн Касир

тафсири. Байрут. 1969 й. 1-жилд. 7-6. Куртубий Ал-Жомий ли-аҳкомил-Қуръон. Байрут. 1-ж. 61-6)

Мисрнинг Қоҳира Наср шаҳрида 1999 йилда, Байрутда 1994 йилда ва Мадинада, Урдунда Ҳазрат Усмон мусхафларига мувофиқ равишда чоп этилган Қуръони Карим нусхаларининг барчасида, хаттоки Тошкентда нашр этилган Шайх Абдулазиз Мансурнинг «Қуръони Карим маъноларининг таржимаси» китобида ҳам Мадинада нозил бўлган сураларнинг сони йигирма саккизта(28), Макка сураларининг сони эса саксон олти(86) деб, «Баййина» ва «Инсон» суралари ҳам Маданий суралар қаторида кўрсатилган.

«Пайғамбаримиз ва Ашарай мубашшара» китобининг муаллифи эса: «Қуръон сураларининг тўқсон учтаси (93) Маккада, йигирма биттаси(21) Мадинада нозил бўлган» (Закои Кунрапа. Пайғамбаримиз ва Ашарай мубашшара. Тошкент. 1995 й. 87-6) деб ёзади. Аммо муаллиф бу рақамларни қайси манбаъдан олинганини айтмаган ва бу маълумот улуғ муфассирларнинг фикрларига ҳам хилофдир.

Сураларнинг маккий ва маданийлиги борасидаги ихтилофга сабаб, сураларнинг баъзи оятлари Маккада, қолганлари Мадинада нозил бўлганлиги ёки баъзи суралар Маккада ҳам, Мадинада ҳам нозил бўлганлигидир.

Шунингдек, Маккий сураларнинг тартибида ҳам ихтилоф мавжуд. Масалан: Исмоил Ҳаққий нозил бўлиш санасига мувофиқ Маккий сураларни куйидаги тартибда жойлаштиради:

- 1) «Алақ» сураси;
- 2) «Нух», «Қалам» суралари;
- 3) «Муззаммил»;
- 4) «Муддассир»;
- 5) «Фотиҳа» сураси.

Имом Суютий эса Маккий сураларни:

- 1) «Фотиҳа»;
- 2) «Алақ»;
- 3) «Нух»;
- 4) «Муззаммил»;
- 5) «Муддассир» тарзида санайди. (Закои Кўнрапа. Пайғамбаримиз ва Ашарай мубашшара.

Тошкент. 1995 й. 87-88-бетлар)

«Оят» нинг маъноси уч хил: бир жумланинг маъноси иккинчи жумланинг маъносида ажралгани учун «аломат» маъноси, ҳарфлар мажмуъасидан иборат бўлгани учун «жамоат» маъноси ва ҳар бир оят балоғат ва фасоҳатда инсонни ожиз қилгани учун «хужжат» маъноси таъвил этилиши мумкин.

Қуръон оятларининг 6000 таси барча уламолар ва муфассирлар томонидан тасдиқ қилинган, ундан зиёда эса турли фикрлар мавжуд. Масалан: юртдошимиз, улуғ аллома Абулқосим Жоруллоҳ Маҳмуд ибн Умар Аз-Замахшарий (вафоти 1143 йил) «АлКашшоф» номли машҳур тафсирида ёзишича, Қуръони Карим 114 сура, 6666 оят, 77. 439 сўз, 325. 343 дона ҳарфдан таркиб топган. (Замахшарий. Кашшоф. 1-ж. 87-6)

Камол Пошозода Аҳмад Шамсуддин(вафоти 1533 йил) Қуръон оятлари қақида назмий йўл билан шундай ёзган:

Билмоқ истарсан агар сен оятлар ададин,
Жумласи олти минг ва олти юз олти миш олти.
Мингги ваъда баён анинг, минги эса ваъид,
Мингидур амри ибодат, минги наҳй ва таҳдид.
Минги амсоли ибардур, минги ахбор ва қисас,
Беш юз ояти ҳалол бирлан ҳаромга мухтас.
Юз оятида жамланмиш дуо ва тасбеҳ,
Олти миш олтиси эса носих ила мансух.

Яъни, булардан 1000 оят ваъдалар, 1000 таси ваъидлар (Ҳақ Таъолонинг огоҳлантирув, таҳдид, қўрқитувлари), 1000 оят амр, буйруқпар, 1000 оят наҳй (қайтариқ, ёмонликдан ман этишлар), 500 оят ҳиллу ҳурмат, 100 таси дуо оятлари, 66 таси носих (оят ҳукмини бекор қилувчи) ва мансух (ҳукми бекор қилинган) оятлардан иборатдир. (Закои Кўнрапа. Пайғамбаримиз ва Ашарай мубашшара. — Тошкент. 1995 й. 86-87-бетлар.)

Ибн Касирда эса бундай дейилган: «Қуръони Карим оятларининг сони олти мингдир. Ундан зиёдаси ҳақида турли фикрлар мавжуд. Баъзи олимлар бирор оятни ҳам зиёда қилмайдилар. Баъзилар эса олти мингдан зиёдаси икки юз ўн тўртта (Мадина уламоларидан Исмоил ибн Жаъфарнинг айтишича, олти минг икки юз ўн тўрт оятдир), икки юз тўртта (Басра уламоларининг ҳисобича, олти минг икки юз тўртта оятдир), икки юз ўн тўққизта (Макка уламоларининг ҳисобича, олти минг икки юз ўн тўққизта оятдир), икки юз йигирма бешта (Шом уламоларидан Яҳё ибн АлҲориснинг айтишича, олти минг икки юз йигирма бешта оятдир), икки юз йигирма олтита (Яҳё ибн АлҲорисдан иккинчи бир ривоятда олти минг икки юз йигирма олтита оятдир), икки юз ўттиз олтита (Куфа уламоларидан Муҳаммад ибн Исонинг таъкидлашича, олти минг икки юз ўттиз олти оятдир), деган фикрларни айтадилар». (Ибн Касир тафсири. Байрут. 1969 й. 1-жилд. 7-6. Куртубий. Ал-Жомий ли-аҳкомил-Қуръон. Байрут. 1-ж. 65-бет).

Қуръони Карим оятларининг сонидаги ихтилофга сабаблар турличадир.

«Сураларнинг бошларида келган ҳарфлар мажмуъини Куфа уламолари алоҳида оятлар эканлигини айтадилар. Уларнинг фикрларича, «(то хо)», «(ёсин)», «сод» шаклидаги бирикмалар ҳам алоҳида оятдир. Бошқа олимлар эса, бу ҳарфлар сураларнинг бошланиши бўлиб, уларнинг оятга алоқаси йўқ эканлигини айтадилар.

Баъзи олимлар «бисмиллаҳ»ни «Фотиҳа» сурасининг бир ояти, деб санасалар, бошқалари уни алоҳида оят, учинчи тоифа эса ҳеч қандай оят эмас, деб ҳисоблайдилар. Ана шундай сабабларга кўра оятлар сони бирларида кўпроқ, бошқаларида озроқ бўлиб қолган.

2. «Калима» ҳарфлар бирикмасидан ташкил топган, мустақил бир ма'нони ифода этувчи шаклдир. Калиманинг энг узунни ўн ҳарфдан таркиб топган. **لَيْسَتْخَلْفَنَّهُمْ** («Лайастахлифаннаҳум» (Уларни (ер юзига) халифа қилганидек) – Нур, 55), **أَنْزَلْنَاهُ** («Анулзимукумуҳа» (Уни Сизларга мажбурлаймизми?) – Худ, 28), **فَأَسْقَيْنَاكُمُوهُ** («Фаасқойнакумуҳу» (Сизларни у билан суғордик) – Ҳижр, 22) бирикмалари ўн ҳарфли калималар жумласига киради. Калиманинг энг қисқаси эса бир ҳарфдан иборат. Масалан: **ق** («Қи» сўзи «вақо, йақий» феълидан чиққан, «сақла!» деган буйруқдир), **أ** («А» сўзи савол аломати бўлиб, гапнинг бошида келади ва «(шундай)ми» деган маънони билдиради), **و** («Ва» сўзи боғловчидир) калималари шулар жумласидандир.

Калиманинг битта ўзи бутун оят бўлиши мумкин. Масалан: **وَالْفَجْرِ , وَالْعَصْرِ , وَالضُّحَى** сингари ҳарф бирикмалари ҳамда баъзи сураларнинг бошида келадиган **طه , الر , حم , الم** сингари ҳарф бирикмалари ҳам Куфа уламолари наздида алоҳида оят ҳисобланади.

Ибн Касирда берилган маълумотга қараганда Қуръон калималарининг сони ҳақида Фазл ибн Ато ибн Ясордан эшитганига асосланиб, етти минг тўрт юз ўттиз тўққизта эканлигини ёзган. Демак, Замахшарийнинг фикри бу борада Ибн Касирнинг фикрига мувофиқдир.

Қуръони Карим ҳарфларининг сони борасида бироз ихтилоф бор. Масалан: Замахшарий уларни юз йигирма беш минг уч юз қирқ уч (325 343) ҳарфдан иборатлигини ёзган бўлса, Ибн Касир Мужоҳиднинг ривоятига асосланиб: «Биз Қуръон ҳарфларини санаганимизда, уч юз йигирма бир минг бир юз саксон (321 180)та ҳарфдан иборат экан» (Ибн Касир тафсири. Байрут. 1969 й. 1-жилд. 7-6), деб ёзади.

Фазл ибн Ато ибн Ясорнинг айтишича, Қуръон карим уч юз йигирма уч минг ўн беш (323 015)та ҳарфдан таркиб топган.

Қуръон ҳарфларининг сонидаги ихтилоф эса, расмий хатда алифнинг ёзилиши ёки ёзилмаслиги ёки ташдидлик ҳарфларнинг битта ёки иккита саналиши натижасида келиб чиққан. Масалан: Ар-Раҳмон сўзи алиф билан **«الرَّحْمَنُ»** шаклида ёзилса, унда етти ҳарфдан, алифсиз **«لرَّحْمَنُ»** шаклида ёзилса олти ҳарфдан иборат бўлади. «Фотиҳа» сурасидаги «молик» сўзи бир кироатда **«مَالِكُ»**, яъни тўрт

ҳарфлик, яна бир қироатда эса «مَلِك»¹, яъни уч ҳарфлик шаклида қироат қилинади. Шунинг ҳисобига ҳам оятлар ва ҳарфларнинг сони турлича талқин қилинади.

3. Саллом Абу Муҳаммад ал-Ҳимоний айтади: «Ҳажжож қорилар, ҳофизлар ва котибларни ҳузурига йиғиб, улардан: «Менга Қуръоннинг ҳарфлари нечта эканлигини айтинг!» — деди. Улар санаб кўриб: «Уч юз қирқ минг етти юз қирқ (340 740)та экан», деб жавоб беришди. Ҳажжож уларга Қуръоннинг ярмини аниқлашни буюрди. Олимлар тўрт ой муддатда Қуръоннинг тенг ярми «Каҳф» сурасидаги 19-ояти кариманинг «вал-яталаттоф» калимаси охиридаги «ф» ҳарфи эканлигини аниқладилар. Қуръонни тенг учга тақсимлаб, биринчи қисми «Тавба» сурасининг юзинчи оятигача, иккинчи қисми «Шуаро» сурасининг юзинчи оятигача, учинчи қисми эса «Нос» сурасининг охиригача деб белгиладилар.

Қуръонни етти қисмга ҳам тақсимлаб, ҳафтанинг ҳар кунида ўқиладиган маълум қисмларга ажратилди:

Биринчи қисм «Фотиҳа» сурасидан «Нисо» сурасининг 55-ояти ярмидаги «дол» ҳарфигача;

Иккинчи қисм «Аъроф» сурасининг 147-ояти ўртасидаги «ҳабитот» сўзининг охиригача;

Учинчи қисм «Раъд» сурасининг 35-ояти ўртасидаги «укулухо» сўзининг охиригача;

Тўртинчи қисм «Ҳаж» сурасининг 34-оятидаги «мансакан» сўзининг охиригача;

Бешинчи қисм «Аҳзоб» сурасининг 36-оятидаги «вама кана лимуминин вала муминатин» сўзининг охиридаги «те» ҳарфигача;

Олтинчи қисм «Фатҳ» сурасининг 6-оятидаги «алайҳим даиротус сави» жумласидаги «вов» ҳарфигача;

Еттинчи қисм эса Қуръоннинг охиригачадир». (Қуртубий. Ал-Жомий ли-аҳкомил-Қуръон. Байрут. 1-ж. 64-бет. Ибн Касир тафсири. Байрут: 1969 й. 1-ж. 7-бет.)

Қуръони каримни ўқиш, ёдлаш ва такрорлаш осон бўлсин учун ўттиз жузга бўлинган. Шу сабабли халқ тилида «ўттиз пора(бўлак, қисм)» деб ҳам айтилади. Унинг биринчи пораси «Фотиҳа» сурасидан бошланади. Қолганлари эса қуйидаги сура ва оятлардан бошланади:

2. «Саякулус суфаҳау». 3. «Тилкар русулу». 4. «Лан танолул бирро». 5. «Вал муҳсонату». 6. «Ла юҳиббуллоҳул жаҳро». 7. «Ваиза самиъу». 8. «Валав аннано наззално». 9. «Қолал малау». 10. «Ваъламу». 11. «Яътазируна илайкум». 12. «Вамо мин доббах». 13. «Вамо убарриу нафсий». 14. «Рубамо». 15. «Субҳаналлазий асро (Бани Исроил)». 16. «Қола алам акуллака». 17. «Иқтароба (Анбиё). 18. «Қод афлаҳа». 19. «Вақолаллазийна». 20. «Қола сананзуру». 21. «Утлу». 22. «Ваман якнут». 23. «Вамо анзално». 24. «Фаман азламу». 25. «Илайҳи юродду», 26. «Аҳқоф». 27. «Қола фамо хатбукум». 28. «Қод самиъаллоҳу(Мужодала)». 29. «Таборақ (Мулк)». 30. «Амма ятасаалун» энг охирги порадир.

4. Имом Қуртубий шундай ёзади: «Уламоларнинг иттифоқ қилишларича, Қуръони Каримда араб тилига алоқаси бўлмаган ажамий жумла ёки таркиб йўқ. Бироқ, Иброҳим, Исроил, Жаброил, Имрон, Нух ва Лут сингари ажамий исмлар мавжуд. Булардан ташқари ажамий сўзлар бор-йўқлиги борасида икки хил фикр айтилади.

Баъзи олимлар Қуръонда ажамий сўзлар мавжудлигини айтадилар. Масалан: мишкот(токча), кува(сутдан қаймоқ ажратиб олинадиган идиш), ношиа(кечаси турувчи), кифл(тенгдош), қасвара(шер) сўзлари Ҳабашларнинг сўзларида; ғасок(нохуш совук) сўзи турк тилида; кистос(тарозу) сўзи Румликлар тилида; «сижжил (сангил ғишт)» сўзи форс тилида; Тур(тоғ), Ямму(денгиз) сурёний тилида; таннур(ер юзи) ажам тилида мавжуд.

Муфассирлардан Абу Бакр ал-Боқалоний ва Ибн Жарир ат-Табарийлар: «Қуръонда ажамий сўз йўқ. Аммо талаффузда ҳам, маънода ҳам икки тилда муштарак бўлган сўзлар мавжуд», — деб таъкидладилар. (Ибн Касир тафсири. Байрут. 1969 й. 1-ж. 8-бет)

Муфассирлардан Ибн Атийя айтади: «Санаб ўтилган сўзлар аслида ажамий сўзлар эканлиги шубҳасиздир. Кейинчалик бу сўзлар истеъмолда кўп ишлатилиб, арабийлашиб кетган. Бунинг сабаби шуки, Қурайш тижоратчилари Шомга, Ҳабашистонга ва Ҳиярага қилган сафарлари асносида ўша ерда яшовчи кишилар билан мулоқот ва суҳбатлар қилганлар. Улардан баъзи сўзларни ўрганиб,

ўзлаштирганлар, лекин ажамиий сўзлар талаффузидаги ҳарфлар араб алфавитида мавжуд бўлмагани учун, муносибига ўзгартирганлар. Масалан: «сангил» сўзи «сижжил» шаъслига ўзгартирилган. Шу тариқа ажамиий сўзлар араблар тилига қўшилиб, араблашиб кетган. Қуръони Карим Қурайш луғатига мос ҳолда нозил бўлгани учун, бу луғатга сингиб кетган ажамиий сўзлар ҳам қўшилиб кетган. Шунинг учун баъзи саҳобийларга маъноси мавҳум бўлган арабий сўзлар (Масалан Ибн Аббос (р.а.) «фотир» сўзининг маъносини бир қанча вақт тушуна олмай юрганлар. Ҳазрат Умар (р.а.) «аббан» сўзининг маъносида иштибоҳ қилиб, қавмдан сўраганлар) сингари, ажамдан араблашган сўзлар ҳам баъзи арабларга мавҳум бўлган». (Қуртубий. Ал-Жомий ли-аҳкомил-Қуръон. Байрут, 1-ж. 69-бет) Имом Табарий Саъид ибн Жубайрдан ривоят қилган ҳадисда, Қуръони Карим калималари орасига ажамиий сўзлар кириб қолганининг сабаби шундай изоҳланади: «Қурайш араблари: «Агар мана шу Қуръон ҳам араб тилида, ҳам ажам тилида нозил бўлганда, унинг илоҳийлигига ишонар эдик», — дейишгандан сўнг Аллоҳ Таъоло куйидаги ояти каримани нозил қилди:

وَلَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَجَمِيًّا لَقَالُوا لَوْلَا فُصِّلَتْ آيَاتُهُ أَأَعْجَمِيٌّ وَعَرَبِيٌّ قُلْ هُوَ لِلَّذِينَ آمَنُوا هُدًى وَشِفَاءٌ وَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ فِي آذَانِهِمْ وَقْرٌ وَهُوَ عَلَيْهِمْ عَمًى أُولَٰئِكَ يُنَادُونَ مِنْ مَّكَانٍ
بَعِيدٍ (٤٤)

«Агар Биз (Қуръонни) ажамиий (араб тилида бўлмаган) Қуръон қилганимизда, албатта улар: «Унинг оятлари (ўз тилимизда) баён қилинмабдида. (Муҳаммаднинг ўзи) арабку, (нега унга) ажамиий (Қуръон тушибди?)» — деган бўлур эдилар. Айтинг: «(Ушбу Қуръон) имон келтирган зотлар учун ҳидоят ва (дилдаги маънавий иллат учун) шифодир». (Фуссилат, 44).

Шундан сўнг Қуръони Каримда турли миллатлар луғатидан сўзлар аралашиб нозил бўла бошлади».

Муҳаммад ибн Башшор ривоят қилган ҳадисда Абу Майсара шундай деганлар: «Қуръони Каримда барча миллатларнинг луғатидан бор». (Тафсири Табарий. Байрут. 1999 й. Учинчи нашр. 1-ж. 31-бет).

Келтирилган фикрлар орасида Ибн Атийянинг далиллари ҳақиқатга якинрокдир. Чунки, турли миллатларнинг бир-бирлари билан аралашуви ва ўзаро муносабатлари натижасида луғатлар алмашинуви барча миллатларда ҳам кузатилади. Шунингдек, арабларнинг Қурайш қабиласи тилига ҳам баъзи ажамиий сўзлар аралашиб, ўзлашиб, араблашиб кетган бўлса ва араб тилида нозил бўлган Қуръон оятларида ҳам араблашган ажамиий сўзлар мавжуд бўлса, бу нарса Қуръони Каримнинг араб тилида эканлигини инкор этмайди, қадрини пасайтирмайди. Аксинча, Қуръони Карим ўзининг балоғати ва фасоҳати билан мўъжизавий калом бўлгани устига луғат бойлиги билан ҳам ўз фазлини намоён этади.

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. Суранинг луғавий ва истилоҳий маъноси нима?
2. Маккий ва маданий сураларнинг сонини биласизми?
3. Қуръон оятлари ва ҳарфларининг сони ҳақида нима учун ихтилоф мавжуд?
4. Қуръони Карим «жуз», «нисф» ва бошқа қисмларга ким томонидан бўлдирилган?
5. Қуръони Каримда ажамиий сўзлар ҳам мавжудми?

Фойдаланилган ва тавсия этилган адабиётлар

1. Закои Қўнрапа. Пайғамбаримиз ва Ашараи мубашшара. 1-ж. Т. 1995 йил.
2. Шайх Исмоил Махдум. Усмон Мусҳафининг тарихи. Т. «Мовароуннаҳр». 1995 йил..
3. Ал-Жалол ас-Суютий. Ал-Итқон. 1-ж.
4. Муҳаммад Тохир ибн Ошур. Ат-Таҳрир ват-Танвир. Тунис. 1-ж.
5. Қуртубий. Ал-Жомий ли-аҳкомил-Қуръон. Байрут. 1-ж.
6. Маҳмуд аз-Замахшарий. Ал-Кашшоф. 1-жилд. (1308 ҳ. Мустафо Муҳаммад матбаъасида чоп этилган).
7. Шайх Ҳасанайн Махлуф. Сафватул-баён ли-маъонил-Қуръон. 1-жилд.
8. Муҳаммад Ҳусайн Аз-Заҳабий. Ат-тафсир вал-муфасссирун. Қоҳира: 1381 ҳ. 1-ж. 348-бет.
9. Ибн Жарир ат-Табарий. Байрут. 1999 й. Учинчи нашр. 1-ж.

6-МАВЗУ. ҚУРЪОНИ КАРИМНИНГ МУБОРАК НОМЛАРИ

Дарс режаси:

1. Қуръони Каримнинг турли номлар билан аталиши.

2. Имом Ас-Суютий Қуръон номлари ҳақида.

3. Қуръони Каримнинг урфда машҳур бўлган номлари.

1. Қуръон атамаси «фуълон» вазнида, «шукрон», «ғуфрон», «бухтон» сингари арабча «исми масдар» (Феълнинг ноаниқ шаклидан чиқарилган исм) бўлиб, унинг ўзаги «қороъа», луғавий маъноси эса «ўқиладиган китоб» дир. Бу сўз асли масдарга нунни зиёда қилиш билан Усмон, Ҳассон, Аднон сингари алам(атоқли от)га айлантирилган ва сўнгги илоҳий китобга хос исм қилинган. Қуръони Каримда энг кўп зикр этилган, инсонлар тилида ҳам энг кўп гапириладиган, Қуръоннинг бошқа атамаларига нисбатан энг машҳур бўлган исми Қуръондир.

إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (۲)

«Албатта биз сизлар фикр қилишларинг учун Қуръонни арабча нозил қилдик». (Юсуф, 2)
«Қуръон» атамаси ўттиз иккита суранинг эллик олтита оятида келган.

Суралар	Оятлар рақами	Суралар	Оятлар рақамп
Бақара	175	Зумар	27-28
Ннсо	82	Фуссилат	3, 44
Анъом	19	Шўро	7
Аъроф	204	Зухруф	34
Юнус	37	Ахқоф	29
Юсуф	2	Мухаммад	24
Раъд	31	Қоф	45
Ҳижр	1.87	Қамар	17.22.32.40
Исро	9, 41, 45-46, 82, 88-89, 106	Ар-Роҳман	14
Каҳф	54	Воқеъа	77
Тоҳа	2, 113	Ҳашр	21
Фурқон	32	Жин	1
Намл	1, 6, 76, 92	Музаммил	4, 20
Қасос	85	Қиёмат	17-18
Рум	5	Буруж	21-22
Сод	1	Алақ	1

Аллоҳ Таъоло Қуръони Карим оятларида, Унинг бир неча сифатларини келтирганки, бу сифатларнинг баъзилари, масалан: Ал-Фурқон, Аз-Зикр, Ал-Китоб, Ат-Танзийл, Ал-Ҳақ, Ан-Нур, Ҳаққул-яқийн, Тазкира, Мавъиза, Шифо ва бошқалар Қуръонга атамадек бўлиб, улар зикр этилса, эшитган киши дарҳол Қуръон эканлигини англайди.

2. Имом Ас-Суютий «Ал-Итқон» китобида Қуръони Каримнинг йигирмадан ортиқ номини санаб ўтган. (Мухаммад Тоҳир ибн Ошур. Ат-Таҳрир ват-Танвир. Тунис. 1-ж. 72-6)

Қуръони Каримнинг биз баён этмоқчи бўлган сифатларидан ўттизтаси Мухаммад Мустафо Мухаммаднинг «Ал-Фихрас ал-мавзуъий ли-аятил Қуръон-ал-карим» (Мухаммад Мустафо Мухаммад.

Қуръони Карим оятларининг мавзулар бўйича мундарижаси. Бағдод. Матбаа ал-Хулуд. 1984 й.) номли китобининг 123-135 саҳифаларида баён этилган.

1. Ал Фурқон «фарқ» сўзидан олинган бўлиб, ақидада ҳақ билан ботилни, ибодатда ҳидоят билан залолатни, фикҳда эса ҳалол билан ҳаромни ажратиб берувчи китоб деганидир. Аллоҳ Таъоло ўзи нозил қилган барча китобларини «Фурқон» деб атайдди. Қайси бир китобда фурқонлик хусусияти бўлмаса, унинг илоҳий моҳиятига путур етган, инсон тарафидан ўзгартирилган ёки ёзилган оддий китоб бўлиб қолади. Қуръони Каримнинг ушбу шаклдаги сифати ундаги суралардан бирининг номида ўз аксини топган:

تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا (۱)

«Бутун оламини (охират азобидан) огоҳлантирсинлар, деб ўз бандасига (Муҳаммад (с.а.в.)га Фурқонни нозил қилган зот ҳамма нарсадан баракотликдир» (Фурқон, 1-оят).

Қуръони Каримда Аллоҳ Таъоло ўз каломи номини учта суранинг учта оятида Фурқон деб атайдди.

Суралар	Оятларнинг рақами
Бақара	175
Оли Имрон	4
Фурқон	1, 32

2. Аз-Зикр (ўзаги ҳам, маъноси ҳам «зикр» билан бир бўлган «тазкира», «зикро» шаклидаги сўалар ҳам келиб, Аллоҳ бу каломини бир жойда «Тазкира» деб атаса, бошқа жойда «Зикр» деб атаган: «Бу ёд этувчилар учун ёднома(зикр)дир») – эслатма, насихат, ўғит демакдир. Қуръони Каримнинг ҳар бир сўзи, ҳар бир ояти ва ҳар бир сураси инсонларни огоҳликка, имон-эътиқодга, ҳалоллик-покликка ва одоб-ахлоққа чорлайди. Қуръон тиловатини эшитган ҳар бир жонзотнинг имони бор ёки йўқлигидан қағъи назар қалби юмшайди, ўзлигини англайди ва Яратган зотга нисбатан бетакрор ҳиссиёт унинг онгини қамраб олади. Шунинг учун Аллоҳ ўз каломини Зикр деб ҳам номлаган:

بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ (۴۴)

«Одамларга ҳукмларни баён қилиб беринг, деб сизга Зикрни нозил қилдик». (Наҳл, 44)

Қуръони Каримнинг сифатларидан бири булган “Зикр” атамаси ўн икки суранинг ўн бешта оятида келтирилган.

Суралар	Оятлар рақами	Суралар	Оятлар рақами
Оли Имрон	58	Ёсин	69
Юсуф	104	Сод	1, 8, 86-87
Ҳижр	9	Фуссилат	41
Наҳл	44	Талок	10
Тоҳа	99	Қалам	52

Анбиё	50	Таквир	27
-------	----	--------	----

3. Ал-Китоб. Ҳар қандай хабар, тушунча ва маълумот ёзилган саҳифалар «китоб» дейилади. Аллоҳ Таъоло коинот ва ундаги нарсалар тўғрисидаги маълумотларни ёзиб қўйган азалий манба «Лавҳул-маҳфуз»ни ҳам Китоб, «Уммул-китоб» деб атаган. Аллоҳнинг ҳузуридан пайғамбарлар орқали умматларга юборилган дастурул-амаллар, хусусан, Қуръони Карим ҳам айни Китобдир:

كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ (۲۹)

«Унинг оятларини тадбир қилиш учун сизга муборак Китобни нозил қилдик». (Сод, 29-оят)

Қуръони Карим 29 суранинг 48 та оятида «Китоб» номи билан аталган.

Суралар	Оятлар рақами	Суралар	Оятлар рақами
Бақара	2, 176, 213	Шуъаро	2
Оли Имрон	3, 7	Анкабут	47, 51
Нисо	105, 113, 136	Лукмон	2
Моида	15, 48	Сажда	2
Анъом	38, 92, 114, 155	Сод	29
Аъроф	2, 52, 170	Зумар	12, 23, 41
Юнус	1	Ғофир	2
Ҳуд	1	Фуссилат	3, 41
Юсуф	1	Шўро	17
Раъд	1, 43	Зухруф	2
Иброҳим	2	Духон	2
Ҳижр	1	Жосия	9
Наҳл	64, 89	Аҳкоф	2
Каҳф	1	Воқеъа	78-79
Анбиё	10		

4. Ат-Танзийл. Бу сўзнинг ўзаги «назала» бўлиб, «юқоридан тушиш» маъно сини билдиради. Аллоҳ Таъоло тарафидан «Лавҳул-маҳфуз»дан Жаброил (а.с.) орқали Ерга, инсонларга туширилган муқаддас китоб «танзийл»дир.

وَإِنَّهُ لَتَنْزِيلُ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۱۹۲)

«Албатта, (бу Қуръон) оламлар Парвардигорининг нозил қилган Китоби (танзийл) дир». (Арабча сўзлар ўзбекчага таржима қилинганда шакли ўзгаргани учун, оятларнинг таржимасида қавс ичида арабча талаффузи ҳам берилди ва тагига чизик тортиш билан ажратиб ҳам қўйилди. Масалан:

«Эй одамлар! Сизларга Раббингиздан хужжат (бурҳон) келди». Шуаро, 192)

Танзийл сўзи бевосита Қуръони Каримга ном сифатида 3 суранинг 4 оятида зикр этилган.

Суралар	Оятларнинг рақами
Шуаро	192
Фуссилат	2, 42
Ал-ҳаакқа	43

Танзийл сўзи Аллоқнинг феъли сифатида эса 5 суранинг 5 оятида келган.

Суралар	Оятлар рақами	Суралар	Оятлар рақами
Сажда	2	Жосия	1
Зумар	1	Ахқоф	2
Ғофир	2		

5. Ал-Ҳақ. Қуръони Каримда баён этилган барча маънолар, хабарлар ва аҳкомлар ҳақиқатан Аллоҳнинг ҳузуридан юборилгани, лафзлари эса Аллоҳнинг каломи бўлгани учун, унинг сифатларидан бири «Ал-Ҳақ», яъни ҳақиқатдир. Қуръондан аввалги илоҳий китоблар ҳам «Ҳақ» деб аталган. Масалан: Сод сурасининг 26-ояти каримасида Аллоҳ Таъоло Довуд пайғамбарга нозил қилган Забур китобини ҳам «Ал-Ҳақ» деб атайди:

يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ فَيُضِلَّكَ
عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ

«Эй Довуд, дарҳақиқат биз сени Ерда халифа қилдик. Бас сен одамлар орасида Ҳақ (Ушбу оятнинг таржимасида Аловуддин Мансур «Ҳақ ҳукм билан» деб изоҳ берган, баъзи манбаларда «адолат билан» деб таржима қилинган) (Забурга мувофиқ) ҳукм қилгин, нафс хоҳишига эргашиб кетмагин, у сени Аллоҳ йўлидан оздирур». (Сод, 26)

Шунингдек, Қуръони Каримнинг номларидан бири ҳам «Ал-Ҳақ» дир. Аллоҳ шундай марҳамат қилган:

وَكَذَّبَ بِهِ قَوْمُكَ وَهُوَ الْحَقُّ قُلْ لَسْتُ عَلَيْكُمْ بِوَكِيلٍ (٦٦)

«Қавмингиз уни(Қуръонни) ёлғонга чиқарди. Ҳолбуки, у ҳақ эди. Айтинг: «Мен сизларга муаккал(соқчи) эмасман». (Анъом, 66)

Қуръони Карим 9 суранинг 12 оятида «Ал-Ҳақ» сифати билан келтирилган.

Суралар	Оятлар рақами	Суралар	Оятлар рақами
Бақара	2, 176, 213	Сажда	2
Оли Имрон	3, 7	Зумар	2, 41

Анъом	66	Шўро	17
Нисо	105	Ал-ҳаакка	51
Моида	48		

6. Бурҳон. Бу сўз ҳужжат, далил ва исбот демакдир. Аллоҳ каломининг ҳар бир сўзи ва жумласи мўъжиза бўлиб, унинг илоҳий калом эканлигининг исботидир. Шунингдек, Пайғамбаримиз(с.а.в.)нинг пайғамбарлик вазифасини тўла адо этганликларини, Пайғамбаримиз(с.а.в.)дан олдин ўтган пайғамбарларнинг ҳақ пайғамбар эканликларини тасдиқловчи ҳужжатдир. Ҳар бир мусулмон амалининг солиҳ ёки ғайри солиҳлигига ҳужжатдир. Аллоҳ Таъоло шундай дейди:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ بُرْهَانٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُبِينًا (۱۷۴)

«Эй одамлар! Сизларга Раббингиздан ҳужжат(**бурҳон**) (Айтиш жоизки, Қуръоннинг ушбу ояти тафсирида хилма-хил ёндашувларни кузатиш мумкин. Масалан, Шайх Абдулазиз Мансур «бурҳон» сўзини «ҳужжат» деб таржима қилган ва «Пайғамбар ва мўъжизалар» деб изоҳ берган. Алоуддин Мансур ҳам «бурҳон»ни «ҳужжат» деб ўғирган ва (яъни, ҳазрати Мухаммад алайҳиссалом Пайғамбар қилиб юборилдилар) деб изоҳ берган. Марҳум Мухаммаджон Ҳиндистоний эса: «Эй инсонлар, Парвардигорингиз тарафидан сизларга дини Исломни ҳақлигига оятлар ва равшан далиллар келди», деб таржима қилган. Ибн Касир ушбу ояти кариманинг тафсирида «Пайғамбар» сўзига мутлақо ишора қилмаган ва кейинги ояти кариманинг маъносига боғлаб, «бурҳон»дан мурод Қуръон эканлигини баён этган) **келди**». (Нисо, 174)

7. Баён ва тибён. Бу сўзларнинг иккови ҳам «мубин», яъни «очиқ-ойдин, равшан қилиб берувчи» маъносида бўлиб, Қуръоннинг ҳақиқатлари инсонларга очиқ-ойдин тушунтириб берилган. Тушуниш мураккаб бўлган баъзи оятлар бошқа очиқ маъноли муфассал оятлар билан шарҳланган, яъни бирорта муҳкам оят (Шаръий ҳукмлар чиқариладиган оят)нинг маъноси махфий қолмагандир. Шунинг учун Аллоҳ Таъоло Қуръонни бир жойда «баён» деб, бошқа жойда «тибён» деб сифатлаган бўлса, баъзи оятларда Қуръонни «Мубин» калимаси билан тавсифлаган:

وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ

«Сизга ҳамма нарсани баён қилиб берувчи(**тибён**), хидоят, раҳмат ва мусулмонлар учун башорат бўлган Китобни(Қуръонни) нозил қилдик». (Наҳл, 89)

هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ (۱۳۸)

«Бу (Қуръон) одамлар учун баёнот(**баён**) ҳамда тақводорлар учун хидоят ва насиҳатдир». (Оли Имрон, 138)

الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ وَقُرْآنٍ مُّبِينٍ (۱)

«Алиф, Лом, Ро. Ушбу оятлар Китоб ва равшан(**мубин**) Қуръоннинг оятларидир». (Ҳижр, 1)

8. Ҳудо. Бу сўз араб тилида «хидоят», яъни тўғри йўлни топмоқ маъноси даги «исми масдар» бўлиб, мазмуни «маънавий тўғри йўл, тақво» дир. Қуръони Каримда баён этилган аҳкомлар, унга тўла амал қилган мусулмонни дунёда ҳам, охирада ҳам саодатга олиб боради. Демак, тақводор тўғри йўлда юрувчи мўъминдир. Аллоҳ Таъоло шундай марҳамат қилади:

ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ (۲)

«Ушбу (илоҳий) Китоб (Қуръон) шубҳадан холи ва (у шундай) тақводорлар учун хидоят(**ҳудо**) дир». (Бақара, 2)

9. Мавъиза. Бу сўз насихат деганидир. Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)шундай дедилар: «Дин насихатдир.» Саҳобалар: «Ким учун, эй Аллоҳнинг Расули?»— деб сўрашди. Пайғамбаримиз (с.а.в.)дедилар: «Аллоҳ учун, унинг Расули учун, барча мусулмонлар учун», — деб жавоб бердилар. Ҳадиснинг мазмунидан шуни тушуниладики, Аллоҳ Таъоло Пайғамбарига ва бандаларига насихатни Қуръон орқали қилган. Буюрадиганини ҳам, қайтарадиганини ҳам, тарбиясини ҳам, танбеҳини ҳам, ваъдасини ҳам, ваъидини ҳам Қуръон билан қилган. Бу мавъизаларни ўтган пайғамбарлар ва умматларнинг тарихларини келтириш ва таққослаш билан таъсирини кучайтирган. Шунинг учун ҳам Қуръони Каримнинг яна бир номи «Мавъиза»дир.

هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ (۱۳۸)

«Бу (Қуръон) одамлар учун баёнот ҳамда тақводорлар учун ҳидоят ва насихат (мавъиза) дир». (Оли Имрон, 138)

10. Раҳмат. Қуръони Каримнинг яна бир номи «раҳмат», яъни меҳрибонлик, шафқат маъносидадир. Чунки, Қуръонга амал қилиб яшаган инсон, аввало, Аллоҳга итоатда бўлгани учун, Унинг шафқатига муяссар бўлади. Иккинчидан, барча инсонларга, ҳайвонларга, ҳатто бутун мавжудотга раҳм-шафқат қилувчи инсонга айланади. Учинчидан, Қуръони Каримнинг тиловатини бутун вужуди билан эшитган кишига Аллоҳ ўзининг раҳматини ваъда қилади:

وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ (۲۰۴)

«Қуръон ўқилганда уни тинглангиз ва сукут сақлангиз! Шояд (шунда) раҳм қилингансизлар!». (Аъроф, 204)

Шу сабабларга биноан Қуръони Каримнинг ўзи инсонлар учун гўёки раҳм-шафқатга айланди ва Аллоҳ Таъоло ўз каломини шу ном билан атади:

وَلَقَدْ جِئْنَاهُمْ بِكِتَابٍ فَصَّلْنَاهُ عَلَىٰ عِلْمٍ هُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ (۵۲)

«Улар (Макка аҳли)га ишонадиган қавм учун ҳидоят ва раҳмат (манбаи) сифатида илм билан Ўзимиз муфассал баён қилган Китоб(Қуръон)ни келтирдик». (Аъроф, 52)

11. Шифо. Қуръони Каримнинг оятлари турли касалликларга шифо эканлигини Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ривоят қилинган ҳадислар тасдиқлайди. Ибн Можа ривоят қилган ҳадисда Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Давонинг энг яхшиси Қуръондир». Ибн Можадан ривоят қилинган яна бир ҳадисда Расулуллоҳ (с.а.в.) шундай деганлар: «Икки шифодан мунтазам фойдаланинг: асалдан ва Қуръондан».

Шунингдек Қуръони Карим қалб касали – дил залолатига ҳам даво бўлиб, уни ҳидоят ва маънавий нур билан даволайди. Ғам-андух билан эзилган, сиқилган, озурда дилларга Қуръонни тиловат қилиш ёки эшитиш билан осойишталик ва масрурлик киради. Шунинг учун Аллоҳ Ўз Каломини «Шифо» деб номлади:

وَنَزَّلْنَا مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ

«Биз Қуръони карим оятларини мўъминлар учун шифо ва раҳмат қилиб юбордик». (Исро, 82)

Қуръони Каримнинг биз юқорида айтиб ўтган худо, раҳмат, мавъиза ва шифо деган номлари қуйидаги ояти каримада жам бўлган:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ مَوْعِظَةٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَشِفَاءٌ لِّمَا فِي الصُّدُورِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ

لِلْمُؤْمِنِينَ (۵۷)

«Эй одамлар! Сизларга Раббингиздан мавъиза (насихат), диллардаги нарсa (ширк иллaти)га шифо мўъминларга ҳидоят(ҳудо) ва раҳмaт келди».(Юнус, 57)

12. Ан-Нур. Аллоҳ Таъоло Қуръони Каримни “Нур” деб атади:

قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ

«Аллоҳдан сизларга Нур ва Равшaн Китоб келди». (Моидa, 15)

فَأْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالنُّورِ الَّذِي أَنْزَلْنَا وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ (۸)

«Бас, сизлар Аллоҳга, Унинг расулига ва Биз нозил қилган Нур (Қуръон)га иймон келтиринглар! Аллоҳ қилаётган амалларингиздан хабардордир». (Тағобун, 8-оят)

Биринчи оятда Аллоҳ Таъоло «Аҳли китоблар»га хитоб қилиб, уларга юборган Таврот ва Инжилн «Нур» деб атаса, иккинчи ояти каримада Қуръони Каримни «Нур» деб атайди. Бунинг биринчи сабаби Қуръонга амал қилиб ҳаёт кечирадиган инсоннинг ҳаёт йўли равшан, келажаги мунаввар, яшашдан ҳам аниқ мақсади бор, охиратнинг неъматларидан ҳам умидвордир. У нима ишни қилса, омади юришишини, обрўси ошишини билади ва шунга мувофиқ иш қилади. Иккинчидан, Қуръон китобидан ёки Қуръон оятлари ёзилган ҳар қандай буюм, қоғоз ва бошқа нарсалардан нур чиқиб туриши олимлар томонидан исботланган.

13. Ал-Балоғ. Қуръони Каримнинг яна бир номи «Балоғ» бўлиб, «етказилган», «баёно́т» маъносидадир:

هَذَا بَلَاغٌ لِلنَّاسِ وَلِيُنذَرُوا بِهِ وَلِيَعْلَمُوا أَنَّمَا هُوَ إِلَهٌ وَاحِدٌ وَلِيَذَّكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ (۵۲)

«Бу (Қуръон) одамлар огоҳлантирилишлари ва (Аллоҳ) ягона илоҳ эканини билишлари ҳамда ақл эгалари эслатма олишлари учун бир баёно́тдир (балоғ)». (Иброҳим, 52)

Шунингдек, «балоғ» сўзидан етказувчи маъносини ҳам тушуниш мумкин. Пайғамбаримиз (с.а.в.) Қуръон аҳкомларини умматларига тўла етказиб, тушунтириб беришга буюрилганлар, яъни «балоғ» сўзи «етказувчи» маъносида Пайғамбарнинг сифатларидандир.

مَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا تَكْتُمُونَ (۹۹)

«Расул зиммасига фақат (Аллоҳ буйруқларини одамларга) етказиб қўйиш (юклатилган)дир». (Моидa, 99)

Бундай мазмун Қуръони Каримда 9 суранинг 11 оятида келтирилган

Суралар	Оятлар рақами	Суралар	Оятлар рақами
Оли Имрон	20	Нур	54
Моидa	67, 92, 99	Анкабут	18

Анъом	19	Шўро	48
Раъд	40	Тағобун	12
Наҳл	82		

14. Алий. Қуръони Карим ундан олдин нозил этилган илоҳий китобларни ислоҳ этувчи ва уларнинг мазмунларини ўзида тўла акс эттирувчи мукамал ва муфассал бўлгани, уни қиёматга қадар ўзгармас ҳолда муҳофаза қилиш Аллоҳнинг зиммасида экани сабабли Аллоҳ Таъоло уни «Алий», яъни олий даражадаги китоб деб атади:

وَإِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِيَّ حَكِيمٌ (٤)

«Дарҳақиқат, у (Қуръон) даргоҳимиздаги асл Китоб (Лавҳул-маҳфуз)да олий (мартабали) (алий) ва ҳикматли(Китоб)дир». (Зухруф, 4)

15. Набаъ. Қуръони Карим Пайғамбар учун ҳам, умматлар учун ҳам буюк хабардир. Унда Пайғамбар (с.а.в.)га ўзлари шоҳид бўлмаган тарихий воқеалар, ўтмиш пайғамбарлар ва умматлар ҳақида хабар беради. Умматларга эса агар улар имонли бўлсалар, охиратдаги даражалар, жаннатлар ва хуру ғилмонлар, кофирларга тайин этиладиган азоб-уқубатлар ҳақида хабар берилади:

قُلْ هُوَ نَبَأٌ عَظِيمٌ (٦٧)

«Айтинг: «Бу (Қуръон) буюк бир хабар (набаъ)дир!». (Сод, 67.)

Қуръони Каримда «набаъ» сўзи «қиёмат, охират» маъносида ҳам келган. Масалан:

عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ (١) عَنِ النَّبَاِ الْعَظِيمِ (٢) الَّذِي هُمْ فِيهِ مُخْتَلِفُونَ (٣)

«(Мушриклар) бирбирларидан нима ҳақида сўрашмоқ далар?! Улар доимо тортишиб юрадиган улуғ хабар (Қиёмат) ҳақида». (Набаъ, 1-3-оятлар)

16. Бушро. Аллоҳ Таъоло бошқа илоҳий китоблар, масалан, Инжилни «хушхабар», «башорат» китоби деганидек, Қуръони Каримни ҳам шу ном билан атаган:

وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ

«Сизга ҳамма нарсани баён қилиб берувчи, хидоят, раҳмат ва мусулмонлар учун башорат (бушро) бўлган Китобни (Қуръонни) нозил қилдик». («Наҳл», 89.)

17. Аҳсанул ҳадис. Пайғамбаримиз (с.а.в.) жоҳилийят даврида яшаган бўлсаларда, бу давр кишиларининг аксарияти уста суҳандон, заковатли шоир, моҳир маддоҳ бўлишган ва жамоъат жойларида ўзларининг балоғатли, фасоҳатли, ўта ширин каломлари билан омманинг эътиборини ўзларига қарата олардилар. Қуръони Карим эса жумлаларининг балоғат ва фасоҳатда ўша суҳандонларни ҳам лол қолдирадиган даражада эканлиги билан Пайғамбаримиз (с.а.в.)га пайғамбарлик мўъжизаларидан бири қилиб берилди. Пайғамбаримиз (с.а.в.) Қуръон оятларини тиловат қилганларида ҳар қандай одам, ҳатто душманлик фикрида бўлганлар ҳам дарҳол Қуръоннинг ширин каломидан диллари юмшарди, иймон душманлари иймонга киришни севиб қолардилар. Нафақат инсонлар, балки Қуръон оятларининг таъсиридан жинлар ҳам иймонга келганлари «Жин» сурасида баён этилган. Шунинг учун Қуръони Каримни Аллоҳ Таъоло «Сўзларнинг гўзали» деб номлаган:

اللَّهُ نَزَلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِي تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ ذَلِكَ هُدَى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُضِلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ (۲۳)

«Аллоҳ гўзал Сўзни (аҳсан алҳадис) (оятлари балоғатда) бир-бирига ўхшаган (муташибих), (хукмлари) такрор-такрор келувчи (масоний) бир Китоб қилиб нозил қилдики, ундан (ўқилганда) Парвардигоридан қўркадиган зотларнинг терилари титраб кетар, сўнгра терилари ва диллари Аллоҳнинг зикрига юмшар (мойил бўлар)». (Зумар, 23)

18. Масоний. Бу сўзнинг маъноси «(хукмлари) такрор-такрор келувчи» деганидир. 17-Аҳсанул ҳадис бандида келтирилган «Зумар» сурасининг 23-оятида «Масоний» атамаси Қуръони Каримга ном бўлиб келган бўлса, қуйидаги «Ҳижр» сурасининг 87-оятида мазкур сўз «Фотиҳа» сурасига ном бўлиб келган:

وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ (۸۷)

«Дарҳақиқат, Биз Сизга етти такрорланувчи (масоний, етти оятли «Фотиҳа» сураси)ни ва улуг Қуръонни ато этдик». (Ҳижр, 87.)

19. Муташибих. Бу сўзнинг икки хил маъноси бор. Биринчиси «оятлари балоғатда бир-бирига ўхшаш» дегани. Шундай маъноли атама юқорида (17-бандда) даги оят (Зумар, 23) да келтирилди. Иккинчиси «Муҳкам»нинг зидди бўлиб, «маъносини фақат Аллоҳ Таъолонинг ўзи ёки У муяссар қилган олимгина билади»

20, 21. Муҳкам ва Уммул-Китоб. Аллоҳ Таъоло муҳкам оятларни «Уммул Китоб» деб ҳам атаган. Қуръони Каримнинг «Муташибих», «Муҳкам» ва «Уммул Китоб» номлари қуйидаги ояти каримада жам бўлган:

هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ (۷)

«У Сизга Китоб (Қуръон) нозил қилган зотдир. Унда шу Китобнинг «онаси» (умм ул Китоб) саналмиш (маъноси) аниқ (муҳкам) оятлар ва (шу билан бирга) муташибих (маъноси Ўзидан ўзига номашум) оятлар ҳам бор». (Оли Имрон, 7)

22. Ҳикмат ва ҳаким. Бир хил маъноли бу икки сифат ҳам Қуръони Каримнинг номларидан бўлиб, қуйидаги ояти каримада «ҳикмат» Қуръоннинг номи бўлиб келган:

وَأَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ

«Аллоҳ сизга Китоб ва Ҳикматни нозил қилди ва билмаганингизни билдирди». (Нисо, 113)
Қуйидаги ояти каримада «ҳаким» шаклида Қуръонга ном бўлиб келган бўлса:

وَإِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِيَّ حَكِيمٌ (۴)

«Дарҳақиқат, у (Қуръон) даргоҳимиздаги Асл Китоб (Лавҳул махфуз)да олий (мартабали) ва ҳикматли (ҳаким) (Китоб)дир» (Зухруф, 4.)

Яна бир оятда, Қуръони Каримга сифат бўлиб келган:

تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ (۲)

«Ушбулар ҳикматли (ҳаким) Китоб оятларидир». (Луқмон, 2)

Яна бир оятда эса Қуръони Каримнинг нозил этувчиси—Аллоҳга сифат бўлиб келган:

تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ (۲)

«(Бу Қуръон) қудратли ва ҳикматли(ҳаким) Аллоҳ (томони) дан нозил қилинган Китобдир». (Аҳқоф, 2; Жосия, 2.)

23. Баййина ва баййинот. Бу сўз «хужжат» маъносида бўлиб, «Баййина» сурасида икки марта: 1-ва 4-оятларда келган ва ундан мурод Пайғамбаримиз (с.а.в.) деб таржима қилинган.

لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ مُنْفَكِينَ حَتَّى تَأْتِيَهُمُ الْبَيِّنَةُ (۱)

«Аҳли китоблар фақат уларга Хужжат(Баййина) келганидан кейингина бўлиниб кетдилар». (Абдулазиз Мансур. Қуръон маъноларининг таржимаси. 598-бет; Алоуддин Мансур. Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима. 746-бет.)

Кўплик «Баййинот» кўринишида эса Қуръоннинг номи бўлиб келган:

شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدَى وَالْفُرْقَانِ

«(У саноқли кунлар) Рамазон ойидирки, бу ойда одамлар учун ҳидоят бўлиб ва ҳидоят ва Фурқоннинг очик оятлари(баййинот) бўлиб Қуръон нозил қилинган». (Бақара, 185)

24-25. Тасдиқ ва Тафсил. Тасдиқ сўзининг асли ўзаги арабча бўлиб, «сидк»(ростлик) дан олинган ва маъноси «ростлигини билдирувчи, тасдиқловчи» дир.

Тафсил эса, «батафсил баён этилган» маъносидадир. «Тасдиқ» (Тасдиқ) сифати «Оли Имрон» сурасининг 3-оятда «Мусаддиқ» шаклида ва «Тафсил» сифати «Анъом» сурасининг 114-оятда «Муфассал» шаклида ҳам келган) ва «Тафсил» сўзлари Юнус сураси, 37-оятда Қуръони Каримга ном бўлиб келган:

وَمَا كَانَ هَذَا الْقُرْآنُ أَنْ يُفْتَرَى مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ تَصْدِيقَ الَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصِيلَ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ (۳۷)

«Ушбу Қуръон Аллоҳдан бошқа кимнингдир томонидан тўкилган бўлиши мумкин эмас. Балки, У (Қуръон) оламлар Парвардигори томонидан (келган), шубҳасиз, ўзидан олдинги нарса (илоҳий китоблар) ни тасдиқловчи ва батафсил баён (тафсил) этилган китобдир». (Юнус, 37)

26. Қоййим. Араб тилида ушбу вазндаги исмлар муболағани билдириб, «ўта, жуда» сифатлари билан таржима қилинади. Шунга кўра «қоййим» сўзи «ўта тўғри, ўта рост» дир:

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أُنْزِلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا (۱) قَيِّمًا

«Ўз бандаси (Муҳаммадга) Китоб (Қуръон) нозил қилган зот (Аллоҳ)га ҳамд! Уни (Қуръонни маъно ва мазмунда) қинғир қилмади. (Балки, у) тўғри (қаййим) (ўта ҳақ ва рост)дир». (Қаҳф, 1-2-оятлар)

27. Сухуф. Аллоҳнинг ҳузуридан барча пайғамбарларга нозил қилинган шариъат дастурлари

«сухуф» – саҳифалар дейилади. Шунингдек, Қуръони Каримнинг ҳам номларидан бири Сухуфдир:

رَسُولٌ مِنَ اللَّهِ يَتْلُو صُحُفًا مُطَهَّرَةً (۲)

«Аллоҳ томонидан (юборилган) пайғамбар (Мухаммад (с.а.в.)), уларга покиза саҳифалар (сухуф)ни (Қуръонни) тиловат қилур». (Баййина, 2)

28. Ваҳий. Қуръони Каримнинг яна бир номи Ваҳийдир. Чунки, ваҳийнинг бир неча усули бўлиб, улардан бири Қуръон оятларининг нозил бўлишидир. Аллоҳ айтади:

قُلْ إِنَّمَا أُنْذِرُكُمْ بِالْوَحْيِ

Айтинг: «Мен сизларни фақат ваҳий билан огоҳлантирурман». (Анбиё, 45)

وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ (۳) إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ (۴)

«(Қуръонни) ўз хавоси (хоҳиши) билан сўзламас. У (Қуръон) фақат (Аллоҳ томонидан) ваҳий қилинаётган (туширилаётган) бир ваҳийдир». (Нажм, 3-4-оятлар)

29. Каломуллоҳ. Аллоҳ Таъоло барча пайғамбарларга Ўз каломини туширган, Ўзи хоҳлаган пайғамбарлар билан кўринмаса-да, гаплашган. Қуръони Карим ҳам Аллоҳнинг каломидир. Аллоҳ айтади:

وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّىٰ يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ

«Агар мушриклардан бирортаси Сиздан ҳимоя сўраса, бас, уни ҳимоянгизга олинг, токи у Аллоҳнинг каломини (Каломуллоҳ)ни эшитсин». (Тавба, 6)

3. Қуръони Каримнинг биз юқорида санаб ўтган ва Қуръон оятлари билан тасдиқланган ўттизта исмидан ташқари халқ орасида машҳур бўлган «Мусхаф» ва «Имом» атамалари ҳам мавжуд:

1. Мусхаф. Бу сўзнинг маъноси «саҳифаланган ва муқоваланган китоб» дегани бўлса ҳам, фақат Қуръони Карим тушунилади.

Қуръони Карим оятларида «Мусхаф» сўзи келмаган, аммо аксар чоп этилган Қуръонларнинг биринчи саҳифасида:

«Бу Қуръоннинг ёзилиши Ҳазрат Усмон (р.а.) Мусхафининг ёзилишига муфовиқдир», дейилган жумла мавжуд.

2. Имом. Қуръони Каримнинг яна бир номи «Имом»дир. Барча мусхафларнинг охирида ёзилган «Хатм ул-Қуръон дуоси»да: «Аллоҳим Қуръоннинг ҳурматида менга раҳм қилгин, менга Қуръонни пешво(имом) қилгин!» деган жумлалар бор.

Қуръони Каримнинг юқорида санаб ўтилган ва номга айланган сифатларидан ташқари яна ўзига хос: арабий, мубин, ажаб, муборақ, зу зикр, азиз, карим, мажид, муқаддас ва ғойра зий иваж сингари ўнлаб сифатлари ҳам мавжудки, бу сифатлар унинг ҳақиқатан Аллоҳнинг муқаддас каломини эканлигига далолат қилади.

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. «Қуръон» сўзининг шаклини аниқланг ва маъносини тушунтиринг.
2. Қуръонни нима учун «Фурқон» дейилади?
3. Қуръоннинг яна қандай сифатларини биласиз?
4. Қуръон одамлар орасида яна қандай номлар билан аталади?
5. Санаб ўтилган номлар орасида энг машҳурлари қайсилар?

Фойдаланилган ва тавсия этилган адабиётлар

1. Муҳаммад Мустафо Муҳаммад. Қуръони Карим оятларининг мавзулар бўйича мундарижаси. Бағдод. Матбаа ал-Хулуд. 1984 й.
2. Абдулазиз Мансур. Қуръон маъноларининг таржимаси. 598-бет.
3. Алоуддин Мансур. Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима. 746-бет.
4. Ал-Жалол ас-Суъутий. Ал-Иткон. 1-ж.
5. Муҳаммад Тохир ибн Ошур. Ат-Тахрир ват-танвир. Тунис. 1-ж.
6. Қуртубий. Ал-Жомий ли-аҳкомил-Қуръон. Байрут. 1-ж.
7. Шайх Ҳасанайн Махлуф. Сафватул-баён ли-маъонил-Қуръон. 1-жилд.
8. Муҳаммад Ҳусайн Аз-Заҳабий. Ат-тафсир вал-муфассирун. Қоҳира. 1381- х. 1-ж. 348-бет.
9. Ибн Жарир Ат-Табарий. Байрут. 1999 й. Учинчи нашр. 1-ж.
10. Обидов Р. Қ. Қуръон тафсир ва муфассирлар. Тошкент. 2003.

7-МАВЗУ. ҚУРЪОНИ КАРИМ НАЗМИДАГИ ЎЗИГА ХОСЛИК

Дарс режаси:

1. Қуръони Карим услуби шеърят қоидаларидав ўзгачадир.
2. Қуръонда зарбулмасалга эътибор берилиши.
3. Қуръони Каримда ифоданинг ўзига хослиги.

1. Қуръони Карим Аллохнинг ҳузуридан Пайғамбаримиз (с.а.в.)га мўъжиза сифатида нозил бўлган муқаддас калом бўлгани учун, араб миллатининг бошқа ижодий насрий ва шеърий асарларидан бир қарашдаёқ ажратиб олиш мумкин бўлган, бошқа асарда такрорланмаган ўзига хос хусусиятларга эгадир.

Улардан биринчиси, Қуръоннинг назми шеърятнинг барча қоидаларига муҳолифдир. Бу ҳақда олимлар қам, шоирлар ҳам, ҳаттоки, оддий араблар ҳам бу хусусиятни дарҳол ҳис қилганлар. Баъзи мушриклар Пайғамбаримизни шоир деб таъна қилиб турган бир пайтда, турли ғаразли мақсадлар билан Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ҳузурларига келган ва У зотдан Қуръони Карим тиловатини эшитган ондаёқ диллари юмшаб, руҳий осойишталикни туйган кишилар ўз қавмлари олдида қайтганда: «Аллоҳга қасамки, мен Муҳаммаддан бир каломни эшитдим, у шеър эмас, балки инсон сўзига ўхшамайди», — деб эътироф этганлар.

«Қуръоннинг услуби инсонларнинг хитобат услубига ҳам ўхшамайди, балки унинг жумлалари дарҳол ёдда қоладиган ва тиловат қилинадиган услубдир. Бу услуб Қуръоннинг ўзига хос мўъжизавий йўли бўлиб одамларнинг каломида учрамайдиган хусусиятдир», деб ёзади Шайх Муҳаммад Тохир ибн Ошур. (Муҳаммад Тохир ибн Ошур. Ат-Тахрир ват-Танвир. Тунис. 1-ж. 120-б)

Маҳмуд аз-Замахшарийнинг «Кашшоф»ида ишора қилинишича, Қуръони Каримни жузларга, ҳизбларга ва сураларга тақсим қилиниши ҳам араб каломида янгилик бўлган.

Араб шеърларида ўтган ҳодиса ва воқеаларнинг қиссаси баён этилмас эди. Жуда кам ҳолларда, масалан биргина шеърда бир одамни илон чақиб ўлдириши, кейин унинг акаси билан ёмонлик қилмасликка ахдлашгани, пайтини топганда эса илон яна ваъдасини бузиб, унга хиёнат қилгани ҳикоя қилинган. Бошқа араб шеърларида эса умуман қисса тилга олинмас эди. Ҳар бир мусулмонга етадиган неъматни ҳам, бошига тушадиган азоб-уқубатни ҳам бир қисса билан келтирилиши, масалан, Аъроф сурасида «аҳли жаннатлар» ва «аҳли дўзахлар»нинг ҳолатлари қисса шаклида берилиши, арабларни лол қолдирган.

Қуръоннинг яна бир хусусияти бошқа миллат кишиларининг исмларини мақомга мувофиқ фасоҳатли арабча исмга айлантириб зикр этилишидир. Масалан: Довуд (а.с.) қиссаларида Шовил исми подшоҳни Толут деб номланиши, Иброҳим (а.с.)нинг оталари Ториҳни Озар деб ўзгартирилиши шулар жумласидандир.

2. Араблар бирор ҳодисани ифода этиш учун зарбулмасал усулини қўллар эдилар. Бунда бўлиб ўтган ҳодиса зикр этилмас, унга ишора этувчи пардали жумладан фойдаланилар эди. Узоқ муддат ўтиши натижасида бўлиб ўтган ҳодиса бутунлай унутилиб, фақат уни ифода этувчи зарбулмасал қоларди. Натижада, зарбул масалдан қўзланган асосий ҳодиса – мақсад кўпчиликка номаълум нарсага айланарди. Қуръони Каримда тамсилларни ташбеҳ усулида келтириш ҳам Унинг хусусиятларидан бири бўлди ва арабларни лол этди. Чунки, тамсилий ташбеҳда ҳодиса

ҳам, ифода ҳам очиқ-ойдин кўриниб туради ва уни эшитган одам гап нима ҳақда кетаётганини дарров тўлалигича фаҳмлайди. Масалан:

مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سُنبُلَةٍ
مِائَةُ حَبَّةٍ

«Аллоҳ йўлида молларини эҳсон қилувчилар(савоби)нинг мисоли гўё бир донга ўхшайдики, у ҳар бир бошоғида юзтадан дони бўлган еттита бошоқни ундириб чиқаради». (Бақара, 261)

وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَكَأَنَّمَا خَرَّ مِنَ السَّمَاءِ فَتَخْطَفُهُ الطَّيْرُ أَوْ تَهْوِي بِهِ الرِّيحُ فِي مَكَانٍ
سَحِيقٍ

«Кимки Аллоҳга ширк келтиса, бас, у гўё осмондан қулаган ва уни қушлар(ўлжа қилиб) олиб кетган ёки уни(қаттиқ) шамол йироқ жойларга учуриб кетгандекдир». (Ҳаж, 31)

Келтирилган икки оятда ҳам мақсад ва тамсил очиқойдин ифода этилган.

3. Ижодий асарларда бўлганидек, Қуръони Карим сураларининг баёнида бир усул қўллаш билан кифояланилган эмасдир. Турли сураларда турли усул ифода этилган. Масалан: баъзи суралар алфавит ҳарфлари – **الم , ق , حم** билан бошланган бўлса, баъзилар Аллоҳга ҳамду сано – **الْحَمْدُ لِلَّهِ** билан, яна баъзилари хитоб **يَا أَيُّهَا** билан бошланган. Баъзи сураларнинг бошланишидаёқ бевосита мақсадга киришилган. Масалан:

الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ أَضَلَّ أَعْمَالَهُمْ (۱)

«Кофир бўлган ва (ўзгаларни ҳам) Аллоҳ йўлидан тўсган кимсаларнинг амалларини (Аллоҳ) зое кетказур». (Мухаммад, 1)

بَرَاءَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ (۱)

«(Бу) Аллоҳ ва Унинг пайғамбаридан сизлар (билан) аҳдлашган мушрикларга (нисбатан) ора очиқликдир». (Тавба, 1)

Қуръони Каримнинг яна бир мўъжизалик томони шундаки, унинг оятлари ўта балоғатли ва фасоҳатли, аммо лафзи қисқа бўлиш билан бирга бир неча маънога далолат қилиши билан ажралиб туради. Масалан:

قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ

«Юсуф деди: «Аллоҳ сақласин! Ахир, у (эринг) хожам-ку?! Менга яхши жой берган бўлса?!». (Юсуф, 23)

Мазкур ояти каримадаги «*хожам*» сўзи Юсуфни кул қилиб сотиб олган хўжайинни билдиради. Хўжайин Юсуфни хотинига топшириб, уни ўғил қилиб олишни таклиф этади ва Юсуфга кул каби эмас, фарзанд каби яхши муносабатда бўлади. Юсуф шунга ишора қилади ва меҳрибон хўжайинига хиёнат қилишдан сақланади.

«*Хожам*» сўзи «*парвардигорим*» деган маънони ҳам билдиради. Юсуф, уни акаларининг зулмидан ва қоронғу чоҳдан бешикаст нажот берган ва меҳрибон одамларга рўпара қилган Аллоҳининг неъматини эслаган ва ношукурчилик қилишдан кўркқан, деган маънога ҳам далолат қилади.

Лафзи ва таркиби ўзгармаган ҳолда иккита ва ундан ортиқ маънога ишора қиладиган оятлар Қуръони Каримда жуда кўпдир.

Аллома Аз-Замахшарий «Муддассир» сурасининг тафсирида: «Жумлани жуда қисқа, аммо маънони жуда кенг қамровли ифода қилиш Қуръони Каримнинг мўъжизасидир», — деб ёзади.

Ҳазрат Умар(р.а.)дан ушбу:

«Кимки Аллоҳга итоат қилса, унинг пайгамбарига итоат қилса, Аллоҳдан қўрқса ва такво қилса, бас, улар ҳақиқий зафарга эришувчилардир», — деган ояти каримани эшитган Рум патриархи: «Аллоҳ Таъоло мана шу оятнинг ўзида Исо(а.с.)га нозил қилган Инжилда баён қилинган дунё ва охиратнинг аҳволини жамлаган экан», — деб баҳо берган. (Мухаммад Тохир ибн Ошур. Ат-Тахрир ват-Танвир. Тунис. 1-ж. 121-б.)

Қуръони Каримда шундай ифода одати мавжудки, бир лафз қаерда келса ҳам бир хил маънони англатади. Бу жиҳатга баъзи муфассирлар жуда аҳамият берганлар. Масалан: Ибн Аббос (р.а.): «Қуръоннинг қайси оятида «*гул коса*» сўзи келса, у «*ароқ*»ни билдиради», — деганлар. Имом Табарий ҳам Заҳҳокдан шундай ҳадисни ривоят қилганлар.

Имом Бухорий ривоят қилган ҳадисда «Анфол» сурасининг тафсирида Ибн Уяйна шундай дейдилар: «Аллоҳ Таъоло қайси оятда «*ёмғир*» сўзини келтирган бўлса, ундан мурод «азоб»дир.

Ҳолбуки, араблар одатида *مَطَرٌ* , *غَيْثٌ* лафзлари билан фақат ёмғирни атайдилар. Аллоҳ Таъоло “матор” сўзи билан азобни ифода қилса, “ғайс” сўзи билан ёмғирни ифода қилади». (Мухаммад Тохир ибн Ошур. Ат-Тахрир ват-Танвир. Тунис. 1-ж. 124-б)

Ибн Аббос (р.а.)дан ривоят қилинган ҳадисда шундай дедилар: «Қуръоннинг қайси оятида *يَا أَيُّهَا النَّاسُ* – «*Эй одамлар*» деган жумла келса, бу Макка мушрикларига хитобдир».

Жоҳизнинг «Ал-Баён» китобида ёзишча, Қуръони Каримда бир-биридан ажратиб бўлмайдиган қўшалок сўзлар кўп. Масалан, намоз ва закот, очлик ва тўқлик, жаннат ва дўзах, рағбат ва қўрқув, муҳожирлар ва ансор, жин ва инсон, фойда ва зарар, осмон ва ер».

Фахруддин Ар-Розий ва Аз-Замахшарийнинг таъкидлашича, Қуръоннинг қаерида ваъид (қўрқитув) оятлари келса, орқасидан башорат оятлари ҳам келади.

Доктор Торик Ал-Сувайданнинг Қуръони Карим маънолари Парвардигор томонидан аниқ математик ҳисоб-китоб асосида тузилгани ҳақидаги ушбу фикри ҳам унинг ҳақиқатда илоҳий мўъжизавий китоб эканлигига далолат қилади. Унинг тадқиқ этишича Қуръони Каримда қуйидаги тазод(антоним) сўзларнинг зикрида ўзаро муносабат баён этилган:

№	Сўзлар	Қайд этилиши	Сўзлар	Қайд этилиши
1	Дунё	115 марта	Охират	115 марта
2	Фаришта	20 марта	Шайтон	20 марта
3	Ҳаёт	145 марта	Ўлим	145 марта
4	Эркак	24 марта	Аёл	24 марта
5	Иймон	25 марта	Куфр	25 марта
6	Ой	12 марта	Кун	365 марта
7	Етти осмон	7 марта	Яралиш	7 марта
8	Сотқинлик	16 марта	Пасткашлик	16 марта
9	Ўсимлик	26 марта	Дарахт	26 марта
10	Афв этиш	234 марта	Жазолаш	117 марта
11	Закот	32 марта	Барака	32 марта
12	Яхшилар	6 марта	Ёмонлар	3 марта

13	Ёз	5 марта	Қиш	5 марта
14	Иссиқ	5 марта	Совуқ	5 марта
15	Шароб	6 марта	Ичимлик	6 марта
16	Бойлик	26 марта	Камбағаллик	13 марта
17	Сўзла	332 марта	Сўзладилар	332 марта
18	Денгиз	32 марта	Ер	13 марта

Агар «Денгиз» ва «Ер» сўзларининг Қуръонда зикр этилиши рақамларини қўшсак, жами 45 бўлади. 32 рақамини 45 га тақсим қилинса, тахминан бирнинг 70 фоизи чиқади. Агар 13 рақамини 45 га тақсим қилинса, бирнинг салкам 30 фоизи келиб чиқади. Демак, Аллоҳ Таъоло «Денгиз» сўзини Қуръони Каримда 32 марта зикр этиш билан бутун Ер юзасининг етмиш фоизи сувликдан иборат, қолган қисми қуруқлик эканлигига ишора қиляпти. Бу ҳақиқий мўъжизадир.

Қуръони Каримда «Одам» сўзи 65 марта зикр эти ди. Унинг яралиш жараёни ҳам шунча марта зикр этилган. Масалан: тупроқ 17 марта, маний 12 марта, лахта қон (алақа) 6 марта, музга (умуртка поғонасининг шаклланиши) 3 марта, суяк 15 марта, гўшт 12 марта – жами 65 марта зикр этилган. Албатта, бу рақамларнинг ўта аниқлик билан мос келиши тасодиф эмас

Таянч иборалар: Қуръоннинг назми шеъриятнинг барча қоидаларига муҳолифдир, «Қуръоннинг услуби инсонларнинг хитобат услубига ҳам ўхшамайди, балки унинг жумлалари дарҳол ёдда қоладиган ва тиловат қилинадиган услубадир. Бу услуб Қуръоннинг ўзига хос мўъжизавий йўли бўлиб, одамларнинг каломида учрамайдиган хусусиятдир», — деб ёзади Шайх Муҳаммад Тохир ибн Ошур, Маҳмуд Аз-Замахшарийнинг «Кашшоф»ида ишора қилинишича, Қуръони Каримни жузларга, ҳизбларга ва сураларга тақсим қилиниши ҳам араб каломида янгилик бўлган, Қуръоннинг яна бир хусусияти бошқа миллат кишиларининг исмларини мақомига мувофиқ фасоҳатли арабча исмга айлантириб зикр этилишидир. Масалан: Довуд (а.с.) кассаларида Шовил исми подшоҳни Толут деб номланиши, Иброҳим (а.с.)нинг оталари Торихни Озар деб ўзгартирилиши шулар жумласидандир, Араблар бирор ҳодисани ифода этиш учун зарбулмасал усулини қўллар эдилар; Қуръони Каримда тамсилларни ташбех усулида келтириш ҳам Унинг хусусиятларидан бири бўлди ва арабларни лол этди, Қуръони Каримда шундай ифода одати мавжудки, бир лафз қаерда келса ҳам бир хил маънони англатади. Бу жиҳатга баъзи муфассирлар жуда аҳамият берганлар.

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. Қуръони Карим услуби шеърият қоидаларидан нимаси билан фарқ қилади?
2. Қуръонда зарбулмасалга қандай эътибор берилган?
3. Қуръони Каримда ифоданинг ўзига хослиги нималарда кўринади?
4. Қуръони Каримда сўзлар нисбати қандай сақланган?

Фойдаланилган ва тавсия этилган адабиётлар

1. Муҳаммад Мустафо Муҳаммад. Қуръони Карим оятларининг мавзулар бўйича мундарижаси. Бағдод, Матбаа ал-Хулуд. 1984 й.
2. Абдулазиз Мансур. Қуръон маъноларининг таржимаси. 598-бет.
3. Алоуддин Мансур. Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима. 746-бет.
4. Ал-Жалол Ас-Суютий. Ал-Итқон. 1-ж.
5. Муҳаммад Тохир ибн Ошур. Ат-Таҳрир ват-танвир. Тунис. 1-ж.
6. Қуртубий. Ал-Жомий ли-аҳкомил-Қуръон. Байрут. 1-ж.
7. Маҳмуд Аз-Замахшарий. Ал-Кашшоф. 1-жилд. (1308-х. Мустафо Муҳаммад матбаъасида чоп этилган).
8. Шайх Ҳасанайн Махлуф. Сафватул-баён ли-маъонил-Қуръон. 1-жилд.
9. Муҳаммад Ҳусайн Аз-Заҳабий. Ат-тафсир вал-муфассирун. Қоҳира. 1381 х. 1-ж. 348-бет.
10. Ибн Жарир Ат-Табарий. Байрут. 1999 й. Учинчи нашр. 1-ж.

8–МАВЗУ. ҚУРЪОНИ КАРИМДА НОСИХ ВА МАНСУХ ОЯТЛАР

Дарс режаси:

1. Насх сўзининг маънолари.
2. Насхнинг турлари.
3. Қуръон ҳукмларини ҳадис билан насх қилиниши борасида уламоларнинг фикрлари.

1. Араб тилида «Насх» сўзи бир неча маънони англатади:

1) Ўчириш, кетказиш. Бунда маъноси бутунлай йўқ қилиш бўлиб, ўрнига ҳеч нарса қолдирилмайди. Масалан: «Насохот аш-Шамсу аз-Зилла (Қуёш сояни кетказди)». Ушбу ояти кариманинг маъноси ҳам шунга ўхшаш:

فَيَنْسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ

«Бас, Аллоҳ шайтон ташлайдиган нарсани бекор қилур». (Ҳаж, 52)

2) Кўчириш, нусха олиш. Масалан: «Насохту ал-китаба (Китобдан нусха кўчирдим)». Ушбу ояти каримада шундай маъно исталган:

«Албатта, биз сизлар қилаётган нарсадан кўчирма олувчи эдик».

3) Бошқага нисбат бериш. Масалан: «Насхул мероси мин воҳидин ило воҳидин ахор (Бир одамнинг меросини бошқасига бериш)». Бу ерда мерос ўзгаргани йўқ, балки унинг эгаси ўзгарди.

4) Ўзгартириш. Масалан: «Насоҳал Қозий ал-ҳукма (Қози ҳукмини ўзгартирди)». Қуръони Каримдаги насх шу маънони билдиради. Демак, шариятда бир шаръий ҳукми бекор қилиб, унинг ўрнига бошқа ҳукми жорий қилишни насх дейилади.

Насх ҳақидаги ояти кариманинг нозил бўлишига қуйидаги воқеа сабаб бўлган. Яҳудийлар Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг устиларидан кулишиб: «Мухаммаднинг қилган ишини кўринглар, ахир умматларига бугун бир ишни буюриб, эртага ундан қайтариб, ўрнига бошқа ишни буюриши, бугун бир гапни айтиб, эртага ундан қайтиши ажабланарли эмасми?! Бу Қуръон Мухаммаднинг ўзи ичидан чиқариб, тўқиб, ёзаётган нарсадан бошқа эмас. Шунинг учун бир оятнинг маъноси иккинчисига мос келмайди», — дейишарди. Аллоҳ Таъоло уларнинг гапларига раддия ва жавоб сифатида қуйидаги насх оятини нозил қилди. (Мухаммад Али Ас-Собуний. Равоиъул баён. Байрут. 1980 й. 94-б.)

مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا

«(Эй Мухаммад) бирор оятни бекор қилсак ёки ёдингиздан чиқартирсак, ундан яхшироғини (умматингизга муносиброғини) ёки ўшанинг (айнан) ўзига тенг (бошқа оятни) келтираверамиз». (Бақара, 106)

Яҳудийлар шариатда насх бўлишини бутунлай инкор қиладилар. Ҳолбуки, насх барча самовий китоблар ва шариатларда бўлган. Тавротда ёзилишича, Одам (а.с.)нинг шариатларида ака-сингилнинг никоҳига ижозат берилган эди. Кейинги пайғамбарлардан бирининг шариатига мувофиқ бундай никоҳ ҳаром қилинган. Қуръони Каримда хабар берилишича, Исо (а.с.)га пайғамбарлик мақоми берилгандан сўнг, ўз умматлари бўлган яҳудийларга:

وَمُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَةِ وَلَأَحِلَّ لَكُم بَعْضَ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ وَجِئْتُكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ

«Мен ўзимдан олдинги (нозил этилган) Тавротни тасдиқлаш ва сизлар учун ҳаром қилинган айрим нарсаларни ҳалол қилиб бериш учун келдим» (Оли Имрон, 50) — деб ўзларини таништирганлар.

Ислом уламоларидан Абу Муслим Ал-Исфажоний Қуръони Каримдаги насхни инкор қилади ва сўзининг исботи сифатида далиллар келтиради. (Муҳаммад Али Ас-Собуний. Равоиъул баён. Байрут. 1980 й. 101-бет)

Аллоҳ Таъоло Қуръони Карим ҳақида:

وَأَنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ (٤١) لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ

«Шубҳасиз, у азиз Китобдир. Унга олдидан ҳам, ортидан ҳам (ҳеч қандай) ботил (ноҳақлик) келмас» (Фуссилат, 41-42-оятлар), — деган.

1. Агар насх жоиз бўлса, унга ботил келганлиги маълум бўлади.

2. Насх ҳақидаги ояти карима аввалги китоблар – Таврот ва Инжил шариатларининг насх қилинганлигига далолат қилади ёки «Лавхул махфуз»дан нусха кўчириш маъносини беради.

3. Ояти кариманинг маъноси насх содир бўлганлиги ҳақидаги хабар эмас, балки, агар насх содир бўлса, аввалгисидан яхшироғига бўларди, деган фарзани ифода қилади.

Абу Муслимнинг фикрига қарши Жассос ўзининг «Аҳком ул-Қуръон» номли тафсирида шундай ёзади: «Фикҳ илмидан беҳабар бўлган баъзи мутааххир уламолар Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг шариатларида насх йўқ, Қуръони Каримда насх ҳақида келган оятларнинг ҳаммаси аввалги пайғамбарлар шариатларининг насх этилиши ҳақида эди, деб даъво қиладилар. Бундай гаплари билан улар ўзларининг тавфиқдан йироқ кишилар эканлигини изҳор қиладилар. Чунки, Ислом шариатида насх бўлганлигини мутақаддим олимлар ҳам, мутааххир олимлар ҳам очиқ-ойдин эътироф этадилар. Исломда бунга мисоллар керагидан ҳам кўпроқдир. Қуръонда насх йўқ деган кимса, носих ва мансук оятларининг тафсирида Ислом умматига қарши туриб, ўзининг тахминий фикрларини айтади ва чаласаводлиги туфайли катта гуноҳни содир қилади». (Ал-Жассос. Тафсиру аҳкомил-Қуръон. 1-ж. 67-бет)

Мусулмонларнинг жумхур уламолари Қуръони Каримда насх содир бўлганига иттифоқ қиладилар ва эътироф этадиларки, Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг нубувватлари насх орқали ўз тасдиғини топган. Зеро, пайғамбар ўзидан олдинги пайғамбарнинг шариатини бутунлай ёки қисман ўзгартириш учун умматларга пайғамбар этиб юборилади.

Жумхур Қуръони Каримда насх борлигига ҳужжат ва Абу Муслим Ал-Исфажонийнинг далиллари раҳия сифатида бир неча далилларни келтирадилар. Масалан, Аллоҳ Таъолонинг ояти каримасидан англашилади:

نَسَخَ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا

«(Эй Муҳаммад) бирор оятни бекор дилсак ёки ёдингиздан чиқартирсак, ундан яхшироғини (умматингизга муносиброғини) ёки ўшанинг (айнан) ўзига тенг (бошқа оятни) келтирамиз» (Бақара, 106) — деган маъно насхни содир бўлганига очиқ-ойдин далолатдир. Қуръони Каримда эса қибла, идда, жиҳод ва бошқа ҳукмларда насх мавжуд.

2. Қуръонда насхнинг мавжудлигига уламолар иттифоқ қилган ҳолда, уни уч қисмга бўладилар:

- 1) Тиловати ҳам, ҳукми ҳам насх қилинган оятлар;
- 2) Тиловати насх қилинган, ҳукми қолдирилган оятлар;
- 3) Тиловати қолдирилган, ҳукми насх қилинган оятлар.

Биринчи қисмга кирувчи оятлар Қуръонда айтарли кўп эмас.

Ойша онамиз (р.а.)дан ривоят қилинади: «Қуръон оятлари орасида: “Ўн марта очиқ-ойдин эмизиш никоҳни ҳаром қилади” (Яъни, бир аёлни ўн марта тўйиб эмган гўдак, унинг фарзандига айланади ва аёлни бошқа фарзандлари ҳам гўдак учун никоҳи ҳаромга айланади) деган оят бор эди. Кейин бу оятнинг лафзи ҳам, ҳукми ҳам «беш марта тўйиб эмса...» деган оят билан насх қилинди. Пайғамбаримиз (с.а.в.) вафот этганларида ҳам, мазкур носих ояти қироат қилинарди». (Муҳаммад Али Ас-Собуний. Равоиъул баён. Байрут. 1980 й. 103-бет)

Ал-Фахр Ар-Розий айтадилар: «Мазкур ҳадиснинг биринчи ярми «тиловати ҳам, ҳукми ҳам насх

қилинган», иккинчи ярми, яъни «беш марта...» эса Имом Шофийий наздиларида «тиловати насх қилинган, ҳукми қолдирилган». (Тафсиру Ал-Фахр Ар-Розий. 3-ж. 230-бет)

Иккинчи қисм (тиловати насх қилинган, ҳукми қолдирилган)га кирувчи оятлар ҳам саноклидир. Аз-Заркаший «Ал-Бурҳон» да ёзишларича, «Нур» сурасида шундай оят бўлган:

«Чол ва кампир агар зино қилишса, икковини ҳам тошбўрон қилинглар, бу Аллоҳнинг қатъий жазосидир. Аллоҳ азиз ва ҳақимдур».

Умар ибн Хаттоб (р.а.): «Агар одамлар Аллоҳнинг Китобига қўшимча қилди», — дейишмаганда эди, мен ушбу оятни ўз қўлларим билан ёзиб қўярдим», — деганлар. (Имом Бухорий ривоят қилганлар)

Учинчи қисмга кирувчи оятлар Қуръони Каримда жуда кўпдир. Аз-Заркашийнинг ёзишларича, Қуръони Каримнинг олтмиш уч (63)та сурасида «ҳукми насх қилинган, аммо тиловати қолдирилган» оятлар мавжуд. Булар жумласига «Васият» ояти, «Идда» ояти, Пайғамбаримиз(с.а.в.)дан савол сўровчи одамнинг аввал «садақа бериши» ҳақидаги оят, «Мушриклар билан жанг қилмаслик» ояти ва бошқа оятлар қиради. (Мухаммад Али Ас-Собуний. Равоиъул баён. Байрут. 1980 й. 104-бет)

3. Шайх Ҳибатуллоҳ ибн Салома «Носих ва мансук» рисолаларида насх оятлари тартибини шундай белгилаганлар:

«Билингки, Шариатимизда биринчи насх намозда, иккинчиси қиблада, кейин рўза, мушриклардан юз ўгириш, жиход, аҳли китоблардан жизя олиш, мерос, жоҳилият аломатларини бузиш ишларида бўлган».

Қуръон оятларини Қуръон билан насх қилиш, суннатни суннат билан насх қилиш борасида уламоларда ҳеч қандай ихтилоф йўқ. Аммо Қуръон оятларини суннат билан насх қилиниши борасида жумхур уламолари билан Имом Шофийий ўрталарида ихтилоф мавжуд.

Имом Шофийийнинг фикрларига қараганда, Қуръон оятларини оят билан насх қилинади, бироқ суннат билан насх қилиш мумкин эмас. Имом Шофийий ўз фикрларининг исботи сифатида бир неча далилларни келтирганлар:

1. Аллоҳ Таъоло насх борасида келтирган ояти каримада:

«Бирор оятни бекор қилсак..» — деб, насхнинг нисбатини ўзига берган. Ўзининг каломи эса оятдир, суннат эмас.

2. Аллоҳ ояти каримада: «ундан яхшироқни... келтирамиз», — деган. Суннат оятдан яхшироқ бўлмайди.

3. Аллоҳ Таъоло насх оятининг давомида «Аллоҳнинг ҳар нарсага қодир эканини билмадингизми?!» — деб хитоб қилади. Демак, насх қилиш, бир оятни иккинчиси билан алмаштириш фақат Аллоҳнинг кўлидан келади.

4. Аллоҳ Таъоло яна бир оятда «Агар бир оят ўрнига бошқа оятни алмаштирадик» — деган. Демак, оятларни алмаштиради фақат Аллоҳнинг қудратидандир.

Жумхури уламо: «Қуръони Каримни суннат билан ҳам насх қилинади» — деган фикрларининг исботи учун Имом Шофийийнинг қаршиларида қуйидаги далилларни келтиради:

1. Аллоҳ Таъолонинг ушбу:

كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِن تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةَ لِلْأَقْرَبِينَ
بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ (١٨٠)

«Қайси бирингизга ўлим ҳозир бўлса ва ўзидан бирор яхшилик (бойлик) қолдираётган бўлса, ота-она ва қариндошларига маълум миқдорда васият қилишлик битилди (фарз қилинди)» (Бақара, 180)— деган ояти каримасидан чиқадиган «васиятнинг фарзлиги» ҳукми Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг: «Огоҳ бўлинглар! Меросхўрга васият қилинмайди», — деган ҳадислари билан насх қилинган.

2. «Нур» сурасининг ушбу:

الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ

«Зинокор аёл ва зинокор эркакнинг ҳар бирини юз даррадан уршглар!» (Нур, 2) деган оятидаги юз дарра уриш ҳукми Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг «турмуш курган эркак ёки аёлни тошбўрон қилиш» тўғрисидаги ҳадислари билан насх қилинган.

3. Қуръонда келган ҳукмлар ҳам, Суннатда келган ҳукмлар ҳам, гарчи номи бошқа-бошқа бўлсада, Аллоҳнинг ҳукмларидир. Зеро Пайғамбаримиз (с.а.в.) Аллоҳнинг изнисиз ҳеч бир сўзни гапирмаганлар. Аллоҳ айтади:

وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ (۳) إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ (۴)

«(Муҳаммад Қуръонни) ўз хоҳиши билан сўйламас, У (Қуръон) фақат Аллоҳ томонидан ваҳий қилинаётган бир ваҳийдир». (Нажм, 3-4-оятлар)

4. Имом Шофийнинг далиллари заиф ва мужмалдир. Чунки, Аллоҳ айтган «хайрийят» сифатини оятларга мансуб деб бўлмайди. Оятларнинг бирортаси иккинчисидан яхшироқ эмас, балки барчаси бирдек Аллоҳнинг каломи ва фазилати ҳам тенгдир. Бирок, носих ҳукм мансук ҳукмдан афзалроқ ва яхшироқ бўлиши мумкин. Бандаларнинг ислоҳи учун Аллоҳ Таъоло оят биланми ёки Суннат биланми ҳукмлар ўрнини яхшироғига алмаштириши мумкин.

Демак, жумҳурнинг далилларида маълум бўладики, Қуръони Карим оятларидаги ҳукмлар оятлар билан ва ҳадислар билан насх этилиши мумкин.

Уламоларнинг: «Насх учун келган ҳукм мансукдан енгил ва осон бўладими ёки оғирроқ ва машаққатлироқ ҳам бўлиши мумкинми?» — деган саволга берган жавоблари ҳам турличадир.

Имом Ал-Фахр Ар-Розий шундай ёзадилар: «Баъзи олимлар: «Носихнинг мансукдан оғирроқ бўлиши мумкин эмас, чунки Аллоҳ Таъоло Қуръонда: «ундан яхшироғини... келтирамиз», — деган. Яхшироқ ҳукм оғирроқ бўлиши мумкин эмас» — дейдилар. Уларга жавоб шуки: «Оятдаги «ундан яхшироғи» жумласи «охиратда ажру савоби улуғроғи» деган маънони ҳам билдирадику?! Ҳолбуки, Қуръондаги носих ҳукмлар мансук ҳукмларга нисбатан уч хил даражада келган:

1. Зинокор аёлни то ўлгунча уйга қамаб қўйиш жазоси мансук қилиниб, унинг ўрнига дарра уриш ёки тошбўрон қилиш ҳукми жорий бўлди. Ошуро ойида ўн кун рўза тутиш ўрнига бир ой Рамазон рўзаси фарз қилинди. Намоз икки ракатдан фарз қилинган эди. Кейин насх қилиниб, сафарда бўлмаган кишилар учун тўрт ракатдан ўқиш фарз қилинди. Бу мисолларда носих мансукга нисбатан қийинроқ ва машаққатлироқдир.

2. Эри вафот этган аёлнинг идда муддати аввал уйдан чиқмасдан бир йил ўтириш эди. Кейин у насх қилиниб, тўрт ой-у ўн кунга қисқартирилди. Кечаси туриб намоз ўқиш фарз эди, кейин у насх қилиниб, ихтиёрийга айлантирилди. Бу мисолларда носих мансукга нисбатан енгилдир.

3. Қибланинг Байтул Муқаддасдан Байтул Ҳаромга айлантирилиши эса носих ва мансукнинг тенглигига мисолдир.

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. «Насх» сўзининг луғавий маъноси нима?
2. Насхнинг қандай турларини биласиз?
3. Насх ҳақида уламоларнинг ихтилофи нимадан иборат?
4. Оятни ҳадис билан насх қилиш тўғрисида қандай ихтилоф мавжуд?
5. Ҳадис билан оят ҳукмини насх қилинганига мисол келтира оласизми?

Фойдаланилган ва тавсия этилган адабиётлар

1. Муҳаммад Али Ас-Собуний. Равоиъул-баён. Байрут. 1980 йил..
2. Алоуддин Мансур. Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима. 746-бет.
3. Ал-Жалол Ас-Суютий. Ал-Итқон. 1-ж.
4. Тафсиру Ал-Фахр Ар-Розий. 3-ж.
5. Қуртубий. Ал-Жомий ли-аҳкомил-Қуръон. Байрут. 1-ж.

6. Шайх Ҳасанайн Махлуф. Сафватул-баён ли-маъонил-Қуръон. 2-жилд.
7. Обидов Р. Қ. Қуръон, тафсир ва ва муфассирлар. Тошкент. 2003 й
8. Ибн Жарир Ат-Табарий. Байрут. 1999 йил. 3-нашр. 1-ж.

9-МАВЗУ. ҚУРЪОН ОЯТЛАРИНИНГ ТАРЖИМАСИ, ТАФСИРИ ВА ТАЪВИЛИ

Дарс режаси:

1. Қуръоннинг таржимаси. Сўзма-сўз таржима, унинг усуллари. «Билмисл» таржима. «Биғайрил мисл» таржима. Қуръоннинг маънавий таржимаси. Маънавий таржима шартлари.
2. Қуръон оятларини тафсир қилиш. Тафсир сўзининг маъноси, луғавий изоҳи ва таърифи. Тафсир таърифларининг кўпчилиги, мазмунан ўхшашлиги ва бир хиллиги.
3. Таъвил, унинг луғавий изоҳи ва таърифлари. Таъвил талаблари. Тафсир ва таъвилнинг фарқлари. Таъвилда исбот ва далиллар. Таъвил қилувчиларга қўйиладиган талаблар.

1. Қуръони Каримнинг таржимаси. Ислом уламолари Қуръонни бир араб қабиласи тилидан иккинчи бир араб қабиласи тилига— шевасига таржима қилишни ман этганлар. Бунинг сабаби қуйидагичадир. Қуръон таржимаси икки хил бўлади.

Биринчиси — *сўзма-сўз таржима*, яъни Каломни бир тилдан иккинчи тилга, назм ва тартибини, асл маънонинг сақланишини риоя қилган ҳолда ўтириш.

Қуръоннинг сўзма-сўз таржимаси ҳам икки усулда бажарилади. Биринчи усул — *"таржима билмисл"* яъни, "аслига ўхшаш таржима" дейилади. Бунда, оятларнинг ҳар бир сўзи муқобилига бошқа луғат сўзлари қўйилади, оятларнинг ва ундаги сўзларнинг назм ва тартиби ўзгармайди. Ҳатто асл матндан сезилиб турган балоғат ва фасоҳат ҳам ўзгармагандек туюлади. (Бундай таржимага Олтинхон Тўра (ватандошимиз Маҳмуд Тарозий) таржимасини мисол қилишимиз мумкин)

Лекин бу Аллоҳнинг каломига нисбатан мумкин эмасдир. Чунки, Қуръоннинг нозил бўлиши икки сабабдандир.

Биринчиси, Қуръон Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ҳақ пайғамбар эканликларини тасдиқ этувчи аломат бўлиб, биринчи мўъжизадир. Бутун инсонлар ва жинлар бирлашганда ҳам унинг битта сурасига ўхшаш сурани келтиришга ожиздирлар. Қуръони Карим ғайбдан хабар бериш, ўзгармас шариат аҳкомларини баён қилиш сингари инсоннинг қўлидан келмайдиган мўъжизавий хусусиятга эга бўлиш билан бирга, унинг ҳар бир оятида мақомга мос шундай балоғатлар мавжудки, бу хусусиятлар араб тилидан бошқа тилга ўтганда ўз-ўзидан йўқолади.

Иккинчиси, Қуръон одамларни дунёда ҳам, охиратда ҳам манфаатли бўлган амалларга ҳидоят қилади. Бунинг учун Қуръони Каримнинг аҳкомларидан истинбот қилиш ва ундан йўл-йўриқ олиб, амал қилиш лозим бўлади. Қуръоннинг баъзи оятларидан ҳамма ҳам тушуниб фойдаланиши мумкин. Бу оятларни сўз-масўз таржима қилиш ҳам мумкин. Аммо, Қуръонда шундай оятлар борки, унинг маъноларини мужтаҳид олимларгина тушуниши ва фойдаланиши мумкин. Бу мураккаб маъноли оятларнинг таржимаси айти Қуръон ояти бўлолмайди. "Аслига ўхшаш" таржима баъзи оятларнинг маъносини беролса ҳам, мураккаб маъноли оятларнинг маъносини очиб беролмайди. Демакки, оятнинг илоҳийлик хусусияти йўқолади.

Хулоса қилиб айтганда, Қуръоннинг сўзма-сўз таржимаси унинг муқаддас аслияти ўрнини босолмайди.

Иккинчи усул — *"таржима биғайрил мисл"*, яъни, "аслига ўхшамаган таржима" дейилади. Бунда таржимон Қуръон назмига эътибор қилмаган қолда, тоқати етганча оятлар мазмунини бошқа тилга ўгириб беради. Бундай таржима башар сўзида мумкин бўлса ҳам, Аллоҳнинг Каломиди мумкин эмас, чунки, Аллоҳ Каломининг назми бузилади ва ҳурмати кетиб қолади.

Қуръоннинг маънавий таржимаси

Юқорида айтиб ўтилганидек, Қуръоннинг маънавий таржимаси унинг оятларини бошқа тилда шарҳлаб, маъноларини баён қилиб беришдир. Бундай таржимада оятларнинг тартиби ва мурод бўлган маъноларининг мукамаллиги шарт қилинмайди. Сўзма-сўз таржима билан маънавий таржиманинг фарқини қуйидаги оятнинг мисолида кўришимиз мумкин:

وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَّحْسُورًا (۲۹)

Ушбу ояти каримани агар сўзма-сўз таржима қилинса, Аллоҳ ирода қилган маъно чикмайди. Аксинча, "Қўлингни бўйнингга боғлаб қўйма ва уни жуда узун қилиб чўзма" деган ноаниқ ва қулгили маъно ҳосил бўлади. Агар маънавий таржима қилинса, "Хайру эҳсонда ҳаддан ортиқ зикналик қилма ва исрофгарчиликка ҳам йўл қўйма" деган ҳаммага тушунарли маъно келиб чиқади. (Ал-Исро, 29)

Ислом уламолари, кимки аҳли тафсир (муфассир) бўлса, яъни, Қуръони Каримни тафсир қилиш учун зарур бўлган илмлар соҳиби бўлса, тафсир қилиши мумкин эканлигига иттифоқ қилганлар. Мана шу иттифоқ қилинган муфассирлар қаторига Қуръонни бошқа тилга маънавий таржима қилувчилар ҳам дохилдирлар. Чунки, тафсир қилувчилар ҳам, маънавий таржима қилувчилар ҳам оятларнинг тартибини бузмасдан, бирор калиманинг ўрнини ўзгартирмасдан Аллоҳнинг муродини инсонларга етказадилар.

Бироқ тафсир билан маънавий таржиманинг алоҳида фарқли жиҳатларини ҳам эътибордан четда қолдирмаслик керак. Тафсир тили Қуръоннинг асл тили эканлиги, маънавий таржима эса Қуръон тилидан бошқа тилда бўлиши биринчи жиҳатдир.

Иккинчи жиҳати эса, тафсирни мутолаа қилувчи қори Қуръон матни тилини ҳам тушунади. Агар тафсирда хатолик содир этилган бўлса, ундан дархол воқиф бўлади. Маънавий таржимани мутолаа қилувчи қори эса кўпинча Қуръон матни тилини билмаслиги, натижада хато бўлса ҳам таржимага қатъий ишониб қолиши мумкин.

Маънавий таржиманинг шартлари

Қуръони Каримнинг тафсири ҳам, маънавий таржимаси ҳам умматга фарз қилинган илмлардандир. Шу илмлар воситаси билан араб тилини биладиган ва билмайдиган турли миллат мусулмонларига Қуръони Карим аҳкомлари етказилади. Шундай экан, маънавий таржима билан шуғулланувчилар учун бир неча шартлар мавжуддир.

1. Маънавий таржима учун ҳам мутаржим тафсир учун зарур бўлган барча илмларни, жумладан, Пайғамбар ҳадисларини, араб тили илмларини, шариати Исломияда муқаррар бўлган усулларни мукамал билиши шартдир. Шу билан бирга араб тилидаги тафсирлардан бирини ҳам кўз олдига қўйиб, ундан ҳам истифода этиши керак.

2. Мутаржим Қуръон келтирган ақидага муҳолиф бўлмаслиги керак. Акс ҳолда Қуръон оятларини ўзининг фосид эътиқодига мослаб таржима қилади ва унинг таржимасидан фойдаланувчи кўплаб мусулмонлар эътиқодининг бузилишига сабаб бўлади.

3. Мутаржим Қуръон тилига ҳам, уни ўғирмоқчи бўлган тилга ҳам олим бўлиши керак.

4. Аввал Қуръонни ёзсин, кейин тафсирини, ундан кейин маънавий таржимасини баён қилсин. Шунда уни ўқиган киши сўзма-сўз таржимамакин деган шубҳага бормайди. Ҳар бир мутаржим мазкур шартларга амал қилса, унинг тафсири барча айблардан холи бўлади.

2. Тафсир сўзи луғатда “изоҳлаш”, “равшанлаштириш” ва “ҳар бир жумладан кўзланган муродни очиб бериш” маъноларида келади.

Тафсир сўзининг истилоҳ (олимлар ўртасидаги урф) даги маъносига эса олимлар томонидан қуйидагича таърифлар берилган:

а) тафсир учун бошқа ақлий илм соҳаларида бўлганидек чекланган қоида йўк. Шу сабабли "Тафсир нима?" деган саволга: "Тафсир — бу Аллоҳнинг каломини тушунтириб беришдир ёки тафсир Қуръон лафзларини ва уларнинг маъноларини очиб берувчи илмдир", — деб жавоб берилади;

б) тафсир жузъий масалаларни ҳам, қуллий (умумий) қоидаларни ҳам ва қоидаларнинг йиғиндисидан ҳосил бўлувчи малакани ҳам ўз ичига оладиган илмдир. Шунга кўра тафсирга таъриф беришда Қуръон оятлари мазмунларини осон тушуниш учун зарур бўлган илмлар, масалан: луғат, сарф, наҳв, балоғат, мантиқ, қироат илмларини ҳам эътибордан четда қолдирмаслик зарур.

Агар иккинчи фикр бўйича олимларнинг таърифларини келтирадиган бўлсак, тафсирнинг таърифи жуда кўп бўлиб, лафз жиҳатидан турлича бўлса ҳам, ҳаммасининг мазмуни деярли бир хилдир.

"Ал-Баҳрулмуҳит" китобида Абу Ҳайён шундай таъриф беради:

"Тафсир — шундай илмки, бу билан Қуръон лафзларининг қандай нутқ қилинишини (қироат

илми), у сўзлар нимага далолат қилишини (луғат илми), ҳар бир сўз ва жумланинг ҳукмларини (сарф, наҳв, баён ва бадийъ илмлари), жумланинг ўзидан бевосита тушуниладиган маъноларни (ҳақиқат ва мажоз илми), шунингдек, носих ва мансук оятлар, оятларнинг нозил бўлиш сабаблари ҳамда тарихий қиссалардан кўзланган мақсадлар ўрганилади" (1-жилд, 13—14-б).

Имом азЗаркаший бундай таъриф беради:

"Тафсир — шундай илми, бу билан Аллоҳ Таъолонинг ўз пайғамбари Муҳаммад (с.а.в.)га нозил қилган Китобини, унинг маъноларини, шариъат амалларини ва бандалар устидан Аллоҳнинг ҳукмларини ўрганилади". (Имом Ас-Суютий. Ал-Итқон. 2-ж, 174-б)

Баъзи олимлар қуйидагича таъриф берганлар:

"Тафсир — шундай илми, унда Қуръон оятларидан Аллоҳ Таъоло нимани ирода қилганини инсоний нуқтаи назардан ўрганилади". (Манҳажул-фурқон. 2-ж. 6-б.)

Яна баъзиларнинг сўзларига қараганда "Тафсир – оятларнинг нозил бўлиши, унинг сабаблари, қиссалар, Маккада нозил бўлган оятлар билан Мадинада нозил бўлган оятларнинг тартиби, муҳкам (маъноси аниқ) ва муташобех (таъвилга муҳтож)лиги, носих (ҳукми бекор қилувчи) ва мансук (ҳукми бекор қилинган)лиги, хусусийлиги ва умумийлиги, мутлақи ва муқайяди, мужмали ва муфассари, ҳалол ҳақидаги ва ҳаром ҳақидаги, ваъда ва ваъид, амр ва наҳий ҳамда ибратли оятларни ўргатмоқдир". (Имом Ас-Суютий. Ал-Итқон. 2-ж. 174-б)

Юқорида санаб ўтилган тўрт таърифдан умумий хулоса чиқариш мумкин:

"Тафсир деб, Қуръони Карим оятларидан Аллоҳнинг муродини инсон ўз ақли даражасида тушуниб, бошқаларга ҳам тушунтириб бера олишини айтади".

3. Таъвил сўзининг луғатдаги маъноси "қайтмоқ"дир. Қуръони Каримда таъвил сўзи бир неча маънода келган. Тафсир ва таъйин, офият ва оқибат, башоратнинг амалга ошиши, тушнинг маъноси, амалга оширилган ишнинг сабаби ва бошқалар шулар жумласидандир.

Унинг истилоҳий маъноси қадим олимларнинг наздида тафсир билан бир эди.

Кейинги олимларнинг, айниқса, фикҳ уламоларининг наздида эса таъвил — сўзни қувватли маъносидан кучсизроқ маънога қайтаришдир. Бунда далилга муҳтожлик бўлади, яъни сўзнинг асл маъноси турганда нима учун узоқроқ маъносини танлангани сабабининг исботи учун далил зарур бўлади. Бунинг учун таъвил қилувчидан икки нарса талаб қилинади:

Биринчиси, таъвил қилинаётган лафзнинг асл маъносидан ташқари иккинчи узоқроқ маъноси ҳам бор эканлигини, бу ерда шу узоқроқ маъноси мурод эканлигини исботлаш.

Иккинчиси, лафзнинг асл маъносини эмас, узоқроқ маъносини танлашга нима мажбур этганлигини исботловчи далил келтириш. Ушбу икки шартдан бири топилмаса ҳам, таъвил фосид деб ҳисобланади ва таъвил қилувчи Аллоҳнинг каломи билан ўйнашган бўлади.

Тафсир билан таъвилнинг фарқи

Олимлар тафсир билан таъвилнинг ўзаро фарқи ҳақида ҳам турли фикрларни айтганлар. Масалан:

Абу Убайда: "Тафсир ва таъвил ҳар иккови бир нарса, қадимий олимлар ҳам фарқ қилмаганлар", — дейди. (Имом Суютий. Ал-Итқон. 2-ж. 173-б)

Ар-Роғиб Ал-Исфажонийнинг айтишича: "Тафсир таъвилдан умумийроқ бўлиб, кўпинча лафзларда ишлатилади. Таъвил эса маънода ишлатилади". (Ар-Роғиб. Муқаддиматут-тафсир. 402-403-б)

Имом Ал-Мотуридийнинг фикрича: "Тафсир Қуръондаги ҳар бир лафздан чиқарилган қатъий маънодир. Агар бу маъно далил билан исботланса, ҳақиқий тафсир, далил билан исботланмаса, ўз раъйича қилинган тафсир, дейилади. Таъвил бир лафзда эҳтимоли бор бўлган икки маънонинг биттасининг танланиши иа унинг қувватланишидир". (Имом Суютий. Ал-Итқон. 2-ж, 173-б)

Абу Толиб Ас-Саълабий қуйидагича фикр билдиради: "Тафсир Қуръон лафзларининг ҳар бирининг ҳақиқатга қурилганми ёки мажозгами эканлигини ўргатади. Масалан: "сирот" сўзининг "йўл"га тафсир қилиниши сингари. Таъвил эса лафзнинг ботини (кўзланган маъно) нинг тафсиридир. Масалан:

إِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَادِ (۱۴)

"Албатта роббингиз кузатиб турувчидир" (Фажр сураси, 14-оят) — деган ояти кариманинг тафсири — "мирсод"сўзи "расада — рақаба", яъни кузатиш феълидан олинган бўлиб, ояти кариманинг маъноси "Роббингиз ҳамиша кузатиш асбоби ёнида" демакдир. Унинг таъвили — Аллоҳнинг буйруқларига

сусткашлик қилишдан эҳтиёт бўл, ғафлатда қолма, унга рўпара бўлишга тайёр тургин", — деган маънога ишорадир.

Юқорида келтирилган турли таърифлардан шундай хулосага келишимиз мумкин: тафсирнинг маъноси — кашф ва баён, яъни Аллоҳ Таъолонинг ўз каломидан ирода қилган маънони очиб беришликдир. Тафсир, Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг муборак сўзларига ёки Пайғамбаримиз (с.а.в.) билан доимо бирга юрган, бирор муаммо пайдо бўлса, дарҳол уни Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳузурларида ҳал қилиб олган, ваҳийнинг тушишига ҳамда ўша даврда содир бўлган воқеа, ҳодисаларга гувоҳ бўлган саҳобаи киромларнинг ривоятларига асосланган ҳолда баён қилинади.

Таъвил эса бир лафзнинг эҳтимоли бўлган икки маъносидан бирини далиллар орқали қувватлашдир. Бундай қувватлаш ижтиҳод қилиш билан, ҳар бир сўзнинг луғавий маъноларини, унинг мадлулини, гапнинг оқимига қайси маъно мос тушишини, сўздан фойдаланишда арабларнинг услубларини яхши тушуниш билан бўлади.

Таъвилда аниқ далиллар бўлмаса, лафзлардан мурод қилинган ҳақиқий мазмун чиқмай қолиши мумкин.

Аз-Заркаший айтади: "Олимлар истилоҳида тафсир билан таъвилнинг ўртасининг фаркланишига сабаб манқул билан мустанбатни ажратиш учундир" (Имом Ас-Суютий, Ал-Итқон. 2-ж. 183-бет), яъни манқул — Пайғамбаримиз (с.а.в.) ва саҳобийлардан нақл қилинган маънолар, мустанбат эса асл матндан ижтиҳод билан чиқариб олинган маънолардир.

Таянч иборалар: Қуръони Карим Аллоҳнинг муқаддас каломи. Қуръон оятларининг тафсири ва таъвили. Қуръоннинг таржимаси, сўз-масўз таржима, "билмисл" таржима, "биғайрил мисл" таржима, Қуръоннинг маънавий таржимаси. Маънавий таржима шартлари. Одамзоднинг бутун маънавийруҳий эҳтиёжлари. Расули акрамга Қуръонни келтирган элчи — фаришта Жаброил (а.с.) эдилар. Қуръон, Фурқон, Зикр, Китоб. Маккадаги "Нур" тоғининг "Ҳиро" ғори. Халифа Абу Бакр Ас-Сиддик (р.а.) бир мусхафга(муқовали китобга) жамладилар, Халифа Усмон (р.а.) даврларида эса Мусхафни етти нусхага кўпайтирилиб, бири Мадинада қолдирилди. Қуръонни ўқиш осон бўлиши учун Абул Асвад Ад-Дуалий ва Наср ибн Осим унга ҳаракат аломатларини қўйишди, Ал-Ҳасан Ал-Басрий нукталар қўйишни ижод этди. Қуръон — ислоҳ китобидир. Қуръон бутун инсониятга юборилган, Қуръони Карим Аллоҳ томонидан муҳофаза қилинган, Қуръон — илоҳий сўз мўъжизаси, Қуръон мўминларга шифо ва раҳмат, нур ва ҳидоятдир. "Ибодатнинг энг афзали Қуръонни тиловат қилмоқдир". Мужтаҳид олимлар, Қуръон матни тили, шариати Исломия, жузъий масалалар, куллий(умумий) қоидалар, қоидаларнинг йиғиндисидан ҳосил бўлувчи малака.

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. Қуръони Карим қачон нозил бўлган, қандай жамланган, ҳаракат аломатларини ким қўйган?
2. Қуръоннинг қандай номлари ва қандай хусусиятлари мавжуд?
3. Қуръоннинг сўзма-сўз таржимаси билан маънавий таржимасининг қандай фарқи бор?
4. Қуръон оятларини тафсир қилиш қачондан бошланган, тафсир сўзининг маъноси нима?
5. Тафсир билан таъвилнинг фарқи нима, таъвилнинг нечта шартлари бор?

Тавсия этилган ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Т. 2001.
2. Шайх Абдулазиз Мансур. Мусулмонликдан илк сабоқлар. Т. Камалак. 1992. 32-б.
3. Шайх Исмоил Маҳдум. Тошкентдаги Усмон Мусхафининг тарихи. Т. "Мовароуннаҳр".1995.
4. Обидов Р.Қ. Илоҳий китоблар. ТДШИ. 2000.
5. Имом Ас-Суютий. Ал-Итқон. 1—2ж.

10-МАВЗУ. ПАЙҒАМБАР (С.А.В.) ЗАМОНЛАРИДА ҚУРЪОНИ КАРИМ ТАФСИРИ

Дарс режаси:

1. Пайғамбар замонларида Қуръон тафсири.

2. Саҳобаларнинг Қуръони Каримни тафсир қилишдаги усуллари:

- а) Қуръонни Қуръон билан тафсир қилиш;
- б) Қуръонни ҳадис билан тафсир қилиш;
- в) Қуръонни ижтиҳод билан тафсир қилиш;
- г) Тафсирда аҳли китоблардан фойдаланиш.

1. Қуръони Карим жоҳилият даврида илмсиз, қолоқ бир қавмга нозил бўлди. Бу қавмнинг ўзи ҳам, уларнинг орасидан пайғамбар қилиб юборилган Зот ҳам илмсиз — "уммий" эдилар. Фақатгина улар орасида сўзамоллик — сухандонлик авж олган бўлиб, кўпчмлик арабларни ўз оғзиларига қаратиш билан фахрланардилар. Аммо уларнинг сўзамоллиги мақтаниш, бошқаларни мадҳ этиш ёки ҳажв қилиш, турли ёлғон-яшиқ хабарлар тарқатиш, ҳасабу насаблари билан тафохур қилиш, баъзан эса илму ҳикматдан ҳам сўз очиб қўйишдан иборат эди. Бундай санъатни намоёни қилишда ҳақиқату мажоз, ошкоралигу киноя, ижозу итноб сингари балоғат усулларидан фойдаланар эдилар.

Аллоҳ Таъоло ўз иродасини амалга ошириш учун аввал юборган пайғамбарлар сингари Муҳаммад (с.а.а)ни пайғамбар қилиб юборди. У Зотга берилган мўъжизалардан бири сифатида Қуръони Каримни араб тилида нозил қилди.

وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ

"Биз ҳар бир пайғамбарни (хукмларимизни) ўз тилларида баён қилиб беришлари учун шу қавмнинг ичидан танлаб юборганмиз". (Иброҳим, 4.)

Қуръонда эса ўша замон одатларига мувофиқ сўзамолликда ишлатиладиган балоғат ва фасохат усуллари янада мукаммалроқ, гўзалроқ ҳолатда, яъни инсонлар ожиз қоладиган кўринишда акс эттирилдиким, бу нарса Қуръоннинг Аллоҳ юборган мўъжизаси эканини тасдиқлайди.

Қуръоннинг маъноларини Пайғамбаримиз (с.а.в.) муфасссал ва мукаммал тушунганлар. У Зотга Қуръонни ёдлатиш ва маъноларини тушунтириш кафоюлатини Аллоҳ Таъоло ўз зиммасига олган:

إِنَّا عَلَيْنَا جَمْعُهُ وَقُرْآنَهُ (۱۷) فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ (۱۸) ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ (۱۹)

"Уни дилингизга жамлаш ҳам, тилингизга қироат қилдириш ҳам бизнинг зиммамиздадир. Қачон биз уни ўқиб тўхтаганимизда сиз ҳам уни ўқишга эргашинг! Кейин уни баён қилиб бериш ҳам бизнинг зиммамиздадир". (Қиёмат, 17-19.)

Ибн Халдун ўз тафсирининг муқаддимасида шундай ёзади: "Шубҳасиз Қуръони Карим араб тилида, арабларнинг балоғат усулларига мос равишда нозил бўлган. Шунинг учун арабларнинг ҳаммаси ҳам Қуръоннинг калималари ва жумлалари маъноларини яхши тушунардилар". (Ибн Халдун, 489-б)

Тўғри, Қуръон араб тилида нозил бўлгани учун унинг зоҳирий маъноларини саҳобаи киромлар ҳам тушунганлар. Аммо муфасссал ботиний маъноларини фақат араб тилини билиш билан англаш мумкин эмас. Уни англаш учун мунозаралар, баҳслар, ҳатто баъзи мушкулотларни тушунишда Пайғамбаримиз (с.а.в.)га мурожаатлар қилганлар. Агар янада кенгроқ тушунтирадиган бўлсак, Қуръони Карим маъноларини тушунишда саҳобаи киромларнинг фикрлаш даражалари ҳам, ўз тиллари ҳикматларини ажрата билиш қобилиятлари ҳам, Пайғамбаримиз (с.а.в.) билан мулозаматда бўлиб, оятларнинг сабаби нузулини идрок қилиш муддатлари ҳам турлича бўлган. Бунинг устига саҳобаларнинг ҳаммалари ҳам олимлар эмас, жоҳилият даврининг "уммий" тижоратчилари эканлигини, Пайғамбаримиз (с.а.в.) сингари уларга Қуръон илмини ўргатишни Аллоҳ ўз зиммасига олмаганини назарда тутсак, уларнинг барчаси ҳам Қуръон маъноларини тўлиқ тушунмаганларига амин бўламиз. Ибн Қутайба бу ҳақда шундай дейди: "Саҳобалар ғариб калималар, муташобих оятларнинг маъноларини мукаммал билмаганлар, балки уларнинг орасида бирбирларидан фазилатда, фаҳму-фаросатда ортиқроклари бўлган". (Муқаддимату Ибн Халдун, 489-б)

Анас ибн Молик (р.а.) айтадилар: "Ҳазрат Умар ибн Хаттоб (р.а.) минбарда

وَفَاكِهَةٌ وَأَبًّا (۳۱)

"ва факиҳатан ва аббан" оятини қироат қилиб, шундай дедилар: "Фокиҳа" сўзи "мевалар" деганидир, уни биламиз, аммо "аббан" сўзидан мурод нима экан?". Кейин ўзларини ўнглаб: "Эй Умар, ахир бу ўзини машаққатга солиш-ку?" (Абаса, 31) — дедилар. Яна бир кун минбарда: "ав яъхузаҳум ала тахаввуф" оятини қироат қилдилар ва ўтирганлардан: "тахаввуфнинг маъноси нима?" — деб сўрадилар. Бир одам: "тахаввуфнинг маъноси танаққус (айблаш)", — деб жавоб берди. (Ал-Итқон. 2-ж,

113-б)

Ибн Аббос (р.а.) айтадилар: "Фотири-самавати" оятининг маъносини тушунмас эдим. Бир куни қудуқни талашаётган икки киши келиб, мендан ҳал қилиб беришимни сўрадилар. Улардан бири: "Ана фатартуха", яъни қудуқни мен қовлашни бошлаган эдим", — деди. (Ал-Итқон. 2-ж. 113-б)

Ҳазрат Умардек зотга "аббан" сўзи билан "таховвуф" сўзининг маъноси зоҳир бўлмаса, "Қуръон таржимони" деган мақтовга сазовор бўлган Ибн Аббос (р.а.) "фотир" сўзининг маъносини оддий одамлардан билиб олган бўлсалар, бошқа саҳобалар Қуръон маъноларини бекаму кўст билишлари мумкинми?

Саҳарликда оғизни беркитиш вақти баён қилинган

وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ

оят қаримаси нозил бўлганда, саҳобалардан Адий ибн Ҳотам номли киши тунда оқ ва қора рангли ипларни олиб, унга тикилиб ўтирган. Субҳдан кейин ҳам ипларнинг рангини ажратолмаган. Тонгда Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ҳузурларига келиб воқеани баён қилганда, Пайғамбаримиз (с.а.в.) унинг фаросати камлигини айтиб, оятдан кўзланган мурод нима эканлигини тушунтирганлар". (Ал-Бухорий, "Бобут-тафсир". 8-ж. 127-б)

Умар ибн Хаттоб (р.а.) халифалик даврларида Қудом ибн Мазъунни Баҳрайнга амир қилиб юбордилар. Унинг олдида Ҳазрат Умар (р.а.) ҳузурларига келган Жоруд шикоят қилиб: "Қудом ичиб маст бўлди", — деди. Ҳазрат Умар (р.а.) Қудомани чақиртирдилар ва унга: "Эй Қудом, сен ичиб маст бўлибсан, сенга дарра ураман", — дедилар. Қудом бу гапга жавобан: "Агар мен ҳақиқатан ичган бўлсам ҳам, сиз менга дарра уролмайсиз. Чунки Аллоҳ Каломи шарифда:

لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوا إِذَا مَا اتَّقَوْا وَآمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ثُمَّ اتَّقَوْا وَآمَنُوا ثُمَّ اتَّقَوْا وَأَحْسَنُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ (۹۳)

“Имон келтирган ва яхши амаллар қилган зотлар учун — агар ҳаром нарсалардан сақланиб, имон ва яхши амалларида собит бўлсалар, сўнгра ўзларини сақлаб (у нарсаларнинг ҳаромлигига) имон келтирсалар, сўнгра Аллоҳдан қўриқиб, чиройли амаллар қилсалар — еб-ичган нарсаларида гуноҳ йўқдур” (“Моида”, 93-оят) — деган. Мен ўша айтилган мўминлардан бўламан. Мен Пайғамбаримиз (с.а.в.) билан Бадра, Ухудда, Хандакда ва бошқа ғазотларда бирга бўлганман", — деди. Шу ерда ҳозир бўлган Ибн Аббос: "Эй Қудом, бу ояти қарима аввал гуноҳ қилганлар ҳақида нозил бўлган. Кейингиларига эса очик ҳужжатдир", — дедилар. Кейин маст қилувчи ичимликларнинг ҳаром қилинганлиги ҳақидаги (Моида, 3) оятни эслатдилар.

Макканинг Арафот водийсида "Моида" сурасининг 3-оятидан

الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا

“Алявма акмалту лакум дийнакум ва атмамту алайкум неъматий ва розийту лакумулислама дийнан” жумласи нозил бўлганда барча саҳобалар: “Динимиз мукаммал бўлди”, — деб хурсандчилик қилишди. Аммо Умар ибн АлХаттоб (р.а.): "Бу хабар хурсандчиликка эмас, мусибатга, яъни, Пайғамбаримиз (с.а.в.) нинг вафотларига ишора", — деб йиғладилар. Ҳақиқатан ҳам ушбу воқеадан сўнг Пайғамбаримиз (с.а.в.) бор-йўғи 81 кун яшадилар. Юқорида зикр этилган воқеа-ҳодисалар саҳобаи киромларнинг Қуръон оятларини турлича фикр қилганликлари ва ўз иқтидорларига мувофиқ тушунганликларини билдиради.

Демак, саҳобаи киромлар Аллоҳ Таъоло нозил қилган оятларни ўзларича тушунганлар, тушунмаган жойларини бошқа улуғроқ саҳобалардан сўраб билганлар ёки ўз эҳтиёжларига мувофиқ тушунтириб бериш учун Пайғамбаримиз(с.а.в.)га мурожаат қилиб турганлар. Пайғамбаримиз (с.а.в.) оятларнинг ҳикматларини, улардан ҳосил бўладиган мафҳумларни баён қилиб берганлар.

2. Саҳобаларнинг тафсир қилиш усуллари.

Ислоннинг дастлабки асрида саҳобалар Қуръоннинг тафсирида тўрт усулдан фойдаланганлар:

а) Қуръонни Қуръон билан тафсир дилиш

Қуръон оятларига назар ташланса, улар орасида қисқа ёки узун, мужмал ёки очик, мутлақ ёки муқайяд, умумий ёки хусусий маъноли оятлар учрайди. Бир хил мазмунли оят бир жойда қискагина келса, бошқа бир жойда кенгроқ, бир жойда мужмал маъноли келса, бошқа бир жойда муфассал келади.

Масалан: Одам ва Иблис қиссаси, Мусо (а.с.) ва Фиръавн қиссаси ҳақидаги оятлар шулар жумласидандир. Шунинг учун Қуръон тафсирига киришмоқчи бўлган киши аввал ҳамма оятларни кўриб чиқиб, бир хил мазмунли оятларни жамлаб, бирини иккинчисига таққослайди ва шу йўл билан оят мазмунининг яққол очилишига олиб келади. Бу усулни Қуръонни Қуръон билан тафсир қилиш дейилади. Тафсирнинг бу усули бир неча кўринишда бўлади:

1. Маъноси мужмал оятнинг маъноси равшан оят билан шарҳланади. Қуръони Каримда бундай оятлар жуда кўп. Масалан: "Ғофир" сурасининг 28-ояти:

وَإِنْ يَكُ صَادِقًا يُصِيبْكُمْ بَعْضُ الَّذِي يَعِدُكُمْ

"Аммо агар у ростгўй бўлса (у ҳолда) сизларга у(кофирлар учун) ваъда қилаётган (азоблардан) айримлари етиб қоладику!" (Ғофир, 28) — дан чиққан мужмал маъно худди шу суранинг 77-ояти (Кейинги оятларнинг таржимаси А.Мансурники)

فَإِمَّا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ نَتَوَقَّعُكَ فَإِلَيْنَا يَرْجِعُونَ (۷۷)

"Энди агар Биз сизга ўша (кофирлар)га ваъда қилаётганимиз (азоб)дан айримларини кўрсатсак(яъни сиз ҳаётлик пайтингизда уларни айрим азоб-уқубатларга дучор қилсак, кўрарсиз ёки сизни(уларга азоб туширишимиздан илгари) вафот топдирсак, у ҳолда ҳам ёлғиз Ўзимизга қайтарилирлар" — дан чиққан ошкор маъно билан тафсир қилинади ва равшанлашади. (Ғофир, 77)

"Бақара" сурасининг 37-ояти

فَتَلَقَىٰ آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ

"Кейин, Одам Парвардигор тарафидан бир неча сўзлар қабул қилиб олганидан сўнг Аллоҳ унинг тавбасини қабул қилди" дан чиққан мужмалликни (қандай сўзлар қабул қилганини) "Аъроф" сурасининг 23-ояти

قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ (۲۳)

"Улар: "Парвардигоро, бизлар ўз жонимизга жабрзулм қилдик. Агар бизларни мағфират ва раҳм қилмасанг, шубҳасиз, зиён кўрувчилардан бўлиб қолурмиз, дедилар"— тафсир қилиб беради ва Одам Аллоҳдан қабул қилиб олган калималар истиғфор дуоси эканлиги маълум бўлади.

"Анъом" сурасининг 103-ояти

لَا تُذِرْكُمُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُذِرُكَ الْأَبْصَارُ

"Кўзлар унга(Аллоҳга) ета олмайди"нинг маъносини "Қиёмат" сурасининг 23-

إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ (۲۳)

"У кунда (мўминларнинг) юзлари яшнаб, Парвардигорларига боқиб тургувчидир" — ояти каримаси тафсир қилади.

2. Мутлақ маъноли оятни муқайяд оят билан, умумий маъноли оятни хусусий маъноли оят билан тафсир қилинади. Масалан: "Моида" сурасининг 6-оятида, таҳорат олиш ҳақида шундай дейилган:

فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ

"Юзларингизни ва қўлларингизни тирсак билан қўшиб ювинглар".

Шу оятнинг давомида таяммум тўғрисида эса шундай дейилган:

فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ

"Юзларингизни ва қўлларингизни (покиза тупроқ билан) масҳ қилинглар".

Ушбу масҳ оятида "тирсак билан" деган қайд йўқлиги учун оятнинг маъноси мужмалга айланган.

Аммо таҳорат билан таяммумнинг ҳукми бир хил бўлгани учун, таҳорат ҳақидаги муқайяд оят таяммум ҳақидаги мужмал оятнинг маъносини тафсир қилади.

"Бақара" сурасининг 254-оятида Қиёматдаги танг аҳвол ҳамма учун умумий маънода тасвирланган:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ

"Эй мўминлар, на олди-сотди, на ошна-оғайничилик, на оқлов(шафоат) бўлмайдиган кун келишидан илгари сизларга ризқ қилиб берган нарсаларимиздан инфоқ-эхсон қилинглари".

Аллоҳ Таъоло мазкур ояти каримани "Зухруф" сурасининг 67-ояти билан шарҳлаб, хоссатан бир-бирларига дўст бўлган муттақийларнинг дўстлиги Қиёматда ҳам фойда беришини айтади:

الْأَخِلَاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ (٦٧)

"У Кунда дўстлар бир-бирларига душмандир. Магар (Аллоҳ йўлида дўстлашган) тақводор зотларгина (мангу дўстлардир).

"Ан-нажм" сурасидаги 26-оят билан шарҳлаб эса Аллоҳ Таъоло томонидан изн берилган кишиларгина шафоат қилишлари, шафоат қилинган айбдорларнинг оқланишлари мумкин эканлиги айтилади:

وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَاوَاتِ لَا تُغْنِي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئًا إِلَّا مِنْ بَعْدِ أَنْ يَأْذَنَ اللَّهُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَرْضَى (٢٦)

"Осмонларда қанчадан-қанча фаришталар бўлиб, ўшаларнинг шафоъатлари ҳам бирор фойда бермас. Магар Аллоҳ Ўзи хоҳлаган ва рози бўлган кишилар учун (шафоатга) изн берганидан кейингина (у шафоатнинг фойдаси тегади)".

3. Зоҳирий кўринишда бир-бирига зид маъноли бўлиб кўринган оятларнинг ўртасини жам қилинса, улар бири иккинчисини тафсир қилади ва тўлдиради. Масалан: Одамнинг яратилиши ҳақидаги оятларнинг бирида Одам тупроқдан, яна бирида лойдан, яна бошқасида сополдан, ниҳоят чиннидан яратилгани айтилади. Оятларнинг маъносини жамланса, улар бир-бирини тафсир қилиб, Одамга руҳ ато қилингунча ўтган босқичли даврлар айтилгани равшан бўлади.

4. Икки хил қироатни бир-бирига солиштириб тафсир қилинади. Бунда қироатларнинг лафзи бошқа, аммо маъноси бир хил бўлиши мумкин. Масалан: "Ал-Исро" сурасининг 93- оятини Ибн Масъуд:

أَوْ يَكُونَ لَكَ بَيْتٌ مِنْ ذَهَبٍ

деб қироат қилганлар. Бошқа машхур қироатларда эса:

أَوْ يَكُونَ لَكَ بَيْتٌ مِنْ زُخْرُفٍ

деб ўқилган. Аммо икки оятдаги "заҳаб" ва "зухруф" сўзлари бир маънода, яъни "олтин" дир. Ёки лафзи ҳам маъноси ҳам бошқа-бошқа бўлиши мумкин. Масалан, "Жумъа" сурасининг 9-оятини машхур қироатда:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (٩)

"Эй мўминлар, агар Жумъа куни намозга азон айтилса, Аллоҳнинг зикрига (жумъа номозига) шошилинглари", — деб ўқилган. Иккинчи бир қироатда "фасъав" нинг ўрнига "фамзу" (келинглар)лафзи ўқилган. Демак, икки хитобнинг лафзи ҳам, маъноси ҳам бошқа-бошқа бўлиб, иккинчиси аввалгисини

тафсир қилиб беради. Демак, намозга шошилиб эмас, осойишта юриб келиш керак.

б) Қуръонни ҳадис билан тафсир қилиш.

Саҳобаи киромлар Қуръони Каримни тафсир қилишда бирор муаммога дуч келсалар, дарҳол Пайғамбаримиз (с.а.в.) га мурожаат қилар эдилар. Пайғамбаримиз (с.а.в.) оятларнинг махфий, нозик жойларини тушунтириб берардилар. Чунки у Зотнинг асосий вазифалари шу эди. Аллоҳ Таъоло ояти каримасида шундай деган:

وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ

"Сизга одамларга нозил қилган нарсаларни(яъни, шариат аҳкомларини) баён қилиб беришингиз учун ва шояд тафаккур қилсалар, деб бу эслатмани — Қуръонни нозил қилдик".(Наҳл, 44)

Шунингдек, Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ўзлари ҳам:

"Огоҳ бўлингларки, Мен Қуръонни берилдим ва яна унинг мислича (илм) берилдим. Қорни тўк одам ўз сўрисида суяниб ётганича: "Қуръонни маҳкам ушласангиз бўлди (унда ҳамма нарса бор), Қуръонда топилган ҳалолни ҳалол денглар, Қуръонда топилган ҳаромни ҳаром денглар", — дея оладими?" — деб ҳалол-ҳаром масалаларида, уларни шарҳлашда Қуръоннинг ўзи кифоя қилмаслигини тушунтирдилар.

Ҳадис китобларининг ҳаммасида ҳам Қуръон оятларининг тафсири учун алоҳида боб ажратилган. Унда Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан кўплаб оятларга шарҳлар, изоҳлар берганлари нақл қилинган. Масалан:

Адий ибн Ҳаббон ривоят қилади: "Пайғамбар (с.а.в.) дедилар:

"Албатта, **"Ал-мағзуби алайҳим"**дан мурод яҳудийлардир ва **"Аззоллийн"**дан мурод насронийлардир".(Аҳмад ва Ат-Термизий ривояти.)

Ибн Масъуд (р.а.) ривоят қилади: "Расулуллоҳ (с.а.в.): "Ас-солатул-вусто аср намозидир" — дедилар. (Ат-Термизий ва Ибн Ҳаббон саҳиҳида)

Ибн Масъуд (р.а.) ривоят қилади: "Қуръони Каримнинг ушбу

"Бир Зотларки Аллоҳга имон келтирсалар ва имонларига зулмни аралаштирмасалар" — ояти нозил бўлганда мусулмонларга қаттиқ туюлди. Улар Пайғамбаримиз (с.а.в.)га: "Эй Аллоҳнинг расули, қайси биримиз нафсимизга зулм қилмаймиз?" — дедилар. Пайғамбаримиз (с.а.в.): "Бу оятнинг мазмуни сизлар ўйлаганча эмас. Аллоҳнинг солиҳ бандаси (Ҳазрат Лукмон): "Албатта Аллоҳга ширк келтириш улуғ зулмдир", — деганини эшитмаганмисизлар? Бу ердаги зулмдан мурод ҳам ширкдир", — деб жавоб бердилар".(Бухорий, Муслим, Аҳмад.)

Уқба ибн Омир (р.а.) айтади: "Мен эшитдимки, бир куни Пайғамбаримиз (с.а.в.) минбарда

وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ

"Эй мўминлар, улар учун имконингиз борича куч жамлаб қўйинглар"—(Анфол, 60) деган оятни ўқиб: "Билинглари, албатта бу куч — ўқ-ёйдир", — дедилар".(Муслим)

Анас ибн Молик (р.а.) айтади: "Пайғамбаримиз (с.а.в.) дедилар:

"Роббим менга ато қилган Кавсар жаннатдаги бир дарёдир".(Муслим, Аҳмад)

Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан оятларнинг тафсирини баён қилиб берган саҳиҳ ҳадислар жуда кўп ривоят қилинган. Фарз намозларининг беш вақт эканлиги, ракатларининг сони, ўқиш ҳолатлари, закотнинг миқдори, навлари ва уни адо этиш вақти, ҳажнинг маносиклари, рамазонда сахарлик ва ифторлик вақтлари, зинокорларга бериладиган жазо усули, меросхўрларга васият қилиш қоидаси ва бошқа кўпгина Ислоҳ аҳкомлари Қуръонда ижмолий келтирилган бўлиб, Пайғамбаримиз (с.а.в.) уларни муборак ҳадислари билан тафсир қилиб, равшанлаштириб берганлар. Аммо Тафсир китобларининг баъзисида Пайғамбаримиз (с.а.в.)га нисбат берилган, аслида эса Пайғамбаримиз (с.а.в.) айтмаган мавзуъ ҳадислар ҳам тафсир сифатида қўшилиб кетган. Масалан, Анас ибн Молик(р.а.) ривоят қилди, дейилган ҳадисда шундай маъно бор: "Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан

нинг маъноси сўралди. Пайғамбаримиз (с.а.в.): **"Қинторнинг миқдори минг ўқиях", — дедилар".**

Абу Ҳурайра (р.а.) ривоят қилган ҳадисда эса:

"Расулуллоҳ (с.а.в.): "Қинторнинг миқдори ўн икки минг ўқияҳ", — дедилар".

Мазкур икки ҳадиснинг биринчиси мавзӯ (ёлғон) дир. Чунки, Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан миқдор баёнида бунчалик катта хато содир этилиши мумкин эмас. Иккинчи, Абу Хурайра (р.а.) ривоят қилган ҳадис бошқа ҳадислар билан тасдиқланган. Демак, мавзӯ ҳадисни пайдо қилувчилар ишончли бўлсин учун Анас ибн Молик (р.а.)нинг номидан фойдаланишган.

в) *Қуръонни ижтиҳод билан тафсир қилиш.* Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан кейинги даврда саҳобаи киромлар агар бирор оятнинг тафсирини Қуръоннинг ўзидан топмасалар, Пайғамбардан сўраб билишга ҳам имконият топмаган бўлсалар, ўз раъйлари ва ижтиҳодлари билан тафсир қилар эдилар. Бу ишни улар беш нарсага ишонган ҳолда амалга оширар эдилар:

- 1) Луғат илмини ва асрорларини яхши билишларига;
- 2) Арабларнинг урф-одатларини яхши билишларига;
- 3) Арабистонда яшовчи яҳудийлар ва насронийларнинг аҳволини яхши билишларига;
- 4) Оятларнинг нозил бўлиш сабабларини яхши билишларига;
- 5) Ўзларидаги фаҳм-фаросатнинг ўткирлигига.

Луғат сирларини яхши билишлик Қуръон лафзларидан Аллоҳнинг муродини идрок этиш ва яхшироқ фаҳмлашга ёрдам беради.

Арабларнинг урф-одатларини яхши билиш урф-одатга алоқадор оятларни тушунишга ёрдам беради. Масалан:

إِنَّمَا النَّسِيءُ زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ

“Ибодатларнинг вақтини ва тартибини ўзгартириш куфрда ҳаддан ошишдир” (Тавба, 37) ёки

وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا

“Уйлариңгизга унинг томидан ошиб тушишиңгизда ҳеч бир яхшилик йўқ” (Бақара, 189) — деган оятларнинг маъносини фақат араб урф-одатини яхши билган ва "ибодатларнинг вақтини ким ўзгартирган эди, нима учун уйнинг эшигидан эмас, томидан ошиб тушар эдилар", бунинг сабабини яхши билган одамгина, бу оятларнинг маъносини тафсир қила олиши мумкин.

Қуръон нозил бўлган вақтдаги яҳудийларнинг ва насронийларнинг аҳволини, оятларнинг нозил бўлиш сабабларини яхши билиш ҳам оятларнинг маъноларини чуқур идрок этишга ёрдам беради.

Аммо инсоннинг ўзига берилган фаҳм-фаросат, муҳофазат ва чуқур идрок этиш қобилияти Аллоҳ Таъоло томонидан унга берилган улуғ неъмат ва фазилатдир. Саҳобаи киромлар орасида Абдуллоҳ ибн Аббос (р.а.) Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг дуолари баракотидан ана шундай улуғ фазилат соҳиби бўлган эди. Ибн Аббоснинг ҳақиқа Пайғамбаримиз (с.а.в.) "Ё Аллоҳ, Ибн Аббосни дин илмида фақиҳ қилгин, унга Қуръон маъносини билдиргин", — деб дуо қилган эдилар.

г) *Тафсирда "аҳли китоблар"дан фойдаланиш.* Маълумки, Қуръони Карим баъзи масалаларда, хусусан, пайғамбарлар қиссаларида ёки ўтмиш қавмлар ҳақидаги хабарларда Таврот билан, Исо (а.с.) нинг туғилишлари ва пайғамбарлик мўъжизалари тўғрисида Инжил билан ҳамохангдир. Лекин Қуръонда шариат аҳкомларининг баъзи масалалари, ҳатто пайғамбарлар қиссаларининг ҳаммаси ҳам муфассал баён қилинмаган. Инсон доимо эшитган, ўқиган ёки кўрган нарсаларини мукаммалроқ тушунишни хоҳдайди. Шунинг учун саҳобаи киромлар қиссаларни мукаммалроқ бўлишини кўзлаган ҳолда, Исломни қабул қилган Абдуллоҳ ибн Салом, Каъбул-ахбор ва бошқа яҳудий ҳамда насроний олимларига мурожаат қилиб, уларнинг хабарларидан фойдаланганлар. Лекин, тафсирда аҳли китоблардан фойдаланиш аввалги уч усулдагидек аҳамиятли ва кенг миқёсдаги усул бўлган эмас. Чунки, аҳли китоблар Таврот ва Инжилни бузиб, баъзи аҳкомларни аслидан ўзгартириб юборганлар. Шунинг учун ақида масаласида мувофақат қиладиган, Қуръони Карим оятларига зид келмайдиган маълумотлардан тафсирда фойдаланганлар. Агар Ислом ақидасига мос келмаса ёки оятнинг маъносига хилоф бўлса, уларнинг маълумотлари тасдиқ этилмаган. Учинчи ҳолат ҳам борки, аҳли китобларнинг маълумотини рост дейишга ҳам, ёлғон дейишга ҳам асос йўқ, бундай ҳолатда Пайғамбаримиз

(с.а.в.)нинг: "Аҳли китобларни тасдиқ ҳам этманглар, ёлғончи ҳам деманглар. Уларга: "Биз Аллоҳга ва бизга нозил қилинган муқаддас китобга имон келтирганмиз", — деб айтишлар", — деган муборак сўзларига амал қилиб, уларнинг маълумотларини мўҳмал қолдирганлар, ёлғон ҳам, рост ҳам демаганлар.

Таянч иборалар: Қуръонни Қуръон билан тафсир қилиш, Қуръонни ҳадис билан тафсир қилиш, Қуръонни ижтиҳод билан тафсир қилиш, Тафсирда аҳли китоблардан фойдаланиш, жоҳилият даври, муфассал ва мукаммал тушунганлар, У Зотга Қуръонни ёдлатиш ва маъноларини тушунтириш кафолатини Аллоҳ Таъоло ўз зиммасига олган, ғариб калималар, муташобих оятлар, "ва фақиҳатан ва аббан", "тахаввуфнинг маъноси танаққус (айблаш)", "Фатирис-самавати", "Қуръон таржимони", қисқа ёки узун, мужмал ёки очиқ, мутлақ ёки муқайяд, умумий ёки хусусий маъноли оятлар, Одам ва Иблис қиссаси, Мусо(а.с) ва Фиръавн қиссаси, "фасъав"нинг ўрнига "фамзу", "Қинторнинг миқдори минг ўқияҳ", Луғат илмини ва асрорларини яхши билишлари, Арабларнинг урф-одатларини яхши билишлари, Арабистонда яшовчи яҳудийлар ва насронийларнинг аҳволини яхши билишлари, Оятларнинг нозил бўлиш сабабларини яхши билишлари, Ўзларидаги фаҳм-фаросатнинг ўткирлиги, "Бу ердаги зулмдан мурод ҳам ширқдир", "Билингларки, албатта бу куч — ўқ-ёйдир", "Раббим менга ато қилган Кавсар жаннатдаги бир дарёдир", "Ибодатларнинг вақтини ва тартибини ўзгартириш куфрда ҳаддан ошишдир", "Ўйларингизга унинг тоmidан ошиб тушишингизда ҳеч бир яхшилик йўқ", "Аҳли китобларни тасдиқ ҳам этманглар, ёлғончи ҳам деманглар.

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. Пайғамбар замонларида Қуръон оятларининг маъноларини саҳобалар қандай тушунганлар?
2. Қуръонни Қуръон билан тафсир қилишнинг қандай усуллари бор?
3. Қуръонни ҳадис билан тафсир қилиш мумкинми?
4. Саҳобалар Қуръонни ижтиҳод билан тафсир қилишда нималарга эътибор берганлар?
5. Тафсирда аҳли китоблардан фойдаланиш масаласига Пайғамбаримиз(с.а.в.)нинг муносабатлари қандай?

Тавсия этилган ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Т. 2001.
2. Ат-Термизий. Сунани Термизий. 1-ж. Тошкент. Адолат. 1999. 688 бет.
3. Муҳаммад Тохир Ибн Ашур. Ат-таҳрир ват-танвир. Тунис. 1-ж..
4. Абдулваҳҳоб Халлоф. Усул ул фикҳ (Арабчадан С.Муҳиддин таржимаси). Тошкент. Адолат, 1997. 218 бет.
5. Кароматов Ҳ. Ўзбек адабиётида Қуръон мавзулари (докторлик диссертацияси). Тошкент. 1993. 281 бет.
6. Усмон Кески ўғли. Сияри Набий. Туркчадан Иброҳим Йўлдош Жўрабой ўғли таржимаси. Анқара. Барс. 1997.128 б.
7. Обидов Р.Қ. Илоҳий китоблар. ТДШИ. 2000.

11-МАВЗУ. САҲОБАЛАРДАН ЧИҚҚАН МУФАССИРЛАР

Дарс режаси:

1.Саҳобалардан чиққан муфассирлар.Уларнинг тафсирдаги хизматлари.

2. Баъзи муфассирларнинг таржимаи ҳоллари:

- а) Абдуллоҳ ибн Аббос (р.а.);
- б) Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.);
- в) Али ибн Аби Толиб (р.а.);
- г) Убай ибн Каъб (р.а.)

1. Саҳобалардан чиққан муфассирлар.

Саҳобаларнинг орасида Қуръонни тафсир қилиш билан шуҳрат топганлар озчиликни ташкил қилади. Имом Ас-Суютий "Ал-Итқон" номли китобида муфассир саҳобаларнинг номларини санаб ўтган. Аввалги ўнталикка тўрт халифа (Абу Бакр, Умар, Усмон, Али), Ибн Масъуд, Ибн Аббос, Убай ибн Каъб, Зайд ибн Собит, Абу Мусо АлАшъарий ва Абдуллоҳ ибн Зубайр (р.а.) лар киритилган. Улардан кейин Анас ибн Молик, Абу Хурайра, Абдуллоҳ ибн Умар, Жобир ибн Абдуллоҳ, Абдуллоҳ

ибн Амр ибн Ос, Оиша (р.а.)лар қайд этилган. Аммо "кейингилар"дан тафсир соҳасида жуда кам ривоят бор. Уларнинг бу соҳадаги шуҳрати аввалги ўнталикка баробар келмайди. Аввалги ўнталикка кирган саҳобаларнинг баъзиларидан кўпроқ, бошқаларидан озроқ тафсир нақл қилинган бўлсада, улар халқ орасида Қуръонни яхши билиш ва яхши тафсир қилишлари билан шуҳрат топганлар. Абу Бакр, Умар ва Усмон(р.а.)лар халифалик ишлари билан кўпроқ банд бўлганлари, вафотлари ҳам нисбатан тез бўлганлиги, у даврда олим ва муфассир саҳобалар кўп бўлиб, мусулмонларнинг илмга бўлган эҳтиёжи улар билан қондириб турилганлиги сабабидан, халифалардан жуда кам тафсир нақл қилинган. Аммо Али ибн Абу Толибдан жуда кўп тафсир нақл қилинган. Бунинг сабаби эса, У зотнинг халифалик ишидан кўп вақт фориғ бўлганлари, бошқа халифалардан умрлари узок бўлганлиги, турли миллат кишилари ҳам Исломни қабул қилган бўлиб, бу даврда Қуръон тафсирига эҳтиёж катта бўлганлигидадир. Шунингдек, Абдуллоҳ ибн Аббос, Абдуллоҳ ибн Масъуд, Убай ибн Каъблардан ҳам жуда кўп тафсир ривоят қилинган. Ўнталикдан қолганлари (Зайд ибн Собит, Абу Мусо ва Абдуллоҳ ибн Зубайр) нинг моҳир муфассир эканликлари мусулмонларга маълум бўлсада, улардан кўп ривоят қолмаган.

2. Тафсир соҳасида баракали мерос қолдирган муфассир саҳобалардан баъзиларининг таржимаи ҳоллари билан қуйида танишиб чиқамиз:

а) Абдуллоҳ ибн Аббос (р.а.)нинг таржимаи ҳоли.

Тафсир соҳасида сўзлари энг кўп нақл қилинган, баракали муфассир Абдуллоҳ ибн Аббос (р.а.)дирлар. У кишининг тўла номлари Абдуллоҳ ибн Аббос ибн Абдулмуттолиб ибн Ҳошим ибн Абди Маноф Ал-Қураший Ал-Ҳошимий бўлиб, Пайғамбаримиз (с.а.в.)га амакивачча бўладилар. Ибн Аббоснинг оналари Лубоба Ал-Кубро Ҳорис ибн Ҳузн Ал-Ҳилолийнинг қизидир. Ибн Аббос туғилган вақтларида, чақалокни Пайғамбаримиз (с.а.в.) га олиб келишди. Пайғамбаримиз (с.а.в.) чақалокнинг танглайига ўзларининг муборак тупукларидан суртиб қўйдилар. Бу воқеа ҳижратдан уч йил олдин бўлган эди. Ибн Аббос жуда ёш бўлишларига қарамай, Пайғамбаримиз (с.а.в.)га қариндошликлари ҳам бўлгани учун (Ибн Аббоснинг холалари Маймуна Пайғамбаримиз (с.а.в.) нинг завжалари эди), Пайғамбаримиз (с.а.в.) дан ажралмас эдилар. Пайғамбаримиз (с.а.в.) вафот этганларида Ибн Аббос ўн уч ёшда эдилар. Пайғамбаримиз (с.а.в.) дан кейин саҳобаи киромларнинг улуғлари этагидан ушлаб, улардан тафсир ва ҳадис илмини чуқур ўргандилар. Ибн Аббос 68 ҳижрий йилда, 70 ёшларида Тоифда вафот этдилар ва шу ерга дафн қилиндилар. Ибн Аббоснинг жанозалари ва дафнларида иштирок қилган Мухаммад ибн Ҳанафийя: "Бугун бу умматнинг донишманди вафот этди", — деди. Ибн Аббос илмда денгиз мисол эдилар. Аллоҳнинг каломини билишда буюк мужтаҳидлик мақомида эдилар. Ҳазрати Умар (р.а.) Ибн Аббоснинг сўзларига ёш бўлишларига қарамай эътимод қилардилар. У ҳақда: "Ибн Аббос Қуръони Каримнинг қандай ажойиб таржимони!" — деб мактов сўзини айтган эдилар. Имом Ал-Бухорий ривоят қилган ҳадисда Ибн Аббос (р.а.) шундай эслайдилар: "Ҳазрат Умар (р.а.) мени ёш бўлишимга қарамай, Бадр жанги иштирокчилари билан бўладиган кенгашга киритдилар. Ёши улуғлар таажжубланиб: "Ўғлимиз, набирамиз билан тенг бўлган ёш болани бизнинг орамизга киритди", —деб Умар (р.а.) дан ранжишди. Шунда Умар (р.а.): "Бу бола ёш бўлса ҳам барчангиздан олимроқдир", — дедилар. Бу гапларини исботлаш учун яна бир куни ҳамма ёши улуғларни жам қилиб, мени ҳам таклиф этдилар. Кейин ўтирганлардан:

إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ (۱)

(Эй Мухаммад), қачонки Аллоҳнинг нусрати ва ғалабаси келса" (Наср, 1) деган ояти ҳақида қандай фикрдасизлар? — деб сўрадилар. Ўтирганларнинг баъзилари: "Аллоҳ Таъоло бизга, агар ғалаба ва нусратга эришсак, унга ҳамд ва сано айтишимизни буюряпти", — дедилар. Баъзилар эса сукут сақладилар. Шунда Ҳазрат Умар менга қараб:

"Эй Ибн Аббос, сен қандай фикрдасан?" — деб савол қилдилар. Мен: "Аллоҳ Таъоло бу оят билан Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ажаллари яқинлашгани хабарини бермоқда", — дедим. Ҳазрати Умар (р.а.) менинг жавобимни тасдиқ қилиб: "Мен ҳам шундай деб ўйлаган эдим", — дедилар.

Ибн Аббос ўз тафсир ва таъвилларида зарурат бўлганда аҳли китобларнинг ривоят ва нақлиётларидан фойдаланардилар. Қуръон оятларида келган баъзи ғариб (камёб) сўзларнинг маъносини

очишда жоҳилият шоирларининг шеърларидан ҳам жуда кўп ўринда фойдаланганлар. Чунки, шеър халқ шевасини, урф-одатини, сўз қочириқларини ўзида мужассам этган ифода усулидир. Қуръони Каримни эса Аллоҳ Таъоло ана шу халқ тилида, улар осон тушунсинлар, деб нозил қилди. Қуръон оятида:

إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (۲)

"Биз Қуръонни араб тилида нозил қилдик, шояд уни тушуниб, фикр қилсангизлар" (Юсуф, 2) — дейилган. Шунинг учун Қуръон оятларининг тафсирида Ибн Аббос шеърларга кўп мурожаат қилганликлари бежиз эмас, қачон у кишидан бирор оятнинг тафсири сўралса, у киши ўша ондаёқ бирор шеърни хониш қилар эканлар. Ибн Аббоснинг тафсири шеър ёрдамида баён қилиб бериш ҳоллари икки юз мартадан ортиқроқ ривоят қилинган.

Ибн Ал-Анборий ўзининг "Ал-вақф вал-ибтидо" номли китобида, Табароний "Ал-мўъжам ал-кабир" китобида, Имом Суютий "Ал-Итқон" китобида Ибн Аббоснинг Нофиъ ибн Ал-Азрақ билан бўлган ана шундай суҳбатларини батафсил келтирган:

"Бир куни Абдуллоҳ ибн Аббос Каъбанинг соясида ўтириб, одамларнинг саволларига жавоб бераётган эдилар. Шу ерда айланиб юрган Нофиъ ибн Ал-Азрақ шериги Нажда ибн Уваймирга: "Эй Уваймир, юр мен билан, ўзини тафсирчи олим қилиб кўрсатиб мақтанаётган Ибн Аббоснинг олдига борамиз, уни саволлар билан шарманда қиламиз", — деди. Иккови Ибн Аббоснинг ёнларига келишди ва: "Эй Ибн Аббос, биз сенга Қуръондан савол берамиз. Сен уни тафсир қилиш билан бирга шеърлардан мисол келтириб, сўзингни тасдиқлайсан", — дейишди. Ибн Аббос хотиржам оҳангда: "Нимани хоҳласанг шуни сўра!" — дедилар. Нофиъ деди: "Аллоҳнинг

عَنْ الْيَمِينِ وَعَنْ الشِّمَالِ عَزِيزٌ (۳۷)

Улар ўнг ва сўлдан тўдатўда бўлиб, сиз томонга чопурлар — (Маориж, 37) деган оятини тафсир қилиб, унга мувофиқ араб шеъридан ҳам келтир!", — деди. Шу ондаёқ Ибн Аббос (р.а.): "Убайд ибн Ал-Абраснинг ушбу —

فَجَاؤُوا يَهْرُوعُونَ إِلَيْهِ حَتَّى يَكُونُوا حَوْلَ مَنبَرِهِ عَزِيزًا

"Одамлар унинг ёнига чошиб келдилар ва минбари атрофида тўдалашдилар" — деган шеърини эшитмаганмисан? — дедилар. Нофиъ яна:

وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ

"Унга яқин бўлиш йўлини излангиз" — (Моида, 35) оятининг тафсирини айт", — деди. Ибн Аббос (р.а.): "Васила эҳтиёж деганидир. Антаранинг ушбу шеърига кулоқ сол:

إِنَّ الرِّجَالَ لَهُمُ إِلَيْكَ وَسِيلَةٌ إِنْ يَأْخُذُوكَ تَكْهَلِي وَتَخْضَبِي

Одамларнинг сенга эҳтиёжи бор, агар хузурига борсалар муносиб қаршила", — деб жавоб бердилар". (Ал-Итқон, 1-ж. 120-б)

Юқорида келтирилган ривоятлар Ибн Аббоснинг Қуръонни қанча билсалар, халқ тилини, халқ меросини ҳам шунча яхши билганликларини, ниҳоятда забардаст муфассир олим эканликларини кўрсатади.

Ибн Аббос (р.а.)дан тафсир тўғрисида жуда катта мерос қолган. Бу мерос Мисрда "Танвирул миқбос мин тафсири Ибн Аббос" номи билан бир неча бор нашр қилинган. Уни жамлаб, нашрга тайёрловчи "Қомус Ал-Мухит"нинг соҳиби Абу Тохир Муҳаммад ибн Яъқуб Ал-Ферузободий Аш-Шофийийдир.

б) Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.)нинг таржимаи ҳоли.

Ибн Масъуднинг тўлиқ номлари Абдуллоҳ ибн Масъуд ибн Ғофил ибн Ҳабиб ибн Саммаҳ бўлиб, Абу Абдурроҳман Ал-Ҳузалий куняларидир, насаблари Музарга етади. Оналари Умму Абд бинти Абдул Ҳузайл қабиласидан бўлиб, баъзида Абдуллоҳнинг номларини оналарига нисбатан Ибну Умми Абд ҳам дейилади. Ибн Масъуд (р.а.) озғин, бўйлари паст, буғдой рангли эдилар. Анча аввал Исломни қабул қилган эдилар. Ўзларининг шоҳидлик беришларича, Ер юзида ҳали ҳеч ким мусулмон

бўлмаганда, еттинчи бўлиб Исломни қабул қилганлар. Қуръони Каримни Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан кейин Маккада биринчи бўлиб ошкора тиловат қилганлар ва шу сабабдан ҳам Қурайш кофирларидан кўп азиятлар чекканлар. Ибн Масъуд Исломни қабул қилганларидан кейин Пайғамбаримиз (с.а.в.) уни ўзларига хизматга олдилар. Ибн Масъуд жону-дил билан хизмат қилиб Пайғамбаримиз (с.а.в.) га таҳорат суви тайёрлаб берардилар, мисвокларини ва ковушларини авайлаб сақлар эдилар. Пайғамбаримиз (с.а.в.) агар ўринларидан турсалар, кавушларини кийдириб қўярдилар, агар ўтирсалар кавушларини ечиб, қўлтиқларида сақлар эдилар, агар юрсалар Ибн Масъуд олдинда юрардилар, агар ғусл қилсалар, Ибн Масъуд парда билан тўсиб турардилар. Агар ухлаб қолсалар, уйғотар эдилар. Ибн Масъуд оналаримиз ҳузурларида ҳам беҳижоб юрардилар, ҳатто Абу Мусо Ал-Ашъарий Ибн Масъудни Пайғамбар оила аъзоларидан бири, деб гумон қилган эди.

Абу Мусо Ал-Ашъарий айтадилар: "Мен биродарим билан Ямандан келиб, Пайғамбар хонадонларида бироз турганимда Ибн Масъуд ва оналарини Пайғамбар ҳузурларига кўп кириб-чиққанлигидан шу хонадон аҳли бўлса керак, деб ўйладим". (Бухорий ва Муслим)

Ибн Масъуд (р.а.) аввал Ҳабашистонга кейин Мадинага ҳижрат қилдилар. Пайғамбар билан бирга бир намозни (Аср намозини) икки қиблага қараб ўқидилар. Бадр, Ухуд, Хандак, Байъатур-ризвон ва бошқа ғазотларда Пайғамбаримиз (с.а.в.) билан бирга бўлдилар. Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг вафотларидан сўнг Ярмук ғазотида ҳам иштирок этдилар. Бадр жангида Абу Жаҳлни ўлдирган киши ҳам Ибн Масъуд (р.а.)эдилар. Пайғамбаримиз(с.а.в.) Ибн Масъудга дунёда фазл ва юксак ҳурмат эгаси бўлиш, охиратда эса жаннат эгаси бўлиш башоратини берган эдилар.

Али ибн Абу Толиб (р.а.) айтадилар:

"Пайғамбаримиз (с.а.в.) дедилар: "Агар мўминларнинг машваратисиз бирор кишини амир қилмоқчи бўлсам, албатта Ибн Умми Абд (Ибн Масъуд)ни амир қилган бўлардим". (Имом Аҳмад)

Ибн Масъуд (р.а.) Ҳазрат Умар ва Ҳазрат Усмоннинг халифалик даврларида Куфада ҳазинабон бўлдилар. Умрларининг охирида Мадинага қайтиб келдилар ва шу ерда ўттиз иккинчи ҳижрий санада олтимиш ёшда вафот этдилар. У кишининг жасадлари Бакиъ қабристонида дафн этилган.

Ибн Масъуд (р.а.) саҳобаи киромлар орасида ҳофиз Қуръонларнинг энг улуғларидан бири эдилар. Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳам Ибн Масъуд қироатларини яхши кўрардилар. Ибн Масъуднинг ўзлари шохидлик беришларича, бир куни Пайғамбаримиз (с.а.в.): "Эй Ибн Масъуд, менга Нисо сурасини қироат қилиб бер", —дедилар. Мен: "Эй Аллоҳнинг расули, Қуръон сизга нозил бўлган бўлса, мен қироат қилиб берайинми?"— дедим. Шунда Пайғамбаримиз (с.а.в.): "Мен Қуръонни ўзимдан бошқа одамдан эшитишни севаман",— дедилар. Мен қироат қилиб:

فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا (٤١)

Эй Мухаммад, биз ҳар бир умматдан гувоҳ келтирганимизда ва Сизни ана уларга қарши гувоҳ қилганимизда уларнинг ҳоли не кечур? — (Нисо, 41) дейилган оятга келганимда Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг икки кўзларидан ёш қуйилди".

Пайғамбаримиз (с.а.в.) айтар эдиларки: "Қуръони Карим қандай нозил этилган бўлса, нами кетмаган ҳолда ўшандай оҳанг билан ўқишни ким ёқтирса, Ибн Умми Абд қироати билан ўқисин".

Масруқ ибн Ал-Аждаъ Ал-Ҳамадоний (Ибн Масъуднинг шогирдлари)(р.а.) айтадилар: "Пайғамбаримиз (с.а.в.) асҳобларининг илми олти кишида тўхтади. Улар Ҳазрат Умар, Ҳазрат Али, Абдуллоҳ ибн Масъуд, Убай ибн Каъб, Абуд-Дардо ва Зайд ибн Собитдирлар. Бу олти кишининг илми эса Али билан Абдуллоҳ ибн Масъудда қолди".

Ибн Масъуддан ривоят қилиш йўллари бир нечта бўлиб, уларнинг энг мақбуллари тўрттадир:

1. Ал-Аъмаш Абуз-зуҳо Масруқ Ибн Масъуд.
2. Мужоҳид Абу Муаммар Ибн Масъуд.
3. Ал-Аъмаш Абу Воил Ибн Масъуд.
4. Ас-Садий Ал-Кабир Мурра Ал-Ҳамадоний Ибн Масъуд.

Бу тўрт йўлнинг аввалги учтасидан фойдаланиб, Имом Ал-Бухорий ўз саҳихида, тўртинчи йўл билан эса Ал-Ҳоким "Мустадрок" номли китобида Ибн Масъуддан ривоятлар келтирган.

Али ибн Абу Толиб (р.а.) Куфага келганларида бир неча киши зиёратга келишди. Улар Абдуллоҳ ибн Масъуд хулқларининг гўзаллиги, таълимдаги мулойимликлари, жамоат билан ўтиришда

сухбатларининг ширинлиги ва қаттиқ тақволари ҳақида жуда яхши сўзларни айтишди. Ҳазрат Али улардан: "Самимий айтяпсизларми?" — деб сўрадилар. Уларнинг жавобларидан сўнг: "Ё Аллоҳ, гувоҳ бўлгинки, Абдуллоҳ ҳақида мен ҳам шу гапларни айтаман", — дедилар. Абдуллоҳ ибн Масъуд ана шундай фазл ва илм соҳиби эдилар.

в) Али ибн Абу Толиб (р.а.)нинг таржимаи ҳоли.

Ҳазрат Алининг тўлиқ исмлари Абул Ҳасан Али ибн Абу Толиб ибн Абдулмуттолиб Ал-Кураший Ал-Ҳошимий бўлиб, Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг амакиваччалари ва куёвларидирлар. Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг кенжа қизлари Фотимага уйланганлар, Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг зурриётлари Али ва Фотимадан тарқалган. Алининг оналари Фотима бинти Асад ибн Ҳошимдир. Ҳазрат Али Ҳошимийлардан туғилган биринчи ўғилдирлар, Пайғамбаримиз (с.а.в.) вафотларидан кейинги тўртинчи рошид халифадирлар. Жуда ёш бўлишларига қарамай, Исломни биринчилардан бўлиб қабул қилганлар ва Пайғамбар рисолатини тасдиқ этганлар. Мадинага ҳижрат қилганлар. Қуръони Каримнинг ушбу

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاةِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ (۲۰۷)

Одамлар орасида Аллоҳ ризолиги йўлида ўз жонини берадиган зотлар ҳам бор, — (Бақара, 207) деган ояти каримаси Ҳазрат Али ҳақларида нозил бўлган. Табук ғазотидан бошқа ҳамма ғазотларда Пайғамбаримиз(с.а.в.) билан бирга бўлганлар. Табук ғазоти вақтида эса Пайғамбарнинг ўзлари Ҳазрат Алини Мадинага халифа қилиб қолдирган эдилар. Ҳазрати Алининг бошларидан жуда кўп синовлар ўтган. Кўплаб ғазотларда Пайғамбарнинг ўзлари Алининг қўлларига байроқ тутқазганлар. Хайбар ғазоти куни Пайғамбаримиз (с.а.в.): "Мен бугун байроқни Аллоҳ ва Расулини севадиган ва Аллоҳ ва Расули ҳам уни севадиган кишига бераман, Аллоҳ унинг қўли билан Хайбар қўрғонини фатҳ қилади", — деб башорат қилдилар ва байроқни Ҳазрат Алига тутқаздилар. Мадинада муҳожирилар билан анрорлар ўртасини биродарлик билан тутинтирганларида ўзлари Ҳазрат Али билан биродар тутиндилар ва: "Сиз менинг дунёда ҳам охиратда ҳам биродаримсиз", — деб лутф қилдилар. У Зот жаннат башорати берилган ўн кишининг бири эдилар. Ҳазрат Али (р.а.) ҳижрий сананинг қирқинчи йили Рамазон ойида олтимиш уч ёшларида хорижийлардан бири бўлган Абдуррахмон ибн Мулжим қўлида шаҳид бўлдилар.

Ҳазрат Али (р.а.) илмда денгиз мисол эдилар. Чунки, ёшлиқдан Пайғамбарнинг қўлларида тарбия олган, ҳар бир ваҳий, ҳар бир ҳадисга гувоҳ бўлган, бунинг устига Пайғамбар (с.а.в.) Яманга юбораётган вақтларида Унинг ҳақида:

"Ё Аллоҳ, Алининг тилини бурро, қалбини ҳидоятга бургин!" — деган дуоларига мушарраф бўлган эдилар. Алининг зеҳн-фаросатлари, қозилиқдаги сезгирликлари араблар ўртасида, ҳатто "Бу ҳукми ечадиган Али қаерда?" — деган зарбул масалга айланган эди. Ибн Аббос (р.а.) айтадилар: "Бизга Али ечган бирор масала тушиб қолса, унга ҳеч қачон бошқасини тенг қилмас эдик".

Ибн Аббос (р.а.) яна бир сўзларида: "Мен Қуръон тафсирида бошқа одамдан бирор нарса олган бўлсам, фақат Алидан олганман", — деб эътироф қилганлар.

Ҳазрат Али (р.а.) Қуръони Каримнинг тафсирини билишда ҳам беназир эдилар. Ҳар бир оятнинг қаерда, қачон ва нима учун тушганини бошқалардан яхшироқ билардилар. Абу Наъим ривоят қилган ҳадисда Ҳазрат Али шундай дедилар: "Аллоҳга қасамки, қайси оят бўлмасин, нима ҳақда, қаерда нозил бўлганини мен биламан. Раббим менга фикрловчи қалбни ва кўп сўровчи тилни бериб қўйган".

Абут Туфайл айтади: "Мен Ҳазрат Алининг хутбаларини эшитдим. У Зот одамларга шундай деб муурожаат қилдилар:

"Мендан сўранглار, Аллоҳга қасамки, нима ҳақда сўрасанглар, мен ҳаммасига жавоб бераман. Мендан Аллоҳнинг каломи ҳақида сўранглар. Аллоҳга қасамки, мен ҳар бир оятнинг кечаси нозил бўлганми, кундузими, ерда нозил бўлганми, тоғдами, яхшироқ биламан".

Ибн Масъуд (р.а.) айтадилар: "Қуръони Карим етти ҳарфда(етти маънода) нозил бўлган. Ҳар бир ҳарфнинг ботин(ички) ва зоҳир (ташқи) маънолари бор. Али ибн Абу Толиб зоҳирни ҳам, ботинни ҳам яхши билади".

Афсуски, ҳазрати Али (р.а.)нинг тафсир ва ҳадис соҳасидаги илмлари жуда юксак, беназир ва жуда мўл-кўл бўлишига қарамай, у зотнинг мадҳларини ҳаддан ошириш мақсадида шиа мазҳабидаги олимлар томонидан ёлғон гаплар, айниқса, тафсир бобида ҳам Али айтмаган гапларни айтди деб тўқилган

мавзуётлар шундай кўпайиб кетганки, рост билан ёлғонни такқослаб кўрилса, ёлғон кўплик ва кучлилик қилади. Бунинг натижасида муфассир олимлар ҳузурида Али (р.а.)дан ривоят қилинган тафсирларга эътимод сусайган. Фақат "Аҳли байт" орқали ёки Абдуллоҳ ибн Масъуднинг шогирдлари — Убайда Ас-Салмоний ва Шурайх орқали қилинган ривоятларгина Алининг тафсири сифатида қабул қилинади. Али ибн Абу Толиб (р.а.) дан уч йўл билан ривоят келган:

1. Ҳишом — Муҳаммад ибн Сирин — Убайда Ас-Салмоний — Али (р.а.).
2. Ибн Абул Ҳусайн — Абут Туфайл — Али (р.а.).
3. Аз-Зухрий — Зайнул-обидин — Ал-Ҳусайн — Али (р.а.).

Бу уч йўлдан аввалги икkitаси олимлар тан олган машҳур саҳиҳ ривоят йўлидир. Учинчиси ҳам бениҳоя саҳиҳ йўл, аммо машҳур эмас. Чунки, кўплаб каззоб ривоятчилар Зайнул-обидин номларига нисбат бериб, мавзуй ривоятларни кўпайтирганлар, натижада у Зотнинг номлари аралашган ривоятлар ҳам эътибордан қолган.

г) Убай ибн Каъб (р.а.)нинг таржиман ҳоллари.

Убай ибн Каъбнинг тўлиқ исмлари Абул Мунзир ёки Абут Туфайл Убай ибн Каъб ибн Қайс ибн Убайд ибн Зайд ибн Муовия ибн Амр ибн Молик ибн Нажжор Ал-Ансорий Ал-Ҳазражийдир. Убай ибн Каъб Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳузурларида ваҳий ёзувчи котиблардан бири бўлганлари учун, Аллоҳнинг каломини энг яхши билувчилардан саналадилар. Пайғамбаримиз (с.а.в.) га биринчи бўлиб мактуб ёзиб, унда Пайғамбаримиз (с.а.в.)ни Мадинага таклиф этганлар. Ҳазрат Умар(р.а.) Убай ибн Каъб ҳақларида: "Убай мусулмонларнинг саййидидир", — деган мактов сўзни айтганлар. Убай ибн Каъбнинг вафотлари ҳақида уламолар турли фикр билдирганлар. Энг тўғрироғи, у киши Ҳазрат Умар(р.а.)нинг халифалик давларида вафот этганлар.

Убай ибн Каъб (р.а.) қориларнинг саййиди эдилар. Бу ҳақда Пайғамбаримиз (с.а.в.): "Убай ибн Каъб қориларнинг энг зўридир", — деганлар.

Убай ибн Каъб (р.а.) кироатларининг гўзаллиги ва беҳатолиги шундан ҳам маълумки, Пайғамбар (с.а.в.) ҳам у кишидан кироат ўтказганлар. Анас ибн Молик (р.а.) ривоят қиладилар: "Пайғамбаримиз (с.а.в.) Убай ибн Каъбга дедилар: "Аллоҳ Таъоло сенга "Лам Якун" сурасини ўқиб беришимни менга буюрди". Убай таажжубланиб: "Аллоҳ сизга менинг номимни айтдими?" — деб сўрадилар. Пайғамбаримиз (с.а.в.) — Ҳа! — деганларида, Убай йиғлади". (Имом Ат-Термизий ривояти)

Убай ибн Каъб Қуръони Каримни энг яхши билувчи саҳобалардан эдилар. Ўзлари яҳудийларнинг олимларидан бири эдилар. Қадимий китоблар ахборларини яхши билар эдилар. Бунинг устига ваҳий ёзувчи котиб бўлганлари сабабли, сура ва оятларнинг сабаби нузуллари, муқаддам ва муаххарлиги, носих ва мансухлиги, сура ва оятларнинг жойлашиши сингари муҳим маълумотларни ҳеч ким Убай ибн Каъбчалик билиши мумкин эмас эди. Шунга қарамай бошқа муфассир саҳобалар сингари Убай ибн Каъб номларидан ҳам бузғунчилар жуда кўплаб ривоятларни тўқиб, рост билан ёлғонни аралаштириб юборишган. Олимлар Убай ибн Каъбдан ривоят қилинган йўлларни тадқиқ қилишиб, у кишидан икки йўлни тўғри деб топишган:

1. Абу Жаъфар Ар-Розий — Ар-Рабиъ ибн Анас — Абул Олиях — Убай ибн Каъб.

2. Вакиъ — Суфён — Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Уқайл — Туфайл ибн Убай ибн Каъб — Убай ибн Каъб.

Ушбу икки йўл билан Ҳоким "Мустадрок" китобида, Имом Аҳмад "Муснад"ида, Имом Термизий "Сунан"ида Убай ибн Каъбдан тафсирлар ривоят қилганлар.

Таянч иборалар: Муҳаммад ибн Ҳанафия: "Бугун бу умматнинг донишманди вафот этди", — деди, "Ибн Аббос Қуръони Каримнинг қандай ажойиб таржимони!", Бадр жанги, Умар(р.а.): "Бу бола ёш бўлса ҳам барчангиздан олимроқдир", — дедилар, "Васила — эҳтиёж дегани", Ибн Аббоснинг Қуръонни қанча билсалар, халқ тилини, халқ меросини ҳам шунча яхши билганликлари, "Пайғамбаримиз (с.а.в.) дедилар: "Агар мўминларнинг машваратисиз бирор кишини амир қилмоқчи бўлсам, албатта, Ибн Умми Абд (Ибн Масъуд)ни амир қилган бўлардим", Пайғамбаримиз (с.а.в.) айтар эдиларки: "Қуръони Карим қандай нозил этилган бўлса, нами кетмаган ҳолда ўшандай оҳанг билан ўқишни ким ёқтирса, Ибн Умми Абд кироати билан ўқисин", Табук ғазоти, "Мен бугун байроқни Аллоҳ ва Расулини севадиган ва Аллоҳ ва Расули ҳам уни севадиган кишига бераман, Аллоҳ унинг қўли билан

Хайбар қўрғонини фатҳ қилади", муҳожирлар билан ансорлар, "Сиз менинг дунёда ҳам, охиратда ҳам биродаримсиз", "Бу ҳукми ечадиган Али қаерда?", "Раббим менга фикрловчи қалбни ва кўп сўровчи тилни бериб қўйган", "Қуръони Карим етти ҳарфда (етти маънода) нозил бўлган, Ҳар бир ҳарфнинг ботин (ички) ва зоҳир (ташқи) маънолари бор, Али ибн Абу Толиб зоҳирни ҳам, ботинни ҳам яхши билади", "Аҳли байт", Пайғамбаримиз (с.а.в.): "Убай ибн Каъб қориларнинг энг зўридир", — деганлар

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. Саҳобалардан чиққан муфассирлардан кимларни биласиз?
2. Абдуллоҳ ибн Аббос (р.а.) ҳақларида Пайғамбаримиз (с.а.в.) қандай дуо қилганлар?
3. Пайғамбаримиз (с.а.в.) "Ибн умми Абд" деб номлаган муфассир саҳоба ким?
4. Нима сабабдан дин илмида денгиз мисол бўлган Али ибн Абу Толиб (р.а.) номларидан қилинган ривоятлар эътиборга олинмайди?
5. Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ҳузурларида Убай ибн Каъб (р.а.) қандай мақомга эга эдилар?

Тавсия этилган ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Т. 2001.
2. Закои Кўнрапа. Алвидо, дунё! Ассалом, охират! Тошкент. 1996. 192 бет.
3. Закои Кўнрапа. Пайғамбаримиз ва Ашараи мубашшара. Тошкент. 1995.
4. Шайх Исмоил Махдум. Тошкентдаги Усмон Мусхафнинг тарихи. Т. "Мовароуннахр". 1995.
5. Соғуний Алихонтўра. Тарихи Муҳаммадий. Тошкент. Мовароуннахр. 1997. 640 бет.
6. Термизий. Сунани Термизий. 1-ж. Тошкент. Адолат. 1999. 688 бет.
7. Муҳаммад Тоҳир Ибн Ашур. Ат-таҳрир ват-танвир. Тунис. 1-ж.
8. Имом Ас-Суютий. Ал-Итқон фий улумил Қуръон.

12-МАВЗУ. САҲОБАЛАР ТАФСИРИНИНГ ҚИЙМАТИ

Дарс режаси:

1. Саҳобаи киромларнинг тафсирлари ҳақида дин уламоларининг фикрлари:
 - а) Муснад, саҳиҳ, мавқуф, марфуъ ҳадислар. Имом Ас-Суютийнинг «АтТадриб» китоби. Марфуъ ҳукмининг саҳобийлар тафсирига берилиш қоидалари. Мавқуф ҳукмининг берилиши;
 - б) Тафсир ва ижтиҳод. Пайғамбардан нақл қилинганида санадининг текширилиши. Саҳобийдан нақл қилинганида тафсирнинг текширилиши;
 - в) Аз-Заркашийнинг «Бурҳон» китоби. Ҳофиз ибн Касирнинг тафсирлари.
2. Саҳобалар тафсирининг аломатлари:
 - а) Саҳобалар тафсирларининг бошқа тафсирлардан фарқлари. Қуръони Карим маъноларидаги махфийлик;
 - б) Саҳобалар тафсирида ихтилоф. Тафсирда сўзлар луғавий маъносининг қисқа сўзлар билан тушунтирилиши;
 - в) Қуръони Карим оятларида фикҳ масалалари;
 - г) Саҳобалар тафсирлари ва уларнинг ёзилиши. Саҳобалар давридаги тафсир кўриниши. Ибн Аббоснинг тафсири борасида Ферузободийнинг қилган ишлари.

1. Саҳобаи киромлардан ривоят қилинган тафсирларнинг муфассирлар томонидан қабул қилиниш даражасида уламоларнинг фикрлари турличадир. Ал-Ҳоким "Мустадрак" номли китобида: "Ваҳийга шохид бўлган саҳобийнинг тафсирига марфуъ ҳукми берилади. Гўёки у саҳобий бевосита Пайғамбаримиз (с.а.в.) дан ривоят қилгандек", — дейди. Кейин мазкур китобда Икки Шайх (Имом Бухорий ва Имом Муслим)нинг фикрини ҳам келтиради: "Толиби ҳадис шуни билсинки, ваҳий ва оятнинг тушишига шохид бўлган саҳобийнинг тафсири муснад ҳадисдир". (Тадрибур-ровий, 64-б)

Аммо Ибн Салоҳ, Имом Ан-Нававий ва бошқа олимларнинг қайд этишларича, бундай ҳукм оятларнинг сабаби нузулига, раъй билан тафсир қилиш мумкин бўлмаган оятларга жоиздир. Ибн Салоҳ ўзининг "Муқаддима" китоби 24-саҳифасида шундай ёзади:

а) "Саҳобанинг тафсири муснад ҳадисдир, деган гап, саҳоба хабар берган оятларнинг нозил бўлиш сабаблари ҳақидаги ҳадис ёки раъй билан тафсир қилиш мумкин бўлмаган ва Пайғамбар (с.а.в.)дан бошқадан ўрганиш мумкин бўлмаган тафсир ҳақидадир. Жобир ибн Абдуллоҳнинг

نَسَاؤُكُمْ حَرَّتْ لَكُمْ

"Нисаукум харсун лакум" – "Хотинларингиз зироатгоҳингиздир" – (Бақара, 223) оятининг сабаби нузулида қилган тафсири бунга мисол бўлади (Бу оятнинг изоҳини А.Мансур таржимасидан билиш мумкин: "И з о ҳ . Бу сўзлар билан Қуръон эр-хотиннинг яқинлашуvidан биринчи муддао — фарзанд талаб қилиш эканига ишора қилмоқда"). Аммо саҳобаларнинг бошқа тафсирлари, агар Пайғамбар (с.а.в.) дан ўрганилганига бирор ишора бўлмаса, бу тафсирларни мафкуф (Ровийларнинг санади Пайғамбар (с.а.в.)га етмай узилиб қолишига мавкуф дейилади)лардан саналади". Ибн Салоҳнинг бу таърифини Ҳоким "Маърифату улуmul ҳадис" китобида қувватлайди, яъни "Мустадрак"да мутлак қўйилган нарса "Маърифату улуmul ҳадис"да муқайяд қилинади.

Имом Ас-Суютий "Ат-тадриб" китобида Ал-Ҳокимнинг мутлақини: "Ал-Ҳоким "Мустадрак"да кўпроқ саҳиҳ ҳадисларни жам қилишга ҳарислик қилган. Шунинг учун у ерда марфуъ ҳадиснинг шартларидан ҳисобланмаган нарсаларни ҳам келтирган", — деб сабаб кўрсатади. Аммо Абу Ҳурайра (р.а.)дан ривоят қилинган ҳадисни мавкуф деганлиги учун Ал-Ҳокимга эътироз билдиради ва: "Ҳақиқатда бундай эмас, чунки Абу Ҳурайра ривоят қилган ҳадис охиратнинг зикрига алоқадор бўлиб, уни раъй билан тушунтириш мумкин эмас. Демак, бу ҳадис марфуъ ҳадисдир", (Санади Пайғамбарга етказилган ҳадис марфуъ дейилади) — дейди.

Юқорида айтилган турли фикрлардан шундай хулосага келиш мумкин:

Биринчи, саҳобанинг тафсири агар асбоби нузулга алоқадор бўлиб, уни раъй билан тушунтириш мумкин бўлмаса, унга марфуъ ҳукми берилади. Агар раъй билан тушунтириш мумкин бўлса ва Пайғамбар (с.а.в.)га санад етмаса, ундай оятлар тафсирига мавкуф ҳукми берилади.

Иккинчи, марфуъ ҳукми берилган тафсирни рад этиш умуман мумкин эмас, балют муфассир уни олади ва ундан бошқасига ўтмайди.

б) Мавкуф ҳукми берилган тафсир ҳақида уламоларнинг турли қарашлари мавжуд:

Баъзи олимлар айтади: "Саҳобада мавкуф бўлган тафсирни олиш вожиб эмас, чунки, саҳоба санадни Пайғамбаримиз (с.а.в.)га етказмадимиз, демак тафсир ўзининг ижтиҳоди экан. Мужтаҳид эса ижтиҳодда тўғри топиши ҳам мумкин, хато қилиши ҳам мумкин. Саҳобалар ҳам ижтиҳод масаласида бошқа мужтаҳидлар кабидирлар.

Баъзилар эса: "Саҳобада мавкуф бўлган тафсирни олиш вожибдир. Чунки, саҳобанинг Пайғамбардан эшитганлик эҳтимоли мавжуд. Агар саҳоба ўз раъйи билан тафсир қилган бўлса ҳам, унинг раъйи саҳоба бўлмаган киши раъйидан афзалроқдир. Саҳоба Аллоҳнинг каломини бошқа одамлардан яхшироқ билади. Чунки, у Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг суҳбатларини топган, Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг хулқлари билан безанган, ўша замон тил шевасини яхши билган, ўша замонга хос бўлган ҳолатларни яхши тушунган, соғлом фикрли, камоли илм соҳиби бўлган кишидир. Хусусан, саҳобийларнинг тўрт халифа, Абдуллоҳ ибн Аббос ва Абдуллоҳ ибн Масъуд сингари уламолари, улуғларининг ижтиҳод билан қилган тафсирларини олмаслик мумкин эмасдир.

в) Аз-Заркаший "Бурҳон" китобида шундай фикр айтади: "Билингки, Қуръон икки қисмдир: тафсири нақл билан келган қисм, тафсирсиз қисм. Аввалгиси ё Пайғамбардан нақл қилинган, ё саҳобадан нақл қилинган, ёки тобиъийларнинг аввалидан нақл қилинган бўлади. Пайғамбардан нақл қилинганида санад текширилади. Саҳобадан нақл қилинганида тафсир текширилади. Саҳоба агар оятни луғат нуқтаи назаридан тафсир қилган бўлса, у аҳли луғат, шунинг учун унинг тафсирига шубҳасиз эътимод қилинади. Саҳоба агар сабаби нузул ёки қарина нуқтаи назаридан тафсир қилган бўлса, унга ҳам эътимод қилиш вожиб...". (Ал-Итқон, 2-ж, 183-б)

Ҳофиз Ибн Касир ўз тафсирининг муқаддимасида: "Агар бирор оятнинг тафсирини Қуръондан ёки Суннатдан топмасак, саҳобаларнинг тафсирига мурожаат қиламиз, чунки, улар оят нозил бўлган вақтдаги махсус аҳволлар ва қариналарга шохид бўлган кишилардир. Уларнинг фаросатлари ўткир, илмлари соғлом, амаллари солиҳ кишилардир. Хусусан, улар орасида тўрт имом, рошид халифалар, ҳидоят топган имомлар, Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.) сингари уламолари, улуғлари бор", — деган. (Ал-Итқон, 1-ж. 3-б)

Ҳофиз Ибн Касир баён этган энг охирги фикр ҳақиқатга яқинроқ ва инсон қалбига мақбулроқ фикрдир.

2. Саҳобалар тафсирининг аломатлари.

Саҳобалар тафсирини бошқа тафсирлардан ажратишнинг бир неча аломатлари бор:

а) Қуръоннинг ҳаммаси эмас, маъносида бироз махфийлик бўлган баъзи оятларгина тафсир қилинган бўлади. Қуръон маъноларидаги махфийлик одамлар Пайғамбаримиз (с.а.в.) ва саҳобаларнинг замонларидан узоқлашган сари кучайиб боради. Махфийлик кучайган сари тафсир қилиш ҳажми ҳам кўпайиб боради ва Қуръонни тўла тафсир қилишгача етади.

б) Саҳобалар тафсирида ихтилоф жуда кам бўлади. Саҳобалар ижмолий тафсир билан кифояланадилар, оятлар маъноларини муфассал баён қилиб ўтирмайдилар. Масалан: "Ва фокиҳатан ва аббан" (Абаса, 31. Фокиҳа—мева, аббан—майса) оятининг тафсирини "Аллоҳ Таъоло бандаларга берадиган неъматларининг кўплигини айтмоқчи" дейиш билан кифояланадилар.

Баъзи сўзларнинг луғавий маъносини қисқа сўзлар билан тушунтирадилар. Масалан: "ғойра мутажонифин ли-исмин", яъни "ғойра мутаарризин ли-маъсиятин". (Моида, 3. Гуноҳга рўбарў бўлмаган ҳолда.)

в) Қуръон оятларидан фикҳ масалалари бўйича нодир ҳукмлар чиқарганлар, лекин бу ҳукмлар бирор мазҳабга боғланмаган, чунки, мазҳаблар саҳобаларнинг давридан анча кейин пайдо бўлган.

г) Саҳобалар даврида бирор тафсир девонга жамланмаган, балки девон иккинчи асрдан бошлаб тузилган. Баъзи саҳобийлар ўз тафсирларини мусхафларига ёзиб қўйганликлари келтирилади, лекин уларни баъзи мутааххир олимлар: "Аллоҳ нозил қилган оятларнинг турли кўринишлари",— деб талқин этганлар.

Бу даврдаги тафсир ҳадис кўринишида эди, балки ҳадиснинг бир бўлаги эди, мукаммал тафсир шаклини олмаган эди. Бу тафсирлар турли оятларнинг тарқоқ ривоятлари эди. Аммо девон шакли берилган Ибн Аббос тафсирлари Ибн Аббос (р.а.) томонларидан эмас, Ферузободий томонидан жамланган ва Ибн Аббосга нисбат берилган. Ундаги ривоятлар эса "Муҳаммад ибн Марвон Ас-Садий — АлКалбий — Абу Солиҳ — Ибн Аббос (р.а.) силсиласи бўйича келтирилган бўлиб, бу силсила мавзуъ (ёлғон) силсиладир.

Таянч иборалар: Оятнинг тушишига шохид бўлган саҳобийнинг тафсири, марфуъ ҳукми, муснад ҳадис, саҳобалар ҳам ижтиҳод масаласида бошқа мужтаҳидлар кабидирлар, қариналарга шохид бўлган киши, "ғойра мутажонифин ли-исмин", яъни "ғойра мутаарризин ли-маъсиятин", "Аллоҳ нозил қилган оятларнинг турли кўринишлари", Бу даврдаги тафсир ҳадис кўринишида эди.

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. Саҳобаи киромларнинг тафсирлари ҳақида дин уламолари қандай фикр билдирадилар?
2. Ривоятларга берилган "мавқуф", "марфуъ", "муснад" ва "сахих" сифатларнинг ўзаро фарқлари нимада?
3. Аз-Заркаший "Ал-Бурҳон" китобида тафсир ҳақида қандай фикр билдирган?
4. Саҳобалар тафсирининг қандай аломатлари бор?
5. Ибн Аббоснинг тафсири борасида Ферузободий қандай ишлар қилган

Тавсия этилган ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Т. 2001.
2. Доктор Маҳмуд Ат-Таҳҳон. Тайсиру Мусталаҳил ҳадис. Риёз. 1996. 9-нашр.
3. Закои Кўнрапа. Пайғамбаримиз ва Ашараи мубашшара. Тошкент. 1995.
4. Тафсиру ибн Касир. Байрут. 1969. 1-ж.
5. Соғуний Алихонтўра. Тарихи Муҳаммадий. Тошкент. «Мовароуннаҳр», 1997. 640 бет.
6. Термизий. Сунани Термизий. 1-ж. Тошкент: «Адолат», 1999. 688 бет.
7. Муҳаммад Тоҳир Ибн Ашур. Ат-таҳрир ват-танвир. Тунис. 1-ж.
8. Имом Ас-Суютий. Ал-Итқон фий улумил Қуръон.

13-МАВЗУ. ТОБИЪИЙЛАР ЗАМОНИДА ҚУРЪОНИ КАРИМ ТАФСИРИ

Дарс режаси:

1. Тобиъийлар замонида Қуръони Карим тафсири.
2. Тобиъийлар даврида тафсир мактаблари:
 - а) Макка тафсир мактаби;
 - б) Мадина тафсир мактаби;
 - в) Ироқ тафсир мактаби.

1. Саҳобаи киромларга шогирд бўлиб, улардан кўплаб илмий маълумотларни олган тобиъийларнинг даврида тафсирнинг иккинчи босқичи бошланди. Саҳобалар орасидан улуғ

муфассирлар чиқиб, Қуръон маъноларини бошқалардан яхшироқ тушунишлари билан шуҳрат топганларидек, тобиъийлар орасидан ҳам Қуръонни яхши билишда машҳур бўлган олимлар етишиб чиқдилар. Бу олимларнинг Қуръон маъноларини тушунишда эътимод қилган манбалари, аввало, Қуръоннинг ўзи, иккинчи, Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан саҳобалар ривоят қилган ҳадис, учинчи, саҳобаларнинг ўзларидан келтирилган тафсир, тўртинчи, саҳобалар томонидан аҳли китоблардан олинган ривоятлар, бешинчи, ўзларининг ижтиҳодлари эди. Шунинг учун, тафсир китобларига назар солинса, тобиъийларнинг раъй ва ижтиҳодлари билан айtilган, Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ҳам, саҳобийлардан ҳам ривоят қилинмаган тафсирлар жуда кўп учрайди. Бироқ муфассирлар долзарб вазиятдан келиб чиқиб, омманинг манфаати йўлида ижтиҳод ва раъй билан тафсир қилишга мажбур бўлганлар (Аллоҳ уларни ўз раҳматига олган бўлсин).

2. Тобиъийлар даврида тафсир мактаблари. Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ҳаётлик давлари ва хулафои рошидинларнинг замонларида турли мамлакатлар фатҳ қилинди. Саҳобаи киромлар волийлар, амирлар, вазирлар, қозийлар ва муаллимлар сифатида дунёнинг турли бурчакларига йўл олдилар. Уларнинг барчалари ҳам ўзлари билан ҳадис, тафсир ва бошқа илмларни элтдилар. Уларнинг атрофларига тобиъийлар йиғилишиб, илм ўрганишиб, кейин ўзларидан кейингиларга етказдилар. Натижада, турли шаҳарларда илмий мактаблар юзага келди. Бу мактабларнинг устозлари саҳобаи киромлар, шогирдлари эса тобиъийлар эдилар. Илмий мактабларнинг баъзилари тафсир билан шуҳрат топди. Шундай қилиб, Макка тафсир мактаби, Мадина тафсир мактаби ва Ироқ тафсир мактаби вужудга келди. Ушбу уч тафсир мактаби бошқа шаҳарлардаги тафсир мактабларининг энг каттаси ва машҳури эди.

Ибн Таймийя айтади: "Тафсир соҳасида одамларнинг энг билимдонлари Макка аҳли эди, чунки, улар Ибн Аббоснинг Мужоҳид, Ато ибн Абу Рабоҳ, Икрима — Ибн Аббоснинг мавлоси, Товус, Абуш Шаъсо, Саид ибн Жубайр сингари асҳобларидан иборат эдилар.

Ироқда Ибн Масъуднинг асҳобларидан иборат аҳли Куфа ҳам маккаликлардан қолишмас эдилар.

Мадинада тафсир уламоларидан Зайд ибн Аслам мактаби бўлиб, у олимдан Имом Молик, Абдуллоҳ ибн Ваҳб сингари муфассирлар таълим олганлар". (Муқаддимату Ибн Таймийя фий усул ат-тафсир, 15-б)

а) Макка тафсир мактаби Абдуллоҳ ибн Аббос (р.а.) ҳузурларида ташкил бўлди. Ибн Аббос (р.а.) тобиъий шогирдларига Аллоҳнинг Китобини тафсир қилиб, баъзи оятлардаги мушкул мафҳумни равшанлаштириб берардилар. Шогирдлар Ибн Аббос (р.а.)дан ўрганган тафсирларни бошқаларга тушунтириб берардилар. Ибн Аббос (р.а.)нинг маккалик шогирдлари орасида Саид ибн Жубайр, Мужоҳид, Икрима — Ибн Аббоснинг мавлоси, Товус ибн Кайсон Ал-Яманий ва Ато ибн Абу Рабоҳ энг машҳурлари эдилар. . . .

Саид ибн Жубайрнинг таржимаи ҳоли

Унинг тўлиқ исми Абу Муҳаммад ёки Абу Абдуллоҳ Саид ибн Жубайр ибн Ҳишом Ал-Асадий Ал-Волибийдир. Миллати ҳабаш, ранги қоп-қора, хислатлари оппоқ эди. Саҳобий имомларнинг кўпидан тафсир эшитган, Ибн Аббосдан, Ибн Масъуддан ривоятлар қилар эди. Ўзи тафсир, ҳадис, фикҳ илмларида тобиъийларнинг муқаддамларидан бўлиб, қироатни Ибн Аббосдан юзма-юз олган, тафсирини ҳам Ибн Аббосдан эшитган ва ривоятларининг кўпи шу Зотдан эди. Саид ибн Жубайр саҳобалардан ҳамма қироатни ўрганган эди.

Исмоил ибн Абдулмалик айтади: "Саид ибн Жубайр Рамазонда бизга имом бўлиб, бир кеча Абдуллоҳ ибн Масъуд қироати билан, яна бир кеча Зайд ибн Собит қироати билан, учинчи кечада эса бошқа бир саҳобийнинг қироати билан намоз ўқиб берар эди". (Вафаътул-аъён, 1-ж. 364-б.)

Ибн Жубайрнинг ҳамма қироатларни билиши унга Қуръон тафсирини осон фаҳмлашига ёрдам берган. Аммо Ибн Жубайр раъй ва ижтиҳод билан тафсир қилишдан жуда тақво қилган. Ибн Халлиқоннинг ривоят қилишича: "Бир одам Саид ибн Жубайрдан Қуръон тафсирини ёзиб беришини илтимос қилган. Ибн Жубайр ғазабланиб: "Сен айтганни қилганимдан кўра, бир томоним узилиб тушгани афзалроқдир",— деб жавоб берган". (Вафаътул-аъён, 1-ж. 364-б.)

Саид ибн Жубайр тобиъий асҳобларининг ҳамма илмини ўзида жамлаган эди. Бу ҳақда Ҳасийф шундай дейди: "Тобиъийларнинг орасида талоқни Саид ибн Мусайяб, ҳажни Ато, ҳалол ва ҳаромни

Товус, тафсири Ибн Жабр энг яхши билади. Бу илмларнинг ҳаммасини жамлаган киши эса Саид ибн Жубайрдир". (Вафаётул-аъён, 1-ж. 365-б)

Ибн Аббос (р.а.) шогирдлари Ибн Жубайрнинг илмига ишонганлари учун, аҳпи Куфадан бирортаси масала сўрашга келса, унга: "Ахир ораларингизда Ибн Умми Аддахмо (Саид ибн Жубайр) борку!"— деб танбеҳ берар эканлар. Ана шундай муфассир, муҳаддис ва фақиҳ олим қирқ тўққиз ёшида ҳижрий сананинг тўқсон бешинчи йилида Ҳажжоз золим томонидан ўлдирилди. (Таҳзибут-таҳзиб, 4-ж. 13—14—бетлар) Аллоҳ Таъоло у кишидан рози бўлсин!

Мужоҳид ибн Жабрнинг таржимаи ҳоли

Унинг тўлиқ исми Абул Ҳажжоз Мужоҳид ибн Жабр Ал-Маккий Ал-Мукриъ Ал-Муфассир Ал-Махзумий мавло Ас-Соиб ибн Абис Соиб бўлиб, ҳижрий сананинг йигирма биринчи йилида, Ҳазрат Умар ибн Хаттобнинг халифалик давларида дунёга келди. У Маккада бир юз тўртинчи йилда саксон уч ёшида сажда қилиб турган ҳолида вафот этди. Мужоҳид Ибн Аббоснинг шогирдлари орасида устозидан энг кам тафсир ривоят қилган олим ҳисобланади, лекин энг ишончлироғидир. (Фажрул-Ислом, 251-б.) Имом Шофеъий ва имом Бухорий Мужоҳиддан жуда кўп тафсир ривоят қилганлар. Имом Бухорийнинг "Жомеъус-саҳиҳ" китобида Мужоҳиддан кўп ривоят қилинганлиги, бу ровийнинг нақадар ишончга молик эканлигини кўрсатади.

Ал-Фазл ибн Маймун Мужоҳиддан: "Мен Қуръонни Ибн Аббосдан ўттиз марта ўтказдим"— деганини эшитган. (Мезон-ул-эътидол. 3-ж. 9-б)

Ибн Ҳаббон айтади: "Мужоҳид фақиҳ, тақволи, обид ва ихлосли эди".

Абу Бакр Ал-Ҳанафий айтади: "Мен Суфён Ас-Саврийдан эшитган эдим: "Агар сенга Мужоҳиддан тафсир келса, бошқасининг зарурати йўқ". (Тафсири Ибн Жарир, 1-ж. 30-б.)

Имом Аз-Заҳабий "Мезон" да айтишича: "Ҳамма уламолар Мужоҳиднинг имомлигига ва унинг ривояти ҳужжат бўлишига иттифоқ қилганлар".

Лекин Мужоҳиднинг илм даражаси шунчалик юқори бўлишига қарамай, баъзи олимлар унинг тафсирини тан олмаганлар. Имом Аз-Заҳабий "Мезон"да келтиришича, Абу Бакр ибн Иёш Ал-Аъмашдан: "Нима учун муфассирлар Мужоҳиднинг тафсиридан қочадилар?"— деб сўради. Ал-Аъмаш унга: "Мужоҳид аҳли китоблардан ҳам сўраганлиги учун", — деб жавоб берди.

Шунга қарамасдан Мужоҳиднинг ишончли ва адолатли эканлигига ҳеч ким таъна етказмаган. У аҳли китоблардан маълумот сўраган бўлса ҳам, зарурини олган, нозарурини тарк этган. Чунки, у умматнинг фаҳри ва илмнинг денгизи бўлган Ибн Аббос (р.а.) нинг шогирдидир. Ибн Аббос (р.а.) эса аҳли китобларнинг хабарларини синчковлик билан текширадиган, мункарини қаттиқ рад этадиган, Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг аҳли китоблар ҳақида айтган сўзларини тасдиқ этадиган зотдирлар.

Мужоҳид ибн Жабр Қуръон оятларининг маъноларини тушунишда ақлга жуда катта эрк бериб юборган эди. Бунинг оқибатида мўътазила оқими тарафдорларининг эътиборини тортган ва улар Мужоҳиднинг ақлий тафсириларини эътироф қила бошлаган эдилар. Масалан: Мужоҳиднинг тафсирида "Бақара" сурасининг 65-ояти

وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُفُّوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ (٦٥)

"Орангиздан шанба кунда ҳаддан ошган кимсаларни билдингиз. Бас, Биз уларга: "Бадбахт маймунларга айланингиз"— дедик" нинг тафсирида Мужоҳид: "Уларнинг қалблари маймунга айлантирилган, суратлари эмас. Бунинг мисоли, амалсиз олимни китоб ортилган эшакка ўхшатилганидек", — деб тафсир қилади. Бундай тафсирнинг хато эканлиги Ибн Жарир томонидан далиллар билан исботлаб берилган.

Эҳтимолки, Мужоҳиднинг тафсирда шундай йўл тутиши Қуръонни раъй билан тафсир қилишни айб деб ҳисоблайдиган баъзи тақводор муфассирларни унинг тафсирини тарк этишларига сабаб бўлгандир. Аммо Мужоҳиднинг ўғли шоҳидлик беришича, бир одам Мужоҳиддан: "Сен Қуръонни ўз раъйинг билан тафсир қиласанми?"— деб сўраганда, Мужоҳид қаттиқ йиғлаган ва: "Мен Қуръонга тажовуз қиламанми? Ахир мен тафсири Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ўндан ортиқ саҳобийларидан олганман-ку!"— деб эътироз билдирган. Қандай бўлганда ҳам, Мужоҳид тафсир имомидир. У ўзининг ақлига қанчалик эрк берган бўлмасин, олимлик қиймати ва даражасита путур етмаган.

Икриманинг таржимаи ҳоли

Унинг тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Икрима Ал-Барбарий Ал-Маданий, Ибн Аббоснинг мавлоси, асли миллати барбар, Мағриб диёридан. Икрима хожа Ибн Аббос (р.а.) Али ибн Абу Толиб (р.а.), Абу Ҳурайра (р.а.) ва бошқа саҳобийлардан ривоят қилган. Икриманинг ҳақиқа баъзи муфассирлар ва ровийлар таъна етказганлар, унинг ривоятларини ва тафсирларини кизб (ёлғонга)га чиқазганлар. Аммо Имом Бухорий, Имом Муслим, Имом Аҳмаддек муҳаддис ва муфассирлар Икриманинг ривоятини тасдиқ этганлар. Демак, Икриманинг шаънига айтилган барча таъналар ёлғондир. Ибн Муъин айтадики: "Икримага ўхшаб таънага қолган бошқа одам ҳам бормикин, ахир унга Исломи учун тухмат қилинганми?"

Яҳё ибн Айюб Ал-Мисрий айтади: "Ибн Журайж мендан: "Икриманинг ривоятларидан ёздингми?"— деб сўради. Мен: "Йўқ!"— дедим. Ибн Журайж: "Ундай бўлса илмнинг учдан икки қисми зое бўлипти", — деди.

Икрима илмда муқаддам, ривояти ишончли, фаҳми ўткир, бир сўз билан айтганда Ибн Аббоснинг илм вориси эди. Ҳижрий сананинг бир юз тўртинчи йилида вафот этган.

Товус ибн Кайсоннинг таржиман ҳоли

Унинг тўлиқ исми Абу Абдурроҳман Товус ибн Кайсон Ал-Яманий Ал-Ҳумайрий Ал-Жандий мавло Нажир ибн Райсондир. Товус Абдуллоҳ ибн Масъуд, Абдуллоҳ ибн Аббос, Абдуллоҳ ибн Зубайр ва Абдуллоҳ ибн Умардан ривоят қилган. Унинг ўз сўзига қараганда саҳобийларнинг элликтасидан илм ўрганган. Товус эътиқодли олим, Аллоҳнинг каломи маъноларини яхши билувчи, саҳобийларнинг мажлис ва суҳбатларига тўймайдиган ҳарис эди. Саҳобийлардан билмаганини ўрганар, билганини уларга ривоят қилиб берар эди. Аммо аксар суҳбати Ибн Аббос (р.а.) билан бўлар, Ибн Аббос (р.а.)дан бошқалардан ўрганганига қараганда кўпроқ тафсир илмини ўрганар эди. Шунинг учун ҳам Товусни Ибн Аббос (р.а.)нинг шогирдларидан ҳисоблаб, Макка тафсир мактабининг улуғлари қаторида номи тилга олинди. Товус тақвода бемисл бўлгани учун устози Ибн Аббос (р.а.) ҳам шохидлик бериб деганларки: "Мен Товусни жаннат аҳлидан деб ўйлайман".

Товус қирқ марта ҳаж қилган, мустажобуд-даъват киши эди. Аз-Заҳабийнинг айтишича: "Товус Яман аҳлининг улуғи эди, ҳажни кўп қилган эди. Ҳижрий сананинг бир юз олтинчи йилида Маккада вафот этди (Таҳзиб ат-таҳзиб, 5-ж. 8-10-б)

Ато ибн Абу Рабоҳнинг таржиман ҳоли

Унинг тўлиқ исми Абу Муҳаммад Ато ибн Абу Рабоҳ Ал-Маккий Ал-Қураший бўлиб, ҳижрий сананинг йигирма еттинчи йилида туғилган, бир юз ўн тўртинчи йилида вафот этган. Ато Ибн Аббос (р.а.) Ибн Умар (р.а.), Ибн Амр ибн Ос (р.а.) ва бошқа саҳобалардан ривоят қилган. Атонинг фахрланиб айтишича, у икки юз саҳобанинг суҳбатини топан. Ровийлар ичида ишончли, фақиҳ, олим, кўп ҳадис билувчи эди. Макка аҳлининг муфтиси эди.

Ибн Аббос(р.а.) Макка аҳлига: "Менинг олдимга нима учун йиғиласизлар, ахир ичингизда Ато борку!"— деганлар.

Абу Ҳанифа Ато ҳақида шундай деганлар: "Мен учрашган одамлар орасида Атодан афзалроғини кўрмадим ва Жобир Ал-Жаъфийдан каззоброғини кўрмадим".

Абдулазиз ибн Рафиъ айтади: "Атодан бир масала сўралди. У "билмайман" деди. Бу масалага ўз раъйингизни айтинг, дейилганда, Ато: "Мен ер юзида ўз раъйим билан диндорлик даъвосини қилишга Аллоҳдан ҳаё қиламан",— деб жавоб берди.

б) Мадина тафсир мактаби.

Мадинаи Мунавварада жуда кўп саҳобалар истиқомат қилардилар. Улар ўзларининг яқинларига Аллоҳнинг каломи ва Пайғамбар(с.а.в.)нинг суннатларидан таълим берар эдилар. Натижада, машҳур саҳобалардан таълим оладиган тобиъийларнинг сони ҳам кўпайиб борди ва Мадинада алоҳида тафсир мактаби вужудга келди. Бу мактаб асосан Мадина аҳлининг энг улуғларидан ва тафсир илмининг билимдонларидан Убай ибн Каъб (р.а.)га қарашли эди. Убай ибн Каъбнинг шогирдлари беҳисоб эди. Уларнинг орасида тобиъийлардан чиққан уч шогирд тафсир бобида алоҳида эътиборга молик олимлар саналиб, улар — Зайд ибн Аслам, Абул Олия ва Муҳаммад ибн Ал-Қуразийлар эдилар.

Абул Олиянинг таржиман ҳоли

Унинг тўлиқ номи Абул Олия Рафиъ ибн Махрон Ар-Риёхийдир. Абул Олия жоҳилият даврида яшаган, Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг вафотларидан икки йил кейин Исломни қабул қилган. У тобиъийларнинг энг ишончли ва машхур ровийси бўлиб, Али (р.а.), Ибн Масъуд (р.а.), Ибн Аббос (р.а.), Ибн Умар (р.а.), Убай ибн Каъб (р.а.) ва бошқа саҳобалардан ривоят қилган. Абул Олиянинг ишончли ровий эканлигига "Олти саҳиҳ китоб"нинг муаллифлари ҳам иттифоқ қилганлар. Унинг ўзи: "Мен Қуръонни Умар (р.а.)нинг даврларида уч бор ўқиб бердим",— деб эътироф этган. У ҳақда Абу Довуд: "Саҳобалардан кейин қироатда Абул Олиянинг олдига тушадигани йўқ эди",— деб таърифлайди. Абул Олия ҳижрий сананинг тўқсонинчи йилида вафот этди.

Муҳаммад ибн Каъб Ал-Қуразийнинг таржимаи ҳоли

Унинг тўлиқ исми Абу Ҳамза ёки Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Каъб ибн Салим ибн Асад Ал-Қуразий Ал-Маданий бўлиб, Авс қабиласи иттифоқчиларидан эди. У асосан Али (р.а.), Ибн Аббос (р.а.), Ибн Масъуд (р.а.)лардан ривоят қилган. Убай ибн Каъб (р.а.)дан эса восита билан ривоят қилган. Ал-Қуразий ўта тақводор, адолатли, кўп ҳадис билувчи ва таъвилга уста киши эди. Унинг ишончли ровий эканлигига "олти саҳиҳ"нинг муаллифлари ҳам иттифоқ қилишган. Ибн Ҳаббон айтади: "Муҳаммад ибн Каъб Ал-Қуразий Мадина аҳлининг илму фикҳда энг фозили эди. Бир куни масжидда одамларга ваъз қилиб турганда масжиднинг томи қулаб, ўтирган кишилар устига тушди ва жамоат билан бирга етмиш саккиз ёшли Ал-Қуразий ҳам ҳалок бўлди. Бу фалокатнинг содир бўлиши ҳижрий сананинг бир юз ўн саккизинчи йилига тўғри келади.

Зайд ибн Асламнинг таржимаи ҳоли

Унинг тўлиқ исми Абу Усома ёки Абу Абдуллоҳ Зайд ибн Аслам Ал-Адавий Ал-Маданий бўлиб Умар ибн Хаттоб (р.а.)нинг мавлоларидир.

Зайд ибн Аслам ҳақида, унинг Қуръонни раъй билан тафсир қилиши борасида баъзи олимларнинг таънаси бор. Лекин бу таъналар асоссиздир. Зайд ибн Асламдан Мадина аҳлининг кўпчилиги, хусусан унинг ўғли Абдурраҳмон ибн Зайд ва Мадина имоми Молик ибн Анас илм ўрганган. "Унинг вафот этган йили ҳижрий сананинг бир юз ўттиз олтинчи йилидир". (Таҳзиб ат-таҳзиб. 3-ж. 395-397-б)

в) Ироқ тафсир мактаби

Ироқнинг Куфа шаҳрида бир неча саҳобалар истикомат қилиб, одамларга Қуръон ва Ҳадисдан таълим бераётган бўлсаларда, Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.)нинг хузурларига жам бўлиб, илм ўрганувчилар беҳисоб эди. Чунки, Абдуллоҳ ибн Масъуд(р.а.)нинг ҳурмат ва шуҳратлари юқори эди.

Умар ибн Хаттоб (р.а.) Куфага Аммор ибн Ёсирни волий қилиб юборганларида, у киши билан бирга Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.)ни муаллим ва вазир қилиб юборган эдилар. Халифа юборган муаллимдан Куфа аҳли илм ўрганар ва бундан фахрланар эдилар.

Ироқ тафсир мактабининг Макка ва Мадина тафсир мактабларидан ажралиб турадиган жихати шуки, Қуръони Каримни тафсир қилишда Ибн Масъуд (р.а.) Қуръон ва Ҳадисдан ташқари ижтиҳод ва раъй билан ҳам тафсир қилишга, хусусан, уламолар орасида ихтилофли бўлган масалаларни ижтиҳод ёрдамида ҳал қилиб беришга уринган эдилар. Шунинг учун уламолар: "Ибн Масъуд ихтилофли масалаларда ижтиҳод ва раъй билан ҳукм қилиш йўлига асос солган, кейинчалик бу йўл Ироқ уламолари ўртасида оммалашиб кетган",— дейдилар. Шубҳа йўқки, ихтилофли масалаларда ижтиҳод ва раъй билан ҳукм қилинадиган бундай йўл кейинчалик тафсирга ҳам ўз таъсирини ўтказди, натижада ижтиҳод ва раъй билан тафсир қилиш ҳам кучайиб кетди.

Ироқлик тобиъийлар орасидан ҳам жуда кўп машхур муфассирлар чиққанлар. Улардан Алқама ибн Қайс, Масруқ, Ал-Асвад ибн Язид, Мурра Ал-Ҳамадоний, Омир Аш-Шаъбий, Ал-Ҳасан Ал-Басрий, Қатода ибн Дийома Ас-Судусийлар энг машхурлари саналадилар.

Алқама ибн Қайснинг таржимаи ҳоли

Унинг тўлиқ исми Алқама ибн Қайс ибн Абдуллоҳ ибн Молик Ан-Наҳаъий Ал-Куфий бўлиб, Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ҳаётлик вақтларида туғилган. Алқама ҳазрат Умар (р.а.), Усмон (р.а.), Али (р.а.), Ибн Масъуд (р.а.) ва бошқалардан ривоят қилган бўлса ҳам, асосан Ибн Масъуд (р.а.)нинг энг машхур ва энг билимдон шогирдларидан саналади. Алқама билан замондош бўлган барча олимлар

унинг ҳақида яхши фикрлар билдирганлар.

Усмон ибн Саъид айтади: "Мен Ибн Муъиндан: "Сенга Алқама яхшироқми ёки Убайда?" — деб сўрадим. У икковидан бирини ҳам афзал демади. Мен: "Иккови ҳам энг ишончли ровий, бироқ Алқама Абдуллохнинг шогирдлари орасида олимрок",— дедим.

Абул Мусанно айтади: "Агар сен Алқамани кўрган бўлсанг, Абдуллохни кўрмаганинг зарар қилмайди. Чунки, Алқама қиёфада ҳам, илмда ҳам Ибн Масъуднинг ўзгинасидир".

Абдуррахмон ибн Язид айтади: "Абдуллох шувдай эътироф қиларди: "Мен нимани ўқисам ва нимани билсам, Алқама ҳам шуни ўқийди ва билади".

Алқама "олти саҳиҳ" муаллифлари ҳузурида тан олинган ровийдир.

Абу Наъимнинг айтишича, Алқама ҳижрий сананинг олтмиш биринчи йилида тўксон ёшида вафот этган. (Таҳзиб-таҳзиб. 7-ж. 276-278-б.)

Масруқнинг таржимаи ҳоли

Унинг тўлиқ исми Абу Оиша Масруқ ибн Ал-Аждаъ ибн Молик ибн Умайя Ал-Ҳамадоний Ал-Куфий Ал-Обиддир. Ҳазрат Умар (р.а.) бир куни Масруқдан: "Исминг нима?"— деб сўрадилар. У: "Масруқ ибн Ал-Аждаъ",— деб жавоб берди. Ҳазрат Умар (р.а.) унга: "Ал-Аждаъ Шайтондир. Сенинг исминг бугундан бошлаб Масруқ ибн Абдуррахмон бўлсин!"— дедилар.

Масруқ тўрт халифадан, Ибн Масъуд, Убай ибн Каъб ва бошқалардан ривоят қилган. Ибн Масъуд (р.а.) нинг шогирдлари орасида энг билимдони бўлиб, таквosi, чуқур илми ва адолати билан ажралиб туради. Масруқнинг бемисл истеъдод соҳиби эканлиги замондош уламолар томонидан эътироф этилган.

Молик ибн Мағул айтади: "Мен Абу Ас-Сафарнинг бир неча марта: "Ҳамадонлик бирор аёл Масруқдек болани туғолмаса керак",—деб такрорлаганини эшитдим".

Масруқнинг ўзи эътироф этишича, у Муҳаммад (с.а.в.) нинг кўплаб саҳобалари билан суҳбат қилган. Уларнинг манба (илм хазинаси) эканлигини тан олган. Аммо манбаларнинг қувватлари ҳар хил бўлиб, баъзилари бир, баъзилари икки одамга, баъзилари ўн, баъзилари юзлаб одамларга ривоят қиладиган ровийлар, яна баъзилари эса, ер юзидаги ҳамма одам келса ҳам уларга қифоя қилувчилар эдилар. Устози Ибн Масъуд (р.а.) ҳақларида шундай дейди: "Мен Ибн Масъуд (р.а.)дан тафсир соҳасида кўп илм олдим. Устозимиз бизга аввал Қуръон сураларидан қироат қилиб берардилар. Кейин унинг маъноларини тушунтириб, тафсир қилиб берардилар".

Масруқнинг ана шундай забардаст саҳобий олимларга, ва айниқса, Ибн Масъуд (р.а.)дек устозга шогирд бўлиши Аллохнинг каломи маъноларини чуқур билиш ва уни тафсир қилишда пешволик мартабасини топишига сабаб бўлди. Масруқнинг эътиқоди кучлилиги ҳақида Абу Исҳоқ шундай ривоят қилган: "Масруқ ҳажга борганда ётиб ухлашдан воз кечган, ухласа ҳам саждага бош қўйиб ухларди. У ҳижрий сананинг олтмиш учинчи йилида вафот этган". (Таҳзиб-таҳзиб, 10-ж. 109-111-б.)

Ал-Асвад ибн Язиднинг таржимаи ҳоли

Унинг тўлиқ исми Абу Абдуррахмон Ал-Асвад ибн Язид ибн Қайс Ан-Наҳаъий бўлиб, тобиъийларнинг улуғларидан ва Ибн Масъуд (р.а.)нинг ровийларидан саналади. Ал-Асвад Абу Бакр Ас-Сиддиқ (р.а.), Умар (р.а.), Али (р.а.), Ҳузайфа(р.а) ва бошқалардан ҳам ривоят қилган. Унинг ҳақида Ал-Имом Аҳмад, Яҳё ибн Муъин, Ибн Саъд сингари уламолар яхши фикр айтганлар, "Олти саҳиҳ" муаллифлари ҳузурида ҳам эътироф этилган ровийдир.

Иброҳим Ан-Наҳаъийнинг таъкидлашича, Ибн Масъуд (р.а.)нинг фатвоси қабул қилинадиган шогирдларидан бири саналган.

Ал-Асвад ибн Язид ҳижрий сананинг етмиш тўртинчи ёки етмиш бешинчи йилида Куфа шаҳрида вафот этган.

Мурра Ал-Ҳамадонийнинг таржимаи ҳоли

Унинг тўлиқ исми Абу Исмоил Мурра (Мурра — аччиқ демакдир) ибн Шароҳил Ал-Ҳамадоний Ал-Куфий Ал-Обид бўлиб, халқ орасида серибодатлиги, таквосининг кучлилиги туфайли "Мурра ат-тоййиб" (ёқимли аччиқ), "Мурра ал-хойр" (яхши аччиқ) деб машҳур бўлган. Ҳорис Ал-Ғанавийнинг таърифлашича, Мурра саждада шу қадар узоқ ётар эканки, унинг юзи шилиниб кетар экан. Бир кунда етти юз ракат намоз ўқир экан. Устозлари Абу Бакр Ас-Сиддиқ (р.а.), Умар (р.а.), Али (р.а.), Ибн

Масъуд (р.а.) ва бошқалар эдилар. Имом Аш-Шаъбий эса Муррадан илм ўрганган шогирдлардан биридир. Мурра ҳижрий сананинг етмиш олтинчи йилида вафот этган.

Омир Аш-Шаъбийнинг таржиман ҳоли

Унинг тўлиқ исми Абу Амр Омир ибн Шароҳил Аш-Шаъбий Ал-Хумайрий Ал-Куфий Ат-Тобийй Ал-Жалил бўлиб, Куфа шахрининг қозиси эди. Ҳазрат Умар (р.а.), Али (р.а.), Ибн Масъуд (р.а.)ларнинг ўзларидан эшитмаган ҳолда улардан ҳадис ривоят қилган, Абу Хурайра (р.а.), Оиша (р.а.), Ибн Аббос (р.а.), Абу Мусо Ал-Ашъарий (р.а.) ва бошқалардан эшитиб ривоят қилган. Аш-Шаъбийнинг эътироф этишича, беш юз саҳобани кўрган, аммо уларнинг қирқ саккизтасидан ривоят қилган. Аш-Шаъбий илмда юксак даража соҳиби бўлган. Ибн Сирин айтади: "Мен Куфага келганимда саҳобалар кўп бўлишига қарамай, Аш-Шаъбийнинг алоҳида халқаси бўлиб, уларга дарс айтар эди".

Жуда кўп замондош олимларнинг тасдиқлашича, Аш-Шаъбий турли илмларни аъло даражада эгаллаган бўлишига қарамай, тафсирда раъй билан маъно айтишга бутунлай қарши экан. Ўзининг эътирофича, у шундай деган: "Уч нарсаси, яъни Қуръон, руҳ ва раъй ҳақида мен ўлгунича ҳам ҳеч нарсаси демайман". (Муқаддимату тафсири Ибн Жарир. 1-ж. 28-б.)

Омир Аш-Шаъбийнинг туғилиши ва вафоти ҳақида турли ихтилофлар мавжуд бўлиб, машҳурроғи шуки, у ҳижрий сананинг йигирманчи йилида туғилган, бир юз тўққизинчи йилида эса вафот этган.

Ал-Ҳасан Ал-Басрийнинг таржиман ҳоли

Унинг тўлиқ исми Абу Саид Ал-Ҳасан ибн Абил Ҳасан Ясор Ал-Басрий бўлиб, онаси Хайра Умму Саламанинг хизматкори эди. Ал-Ҳасан Ал-Басрий Ҳазрат Умар (р.а.) халифалигининг охиригача икки йили қолганда туғилган, Водил Қуро деган қишлоқда ўсган. Фасих, тақволи киши бўлиб, у ваъз қилганда таъсирланмаган одам топилмас эди. Ҳазрат Али (р.а.), Ибн Умар (р.а.), Анас (р.а.) ва бошқа кўпгина саҳобалар ҳамда тобиъийлардан ривоятлар қилган. Бир неча аҳли илмлар Ал-Ҳасан Ал-Басрийнинг Қуръони Карим, Пайғамбар суннатлари ва ҳалол-ҳаром масалаларни яхши билишига, салоҳи, тақвоси, ваъзининг таъсирчанлиги бемисл эканлигига гувоҳлик берганлар.

Анас ибн Молик (р.а.) айтадилар: "Ал-Ҳасандан масала сўранглар, чунки, бизлар эсдан чиқараётган пайтимизда у ёдлаган".

Матар Ал-Варроқ айтади: "Жобир ибн Зайд Басра ахлининг пешвоси эди. Ал-Ҳасан чиққандан кейин, гўёки у охиратда бўлиб келгандек, ҳар бир нарсани ўз кўзи билан кўргандек очиқ-равшан гапиради".

Бақрул Музний айтади: "Кимни, замонасининг биз билган энг улуғ олимини кўриш хурсанд этадиган бўлса, Ал-Ҳасан Ал-Басрийга қарасин. Биз ундан кўра олимрокни топганимиз йўқ".

Абу Жаъфар Ал-Боқир айтар эди: "Бу одам (Ал-Ҳасан)нинг гаплари пайғамбарларнинг гапларига ўхшайди".

Ибн Саъд айтади: "Ал-Ҳасан барча фазилатларни жам қилувчи: олим, обрўли, факих, ишончли, омонатли, обид, фасих, гўзал қоматли ва юзли, салобатли эди".

Ривоят қилган ҳадислари "Олти саҳиҳ" муаллифлари орасида ҳам мўътабардир.

Ал-Ҳасан Ал-Басрий ҳижрий сананинг бир юз ўнинчи йилида саксон саккиз ёшида вафот этди.

Қатоданинг таржиман ҳоли

Унинг тўлиқ исми Абул Хаттоб Қатода ибн Диома Ас-Садусий Ал-Акмаҳ, асли араб миллатидан бўлиб, Басрада яшаган, Анас ибн Молик (р.а.), Абул Туфайл, Ибн Сирин, Икритма, Ато ибн Рабоҳ ва бошқалардан ривоят қилган. Қатоданинг ёдлаш қобилияти ўткир, араб шеърлари билан яқиндан таниш, араб тарихини, араб насабларини, араб тилини ҳам яхши билгани учун тафсир илмида шуҳрат қозонган эди. Унинг муҳофазасининг нақадар ўткирлиги қуйидаги ривоят қилинган ҳадисдан кўриниб туради:

Саллом ибн Мискиннинг ривоят қилишича, Амр ибн Абдуллоҳ айтади: "Қатода Саъид ибн Ал-Мусайябнинг олдида келиб, бир неча кун давомида ундан бир неча савол сўради. Саид ибн Ал-Мусайяб унга: "Сен мендан сўраган ҳамма саволларингни ёдингга саклаяпсанми?"— деди. Қатода "Ҳа" ишорасини қилди ва бирма-бир такрорлаб: "Мен мана бу саволни бердим, сиз бундай жавоб бердингиз. Бу ҳақда Ал-Ҳасан мана бундай ҳадисни айтган эди"—деб, ҳамма айтилган ҳадисларни такрорлади. Шунда Саид: "Сенга ўхшагани Аллоҳ бошқа яратмаган бўлса керак",— деди. Яна бир ривоятда Саид

ибн Ал-Мусайяб: "Менга келган ироқликлар орасида Қатодага ўхшагани йўқ",— деб баҳо берган эди. Муаммар шундай дейди: "Мен Абу Амр ибн Аълодан Аллоҳ Таъолонинг ушбу

وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ

"Бизлар ўзимиз бунга қодир эмас эдик" (Зухруф, 13) ояти каримасининг маъносини сўрадим. Абу Амр саволимга жавоб бермади. Мен дедим: "Бу саволимни Қатодадан сўраган эдим, у: "муқринийна" нинг маъноси "мутийқийна",—деди. Қатоданинг жавобига сиз нима дейсиз, эй Або Амр?". Абу Амр: "Агар Қатода шундай деган бўлса, жуда тўғри айтибди. Агар Пайғамбар (с.а.в.) нинг қадар тўғрисида айтган ушбу: "Қадар ҳақида гапирилса эҳтиёт бўлинглар",— деган ҳадислари бўлмаганда эди, мен Қатодага замондошларидан бирортасини тенглаштирмаган бўлар эдим". (Вафаётул-аъён. 2-ж. 179-б.)

Қатода ҳижрий сананинг бир юз ўн еттинчи йилида эллик олти ёшда вафот этди.

Юқорида номлари санаб ўтилган олимлар тобиъийлардан чиққан муфассирлар бўлиб, улар асосан саҳобийлардан, баъзи жойларда аҳли китоблардан ривоятлар асосида, баъзан эса ўзларининг ижтиҳодларига таянган ҳолда тафсир қилган зотлар эдилар.

Улардан кейинги замонларда эса тафсир илмини табаъа тобиъин, яъни тобиъийлардан илм ўрганган олимлар жамоаси давом эттирганлар. Улар Қуръон оятлари маъноларини келажак авлодга янада кенгроқ, мукамалроқ тафсир қилиб берганлар. Шу тариқа Қуръон оятлари тафсири бугунги кун даражасига етиб келган. Аммо Қуръон тафсирлари қанча кўп бўлишига, турли тилларга таржима қилинганига қарамай, унинг маъноларини тушунишда янада янги таржима ва тафсирларга эҳтиёж сезилмоқда. Чунки, Қуръон маъноларини ўз фойда ва хоҳишларига буриб юбориш ҳоллари, оят ҳукмларининг ҳикматидан беҳабар бўлган ҳолда, луғатини яхши билмаган ҳолда қатъий ҳукм чиқариш ҳоллари юз бермоқда. Қуръон илмидан узоқ бўлган омма халқ эса, ундай ғаламисларнинг фасод мақсадидан беҳабар бўлгани учун, уларнинг ўзини катта олим, иғволарини эса даъват, деб ҳисоблаб, ҳидоят йўлидан адашмоқдалар. Динга раҳна солувчи бундай ғаламислар ҳақида Пайғамбаримиз (с.а.в.) шундай деган эдилар: "Кимки Қуръонни ўз билганича тафсир қилса, у борадиган жойини дўзахдан тайёрлаб қўйибди".

Таянч иборалар: Тобиъийлар даврида тафсир мактаблари, Макка тафсир мактаби, Мадина тафсир мактаби ва Ироқ тафсир мактаби, Саид ибн Жубайр, шундай муфассир, муҳаддис ва фақиҳ олим қирқ тўққиз ёшида ҳижрий сананинг тўқсон бешинчи йилида Ҳажжож золим томонидан ўлдирилди, Мужоҳид ибн Жабр, "Ҳамма уламолар Мужоҳиднинг имомлигига ва унинг ривояти ҳужжат бўлишига иттифоқ қилганлар", Қуръон оятларининг маъноларини тушунишда ақлга жуда катта эрк бериб юборган эди, Ибн Муъин айтадики: "Икристимага ўхшаб таънага қолган бошқа одам ҳам бормикин, ахир унга Исломи учун тухмат қилинганми-ку!", Товус ибн Кайсон, Товус қирқ марта ҳаж қилган, мустажабуд-даъват киши эди, Ибн Аббос (р.а.) Макка аҳлига: "Менинг олдимга нима учун йиғиласизлар, ахир ичингизда Ато борку!"— деганлар, "олти саҳиҳ", "Ибн Масъуд ихтилофли масалаларда ижтиҳод ва раъй билан ҳукм қилиш йўлига асос солган, кейинчалик бу йўл Ироқ уламолари ўртасида оммалашиб кетган", манба (илм хазинаси), "Масруқ ҳажга борганда ётиб ухлашдан воз кечган, ухласа ҳам саждага бош қўйиб ухларди, Ибн Саъд айтади: "Ал-Ҳасан барча фазилатларни жам қилувчи: олим, обрўли, фақиҳ, ишончли, омонатли, обид, фасиҳ, гўзал қоматли ва юзли, салобатли эди", "муқринийна" нинг маъноси "мутийқийна".

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар.

1. Тобиъийлар замонида Қуръони Карим тафсирига муносабат қандай эди?
2. Тобиъийлар даврида машҳур бўлган тафсир мактабларини санаб бероласизми?
3. Макка тафсир мактабининг асосчиси ким ва у ердан етишиб чиққан муфассирлардан кимларни биласиз?
4. Мадина тафсир мактабининг асосчиси ким ва у ердан етишиб чиққан қайси муфассирларни биласиз?
5. Ироқ тафсир мактабини ким ташкил қилган, у ердан қайси муфассир олимлар етишиб чиққан?

Тавсия этилган ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Т. 2001.
2. Доктор Маҳмуд Ат-Таҳхон. Тайсиру Мусталаҳил ҳадис. Риёз. 1996. 9-нашр.

3. Закои Кўнрапа. Пайғамбаримиз ва Ашараи мубашшара. Тошкент. 1995.
4. Тафсиру ибн Касир. Байрут. 1969. 1-ж.
5. Тафсири Табарий. Байрут. 1999. 3-нашр. 1-ж.
6. Соғуний Алихонтўра. Тарихи Муҳаммадий. Тошкент. Мовароуннахр. 1997. 640 бет.
7. Муҳаммад Тохир Ибн Ашур. Ат-таҳрир ват-танвир. Тунис. 1-ж.
8. Имом Ас-Суютий. Ал-Итқон фий улуғил Қуръон.

14-МАВЗУ. ТОБИЪИЙЛАР ТАФСИРИНИНГ ҚИЙМАТИ

Дарс режаси:

1. Тобиъийлар тафсирининг ҳужжат бўлишида уламоларнинг фикри.

2. Тобиъийлар тафсирининг аломатлари.

3. Тадвин (Қуръон оятлари тафсирининг оятма-оят тартиб билан мукаммал ёзилиши тадвин дейилади) асридаги тафсирлар.

4. Қуръонни мукаммал тафсир қилган биринчи муфассир.

5. Тафсирининг турлари.

1. Агар бирор масалани ҳал қилишда Пайғамбаримиз (с.а.в.) дан ва саҳобалардан ривоят қилинган далил топилмаса, тобиъийларнинг тафсирларига мурожаат қилиб, уларнинг сўзларини қабул қилиш мумкин ёки мумкин эмаслиги тўғрисида Ислоҳ уламоларининг қарашлари турличадир:

Имом Аҳмаддан икки хил фикр келтирилган. Бир сўзларида қабул қилиш, яна бир сўзларида қабул қилмасликни айтганлар.

Ибн Уқайл, тобиъий сўзини қабул қилмаслик таклифини берганлар.

Шуъба ибн Ал-Ҳажжожнинг айтишича:

"Тобиъийларнинг сўзлари қабул қилинмайди, деганлар шундай сабаб кўрсатадилар: "Тобиъийлар бевосита Пайғамбаримиз (с.а.в.) дан эшитмаганлар. Шунинг учун уларнинг тафсири саҳобалар тафсири даражасига кўтариб бўлмайди. Бунинг устига тобиъийлар Қуръоннинг нозил бўлиш ҳолатига, нузул вақтидаги аломатларга шохид бўлмаганлар. Шундай экан, улар муродни тушунишда хато қилган бўлишлари, далил бўлмайдиган нарса ва ҳолатни далил деб тушунишлари мумкин. Бунинг устига тобиъийларнинг адолати саҳобаларнинг адолати билан тенг деб бўлмайди".

Бу ҳақда Абу Ҳанифа (р.а.) шундай деганлар:

"Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан келган хабарларни бош ва кўзимиз устига қабул қиламиз. Саҳобалардан келган хабарларни қабул қилишда ихтиёрлимиз; хоҳласак қабул қиламиз, хоҳламасак йўқ. Аммо тобиъийлардан келган хабарга келсак, улар ҳам, биз ҳам уламоларимиз".

Баъзи муфассир уламолар аксинча фикр билдирганлар: "Тобиъийларнинг сўзлари тафсирда олинади, чунки улар аксар тафсирларини саҳобалардан олганлар. Масалан: Мужоҳид эътироф этиб шундай дейди: "Мен Мусҳафни "Фотиҳа" сурасидан охиригача Ибн Аббос ҳузурларида уч марта ўтказдим. Ҳар бир оятдан сўнг тўхтаб, унинг маъносини сўраб эдим".

Қатода ҳам: "Қуръонда бирор оят қолдирмасдан маъносини эшитдим",— деган. Шунинг учун баъзи муфассирлар ўз тафсирларида тобиъийлар ривоятларидан ҳам фойдаланганлар.

Шуъба ибн Ал-Ҳажжож шундай дейди:

"Тобиъийларнинг сўзлари ҳужжат бўлмайди. Ҳақиқатда ҳам, бир тобиъийнинг сўзи унга муҳолиф бўлган тобиъийга ҳужжат бўлмайди, муҳолифининг сўзини ҳеч ким қабул қилмайди. Шундай экан, тобиъийлар бир сўзда иттифоқ бўлсалар, бошқа ҳужжат кидириб юрмасдан шу сўзни олинади. Агар тобиъийлар ихтилофда бўлсалар, уларнинг сўзлари тарқ қилинади ва Қуръоннинг, суннатнинг ёки умуман арабнинг луғатига, саҳобийларнинг қавлига қайтилади". (Усул ат-тафсир. Муқаддима Ибн Таймийя, 28-29-б. Ал-Итқон. 2-ж. 189-б.)

Демак, Тобиъийларнинг сўзини тафсирда ҳужжат сифатида олиш жоиз эмас. Хусусан, аҳли китоблардан ривоят қилинган бўлса, ундай сўзлар тарқ қилинади.

Аммо уларнинг сўзлари раъй билан ҳам эмас, аҳли китоблардан ривоят қилинган ҳам эмас, балки саҳобийлардан ривоят қилинган бўлса уни олиш жоиз. Тобиъийлар иттифоқ қилган бўлсалар, уни олиш вожибдир.

2.Тобиъийларнинг тафсири бир неча аломатлар билан ажралиб туради:

1.Тобиъийлар тафсирига яхудийлар ва насронийлардан қилинган жуда кўп ривоятлар кириб қолган. Бунинг сабаби аҳли китобларнинг кўпчилиги Ислом динига кирганлигидир. Уларнинг зехнига Қуръон аҳкомларига алоқаси бўлмаган турли хабарлар, масалан: яралишнинг бошланиши, вужуднинг сирлари, коинотнинг яратилиши ва бошқа кўплаб қиссалар ўрнашиб қолган. Бу хабарларни Қуръони Карим муфассал эмас, ижмолан баёнини ёки ишорасин бериб ўтган. Қуръондаги бундай хабарлар, айниқса, яхудийлар ва насронийлар ҳақидаги маълумотларни инсон нафси батафсилроқ билишга, тушунишга қизиқади. Шунинг учун тобиъийлар аҳли китоблардан эшитган бундай "исроилиётлар"ни таҳрир ва танқид қилмасдан ўқувчига қизиқарли бўлсин, деб ўз тафсирларига кўшиб юборганлар. Исроилиётларнинг аксарияти аҳли китоблардан мусулмон бўлган Абдуллоҳ ибн Салом, Каъбул Ахбор, Ваҳб ибн Мунаббаҳ ва Абдулмалик ибн Абдул Азиз ибн Журайждан ривоят қилинган. (Фажрул Ислом, 252-б. Манҳажул Фурқон, 2-ж. 20-б.)

2. Бу даврдаги тафсир тобиъийларнинг саҳобалар билан учрашиб, улардан эшитиб, қилган ривоятлари асосида юзага келган. Бироқ, Пайғамбаримиз (с.а.в.) замонларида саҳобалар билиттифоқ ривоят қилганларидек, умумий маънода эмас, балки ҳар бир тобиъий ўз устози-имомидан эшитганини хоссатан ривоят қилган. Масалан: Маккаликлар Ибн Аббосдан; Мадиналиклар Убай ибн Каъбдан, Ироқликлар эса Ибн Масъуддан ривоят қилиб, уларни бошқаларидан устун қўйганлар.

3. Бу даврда ихтилофли мазҳабларнинг намояндалари тафсирлардан асосан ўз мазҳабларининг бошқалардан афзал эканлигини, ўз фикрларининг бошқалар фикридан устун эканлигини исботлашда фойдалана бошладилар. Натижада, тафсирлар мусулмонларга Қуръон маъноларини тушунтириб берувчи илмий манба бўлишдан кўра, аксар ҳолларда аҳли илмларнинг мунозара майдонига айланиб қолган эди. Масалан: тобиъий муфассирлардан Қатода ибн Диъома ўз тафсирида Аллоҳнинг қазо ва қадарини тушунтиришга қаттиқ ружуъ қилгани учун, унинг ҳақида "қадарий" деб гумон қилинган. Натижада, унинг тафсири эътимоддан ва эътибордан қолган.

Ал-Ҳасан Ал-Басрий ҳам ўз тафсирида қадарни исботлашга уриниб, унга унамаган кишини кофирга нисбат берган. Бунинг оқибатида Ал-Ҳасаннинг тафсиридан қилинган ривоят ҳам баъзи олимлар наздида қимматга эга эмас, деб саналади.

4. Тафсирда тобиъийларнинг ихтилофлари саҳобаларнинг ихтилофларидан кўпроқдир. Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг замонларида Қуръони Карим тафсирида ихтилоф бутунлай бўлган эмас. Саҳобалар замонида бироз ихтилоф пайдо бўлди. Тобиъийлар даврида бу ихтилофлар кучайди. Аммо тобиъийлардан кейинги муфассирлар асрида, яъни ёзма тафсирлар кўпайган сайин муфассирлар ўртасидаги бундай ихтилофлар қаддан ошиб кетди.

3. Тафсирда девон тузиш Умавийлар халифалигининг охири, Аббосийлар халифалигининг аввалида бошланди. Бундан олдинги тафсирлар ривоятларга асосланар эди. Саҳобалар Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ёки бирлари иккинчиларидан, тобиъийлар эса саҳобалардан ёки бир тобиъий иккинчи тобиъийдан ривоят қилар эдилар. Тафсирдаги биринчи қадам шу тариқа қўйилган.

Саҳобалар ва тобиъийлар асридан сўнг тафсирда иккинчи қадам қўйилди. Бунда асосан Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ривоят қилинган ҳадислар мазмунларига қараб бобма-боб тартиб берилган, улар орасидан алоҳида бир боб ажратилиб, бу бобда Қуръон оятлари тафсири ривоят қилинар эди. Қуръони Каримнинг бошидан охиригача сурама-сура, оятма-оят ёзилган махсус тафсири йўқ эди. Бу даврда кўплаб уламолар Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ривоят қилинган ҳадисларни жамлаш мақсадида турли шаҳарларни айланар ва Пайғамбаримиз(с.а.в.)га, саҳобаларга ва тобиъийларга нисбат берилган ҳадисларни йиғар эдилар. Язид ибн Ҳорун Ас-Суламий (117 хижрийда вафот этган), Шуъба ибн Ал-Ҳажжож (160 хижрийда вафот этган), Вакиъ ибн Ал-Жарроҳ (197 хижрийда вафот этган), Суфён ибн Уяйна (198 хижрийда вафот этган), Рух ибн Убода Ал-Басрий (205 хижрийда вафот этган), Абдурраззоқ ибн Ҳаммом (211 хижрийда вафот этган), Одам ибн Абий Йёс (220 хижрийда вафот этган), Абд ибн Ҳамид (249 хижрийда вафот этган) ва бошқалар шулар жумласидан бўлиб, бу уламолар жамлаган

оятларнинг тафсири мустақил тафсир китоби сифатида эмас, ҳадис китоби боблари ичида тафсирга ажратилган бир боб сифатида девон қилинган эди. Афсуски, бу қимматли асарлар бизгача етиб келмаган. Шунинг учун улар ҳақида бир ижобий ёки танқидий фикр айтиш ва қатъий ҳукм чиқариш имкониятига эга эмасмиз.

4. Тафсирдаги учинчи қўйилган дадил қадам — бу тафсирни мустақил илм сифатида ҳадисдан ажратилиши бўлди. Мусҳафнинг тартибига мувофиқ ҳолда Қуръони Каримнинг ҳар бир оятига батафсил тафсир баён қилинди. Бундай хайрли ишга қўл урганлар қаторида Ибн Можжа (273 ҳижрийда вафот этган), Ибн Жарир Ат-Табарий (310 ҳижрийда вафот этган), Абу Бакр ибн Ал-Мунзир Ан-Найсобурий (318 ҳижрийда вафот этган), Ибн Абий Ҳотим (327 ҳижрийда вафот этган), Абу Ашшайх ибн Ҳаббон (329 ҳижрийда вафот этган), Ал-Ҳоким (405 ҳижрийда вафот этган), Абу Бакр ибн Мурдавайх (410 ҳижрийда вафот этган) ва бошқа ўнлаб уламолар бор эдилар. Бу уламоларнинг тафсирлари Пайғамбаримиз (с.а.в.)га, саҳобаларга, тобиъийларга ва табаа тобиъийларга мансуб ривоятлардан иборат бўлиб, "тафсири маъсур"дан деярли фарқ қилмас эди. Фақатгина Ибн Жарир Ат-Табарийнинг тафсири бошқа тафсирлардан кенгроқ эди. Унда турли ривоятлар айтилганидан сўнг, кучлироқ ривоятга алоҳида урғу берар, уни бошқаларидан қувватлироқ эканини исботлаб, фикр билдирар, зарурат бўлганда эъробни ҳам баён қилар эди. Ҳатто баъзи ҳукмларни чиқаришда оятлардан истинбот ҳам оларди. Тафсир илми шу тариқа поғонама-поғона ривожлантирилди.

Аммо Қуръони Каримни оятма-оят тафсир қилган ва уни Мусҳаф тартибига мувофиқ тадвин қилган биринчи муфасссир ким эканлиги тўғрисида аниқ фикр айтиш қийин.

Ибн Ан-Надимнинг "Ал-Фихраст" китоби, 99-саҳифасида Абул Аббос Саълабнинг шундай сўзи бор: "Имом Ал-Фарронинг "Фил Маъоний" китобининг ёзилишига сабаб шу эдики, Умар ибн Бакир Ал-Фарронинг асҳобларидан эди. У Ал-Ҳасан ибн Саҳлнинг хизматига киргани учун устози Ал-Фарродан узоқлашиб қолганлиги сабабли, бир куни устозига хат ёзиб шундай деди: "Амир Ал-Ҳасан ибн Саҳл мендан Қуръон оятлари тўғрисида жуда кўп савол сўрайди. Мен унинг саволларига баъзида жавоб беролмай қоляпман. Агар рози бўлсангиз, мен учун шундай китоб ёзиб берингки, мен унга мурожаат қилиб, барча оятлар хусусида жавоб топайин".

Ал-Фарро рози бўлиб, барча шогирдларига бир кунда бир жойга йиғилишни буюрди ва деди: "Йиғилинглار, мен сизларга Қуръон ҳақида бир китоб ёзиб бераман",— деди. Ҳамма йиғилгандан сўнг, масжид муаззинига қараб: "Сен менга "Фотиҳа" сурасини ўқиб бергин, мен тафсир қилиб бераман",— деди. Шу тариқа муаззин Қуръон сураларини ўқиб турди, Ал-Фарро эса бирин-кетин тартиб билан тафсир қилишга бошлади". Абул Аббос айтадики: "Шу вақтгача бирор киши Ал-Фарро қилган ишни, яъни тартиб билан тафсир қилишни ўйламаган эди. Кейин ҳам унинг ишига ҳеч ким бирор нарса қўша олгани йўқ".

Лекин Ибн Ан-Надимнинг бу ривояти биринчи мукамал тафсир соҳиби Ал-Фарро (207 ҳижрийда вафот этган) экан, деган хулоса чиқаришимизга далил бўлолмайди. Бироқ, Ал-Фарро бу соҳада дадил қадам қўйган олимлардан бири эди, дейишимиз мумкин. Қуръони Каримни сура-масура, оятма-оят тартиб билан тафсир қилишга киришиш жараёни иккинчи асрнинг охири ва учинчи асрнинг бошларида ҳам ниҳоясига етмаган эди.

Ибн Абу Мулайка ривоят қилган: "Мен Мужоҳиднинг қўлида лавҳларини кўтариб олган ҳолда Ибн Аббос (р.а.)дан Қуръон оятлари тафсирини сўраб турганини кўрдим. Ибн Аббос (р.а.) эса ҳар бир оят тафсирини айтиб, Мужоҳидга ёз!" деб буюрар эдилар. Мужоҳид шу тариқа Қуръоннинг ҳамма оятлари тафсирини бирма-бир ёзиб олган эди", (Ибн Жарир тафсири. 1-ж, 30-б.)— деган ҳадис Ал-Фарродан анча илгариёқ Қуръон тафсири тартиб билан ёзилганини кўрсатади.

Тафсирда қўйилган тўртинчи қадам бу иснодда ҳаддан ошиш бўлди. Муфасссирлар ўзларидан аввал ўтган салаф олимларининг ривоятларини айтувчига нисбат бермасдан тўғридан-тўғри ривоят қилишга ўтдилар. Тафсирларда вазъ (ёлғон ривоятлар) пайдо бўла бошлади. Рост билан ёлғон аралашиб кетди. Бундай тафсирларга қараган мутааххир олимлар ундаги ҳамма ривоятни рост деб тушуниб, ўзларининг тафсирларида ривоят қила бошладилар. Улардаги исроилиётлар ҳам рост воқеалар сифатида талқин этила бошлади. Муфасссирлар ҳаёлларига нима келса, бошқа муфасссирлардан фарқ қиладиган ва тафсирхонни жалб қиладиган бўлса шуни ёзаверадиган бўлдилар. "Масалан: "Фотиҳа" сурасидаги:

غَيْرِ الْمَعْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ

ояти каримасидан (Фотиҳа, 7) мурод яҳудийлар ва насронийлар эканлиги Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан, саҳобийлар ва тобиъийлардан ривоят қилинган бўлишига қарамай, муфасссирлар ўз ҳолларича ўн хил маъно айтганлар". (Ал-Итқон. 2-ж. 190-б.)

5. Тафсирда қўйилган бешинчи қадам узоқ давом этди, ҳаттоки Аббосийлар замонидан бизнинг замонимизгача келиб, ҳозирда ҳам давом этмоқда. Бу қадамнинг маҳсули сифатида тафсирларда нақлий тушунча билан ақлий тушунча аралаштириб юборилди. Бунинг сабаби шу эдики, Аббосийлар даврига келиб, луғат илмлари, наҳв-сарф девон қилинди, фикҳий мазҳаблар бўлинди, калом илми кучайди, мутаассиб мазҳаблар юзага чиқа бошлади, турли Исломиёй фирқалар ўз йўналишларини ва фикрларини тарқата бошдадилар, фалсафа китоблари таржима қилинди. Бу ақлий илмларнинг ҳаммаси тафсирга ҳам аралашиб, ҳатто нақлий далиллардан устун қўйила бошланди. Муфасссир қайси илм йўналиши бўйича олим бўлса, тафсирда ҳам асосий эътиборни ўша йўналишга қаратди. Масалан: Наҳв-сарф олимлари Аз-Зужож, Ал-Воҳидий "Ал-Басит"да, Абу Ҳайён "Ал-Баҳрул Муҳит"да асосан наҳв бўйича эъроблар баёнига аҳамият берган бўлса, ақлий илм эгаси Ал-Фаҳр Ар-Розий "Мафотийҳул ғойб" тафсирида ҳукамолар фикри ва фалсафага, фикҳ уламолари Ал-Жассос ва Ал-Қуртубий ўз тафсирларида фикҳий ҳукмларга, тарих олимлари Ас-Саълабий ва Ал-Хозин тарихий қиссалар ва ривоятларга, мўътазилийлардан Ар-Руммоний, Ал-Жуббой, Ал-Қозий Абдул Жаббор, Маҳмуд Аз-Замахшарий, имомийлардан Ат-Табризий, Мулло Муҳсин Ал-Кошийлар ўз мазҳаблари даъватига, тасаввуфнинг Ибн Арабий ва Абу Абдуллаҳмон сингари олимлари тасаввуфий ишоратларга қаттиқ урғу берганлар. Қуръони Карим тафсирларидаги бундай туғёнларга қарши зарба берадиган "Ал-дуррул мансур" номли тафсир ҳам ёзилган бўлиб, унинг муаллифи Ас-Суютийдир.

Уламолар тарафидан Қуръони Каримнинг турли мавзуларига доир махсус асарлар ҳам таълиф этилган. Ибн Ал-Қаййимнинг Қуръондаги қасам иборалари ҳақидаги "Ат-тибён фий ақсомил-Қуръон", Абу Убайданинг "Мажозул Қуръон", Ар-Роғиб Ал-Исфохонийнинг "Муфрадотул Қуръон", Абу Жаъфар Ан-Нухоснинг "Қуръоннинг носих ва мансук оятлари", Абул Ҳасан Ал-Воҳидийнинг "Қуръон оятларининг нозил бўлиш сабаблари", Ал-Жассоснинг "Қуръон аҳкомлари" номли асарлари шулар жумласидандир.

Хулоса қилиб айтганда, Қуръони Каримнинг кўплаб хилма-хил тафсирлари юзага келганки, уларни санаб кўплигидан ва ниҳоятда катталигидан киши ҳаяжонга тушади. Ибн Халликон "Вафаётул-аъён" китобида ёзишича, мўътазилийларнинг шайхи Амр ибн Убайд Ал-Ҳасан Ал-Басрийдан ривоят қилиб, Қуръонга жуда катта тафсир ёзган.

"Табиййну кизбил муфтарий" китоби муаллифининг ёзишига қараганда, Абул Ҳасан Ал-Ашъарий "Ал-Мухтазан" номли тафсир ёзган бўлиб, унинг ҳажми етмиш мужалладдир. Ибн Арабийнинг ривоятига кўра, "Ал-Мухтазан" беш юз мужалладдир. (Ал-Мукризий, Табиййну кизбил муфтарий. 133-136-б.)

Ал-Жувайнийга нисбат берилган тафсир ҳам жуда катта ҳажмда бўлиб, Қуръони Каримнинг ҳар бир оятига ўн хилдан маъно берилган. (Ал-Мукризий. Табиййну кизбил муфтарий, 257-б.)

Ал-Қушайрий ҳам жуда катта ҳажмли китоб ёзган. (Ал-Мукризий, Табиййну кизбил муфтарий, 273-б.)

Ибн Ал-Анборийнинг бир юз йигирма тафсирни иснодлари билан ёд билганлиги айтилади. (Ат-тафсир. «Маъолими ҳаётиҳи», 15-б.)

Абу Ҳилол Ал-Аскарӣй "Китобул-маҳосин" номли тафсир ёзган, унинг ҳажми беш мужалладдир. (Ат-тафсир «Маъолими ҳаётиҳи», 15-б.)

Қуръонга тафсир ёзган уламоларнинг замонлари ва маконлари бир-биридан фарқ қилганига қарамай, тафсир ёзиш услублари бир-бирига мос келгани кузатилади. Масалан: мутақаддим олимлардан баъзилари хоссатан "тафсири маъсур"(ривоятларга асосланган тафсир) ёзган бўлсалар, мутааххир уламоларнинг баъзилари ҳам шу усулда тафсир ёзганлар. Агар мутақаддим олимлар тасаввуфий ишоратларга бағишлаб тафсир ёзган бўлсалар, мутааххир олимларнинг баъзилари ҳам шу мазмунда тафсир ёзганлар. Агар мутақаддим олимларнинг баъзилари ўз мазҳабларининг устунлигини исботлашга

ва уни даъват қилишга ўз тафсирларида кўпроқ аҳамият берган бўлсалар, бундай усул мутааххир олимларнинг тафсирларида ҳам мавжуддир. Шунинг учун биз замонидан қатъи назар аввал "тафсири маъсур"ларнинг энг машхурлари ҳақида, кейин раъй билан қилинган тафсирларнинг машхурлари, ундан кейин турли фиркаларнинг тафсирлари, ундан сўнг тасаввуфий тафсирлар ҳақида, ундан сўнгра фалсафий тафсирлар, фикҳий тафсирлар ва ниҳоят илмий тафсирлар ҳақида фикр юритамиз.

Таянч иборалар: Тобиъийларнинг адолати, Абу Ҳанифа (р.а.) шундай деганлар: “Пайғамбаримиз (с.а.в)дан келган хабарларни бош ва кўзимиз устига қабул қиламиз. Саҳобалардан келган хабарларни қабул қилишда ихтиёрлимиз, хоҳласак қабул қиламиз, хоҳламасак йўқ. Аммо тобиъийлардан келган хабарга келсак, улар ҳам, биз ҳам уламолармиз”, Тобиъийларнинг сўзини тафсирда ҳужжат сифатида олиш жоиз эмас, хусусан, аҳли китоблардан ривоят қилинган бўлса, ундай сўзлар тарк қилинади, тобиъийлар тафсирига яҳудийлар ва насронийлардан қилинган жуда кўп ривоятлар кириб қолган, бунинг сабаби аҳли китобларнинг кўпчилиги Ислом динига кирганлигидир, уларнинг зехнига шариат аҳкомларига алоқаси бўлмаган турли хабарлар, масалан: яралишнинг бошланиши, вужуднинг сирлари, коинотнинг яратилиши ва бошқа кўплаб қиссалар ўрнашиб қолган, бу хабарларни Қуръони Карим муфассал эмас, ижмолан баёнини ёки ишорасини қилиб ўтган, ихтилофли мазҳабларнинг намояндалари, тобиъий муфассирлардан Қатода ибн Диъома ўз тафсирида Аллоҳнинг қазо ва қадарини тушунтиришга қаттиқ ружуъ қилгани учун, унинг ҳақида "қадарий" деб гумон қилинган, тафсирда тобиъийларнинг ихтилофлари саҳобаларнинг ихтилофларидан кўпроқдир, тафсирда девон тузиш, тафсирнинг мустақил илм сифатида ҳадисдан ажратилиши, Аммо Қуръони Каримни оятма-оят тафсир қилган ва уни Мусҳаф тартибига мувофиқ тадвин қилган биринчи муфассир ким эканлиги тўғрисида аниқ фикр айтиш қийин, тафсирларда нақбий тушунча билан ақлий тушунча аралаштириб юборилди, муфассир қайси илм йўналиши бўйича олим бўлса, тафсирда ҳам асосий эътиборни ўша йўналишга қаратди.

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар.

1. Тобиъийлар тафсирининг ҳужжат бўлишида уламолар қандай фикр билдирганлар?
2. Тобиъийлар тафсирини бошқа тафсирлардан қандай ажратиш мумкин?
3. Тадвин (Қуръон оятлари тафсирининг оятма-оят тартиб билан мукамал ёзилиши тадвин дейилади) асри қачондан бошланди?

4. Қуръонни мукамал тафсир қилган биринчи муфассир ким?

5. Тафсирнинг қандай турларини биласиз?

Тавсия этилган ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Т. 2001.
2. Доктор Маҳмуд Ат-Таҳхон. Тайсиру Мусталаҳил ҳадис. Риёз. 1996. 9-нашр.
3. Закои Кўнрапа. Пайғамбаримиз ва Ашараи мубашшара. Тошкент. 1995.
4. Тафсиру ибн Касир. Байрут. 1969. 1-ж.
5. Тафсири Табарий. Байрут. 1999. 3-нашр. 1-ж.
6. Соғуний Алихонтўра. Тарихи Муҳаммадий. Тошкент. Мовароуннаҳр. 1997. 640 бет.
7. Муҳаммад Тохир Ибн Ашур. Ат-таҳрир ват-танвир. Тунис. 1-ж.
8. Имом Суютий. Ал-Итқон фий улумил Қуръон.

15-МАВЗУ. РИВОЯТ АСОСИДА ЁЗИЛГАН ТАФСИР “АТ-ТАФСИЙР АЛ-МАЪСУР”

Дарс режаси:

1. Тафсири маъсур вужудга келишининг икки даври. Тадвин даври. Қуръони Карим тафсирининг ҳадиснинг бир боби сифатида ёзилиши. Ҳадисдан тафсирнинг ажратилиши. Али ибн Абу Талҳанинг китоблари. Абу Равқ ва Муҳаммад ибн Савр тафсирлари. Ибн Жарир тафсири.

2. Тафсири маъсурнинг заифлик аломатлари:

а) тафсирда мавзуъ (ривоятга асосланмаган, тўқилган) гапларнинг пайдо бўлиши;

б) исроилиётларнинг кириб қолганлиги;

3. Тобиъийлар даврида исроилиётларга берилиш.

1. Тафсири маъсур деганда, бирор оятнинг маъносини бошқа оят ёки Пайғамбаримиз

(с.а.в.)нинг ҳадислари билан, саҳобий ёки тобиъийдан нақл қилинган сўз билан баён этишни тушунилади. Бу ерда "тобиъий" сўзини — агар уламолар ўртасида тобиъийнинг фикри раъй дейилиши ёки маъсур дейилиши ихтилофли бўлса ҳам — қўшиб қўйилди, чунки, Ибн Жарир сингари баъзи муфассирлар тафсири маъсурда Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ва саҳобалардан қилинган ривоятлар билангина кифояланмасдан, балки тобиъийлардан қилинган ривоятларни ҳам келтирганлар.

Тафсири маъсурнинг вужудга келиш даври икки босқичдан иборатдир. Биринчиси ривоят даври бўлиб, Пайғамбаримиз (с.а.в.) ўз асҳобларига Қуръони Каримнинг баъзи оятлари маъносидаги махфийликни очиб берганлар. Уни саҳобаи киромлар зехнларида сақлаб, оғизма-оғиз бир-бирларига, кейинчалик тобиъийларга етказганлар. Ўз навбатида Қуръони Каримнинг баъзи оятлари маъносини саҳобалар ҳам Пайғамбаримиз(с.а.в.)дан эшитганларига қўшимча эҳтиёжга мувофиқ ижтиҳод қилиб тафсир қилганлар.

Тобиъийлар ҳам ўз даврларида оятлардаги баъзи махфийликни Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ва саҳобалардан қилинган ривоятлар устига ўзлари ҳам ижтиҳод ва раъй билан халққа тушунтирганлар.

Тафсирдаги шундай ўзгариш ва кенгайиш табаъа тобиъийлар (тобиъийлардан кейинги авлод)нинг даврида ҳам давом этди.

Иккинчиси тавдин давридир. Бу даврда биринчи бўлиб тафсири маъсур (ривоятлар асосидаги тафсир) ёзилди. Лекин бу даврда ёзилган тафсир алоҳида китоб бўлмасдан, балки ривоят қилинган ҳадислар китобининг бир боби сифатида ёзилган эди. Қуръон тафсирини бир боб сифатида бўлса ҳам биринчи ёзган киши Мадина имоми Ал-Имом Молик ибн Анас Ал-Асбаҳий (Ал-мабодиун-насрийях, 26-б) эдилар.

Кейинчалик Ҳадисдан Тафсир ажратилди ва алоҳида китоб сифатида ёзилди. Қуръони Карим тафсирини алоҳида китоб шаклида биринчи бўлиб ёзган киши Али ибн Абу Талҳа (Ал-Итқон, 2-ж. 88-б) бўлиб, уни Ибн Аббос (р.а.)дан қилинган ривоят асосида ёзди.

Кейин Қуръоннинг бир жузъига тафсир ёзилди, унинг муаллифи Абу Равқ (Ўша манба, 88-б) , ундан кейин эса уч жузъига Ибн Журайждан қилинган ривоят асосида Муҳаммад ибн Савр (Ўша манба, 88-б) тафсир ёзди.

Ибн Жарирнинг ёзган тафсири эса тафсири маъсурнинг энг мукаммали бўлди. Вақт ўтиши билан тафсири маъсурда ҳам иснодсиз ривоятлар қилиш бошланиб кетди ва 4-фаслда баён қилганимиздек, саҳиҳ ривоят билан носаҳиҳини ажратиб бўлмай қолди, ҳатто бу нарса ёлғон ривоятларнинг кўпайишига ҳам сабаб бўлди.

Юқорида айтилганлардан маълумки, тафсири маъсур Қуръон оятини Қуръон ояти, Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг суннатлари, саҳоба ёки тобиъийларнинг ривоятлари билан тафсир қилишдан иборатдир. Шундай экан, Қуръонни Қуръон ёки Ҳадис билан қилинган тафсири шубҳасиз қабул қилинади.

Агар Пайғамбаримиз (с.а.в.)га нисбат берилган ривоятларнинг исноди ёки матни заиф бўлса, уни қабул қилинмайди, яъни мардуддир.

Аммо саҳобалар ва тобиъийлардан ривоят қилинган ҳадислар билан тафсир қилинган бўлса, уларга ҳалал аралашган бўлади ва заиф саналади. Чунки, тафсир китобларида саҳобийлар номидан ривоят қилинган кўплаб ҳадислар борки, улар саҳиҳ эмасдир. Айниқса, Ибн Аббос (р.а.) ва Ҳазрат Али (р.а.) номларидан жуда кўп ёлғон ҳадислар ривоят қилинган. Шунинг учун Имом Шофеъий (р.а.): "Ибн Аббосдан тафсир ҳақида юзтача ҳадис ривоят қилинган холос" (Ал-Итқон. 2-ж. 189-б),— деганлар. Демак, Ибн Аббос (р.а.) номларига нисбат берилиб, каззоблар томонидан жуда кўп ҳадислар тўқилган.

2. Тафсири маъсурнинг заиф саналишига учта сабаб бор:

а) Тафсирда мавзуъ (ривоятга асосланмаган, тўқилган) гапларнинг пайдо бўлиши.

Тафсирда мавзуъ гапларнинг пайдо бўлиши, уларнинг Ҳадисда пайдо бўлиши билан бир вақтда бошланди. Чунки, тафсир билан ҳадис бир-бирига чамбарчас боғлиқ бўлиб, улар бир-биридан мустақил бўлиши мумкин эмас. Шунингдек, Ҳадисда саҳиҳ, ҳасан, заиф, ровийлари орасида ишончли, шубҳали, ёлғончилари бўлганидек, Тафсирда ҳам, муфассирлар орасида ҳам шундайлари бор.

Мавзуъ ҳадис ва тафсирларнинг пайдо бўлиши ҳижратнинг қирқ биринчи йилидан бошланди. Бу даврга келиб мусулмонлар сиёсий жиҳатдан бир неча фирқа (жумхур, шиа ва хавориж)га бўлиниб кетган эдилар. Бунинг устига қалби куфр билан тўла, аммо зоҳирда ўзини мусулмон ва динпарвар қилиб кўрсатувчи кимсалар кўпайиб кетган бўлиб, бундай тафриқа замони уларнинг ғаразли мақсадларини

амалга оширишга, динда бузғунчиликни кучайтиришга, дин аҳллариини йўлдан оздиришга қулай имконият яратиб берди. Натижада кўплаб ботил ривоятлар тўкилди, бу ривоятларни Пайғамбаримиз (с.а.в.) ва саҳоба (р. анхум)ларга нисбат берилди. Масалан: Шиалар ўз мазҳабларининг афзал эканлигини тушунтириш ва Ҳазрат Алига нисбатан кишилар қалбида муҳаббат пайдо қилиш, хаворижлар эса "аҳли-сунна вал-жамоа"ни айблаш мақсадида Қуръондан бирор оятни далил келтиришга зўр бериб уринишар, бунинг учун эса ривоятлар тўкишиб, бу ривоятларнинг нисбатини ишончли бўлсин учун Пайғамбаримиз (с.а.в.)га ёки бирор саҳобийга боғлаб айтишар, мақсадлари эса бидъат ва хурофот тарқатишдан бошқа нарса эмас эди. Айниқса, мавзуъ ривоятларнинг жуда кўпи Ҳазрат Али (р.а.) ва Ибн Аббос (р.а.)ларга нисбат берилган эди. Бу икки улуғ саҳоба Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг аҳли байтларидан бўлганлари учун мусулмонлар ҳеч шубҳа қилмасдан ишонардилар. Аммо эътибор бериб қаралса, Ҳазрат Али (р.а.)га фақат шиалар, Ибн Аббос (р.а.) га фақат аббосийлар шундай нисбат берганлар.

Исломга куч ишлатиш ва урушлар қилиш билан тазйиқ, ўтказолмаган, илмий мунозара ва мужодаладан ожиз бўлган бошқа тоифа Ислом душманлари ҳам жуда кўп ёлғон ривоятларни тўкиб, уларни саҳобийларга нисбат беришиб, шу нопок йўл билан Исломга зарба беришга уринганлар. Бундай ҳаракатларнинг таъсирида жуда кўп муфассирларнинг ажойиб асарлари зое бўлди. Ҳамма ёқни шубҳа ўраб олгандан сўнг, озгина заифлик аралашган ривоятлар ёки асарлар бутунлай мардуд бўлди, эътибордан қолди, йўқотилди. Бошқа томондан эса, кейинги ёзилган асарларда ривоятларнинг саҳиҳи билан заифи аралашиб кетди, саҳиҳлар заиф деб, заифлар саҳиҳ деб, баъзи муҳаддис ва муфассирлар номига тухмат тошлари отилди.

Лекин, бундай зарарлардан қатъи назар, илмий нуқтаи назардан қараганда ғаразғўй кимсаларнинг ҳаракати ҳам илмий қийматга эга. Агарчи уларнинг ижтиҳодини иснод жиҳатидан мавзуъ (ёлғон, тўқима) дейилса ҳам, тафсир, таъвил, ижтиҳод ва мустақил фикр жиҳатидан қимматли илмий янгилик дейиш мумкин. Ҳар бир мавзуъ ривоят эгаси қандай мақсадда тафсир қилган бўлса ҳам, бир ижодкорнинг шахсий фикри сифатида ўрганишга лойиқдир, чунки, эҳтимол бошқа муфассирларнинг раъйлари ва ижтиҳодий фикрларига нисбатан энг тўғри фикр унинг фикридир.

б) Исроилиётларнинг кириб қолганлиги.

"Исроилиёт" сўзи, яҳудийлардан ривоят қилинган маълумотларни билдирса ҳам, биз бу ерда умумийроқ маънода, яъни яҳудий ва насронийлардан ривоят қилинган асарларни назарда тутамиз. Чунки, Исломнинг аввалида яҳудийлар ҳам, насронийлар ҳам мусулмонлар билан доим бирга аралашиб яшаганлар, дунёнинг турли чеккаларидан гуруҳ-гуруҳ бўлиб, Мадинага келиб Исломни қабул қилганлар. Ҳар икки дин аҳллариининг ҳам алоҳида диний маданиятлари мавжуд эди. Бунинг устига Таврот ва Инжилнинг кўп ҳукмлари Қуръон ҳукмларига мос келарди. Масалан: Тавротдаги қасос ҳукми Қуръондаги қасос ҳукмининг айни ўзи эди. Тавротдаги қадимги пайғамбарларнинг тарихи Қуръондаги пайғамбарлар тарихига монанд эди. Яҳудийлар қўлида Тавротдан ташқари Мусо (а.с.)нинг суннатлари, умматларига қилган насиҳатлари, Мусодан бўлмаган, балки бошқа яҳудий олимларининг шарҳлари, донишмандларнинг мақоллари ҳам мавжуд эдики, бу асотирлар вақт ўтиши билан муқаддаслаштирилиб, Таврот саҳифалари орасига қўшиб юборилган эди.

Насронийларнинг Исо (а.с.)га нозил қилинган Инжил ҳам мустақил муқаддас бир китоб бўлиб, (насроний динининг ҳам алоҳида маданияти мавжуд бўлса-да), кейинчалик ўз Инжилларини "янги аҳд" деб атаб, ўзидан олдинги муқаддас Таврот ва Забурни "қадимий аҳд" номи билан Инжилга қўшиб олдилар. Яҳудийлар дини ва насронийлар дини аралашиб кетди. Яҳудий ва насроний олимлардан баъзилари Исломни қабул қилганларидан кейин мусулмон олимлари ўз мусулмон биродарларидан эшитган аралаш ривоятларни (исроилиётларни) ҳам қабул қила бошладилар. Бу нарса албатта Қуръон тафсирида ҳам ўз таъсирини намоён қилмасдан иложи йўқ эди. Негаки, аввалги муқаддас китобларда ёзилган аҳкомлар, қиссалар Қуръонда ҳам мавжуд бўлиб, фақат қисқача баён этилган, баъзи тарихий воқеалар айтилиб, воқеа содир бўлган шаҳарлар номи зикр этилмаган эди. Буларнинг муфассал баёнини эса Исломни қабул қилган яҳудий ёки насронийлар бажону дил сўзлаб берар эдилар.

Агар биз Қуръон ва Тавротда ёки Қуръон ва Инжилда келган бир хил мавзунини олиб, уларни муқояса қилиб кўрсак, маслакда (баён қилиш усулида) жиддий ихтилофлар борлигини кўрамиз.

Масалан: Одам (а.с.) қиссасини олайлик; Бу қисса Тавротда ҳам келган. Қуръонда эса жуда кўп жойда келган бўлиб, энг узун ва кенг баён этилгани "Бақара" ва "Аъроф" сураларидадир. Лекин бу

сураларда ҳам жаннатнинг қаердалиги, Одам ва Ҳаввога ейиш ман этилган дарахтнинг номи, қайси ҳайвон сабаб бўлиб Шайтон жаннатга кириб олиб, Одам ва Ҳаввони хато қилишга имкон топгани, Одам ва Ҳавво жаннатдан чиқарилгандан сўнг қайси ерга тушганлари тўғрисида батафсил маълумот йўқ. Тавротга назар солган одам эса, Одам ва Ҳавво яратилган жаннат Адан (Адан —Сомали давлати, Қизил денгиз ва Аммон денгизи оралиғидаги ер)нинг шарқида жойлашганлигини, Аллоҳ уларга ейишни ман этган дарахт жаннатнинг ўртасида бўлиб, уни "ҳаёт дарахти ёки яхшилик ва ёмонликни билдирувчи дарахт" деб номланишини, Шайтоннинг жаннатга киришига илон ёрдам берганлигини, шунинг учун Аллоҳ уни қорни билан юрадиган ва тупроқ ялайдиган қилиб жазолаганини, Ҳаввони ва унинг зурриётини эса қорнида бола кўтариб, машаққат билан туғиш жазосига маҳкум этилганлигини ва бошқа шунга ўхшаш ҳодисаларни батафсил билиб олади. (Ал-аҳдул-қадим. Таквин китобининг 1-жилди, 45-б.)

Шунингдек, Қуръони Каримда Исо (а.с.)нинг киссаси, унинг мўъжизалари ҳақида "Марям", "Оли Имрон" ва "Моид" сураларида мўъжазгина хабарлар мавжуд бўлса ҳам, бу сураларда Исо (а.с.)нинг насаби, қандай туғилгани, қаерда туғилгани, Марямга тухмат қилган одамнинг номи, Осмондан тушган дастурхондаги таомнинг навъи, Исо (а.с.) касални даволаган ва ўликни тирилтирган вақтдаги ҳодисалар ҳақида батафсил айтилмаган. Аммо бу маълумотлар Матто, Марк ва Лука Инжилларида муфассал баён этилган.

Мусулмонлар ўз китобларида берилган маълумотларнинг мўъжаз эканлигини, бошқа дин аҳллариининг китобларида эса бу маълумотлар муфассал берилганини кўриб, ўзларининг билимларини ошириш ва мукаммаллаштириш мақсадида улардан баъзи ривоятларни иқтибос қилиб олишлари мумкинми ёки йўқми? Қуръон тафсирларига исроилиётлар қачондан бошлаб кириб келган? Исроилиётлардан тафсирда фойдаланишнинг чегараси нима билан белгиланади? Ана шу саволларга жавоб беришга ҳаракат қиламиз.

Маълумки, Қуръони Карим тафсирига исроилиётларнинг кириб келиши саҳобалар давридан бошланган эди. Бунинг биринчи сабаби юқорида айтиб ўтилганидек, Қуръоннинг жуда кўп оятларидаги қиссаларнинг Таврот ва Инжилда келтирилган қиссаларга мувофақати бўлса, иккинчи сабаби Қуръоннинг мўъжазлиги, Таврот ва Инжилнинг айни хабарга муфассаллиги эди. Учинчи сабаби эса саҳобалар замонида тафсир учун асосий масдарлардан бири аҳли китоблар эди. Муфассир саҳоба Қуръони Каримдаги бирор қиссага келганда, бу қиссани батафсилроқ тушунтиришга майл қиларди ва Ислумни янги қабул қилиб, мусулмонлар билан бирга яшаётган яҳудий ёки насронийдан эшитишга мажбур бўларди. Чунки, саҳобанинг Қуръон оятидаги қиссалар ҳақидаги саволига яҳудий ёки насронийдан бошқа одам жавоб бера олмас эди.

Саҳобалар ҳам улардан ҳар қандай нарсани сўрайвермас эдилар, балки Қуръондаги баъзи қиссаларнинг мўъжаз жойларини тавзихлаш учун сўрардилар, аммо Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ушбу муборак сўзлари: "Аҳли китобларни тасдиқ ҳам қилманглар, ёлғонга ҳам нисбат берманглар! Биз: "Аллоҳга ва у Зот томонидан бизга юборилган китобларнинг ҳаммасига имон келтирдик",— денглар!" (Ал-Бухорий. «Фатхул-Борий»нинг "Китоб ат-Тафсир" боби. 8-ж. 120-б.) га амал қилган ҳолда уларни ҳеч қачон Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ворид бўлган ҳадисларга тенг кўрган эмаслар ва аҳли китоблардан (Асҳоби Каҳф итининг ранги, Мусо (а.с.) қавмлари ўликни молнинг қайси аъзоси билан урганлиги, Нух (а.с.) кемаларининг ҳажми, қайси дарахт ёғочидан ясалгани, Хизир (а.с.) ўлдирган боланинг исми ва ҳоказо сингари) *моло*, яъни (беҳуда) ҳисобланган саволларни ҳам сўрамаганлар. Ад-Дехлавий айтади: "Саҳобалар бундай беҳуда саволлар беришни "вақтни зое қилиш" деб билганлар ва ўзларига ор санаганлар". (Ал-Фавзул кабир фий усулит-Тафсир, 35-б.)

Саҳобалар аҳли китоблардан эшитган шариатга ёки ақидага хилоф бўлган жавобларни тасдиқ этмаганлар, балки аҳли китобларнинг шундай жавобларини хато эканлигини кўрсатиб, уларга тўғри жавобни тушунтирганлар.

Масалан: Абу Ҳурайра (р.а.) ривоят қиладиларки, "Пайғамбаримиз (с.а.в.) жума куни тўғрисида гапирдилар: "Жума кунида бир соат бор, шу соатда қайси мўмин тик турган, намоз ўқиган ва қўлини очиб Аллоҳдан мақсадини сўраган ҳолда бўлса, Аллоҳ Таъоло у мўминнинг дуосини ижобат қилади", — дедилар ва қўллари билан бу соатнинг жуда қисқалигига ишора қилдилар". (Ал-Бухорий. Бобул-жумъа, 2-ж. 13-б.)

Уламолар бу соатнинг таъйинида ихтилоф қилганлар, шу соат ҳозир ҳам мавжудми ёки Аллоҳ уни бекор қилганми? Агар мавжуд бўлса, бир йилда фақат бир жумадами ёки ҳар бир жумада мавжудми?

Ушбу саволни ҳал қилиш учун Абу Ҳурайра (р.а.) яҳудий олими бўлган Каъб ул-Ахбордан сўради. Каъб ул-Ахбор, бу соат бир йилда бир жумада эканлигини айтди. Абу Ҳурайра (р.а.) эса унинг жавобини тасдиқ қилмасдан, мазкур соат ҳар бир жумада мавжуд эканлигини айтди. Каъб ул-Ахбор Тавротни вараклаб, Абу Ҳурайра (р.а.)нинг гапи рост эканлигини тасдиқлади. (Ал-Қасталоний, 2-ж. 190-б)

Абу Ҳурайра (р.а.) жумадаги мазкур соатнинг вақтини бошқа бир яҳудий олими Абдуллоҳ ибн Саломдан сўради. Абдуллоҳ ибн Салом: "Жумадаги бу соат шу куннинг энг охирги соатидир",— деб жавоб берди.

Абу Ҳурайра (р.а.) унга раддия бериб: "Мазкур соат қандай қилиб энг охирги соат бўлади, энг охирги соатда(кун ботаётган вақтда) намоз ўқиш мумкин эмас-ку! Ваҳоланки, Пайғамбаримиз (с.а.в.): "Намозда турган ҳолда рўбарў келса...",—деганлар",— деди. Абдуллоҳ ибн Салом ҳам бўш келмай: "Пайғамбаримиз (с.а.в.): "Кимки намозга мунтазир бўлиб ўтирса, намоз ўқиётган ҳисобида бўлади",—демаганмидилар?"— деб жавоб берди. (Ал-Қасталоний. 2-ж. 190-б. Имом Молик, Абу Довуд, Ат-Термизий)

Саҳобалар аҳли китоблардан савол сўраш ва уларнинг жавобларини тасдиқлашда Пайғамбаримиз (с.а.в.) белгилаб берган ҳудуддан тажовуз қилмаганлар. Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг: "Мендан бир оят бўлса ҳам бошқаларга етказинглари! Бану Исроилдан эшитганларингизни ҳам гапираверинглари, ҳеч зарари йўқ. Кимки қасддан менга ёлғоннинг нисбатини берса, у ўзига дўзах оловидан ўтирадиган жой тайёрлабди", (Ал-Бухорий. Фатҳул-Борий. 6-ж. 329-б.) — деган ҳадислари билан "Аҳли китобларни тасдиқ ҳам, таъзиб ҳам қилманглари, биз Аллоҳга ва у бизга нозил қилган муқаддас китобларга имон келтирдик, денглари!" (Ал-Бухорий. Фатҳул-Борий. 8-ж. 120-б.) — деган ҳадислари орасини жам қилган ҳолда, уларнинг гапларини ёлғон эмаслигини билиб туриб, керакли, фойдали гапларни айтганлар. Чунки Пайғамбаримиз (с.а.в.) қеч кимга ёлғонни мувоҳ қилмаганлар.

Жобир ибн Абдуллоҳ (р.а.) шундай ривоят қиладики, бир куни Умар ибн ал-Хаттоб (р.а.) аҳли китоблардан ўз қўлларига тушиб қолган бир китобни Пайғамбаримиз (с.а.в.)га олиб келиб, ўқиб бердилар. Пайғамбаримиз (с.а.в.) уни эшитиб қаттиқ ғазабландилар ва дедилар: "Эй Ибн ал-Хаттоб, шу китобни ўқиб ҳайрон бўляптиларми? Менинг жоним қўлида бўлган зотга қасамки, мен сизга ундан гўзалроғини келтирдим. Сизлар аҳли китоблардан ҳеч нарса сўраманглари, улар сизга рост хабарни берсалар сизлар уни ёлғонга чиқариб қўйишларингиз, агар ёлғон хабарни берсалар рост деб тасдиқлаб қўйишларингиз мумкин. Жоним қўлида бўлган зотга қасамки, агар Мусо(а.с) тирик бўлганда эди, менга эргашишдан бошқа йўл топа олмас эди". (Имом Аҳмад. Ал-Муснад. 3-ж. 387-б.)

Жобир ибн Абдуллоҳнинг мазкур ҳадислари аввалги икки ҳадисга муъориз келмайди. Чунки, аҳли китоблардан Қуръон тафсирида фойдаланишдан ман этувчи ушбу ҳадис Исломнинг бошланиш давларида айtilган эди, унда Ислом аҳкомлари ҳам қарор топмаган эди. Бу қақда Ал-Ҳофиз ибн Ҳажар "Ал-Фатҳ" номли китобида шундай ёзади: "Жобирнинг ҳадисидаги наҳий(ман этишлик) Исломий аҳкомлар ва диний қоидалар қарор топмасидан олдин фитнанинг олдини олиш учун қилинган эди. Фитна замони ўтгандан кейин эса аҳли китоблардан эшитилган хабарларга ҳам эътибор кучли бўлгани учун изн берилди". (Ал-Фат., 6-ж. 320-б.)

Юқорида айtilган гаплар ва келтирилган уч ҳадиснинг мазмунидан исроилиётлардан тафсирда фойдаланиш учун шариат изн берган миқдор маълум бўлди. Шу билан бирга саҳобаи киромларнинг аҳли китоблардан ривоят қабул қилишда жуда ҳам эҳтиёткор бўлишлари Абу Ҳурайра мисолида кўриб ўтилди ва Ибн Аббосдек улуғ саҳобага аҳли китоблардан ривоятларни бепарволик ва палапартишлик билан қабул қилишлари ҳақида айtilган таъналарнинг асоссиз ва ботил эканлиги ҳам ўз исботини топди.

3. Аммо тобиъийларга келсак, улар аҳли китоблардан жуда кўп сўрар ва уларнинг хабарларини тасдиқ қилишар эдилар. Шунинг учун тобиъийлар давридаги тафсирларда исроилиётлар ҳаддан ортиқ кўпайиб кетди. Ҳатто муфассирлар орасида шундай гуруҳ пайдо бўлдики, бу гуруҳ Қуръони Карим тафсирларини яҳудий ва насронийлардан эшитган ривоятлар, бир-бирига зид бўлган ҳикоялар, қиссалар билан тўлдириб ташлади. Улардан бири ҳижрий сананинг 150-йилида вафот этган Муқотил ибн Сулаймон эди. Абу Ҳотимнинг айтишича, Муқотил "ўзининг Қуръон тафсири бўйича илмини насроний ва яҳудийлардан олган илм билан бойитган ва Қуръонни уларнинг китобларига мувофиқлаштириб олган эди". (Вафаътул-аъён. 2-ж. 568-б.)

Тобиъийларнинг даврида иш шу даражага етдики, улар Қуръон оятлари ва Исломга алоқадор бошқа нарсалар билан келажак тўғрисида башорат бера бошладилар. Қуръон оятларини коҳинчасига шархлай бошладилар ва илми ғайбга дахл қилишдан қайтмадилар. Бундай тажовузкорларнинг энг биринчиси яна Муқотил ибн Сулаймон бўлди.

Муқотил Аллоҳ Таъолонинг ушбу ояти каримаси

وَأَنَّ مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا نَحْنُ مُهْلِكُوهَا قَبْلَ يَوْمِ الْقِيَامَةِ أَوْ مُعَذِّبُوهَا عَذَابًا شَدِيدًا كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا (۵۸)

"Хар бир қишлоқ борки, биз уларни қиёматдан олдин ҳалок қилувчимиз ёки аҳлини қаттиқ азоб билан азоблаймиз. Бу нарса Китобда (Лавҳул махфүзда) ёзиб қўйилган" (Ал-Исро сураси, 58) нинг тафсирида Қустантиния (Истанбул)нинг фатҳ этилишига ва Андалус (Испания)нинг вайрон этилишига ишора қилади ва шундай дейди: "Мен Заҳҳок ибн Мазохимнинг тафсирида кўрдимки, унда: "Маккани ҳабашлар хароб қилади, Мадина аҳли очликдан ҳалок бўлади, Басра сувга ғарқ бўлади, Куфани турклар вайрон қилади, тоғлар момақалдиروқ ва зилзилалар билан йиқилади, Хуросоннинг ҳалокати ҳам шунга ўхшаш нарсалар билан...", — деб, ҳар бир шаҳарнинг ҳалокати тўғрисида "башорат" беради". (Тафсирул Олусий, 15-ж. 93-б.)

Муқотил ибн Сулаймон яна Ваҳб ибн Мунаббаҳдан шундай ривоятни келтирган: "Арманистон хароб бўлмагунча Жазира (Саудия Арабистони) хароб бўлмайди, Миср хароб бўлмагунча Арманистон хароб бўлмайди, Куфа хароб бўлмагунча Миср хароб бўлмайди ва "Катта уруш" бўлмайди, Катта уруш бўлса, Баний Ҳошимдан чиққан бир киши қўлида Қустантиния фатҳ этилади, занжийлар тарафидан Андалус вайрон қилинади, Андалус тарафидан Африқо хароб этилади, аскарлар орасидан низо чиқиши ва Нилнинг қуришидан Миср хароб бўлади, Ироқ аҳолиси очликдан қирилади, Куфа душман тарафидан муҳосара қилинади ва Фурот суви бўғиб қўйилади, Басра Ироқ тарафидан сувга ғарқ қилинади, Айла (Қизил денгиз соҳилидаги шаҳар) душман тарафидан қуруқликдан ҳам, сувдан ҳам камал қилиниб, вайрон этилади, Рай шаҳри Дайлам (Эроннинг Қазвин вилоятидаги тоғлик маскан) тарафидан, Хуросон Тибет тарафидан, Тибет Хитой тарафидан яқсон этилади, Ҳиндистон ва Яман чигиртка балосидан, Макка ҳабашлар сабабидан, Мадина очликдан барҳам топади". (Тафсирул Олусий, 15-ж. 93-б.)

Тобиъийлар замонидан яна бир оз муддат ўтгандан кейин бундай тажовузкорлик, исроилиётларга берилиш шу даражага етдики, энди ҳар бир ривоятни рост-ёлғонлигини, кимдан ва қаердан эшитилганлигини суриштирмай, агарчи ақл кўтармаса ҳам, Қуръон оятлари қаторига тафсир сифатида қўшиб айтила бошланди, Тафсирларни китоб қилиб ёзиш — тадвин даврида эса тафсир китоблари ана шундай исроилиётлар ва асоссиз ривоятлар билан тўлдирилди.

Исроилиётлар уч қисмга бўлинади:

1. Саҳиҳлиги аниқ билинган, яъни Пайғамбаримиз (с.а.в.) дан нақл қилинган хабар, масалан: Мусо (а.с.) билан ҳамроҳ бўлган солиҳ кишининг исми. Пайғамбаримиз (с.а.в.) у зотнинг исми Хизир (а.с.) эканлигини очик айтиб берганлар. (Фатҳул-Борий, 8-ж. 297-б.)

Бундай ривоятлар шубҳасиз қабул этилади.

2. Ёлғонлиги аниқ билинган, ақлга ҳам тўғри келмайдиган ва шариатга мутлақо зид бўлган ривоятлар бўлиб, бундай ривоятлар қабул этилмайди.

3. Биринчига ҳам, иккинчига ҳам кирмайдиган ривоятлардан фойдаланиш жоиз, аммо уларни тасдиқ ҳам қилинмайди, ёлғонга нисбат ҳам берилмайди. Чунки, Пайғамбаримиз (с.а.в.): "Аҳли китобларни тасдиқламанглар ва тақиб ҳам қилманглар, уларга: "Биз Аллоҳга ва у нозил қилган нарсаларга имон келтирдик", денглар!" — деганлар".

Таянч иборалар: Тафсири маъсурнинг вужудга келиш даври икки босқичдан иборатдир. Биринчиси ривоят даври, иккинчиси тадвин давридир, эҳтиёжга мувофиқ ижтиҳод, табаъа тобиъийлар (тобиъийлардан кейинги авлод), тафсирда мавзӯ гапларнинг пайдо бўлиши, "аҳли сунна вал-жамоа"ни

айблаш, Исломга куч ишлатиш ва урушлар қилиш, илмий нуқтаи назардан қараганда ғаразғўй қимсаларнинг ҳаракати ҳам илмий қийматга эга, гарчи уларнинг ижтиҳодини иснод жиҳатидан мавзуъ (ёлғон, тўқима) дейилса ҳам, тафсир, таъвил, ижтиҳод ва мустақил фикр жиҳатидан қимматли илмий янгилик дейиш мумкин, "Исроилиёт" сўзи, яҳудий ва насронийлардан ривоят қилинган асарлар, насронийлар ўз Инжилларини "янги аҳд" деб атаб, ўзидан олдинги муқаддас Таврот ва Забурни "қадимий аҳд" номи билан Инжилга қўшиб олдилар, мўъжаз жойларини тавзихлаш, Асҳоби Каҳф итининг ранги, Мусо (а.с.) қавмлари ўликни молнинг қайси аъзоси билан урганлиги, Нух (а.с.) кемаларининг ҳажми, қайси дарахт ёғочидан ясалгани, Хизир(а.с) ўлдирган боланинг исми, Саҳобаларнинг аҳли китоблардан савол сўраши ва уларнинг жавобларини тасдиқлашда Пайғамбаримиз (с.а.в.) белгилаб берган ҳудуддан тажовуз қилмаганлари, Қуръон оятларини қоҳинчасига шарҳлаш, Исроилиётлар уч қисмга бўлинади: саҳихдиги аниқ билинган, ёлғонлиги аниқ билинган, биринчига ҳам, иккинчига ҳам қирмайдиган ривоятлар.

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. Тафсири маъсур вужудга қилишининг икки даври деганда нима назарта тугилади?
2. Тафсири маъсурнинг заифлик аломатлари нималарда намоён бўлади?
3. Тафсирда мавзуъ (тўқилган) гапларнинг пайдо бўлиши деганда нимани тушунаси?
4. Тафсирда исроилиётлардан фойдаланишнинг аҳамияти қандай?
5. Исроилиётлар неча қисмга бўлинади?

Тавсия этилган ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Закои Кўнрапа. Пайғамбаримиз ва Ашараи мубашшара. Тошкент: 1995.
2. Доктор Маҳмуд Ат-Таҳхон. Тайсиру Мусталаҳил ҳадис. Риёз: 1996. 9-нашр.
3. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Т. 2001.
4. Тафсиру ибн Касир. Байрут. 1969. 1-ж.
5. Тафсири Табарий. Байрут. 1999. 3-нашр. 1-ж.
6. Соғуний Алихонтўра. Тарихи Муҳаммадий. Тошкент. Мовароуннаҳр, 1997. 640 бет..
7. Муҳаммад Тохир Ибн Ашур. Ат-гаҳрир ват-танвир. Тунис. 1-ж.
8. Муҳаммад Али Давла. Қисасун мин ҳаяти Ар-Расул ва асҳобиҳи. Дамашқ. 1999. 12-ж.

16-МАВЗУ. ИСРОИЛИЁТ РОВИЙЛАРИНИНГ УЛУҒЛАРИ

Дарс режаси:

1. Исроилиёт ровийларининг машҳурлари:

- а) Абдуллоҳ ибн Саломнинг таржимаи ҳоли;
- б) Каъбул Аҳборнинг таржимаи ҳоли;
- в) Ваҳб ибн Мунаббаҳнинг таржимаи ҳоли;
- г) Абдулмалик ибн Абдулазиз ибн Журайж.

2. Ровийларнинг санадини тарқ этиш.

1. Тафсири маъсур китобларини варақлаган киши ундаги исроилиётлар асосан тўрт кишидан ривоят этилганига гувоҳ бўладилар. Уларнинг бири Абдуллоҳ ибн Салом, иккинчиси КаъбулАҳбор, учинчиси Ваҳб ибн Мунаббаҳ, тўртинчи Абдулмалик ибн Абдулазиз ибн Журайждир. Бу ровийларнинг ҳар бири ҳақида уламоларнинг турли ихтилофлари мавжуд бўлиб, баъзилари ровийларни ёлғончига чиқарганлар, баъзилари эса улардан тухмат тамғасини олиб ташлашга ҳаракат қилганлар. Шунинг учун, қайси тоифадагиларнинг гаплари ҳақиқатга яқинроқ эканини аниқлаш мақсадида мазкур ровийларнинг ҳар бири устида алоҳида тўхталиб ўтмоқчимиз.

а) Абдуллоҳ ибн Саломнинг таржимаи ҳоли.

Унинг тўлиқ исми Абу Юсуф Абдуллоҳ ибн Салом ибн Ал-Ҳорис Ал-Исроилий Ал-Ансорий бўлиб, насаби Юсуф ибн Яъқуб (а.с.)нинг авлодларидандир. Абдуллоҳ ибн Салом Пайғамбаримиз (с.а.в.) Мадинага хижрат қилиб келганларидан сўнг Исломга кирган. Имом Ал-Бухорий ўз "Саҳиҳ"ларининг хижрат бобида Абдуллоҳ ибн Саломнинг Исломга кириш воқеасини ривоят қилганлар: "... Аллоҳнинг пайғамбари келганларидан сўнг у кишининг ҳузурларига Абдуллоҳ ибн Салом келди ва деди: "Гувоҳлик бераманки, албатта Сиз Аллоҳнинг элчисисиз. Албатта, Сиз ҳақни келтирдингиз. Яҳудийлар мени ўзларининг улуғлари ва улуғларининг ўғли, олимроқлари ва олимроқларининг ўғли, деб биладилар. Менинг Исломга кирганимни эшитмасларидан олдин, уларни чақиринг ва мен ҳақимда сўранг. Агар Исломга кирганимни билсалар, мен ҳақимда ёлғон гапни

айтадилар". Пайғамбаримиз (с.а.в.) одам юбориб, яҳудийларни чақиртирдилар. Улар келганда шундай дедилар: "Эй яҳудийлар жамоаси, Аллоҳдан кўрқинглар, ёлғиз Аллоҳ номига қасамки, сизлар шубҳасиз мен Аллоҳнинг ҳақ элчиси эканимни ва сизларга ҳақни келтирганимни биласизлар, шунинг учун Исломга киринглар!"

Пайғамбаримиз (с.а.в.) бу сўзни уч марта такрорладилар, аммо яҳудийлар: "Биз ҳеч нарса билмаймиз",— деб инкор қилишди. Пайғамбаримиз (с.а.в.) улардан: "Абдуллоҳ ибн Салом ораларингизда қандай одам?" — деб сўрадилар. Улар баробарига: "Абдуллоҳ ибн Салом бизнинг улуғимиз ва улуғимизнинг ўғли, олимроғимиз ва олимроғимизнинг ўғлидир",— дейишди. Пайғамбаримиз (с.а.в.) яна сўрадилар: "Агар Абдуллоҳ ибн Салом Исломга кирса нима дейсизлар?". Улар баробарига: "Бундан худо асрасин, Абдуллоҳ Исломга кирмайди!"— дейишди. Пайғамбаримиз (с.а.в.): "Эй Абдуллоҳ, чик, бу ёққа!"— дедилар. Абдуллоҳ ибн Салом ичкаридан чиқиб келди ва яҳудийларга деди: "Эй яҳудийлар жамоаси, Аллоҳдан кўрқинглар, Ягона зот бўлган Аллоҳга қасамки, сизлар Унинг пайғамбар эканлигини ва ҳақни олиб келганини яхши биласизлар". Яҳудийлар баробарига: "Ёлғон гапиряпсан",— деб Абдуллоҳнинг сўзини олишмади. Пайғамбаримиз (с.а.в.) уларни ҳузурларидан чиқариб юбордилар (Ал-Бухорий. Бобул-ҳижрат, 5-ж. 63-б.)

Абдуллоҳнинг асли исми Ал-Ҳасийн эди, Пайғамбаримиз (с.а.в.) уни Абдуллоҳ деб атадилар ва уни жаннати одам эканлигига гувоҳлик бердилар.

Имом Ал-Бухорий Ансорларнинг маноқиблари тўғрисида гапирганда Абдуллоҳнинг маноқибига алоҳида боб ажратганлар. Бу бобда Саъд ибн Абий Ваққосдан шундай ҳадис ривоят қилинган: "Мен Пайғамбаримиз (с.а.в.) нинг Абдуллоҳ ибн Саломдан бошқа тирик юрган бирор киши ҳақида: "У жаннат аҳлидандир", деганларини эшитмаганман. Аммо Абдуллоҳ ҳақида шундай гапни айтган эдилар. Аллоҳнинг ушбу

قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنَ عِنْدِ اللَّهِ وَكَفَرْتُمْ بِهِ وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى مِثْلِهِ

"Баний Исроил қавмидан бўлган гувоҳ (Таврот илмини билгани учун охирги замон пайғамбарига) гувоҳлик берди" (Аҳқоф, 10) ояти каримаси айни Абдуллоҳ ибн Салом хусусида нозил қилинган". (Ал-Бухорий, 5-ж. 37-б)

Абдуллоҳ ибн Саломнинг яхши инсон эканлиги ҳақида ривоят қилинган бир ҳадисда у киши Ҳазрати Усмон (р.а.)ни душманлардан мудофаа қилиб, авбошларга танбеҳ берганлиги ва улар олдида мавъиза қилганлиги айтилади.

Абдулмалик ибн Умайр Абдуллоҳ ибн Саломнинг жиянидан шундай ривоят қилади: "Ҳазрат Усмон (р.а.)ни ўлдирмоқчи бўлганларида у кишининг олдида Абдуллоҳ ибн Салом келди ва: "Мен сизга ёрдам бериш учун келдим",— деди. Ҳазрат Усмон (р.а.): "Ундай бўлса, одамлар ёнига чиқинг, уларни мендан узоқлатинг. Сизни ташқарида бўлмоғингиз мен учун ёнимда бўлганингиздан фойдалироқдир", — дедилар. Абдуллоҳ ибн Салом Ҳазрат Усмонни ўлдиришга қасд қилган одамлар олдида чиқиб, уларга шундай деб насиҳат қилди: "Эй одамлар, жоҳилият даврида менинг исмим фалончи эди. Расулуллоҳ (с.а.в.) мени "Абдуллоҳ" деб атадилар. Менинг ҳақимда Аллоҳнинг китобидаги қуйидаги оятлар нозил бўлган:

وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى مِثْلِهِ فَأَمَنَ وَاسْتَكْبَرْتُمْ

"Баний Исроил қавмидан бўлган гувоҳ (Таврот илмини билгани учун охирги замон пайғамбарига) гувоҳлик берди ва ўзи имон келтирди, сизлар эса такаббурлик қилдингиз". (Аҳқоф, 10.)

قُلْ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ

"Айтинг, эй Мухаммад (с.а.в.), мен билан сизларнинг ўртангизда ва муқаддас китобларни билган уламолар олдида Аллоҳ гувоҳликда кифоя қилади". (Раъд, 43)

Аллоҳнинг қиличи қинида турибди. Расулуллоҳ (с.а.в.) тушган бу шаҳарга Аллоҳнинг фаришталари қўшничилик қилиб турибдилар. Ушбу одамни (Ҳазрат Усмонни) ўлдиришда Аллоҳдан кўрқинглар! Агар уни ўлдирсаларингиз фаришталар сизлардан юз ўгириб кетадилар. Аллоҳнинг қиличи ҳам қинидан чиқади (илоҳо қиёматгача ҳам чикмасин!)"

Лекин жоҳил ва адоватли кишилар: "Яҳудийни ҳам ўлдиринглар!" — деб, унинг устига бостириб

келдилар ва ичкари кириб Ҳазрат Усмон (р.а.)ни ўлдирдилар.

Абдуллоқ ибн Салом Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ривоятлар қилган. Ундан эса икки ўғли Юсуф ва Муҳаммад, Авф ибн Молик, Абу Хурайра, Абу Бурда ибн Аби Мусо, Ато ибн Ясор ва бошқалар ривоят қилишган.

Абдуллоҳ ибн Салом Ҳазрат Умар (р.а.) билан бирга Байтул Муқаддас ва Ал-Жобиях (Дамашқнинг ғарбида жойлашган Сурия қишлоқларидан бири)нинг фатҳида қатнашган. Ҳижратнинг қирқ учинчи йилида Мадинада вафот этган.

Баъзи Ислом тарихчилари Абдуллоҳ ибн Саломни Бадр жанги иштирокчилари қаторига қўшганлар, баъзилари эса уни учинчи табақа қаторига, яъни Хандақ ғазоти ва ундан кейинги ғазотлар иштирокчилари қаторига қўшадилар.

Абдуллоҳ ибн Саломнинг илми тўғрисида Имом Ал-Бухорий ривоят қилган юқоридаги ҳадис аниқ маълумот беради. Мадина яҳудийлари унинг энг олимроқ эканлигини тан олганлар. Яна ривоят қилинадики, Муоз ибн Жабал (р.а.) нинг вафотлари яқинлашганда, яқинлари унга: "Эй Абу Абдурахмон, бизга васият қилинг!"— дейишди. Муоз ибн Жабал: "Мени ўтиргизиб қўйинглар!"— дедилар. Кейин сўзларида давом этиб: "Шубҳасиз имон ва илм тўрт кишининг ҳузуридадир; Улар — Уваймир Абид Дардо, Салмон Ал-Форсий, Абдуллоҳ ибн Масъуд ва Абдуллоҳ ибн Саломдирки аввал яҳудий эди, кейин мусулмон бўлди. Мен Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан, Абдуллоҳ ибн Салом ўнта жаннати саҳобанинг ўнинчиси эканини эшитганман",— дедилар.

Тавротни яхши билишини яҳудийлар, Қуръонни яхши билишини мусулмонлар тан олган, унинг ҳақиқа Қуръон ояти нозил бўлган ва жаннатийлигига Пайғамбаримиз (с.а.в.) башорат берган киши ҳақида, унинг илми, ишончлилиги ва адолатига таъна етказишга ҳеч кимнинг ҳадди ва ҳаққи йўқдир.

б) Каъбул Ахборнинг таржиман ҳоли.

Унинг тўлиқ исми Абу Исҳоқ Каъб ибн Мотиъ Ал-Ҳумайрий бўлиб, Каъбул Ахбор номи билан машҳурдир. Унинг асли Яман яҳудийларидан, жоҳилият даврини кўрган, Абу Бакр Ас-Сиддиқ ёки Ҳазрат Умар халифалик давларида Исломга кирган. Баъзиларнинг айтишича, Каъб Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ҳаётлик пайтларида Исломни қабул қилган, аммо Мадинага ҳижрати кечиккан. Ибн Ҳажар "Ал-Фатҳ" номли китобида: "Каъбнинг Исломга кириши Ҳазрат Умарнинг халифалик давларида бўлгани ҳақидаги гап машҳурроқ. Мусулмон бўлганидан кейиноқ Мадинага ҳижрат қилган, Рум ғазотида иштирок этган. Ҳазрат Усмоннинг халифалик давларида Шомга қайтиб келган ва Ҳимсада яшаган. Ҳижрий сананинг ўттиз иккинчи йилида Ҳимсада вафот этган" дейилган.

Ибн Саъд Каъбни шомлик тобиъийларнинг биринчи табақасидан ҳисоблайди. Унинг айтишича, Каъбул Ахбор яҳудий динида бўлган, кейин Исломни қабул қилган ва Мадинага келган. У ердан Шомга бориб, Ҳимсада яшаган ва шу ерда бир юз қирқ ёшида оламдан ўтган.

Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан мурсал ҳадисларни ривоят қилган, Ҳазрат Умар (р.а.), Суҳайб ва Оиша (р.а.)лардан ҳам ривоятлар қилган.

Каъбдан эса Муовия (р.а.), Абу Хурайра (р.а.), Ибн Аббос (р.а.), Ато ибн Абий Рабоҳ ва бошқалар ривоят қилганлар.

Каъбнинг илми жуда чуқур эди. У Таврот ва Қуръон илмларини жамлаган эди. Шунинг учун ҳам уни "Каъбул-ҳибр ва Каъбул Ахбор (Донишмандларнинг олийси) деб аташар эди. Каъбул Ахбор Ваҳб ибн Мунаббаҳ сингари ривоятларни ёзмаган, балки ҳамма шогирдлари ундан оғизма-оғиз ўрганишар эди.

"Ат-Табақот ул-Кубро" китобида ҳикоя қилинишича, "Бир одам масжидга кирди. У ерда яҳудий Омир ибн Абдуллоҳ ибн Қайс ўтирган бўлиб, унинг олдида Таврот саҳифалари очиқ турар, Каъб эса унга Тавротни кироат қилиб берарди". (Фажрул Ислом, 198-б)

Бу ҳикоя далолат қиладики, КаъбулАхбор Исломга киргандан кейин ҳам Таврот ўқишни ва уни шогирдларига ўргатишни давом эттирган.

Муовия (р.а.) айтади: "Билингки, Абуд Дардо ҳукамоларнинг бири, Амр ибн Ал-Ос ҳам ҳукамоларнинг бири, Каъбул Ахбор эса уламоларнинг биридир. Унинг илми тайёр пишган ҳосил, аммо биз ундан фойдалана олмаймиз".

Абдуллоҳ ибн Аз-Зубайр айтади: "Мен ўзимнинг ҳокимлигимда нимани қўлга киритган бўлсам, уни аввалдан Каъб менга хабарини берган эди". (Тахзийбут-тахзиб, 8-ж. 438-440-б)

Каъбул Ахбор номига баъзилар таъна ва маломат тошини отганлар. Лекин, мартабалари қанчалик юқори бўлишига қарамай Ибн Аббос (р.а.) ҳам, илмлари қанчалик етук бўлишига қарамай Абу Хурайра (р.а.) ҳам ва бошқа кўплаб саҳобийлар ҳам Каъбул Ахбор ривоятларини қабул этганлар ва ўзлари ҳам ривоят қилганлар. Имом Муслим, Абу Довуд, Ат-Термизий ва Ан-Насайлар ҳам ўзларининг саҳиҳларида Каъбул Ахбордан ҳадислар ривоят қилиб, ёзганлар. Мана шулар Каъбнинг ниҳоятда ишончли ровий эканлигини ва унга таъна тошлар отувчиларининг сўзлари очик тухмат эканлигини исботлайди.

в) Ваҳб ибн Мунаббаҳнинг таржиман ҳоли.

Унинг тўлиқ исми Абу Абдиллоҳ Ваҳб ибн Мунаббаҳ ибн Сийж ибн Зий Каноз Ал-Ямоний Ас-Санъоий бўлиб, қиссалар соҳиби ва тобиъийларнинг энг яхши уламоларидан эди.

Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Ханбалнинг айтишига қараганда, Ваҳб ибн Мунаббаҳ форс болаларидан эди. Унинг отаси Мунаббаҳ Хуросоннинг Ҳирот шаҳридан бўлиб, уни Кисро мамлакатдан Яманга чиқариб юборган эди. Ваҳб ибн Мунаббаҳ Пайғамбаримиз (с.а.в) нинг замонларида Исломга кирди. У Санъода қозилик вазифасида ишлади.

Исҳоқ ибн Иброҳим ибн Абдуррахмон Ал-Ҳаравийнинг айтишича, Ваҳб ибн Мунаббаҳ ҳижрий сананинг ўттиз тўртинчи йилида, Ҳазрат Усмоннинг халифалик даврида дунёга келган.

Ибн Саъд ва бошқа бир неча олимларнинг айтишича, Ваҳб ибн Мунаббаҳ ҳижрий сананинг бир юз ўнинчи йилида вафот этган.

Ваҳб ибн Мунаббаҳ Абу Хурайра (р.а.), Абу Саъид Ал-Худрий (р.а.), Ибн Аббос (р.а.), Ибн Умар (р.а.), Ибн Амр ибн Ос (р.а.), Жобир (р.а.), Анас (р.а.) ва бошқалардан ривоят қилган.

Ундан эса икки ўғли — Абдуллоҳ ва Абдуррахмон, Амр ибн Дийнор ва бошқалар ривоят қилган.

Ваҳб ибн Мунаббаҳнинг ривоятлари Имом Ал-Бухорий, Муслим, Ан-Насай, Ат-Термизий ва Абу Довуднинг саҳиҳларида келтирилган.

Ваҳб ибн Мунаббаҳ чуқур илмли, қадимий китобларни кўп ўқиган, оламнинг яратилиши ҳақидаги ўтмиш хабарлар ва тарихий қиссаларни кўп биладиган олим эди. Ундан "Фил Мағозий" номли асар ҳам қолган.

Ибн Халликоннинг гувоҳлик беришича, Ваҳб ибн Мунаббаҳнинг яна бир китоби бўлиб, унда Ҳимярда подшоҳлик қилган кишиларнинг қиссалари, тарихлари, қабрларининг ўрни ва шеърлари ёзилган. (Вафаётул Аъён, 2-ж. 180-б)

Аҳмад ибн Ханбал ривоят қилган ҳадисда шундай дейилади: "Ҳижрий юзинчи йилда барча фақиҳ олимлар ҳажга бордилар. Ваҳб ибн Мунаббаҳ ҳам улар орасида бор эди. Хуфтон намози ўқилгандан кейин Ваҳбнинг олдида тақдир масаласи тўғрисида мунозара қилиш учун Ато ва Ал-Ҳасан келишди. Буни сезган Ваҳб ибн Мунаббаҳ эса Аллоҳга ҳамд айтиш тўғрисида шунчалик узоқ маъруза қилдики, шу билан тонг отди ва тақдир тўғрисида савол беришга имкон қолмади.

Ҳаммод ибн Салама Абу Саннондан Ваҳбнинг шундай деганини ривоят қилган: "Мен тақдир тўғрисида ўзимча масала айтардим. Фикримни равшанлаштириш мақсадида ўтган анбиёларнинг китобларидан етмишдан ортиғини мутлоа қилиб чиқдим. Барчасида ҳам: "Кимки хоҳишим ўзимда, тақдирим ўз қўлимда деса, у одам албатта кофир бўлади"— дейилганини ўқиб, мен тақдир ҳақидаги ўз фикримдан воз кечдим.

Ал-Жузжоний айтади: "Ваҳб қадар тўғрисида бир китоб ёзган эди, кейин тушуниб пушаймон еди".

Мусанно ибн Ас-Сабоҳ айтади: "Ваҳб ибн Мунаббаҳ йигирма йил хуфтон намози билан бомдод номози ўртасида таҳорат янгиламаган".

Ваҳб ибн Мунаббаҳ қадимий китоблар ва Қуръон илмини мукаммал билиш билан бирга, кечаси билан ибодатга машғул бўлган, ҳақ олдида доим таслим эди, инсофли эди. Ўзининг қадар тўғрисида хато кетганини тан олиши ва пушаймон ейиши унинг нақадар эътиқоди мустаҳкам эканлигини, унинг ҳақида таъна ва маломат қилинишига асос йўқлигини кўрсатади.

Ваҳб хусусида жуда кўп уламолар яхши таъриф берганлар. Унинг номига етказилган таъналар тухматдан бошқа нарса эмас.

г) Абдулмалик ибн Абдулазиз ибн Журайж.

Унинг тўлиқ исми Абу Холид ёки Абул Валид Абдулмалик ибн Абдулазиз ибн Журайж Ал-Умавий

бўлиб, асли румлик насроний эди. Исломга киргандан сўнг Макка уламоларидан ва муҳаддисларидан бири бўлди. Ибн Журайж Ҳижозда китоб ёзган биринчи олимдир. У тобиъийлар даврида исроилиётларнинг кутби(кони) бўлган эди. Агар Ибн Жарир Ат-Табарийнинг тафсирини варақлаб кўрсак, насронийлар ҳақидаги оятларнинг барчасида Абдулмалик номидан Ибн Журайж тахаллуси билан ривоят қилинганини кўрамыз.

Ибн Журайж ўз отаси Абдулазиз, Ато ибн Абий Рабоҳ, Зайд ибн Аслам, Аз-Зухрий ва бошқалардан ривоят қилган. Ундан эса икки ўғли Абдулазиз ва Муҳаммад, Ал-Авзоъий, Ал-Лайс, Яҳё ибн Саид Ал-Ансорий, Ҳаммод ибн Зайд ва бошқалар ривоят қилганлар. Ибн Саъднинг айтишича, Ибн Журайж ҳижрий сананинг саксонинчи йилида туғилиб, тахминан бир юз эллик ёки бир юз эллик тўққизинчи йилда вафот этган.

Ибн Журайж Молик ибн Анас табақасидан ҳисобланиб, ҳадис жам қилган ва уларни китоб қилиб ёзган биринчи муаллифдир. Унинг туғилган жойи Макка бўлса ҳам, илм талабида жуда кўп шаҳарларни кезган, Басра, Яман ва Бағдодда таълим олган эди.

Ибн Халдуннинг айтишича, Ибн Журайж ёши ўтган вақтда илм ўрганишга киришди. Агар ёшлик пайтидан бошлаганда эди, кўплаб саҳобийлардан таълим олган бўларди. Илм ўрганишда сабр-тоқати бекиёс эди.

У ўзи ҳақида шундай деган эди: "Мен жуда кўп ўргандим. Менга: "Агар сен Атони маҳкам ушлаганингда..."— дейилгандан сўнггина мен Атони ўн саккиз йил этагидан маҳкам ушладим".

Ибн Журайждан Қуръон тафсирида жуда кўп ривоятлар келган, уларнинг ҳаммаси Ибн Аббос номига боғлиқ бўлиб, бу ривоятларнинг баъзилари саҳиҳ бўлса, баъзилари саҳиҳ эмас. Чунки, Ибн Журайжнинг мақсади ҳар бир оят тафсирида қилинган ривоятларни жамлаш бўлган, уларни саҳиҳ ва носаҳиҳини саралаш эмас. Шунинг учун ривоятларни аралаш жамлайверган.

Ибн Журайжнинг адолати юзасидан уламолар ҳузуридаги эътиборини олсак, унинг ҳақида ҳамма уламолар бил-иттифоқ хайрихоҳ эмаслар. Баъзилари унга ишончли деб баҳо берган бўлсалар, баъзилари заифликка нисбат берадилар. Уламолардан Ал-Ажалий, Сулаймон ибн Ан-Назр, Яҳё ибн Саид Ибн Журайж ҳақида яхши фикр билдирганлар.

Яҳё ибн Саид айтади: "Ибн Журайж энг ростгўй ровийлардандир, агар у "ҳаддасаний" сўзи билан ривоят қилган бўлса, ишончли эканлигига, агар "аҳбароний" сўзи билан ривоят қилган бўлса, ишончсиз эканлигига далолатдир".

Аммо уламолардан Ад-Дорукутний Ибн Журайж ҳақид: "Ибн Журайжнинг тадлисидан кочинг! Чунки у жуда ёмон тадлисчидир", — дейди.

Ибн Ҳиббон "Ас-Сикот" китобида, Аз-Заҳабий "Мезонул эътидол" китобида Ибн Журайжни ўзи ишончли ровий, аммо ривоятида тадлис бор, дейишган.

Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Ханбал Убайдан ривоят қилиб айтади: "Ибн Журайжнинг ривоят қилган мурсал ҳадислари мавзуъ (ёлғон) ҳадисдир. Ибн Журайж ҳадис ривоят қилаётганда, ҳадисни кимдан олаётганлигига эътибор қилмайди ва "аҳбарту, ҳаддасту ан фулонин",— деб айтаверади". (Мезонул эътидол)

Ал-Хазражийнинг айтишича, Ибн Журайж "олти саҳиҳ"нинг муаллифлари томонидан ишончли ровий сифатида тан олинган ва ҳадислари ривоят қилинган!

Юқорида айтилганлардан хулоса қилиб, дейишимиз мумкинки, ҳар бир муфасссир агар Абдулмалик ибн Абдулазиз ибн Журайждан ривоят оладиган бўлса, аввал у ривоятни бошқаси билан тасдиқдаб олиб, соғ бўлса олсин, заиф бўлса тарк қилсин.

2. Тафсири маъсурнинг заиф саналишига охир учинчи сабаб — бу ровийларнинг санадларини тушириб қолдириш, яъни зикр этмасликдир. Саҳобийлар ўзлари ривоят қилган ҳадиснинг рост эканлигига қаттиқ аҳамият берар эдилар. Шунинг учун бирор саҳобий ҳадис ривоят қиладиган бўлса, айтганларига албатта тасдиқловчини ҳам топиб кўярди. Саҳобийлар ҳеч қачон бир-бирларидан санад сўраган эмас, чунки, улар бир-бирларининг адолатли ва ишончли эканликларига шубҳа қилмаганлар. Бироқ, бирор саҳобийда шундай гумон пайдо бўлиб қолса, дарҳол гувоҳ ёки қасам билан тасдиқлаб олардилар. Бу нарса бирбирларига ишончни йўқолганидан эмас, ишончни мустаҳкамлаш учунгина эди.

Убай ибн Каъб (р.а.) бир куни Ҳазрат Умар(р.а.)га бир ҳадисни айтди. Ҳазрат Умар (р.а.) : "Шу

айтган ҳадисингга ҳужжат келтира оласанми?"— деб сўрадилар. Убай ибн Каъб дарҳол ташқарига чиқди ва ансорийлардан бир нечасига ўзи ривоят қилган ҳадисни гапириб берди. Улар Ҳазрат Умар (р.а.) ҳузурларига келиб: "Биз бу ҳадисни Пайғамбаримиз (с.а.в.) дан эшитганмиз", — дедилар. Ҳазрат Умар (р.а.) Убайга: "Мен сени муттаҳам қилмоқчи эмасман, лекин тасдиқлатиб олишни яхши кўраман",— дедилар. (АлУслубул-ҳадис. 1-ж. 10-б)

Тобиъийлар даврида ёлғон ҳадисларни тўқиш кўпайиб кетганлиги учун ҳар бир ҳадиснинг саҳиҳлигини ровийларнинг санади ва уларнинг адолати билан тасдиқлашга аҳамият берилди. Аммо санад зикр қилинса ҳам, зикр қилинмаса ҳам, агар ровийлар ишончсизроқ бўлса ундай ҳадис олинмайдиган бўлди. Имом Муслим ўз "Саҳиҳ"ининг муқаддимасида Ибн Сийрийндан шундай ривоят қилган: "Авваллари исноддан сўралмас эди. Фитна бошлангандан кейин, ҳар бир ровийдан аввал кимлар ривоят қилганлигини сўрай бошланди". (Саҳиҳу Муслим, 1-ж. 112-б)

Тобиъийлар даврида ривоят қилинган тафсири маъсурлар Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ёки саҳобийдан фақат иснод билан ривоят қилинар эди. Тобиъийлардан кейинги асрда жамланган ва девон қилинган тафсирлар ҳам худди шундай санад билан ривоят қилиб ёзилган. Масалан: Суфён ибн Уяйна, Вакиъ ибн Ал-Жарроҳ ва бошқаларнинг тафсирлари шулар жумласидандир.

Кейинги асрларда ёзилган тафсирларнинг муаллифлари санадларни қисқартириб, ривоят қилган гапларининг эгаларини зикр қилмасдан ёзишлари натижасида, уларнинг саҳиҳлигига путур етди, турли ишончсиз гаплар кириб қолди ва саҳиҳ билан носаҳиҳ аралашиб кетди.

Агар ёлғон тўқиш ва исроилиётларни кўшиш ҳар қанча айб бўлса ҳам, агар улар иснод билан берилса, рост ёки ёлғонлигини аниқлаб олиш мумкин бўлади. Аммо, ҳар қандай ривоят иснодсиз берилса, унинг рост ёки ёлғонлигини аниқлаб бўлмайди, ҳамма нарса махфий бўлади. Шунинг учун ровийлари иснодсиз берилган тафсир ҳам, ҳадис ҳам ниҳоятда заиф, ишончсиздир.

Юқорида санаб ўтилган уч сабаб тафсирларнинг заиф саналишига олиб келади. Бу хатар кейинги вақтда уламоларнинг кўнглига тушиб, баъзи тафсирларни исроилиётлардан ва ёлғон тўқималардан тозалашга ҳаракатлар қилинди. Аммо учинчи ва жуда хатарли сабаб бўлган иснодсиз ёзилган тафсирларни тозалашга ҳеч ким журъат этолгани йўқ. Бу амал бир кишининг иши эмас, уламолар жамоасининг иши бўлиб, шоядки келажақда тафсири маъсурларнинг иснодсиз ёзилганлари ислоҳ этилиб тўлдирилса! — деб умид қиламиз.

Таянч иборалар: Исроилиёт ровийлари, ровийларнинг санадини тарк этиш, "Яҳудийлар мени ўзларининг улуғлари ва улуғларининг ўғли, олимроқари ва олимроқларининг ўғли, деб биладилар", авбошларга танбеҳ берган, Аллоҳнинг қиличи қинида турибди, учинчи табақа, Абдуллоҳ ибн Салом ўнта жаннати саҳобанинг ўнинчиси, мурсал ҳадис, Каъбнинг илми жуда чуқур эди. У Таврот ва Қуръон илмларини жамлаган эди. Шунинг учун ҳам уни "Каъбул ҳибр ва Каъбул Ахбор, деб аташар эди, Абуд Дардо ҳукамоларнинг бири, Амр ибн Ал-Ос ҳам ҳукамоларнинг бири, Каъбул Ахбор эса уламоларнинг биридир, Ваҳб ибн Мунаббаҳ форс болаларидан эди, ўтмиш хабарлар ва тарихий қиссалар, Ундан "Фил Мағозий" номли асар ҳам қолган, "Ваҳб қадар тўғрисида бир китоб ёзган эди, кейин тушуниб пушаймон еди", исроилиётларнинг қутби, араб шеърларини ва шажараларини, уламолар билиттифоқ хайрихоҳ эмаслар, "Ибн Журайжнинг тадлиси", ровийларнинг санадларини тушириб қолдириш.

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. Исроилиёт ровийларининг машҳурлари кимлар?
2. Абдуллоҳ ибн Салом ҳақида Пайғамбаримиз (с.а.в.) қандай башорат берганлар?
3. Каъбул Ахборнинг ривоятлари ҳақида уламолар қандай фикрлар билдирганлар?
4. Ваҳб ибн Мунаббаҳ олим сифатида қандай асарлар ёзган?
5. Ровийлар санадини тарк этиш тафсирнинг қийматига қандай таъсир этади?

Тавсия этилган ва фойдаланилган адабиётлар руйхати

1. Закои Кўнрапа. Пайғамбаримиз ва Ашараи мубашшара. Тошкент. 1995.
2. Доктор Маҳмуд Ат-Таҳхон. Тайсиру Мусталаҳил ҳадис. Риёз. 1996. 9-нашр.
3. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Т., 2001.
4. Тафсири Ибн Касир. Байрут: 1969. 1-ж.
5. Тафсири Табарий. Байрут: 1999. 3-нашр. 1-ж.
6. Соғуний Алихонтўра. Тарихи Муҳаммадий. Тошкент. Мовароуннахр, 1997. 640 б.
7. Муҳаммад Тоҳир Ибн Ашур. Ат-таҳрир ват танвир. Тунис. 11-т.
8. Муҳаммад Али Давла. Қисасун мин ҳаяти ар-Расул ва асхабиҳи. Дамашқ. 1999. 12-ж.

17-МАВЗУ. ТАФСИРИ МАЪСУРНИНГ МАШҲУРЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Дарс режаси:

- 1. Тафсири маъсурнинг машҳурлари.**
- 2. Ибн Жарир Ат-Табарийнинг таржимаи ҳоли.**
- 3. Ибн Жарир тафсирига уламоларнинг баҳолари.**
- 4. Ибн Жарирнинг тафсир қилиш усули.**
- 5. Ибн Жарир тафсирида исроилиётларга муносабат.**

1. Муфассирлар томонидан турли асрларда ёзилган тафсири маъсурларнинг адади жуда кўп бўлиб, уларнинг барчаси ҳақида фикр юритиш имкониятига эга эмасмиз. Шунинг учун бу тафсирлар орасидан куйида рўйхати берилган бир нечасини танлаб олиб, улар ҳақида фикр юритмоқчимиз, чунки, бу тафсирлар Ислом уламолари орасида энг машҳур, энг мукаммал, эътимодга молик бўлган асарлар бўлиб, кутубхоналарда ва олимларимизнинг шахсий кутубхоналарида мавжуддир:

1. “Жомиъул-баён фий тафсирил-Қуръон”, муаллифи Ибн Жарир Ат-Табарий;
2. “Баҳрул-улум”, муаллифи Абул Лайс Ас-Самарқандий;
3. “Ал-кашф вал-баён ған тафсирил-Қуръон”, муаллифи Абу Исҳоқ Ас-Саълабий;
4. “Маолимут-Танзил”, муаллифи Абу Муҳаммад Ал-Хусайн Ал-Бағавий;
5. “Ал-Мухаррир ал-важиз фий тафсири ал-Китоб ал-азиз”, муаллифи Ибн Атийя Ал-Андалусий;
6. “Тафсирул Қуръонил-азим”, муаллифи Абул Фидо Ал-Ҳофиз Ибн Касир;
7. “Ал-Жавохир Ал-Ҳисон фий тафсирил Қуръон”, муаллифи Абдурроҳман Ас-Саолибий;
8. “Ад-дуррул-мансур фит тафсирил-маъсур”, муаллифи Жалолуддин Ас-Суютий.

2. “Жомиъул-баён фий тафсирил-Қуръон” тафсирининг муаллифи Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ибн Язид ибн Касир ибн Ғолиб Ат-Табарий улуғ имом, мужтаҳид, кўплаб машҳур асарларнинг соҳиби бўлиб, 224 хижрийда Табаристонда туғилган. 236 йилда, яъни 12 ёшида илм истаб шаҳаридан чиқиб кетади, кўп юртларни кезади. Миср, Шом, Ироқда илм ўрганади ва илм талабидаги сафарини Бағдодда тугатиб, умрининг охиригача шу ерда истикомат қилади. Унинг вафот этган йили 310 хижрийдир.

Ибн Жарир машҳур уламолардан бири бўлиб, ҳамаср-замондошлари орасида унга тенг келадиган киши йўқ эди. Маърифатли, ўткир фикрли, Аллоҳнинг каломини ёд олган, мазмунини чуқур тушунган, ҳукмларини яхши билган фақиҳ, Пайғамбар суннатини, унинг саҳиҳ ва ғайри саҳиҳини, ровийларининг ишончли ёки ишончсизини яхши ажратадиган олим, тобиъийларни ва уларнинг ҳукмлардаги муҳолифларини ҳам фарқ қиладиган ўта фаросатли киши эди. Ибн Жарир ҳақида Ал-Хатиб Ал-Бағдодий "зийрак олим" деб баҳо берган, Абул Аббос ибн Сурайж эса "фақиҳ олим" деб мақтаган эди. Чунки Ибн Жарир кироат, тафсир, ҳадис, фикҳ ва тарих сингари жуда кўп илм соҳаларида қалам тебратган, ижод қилган. Унинг асарларидан: биз кўриб чиқаётган тафсир, миллатлар ва подшоҳлар тарихи, кироатлар китоби, сон ва Қуръон, уламолар ихтилофи китоби, саҳобийлар ва тобиъийлар китоби, Ислом шариати ҳукмлари китоби, усули динга чуқур назар китоби ҳамда бошқа асарлари Ибн Жарир илмининг нақадар чуқурлигидан далолат беради. Бироқ бу китоблардан бизга етиб келгани фақат Тафсир ва Тарих китобларидир.

Олимлар орасида Ибн Жарир Ат-Табарий тарихнинг отаси деб тан олинганидек, тафсирнинг отаси деб ҳам тан олинган.

Ибн Халликон айтади: "Шубҳасиз, Табарий мужтаҳид имомлардан эди. У ҳеч кимга тақлид қилмаган". Шайх Абу Исҳоқ Аш-Шерозий "Фий табақотил-мужтаҳидин" китобида Табарийни мужтаҳидлар жумласидан эканини айтиб, шундай ёзган: "Табарийнинг ўз мазҳаби ва унга эргашувчилари бўлган, у "Ал-Жарийрия" деб номланган. Табарий бу мазҳабни узоқ баҳслардан сўнг тузган, одамлар орасидан унинг мазҳабини қувватловчилар ҳам топилган, лекин кўплаб Ислом мазҳаблари сингари бу мазҳаб бизнинг замонимизгача етиб келмаган. Айтишларича, Ибн Жарир мужтаҳидлик даражасига етмасдан аввал Имом Аш-Шофеъий мазҳабида бўлган. Ибн Ас-Сабукий "Ат-табақотул кубро" китобида ёзишича Ибн Жарир шундай деган: "Мен бошқа мазҳаблардан Аш-

Шофеъий мазҳабини афзал деб билдим ва Бағдодда ўн йил ушбу мазҳаб бўйича фатво бердим. Мендан бу мазҳаб илмини Абул Аббос ибн Сурайжнинг устози Ибн Башшор ал-аҳвал ўрганди".

Имом Суютий "Ат-Табакотул муфассирин" китобида ҳам Ибн Жарирнинг аввал Шофеъий мазҳабида бўлганини, кейин ўзига мустақил бир мазҳаб тузганини, унинг ҳам тақлидчилари ва тобелари бўлганини, унинг мазҳабида ҳам танловлар ва таги бўш масалалар бўлганини ҳамда Ибн Жарир шариат усуллари ва фуруълари хусусида жуда кўп китоблар ёзганини айтади.

3. Ибн Жарирнинг тафсири нақлий тафсирлар орасида энг машҳури ва энг ишончлиси бўлиш билан бирга ақлий тафсирлар орасида ҳам энг мўътамад ва мўътабар тафсир ҳисобланади, чунки, унда ҳам ижтиҳод қилиш, гапларнинг қувватлисини кучсизидан таржиҳ қилиш, баҳс қилиш ва фикрлар баён этиш сингари ақлий тафсирларда бўладиган хусусиятлар мавжуддир.

Ибн Жарирнинг тафсири 30 жуз бўлиб, жуда катта ҳажмга эгадир. Бу тафсир йўқолган, яқин вақтгача ҳам топилмаган эди. Аллоҳ уни яна тақдир қилди. Нажд амирларидан Ҳамуд ибн Ал-Амир Абдурашид даврида мазкур тафсирнинг мукаммал қўлёзмаси топилди ва китоб ҳолида нашр этилди.

Агар биз Ислом уламоларининг Ибн Жарир тафсири ҳақидаги фикрларини кузатсак, Шарку ғарб олимларининг ҳаммаси бу тафсирга юксак баҳо бериб, ҳар қандай тафсир толиби уни кўрмаса мақсади ҳосил бўлмаслигини айтганлар.

Имом Суютий (р.а.) мазкур тафсир ҳақида шундай деган: "Муҳаммад ибн Жарирнинг тафсир китоби тафсирларнинг энг улуғидир, чунки, унда таржийхоту тавжийхот, эъробу истинбот мавжуд бўлиб, шу жиҳати билан ўзидан олдинги тафсирлардан ажраб туради". (Ал-Итқон, Суютий, 2-ж. 190-б.)

Имом Нававий: "Табарийнинг тафсирларидек бошқа тафсир ёзилмаганига уламолар иттифок қилганлар". (Ўша тафсир)

Абу Ҳомид Исфаройиний: "Агар бирор киши Табарий тафсиридан ортиқроғини топаман деб Хитойгача борса ҳам, бу сафар унинг учун кўп эмас", (Мўъжамул-удабо, 18-ж. 42-б.) — деган.

Шайхул Ислом Ибн Таймийя шундай дейди: "Одамлар қўлида мавжуд бўлган тафсирларнинг энг яхшиси Муҳаммад ибн Жарир Ат-Табарийнинг тафсиридир. Унда салаф уламоларининг қавллари ишончли санадлар билан келтирилган, унда бидъат йўқ. Мукотил ибн Бакир, Калбий сингари муттаҳамлардан ривоятлар нақл қилинмаган". (Фатово Ибн Таймийя, 2-ж. 192-б.)

"Лисонул-мезон" нинг муаллифи шундай ривоят қилади: "Ибн Хузайма Ибн Холуядан Ибн Жарирнинг тафсирини сўраб олади ва бир неча йилдан кейин омонатни эгасига топшираётиб шундай дейди: "Мен Ибн Жарирнинг тафсирини бошидан охиригача кўриб чикдим ва ер юзида Ибн Жарирдан олимроқ одам йўқлигига амин бўлдим".

Манбаларнинг шохидлик беришича, Ибн Жарирнинг тафсири ҳозир қўлимизда мавжуд бўлганига нисбатан кенгроқ бўлган, кейинроқ муаллифнинг ўзи томонидан мухтасар қилинган. Ибн Ас-Сабукий "Ат-Табакотул кубро" (2-ж. 137-б.) китобида ёзишича, Абу Жаъфар ўз шогирдларидан: "Қуръон тафсирини ўқиб чиқасизларми?"— деб сўради. Улар: "Бу тафсир неча варақ?",— дейишди. Абу Жаъфар: "Ўттиз минг варақ"— деганда, шогирдлари: "Бу китобни тамом ўқишга умримиз етмас экан",— дейишди. Абу Жаъфар тафсирни уч минг варақлик мухтасар ҳолга келтирди. Яна бир кун шогирдларидан: "Одамнинг яратилишидан то ҳозирги кунимизгача бўлган олам тарихини ўқиб чиқасизларми?"— деб сўради. Улар қанча варақлигини сўрадилар. Абу Жаъфар тарих китобини ҳам ўттиз минг варақ эканлигини айтди. Шогирдлар уни ҳам кўп деганларидан сўнг: "Инно лиллаҳи, ҳаммаларингда ҳам ҳиммат ўлибди", — деди ва тарихни ҳам тафсир ҳажмича мухтасар қилди.

Демак, Ибн Жарирнинг тафсири тарихий жиҳатдан ҳам, илмий жиҳатдан ҳам биринчидир. Тарихий жиҳатдан биринчилиги шундаки, бизгача етиб келган ва қўлимизда мавжуд бўлган энг қадимги тафсир ушбу тафсирдир. Бундан аввалроқ тафсирлар ёзилган бўлса ҳам, замонлар ўтиши билан йўқ бўлиб кетган, бизгача етиб келмаган. Илмий жиҳатдан биринчилиги шундаки, бу тафсир халқчил ёзилиши, бадий гўзаллиги, мукаммаллиги билан халқ эътиқодини, муҳаббатини қозона олган.

Биз Ибн Жарирнинг тафсири ҳақида уламолар фикрини билдик. Энди ўқувчига бу тафсирнинг афзаллиги, муфассири эса муфассирларнинг афзали эканлиги, барча муфассирлар мазҳаблари бошқа, танлаган йўллари турлича бўлишига қарамай унга такрор-такрор мурожаат қилишларининг сири нимада эканлиги маълум бўлсин учун Ибн Жарирнинг тафсир қилиш услуби ҳақида баён қиламиз.

4. Ибн Жарирнинг тафсири ўзига хос аниқлик билан ёзилган. Бу тафсирни аста варақласангиз биринчи бор кўзга ташланадиган нарсаси тафсирига киришмоқчи бўлган оятни: "Аллоҳ Таъолонинг бу-бу оятлари таъвили хусусидаги гап" ибораси билан таништиришидир. Ундан кейин эса оятнинг мазмунини шарҳлашга ўтади ва бу оятлар хусусида саҳобийлардан, тобиъийлардан ривоят қилинган нақлий тафсирларни ҳужжат сифатида келтиради. Агар бир оятнинг мазмунида икки ёки ундан ортиқ фикр мавжуд бўлса, ҳар бирини алоҳида келтириб, бу фикрларни тасдиқловчи ривоятларни саҳобалар ва тобиъийлардан алоҳида-алоҳида ривоят қилади. Ривоятларнинг ўзи билан кифояланмасдан уларнинг ҳар бирини таҳлил қилиб, икки фикрдан қайси бири қувватли эканлигини таржиҳ қилади. Шунингдек, агар зарурат тақозо қилса, баъзи оятлардан ҳукмлар ва ҳулосалар ҳам чиқаради.

Ибн Жарир мустақил фикр билан тафсир қиладиган "асҳобур-рай" муфассирлар билан доимий муҳосама ва мунозара қилади. Унинг фикрича ҳар бир муфассир тафсирда саҳобий ёки тобиъийнинг илмига, ундан нақл қилинган ривоятларга албатта мурожаат қилиши шарт. Саҳиҳ тафсирининг аломати ёлғиз шудир. Масалан: "Юсуф" сурасининг 49-ояти, яъни

ثُمَّ يَأْتِي مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ عَامٌ فِيهِ يُغَاتُّ النَّاسُ وَفِيهِ يَعْصِرُونَ (٤٩)

Сўнгра, ўша (қаҳатчилик йиллари)дан кейин бир йил келурки, унда одамлар ёғингарчилик остида қолурлар ва (турли мевалардан) шароб тайёрлаб олурлар —оятининг тафсирида Ибн Жарир салаф уламоларидан тавжийхотлар ривоят қилиб, қироатлар тўғрисида зарур бўлган фикрларни айтиб бўлгандан кейин, оятни ўз раи билан тафсир қиладиган, луғатни билишидан бошқа нарсага эътиمود қилмайдиган муфассирга раддия бериб, унинг фикрини бутунлай ботил қилади ва шундай дейди: "Араб тилини билишига асосланиб ўз раи билан Қуръонни тафсир қиладиган ва аҳли таъвил салаф уламоларининг илмларидан беҳабар бўлган баъзи кишилар юқоридаги оятнинг **"шароб тайёрлаб оладилар"** жумласи маъносини **"ёмғир сабаби билан қаҳатчилик ва қурғоқчиликдан нажот топадилар"** деган маънога бурадилар ва **"يَعْصِرُونَ"** нинг ўзаги "сиқиш" маъносидаги "усур, асур, уср" масдаридан эмас, балки "нажот" маъносидаги "асар" масдаридан олинган, деб гумон қиладилар. Оят маъносининг бундай таъвили саҳобийлар ва тобиъийлардан нақл қилинган маънога бутунлай хилофдир.

Баъзида Ибн Жарир Мужоҳид ёки Заҳкок сингари муфассирлар, ҳатто Ибн Аббосдан нақл қилган муфассирлар ривоятларига ҳам ўз муносабатларини билдириб, раддия берган. Масалан: "Бақара" сурасининг 65-ояти:

وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُفُّوا قِرْدَةً خَاسِئِينَ (٦٥)

"Орангиздан шанба кунда ҳаддан ошган кимсаларни билдингиз. Бас, биз уларга: "Бадбахт маймунларга айланингиз", дедик" оятининг тафсирида шундай дейди: "Менга Ал- Мусанно Абу Ҳузайфадан, у Шиблдан, у Ибн Абий Нажиҳдан, у Мужоҳиддан ривоят қилган ҳадисда Мужоҳид мазкур оятни тафсир қилиб, деди: "Уларнинг ўзлари маймунга айланган эмаслар, қалблари маймунникидек (беҳис, беимон) қилинган. Аллоҳнинг бу сўзи зарби масал бўлиб, **"устига китоб ортилган эшак"**нинг зарби масалидекдир". Кейин Ибн Жарир Мужоҳиднинг тафсирига раддия бериб, шундай дейди: "Мужоҳид айтган гап Аллоҳнинг каломидан очик-ойдин англашилган маънога бутунлай хилофдир" (Тафсири Ибн Жарир, 1-ж. 252-253-б) .

"Бақара" сурасининг 229-ояти:

تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ

"Бу Аллоҳнинг қонунчегараларидир. Бас, улардан тажовуз қилиб ўтмангиз! Ким Аллоҳнинг чегараларидан тажовуз қилиб ўтса, ана ўшалар золимлардир" – оятининг тафсирида Ибн Жарир муфассир Заҳҳокдан: "Кимки идда муддатини риоя қилмасдан хотинини талоқ қилса, у тажовуз қилган ва ўз нафсига зулм қилган бўлади, кимки Аллоҳнинг ҳадларидан тажовуз қилса, улар айни золимлардир" жумлаларини ривоят қилади ва кейин ўзи бу тафсирни қуйидагича изоҳлайди: "Заҳҳокнинг ушбу гапига бу ердаги оят маъносининг ҳеч қандай алоқаси йўқ. Оятда талоқни иддада

қилиш кераклигига ва мана шу Аллоҳнинг ҳадди эканлигига ҳеч қандай ишора йўқ. Бу ерда талоқ қилувчи эрнинг яна ўз хотинига қайтиши неча талоқда мумкину, неча талоқда мумкин эмаслиги ҳақида айтиляпти, иддада талоқ қилиш ҳукми ҳақида эмас" (Тафсири Ибн Жарир ("Жомиул-баён"), 1-ж. 252-253-б).

Кўриб ўтилганидек, Ибн Жарир ўз тафсирининг жуда кўп ўринларида муфассирлар ва ровийларнинг асоссиз ва далилсиз фикрларига ўз раддиясини бериб ўтади.

Ибн Жарир ҳар бир ривоятини ровийлар санади билан келтирса ҳам, аксар ҳолларда ровийларнинг саҳиҳ ёки заиф эканлиги тўғрисида ҳеч нарса демайди. Чунки, ҳадис усулини яхши билган муҳаддис сифатида унинг фикрича, кимки сенга санад билан ривоят қилдим, ровийларнинг адолатли ёки нуқсонли эканлигини қай даража билишда сени баҳсга тортган бўлади. Шунга қарамасдан, Ибн Жарир баъзи ҳолларда ўзининг ўта ҳассос мунаққид эканини намоён этади, ровийларнинг адолатлиси ёки нуқсонлисини очиқ баён этади, ривоятларнинг ишончсизини рад этади ва ўзининг муносиб фикр-мулоҳазасини билдиради. Масалан: "Каҳф" сурасининг 94-ояти:

قَالُوا يَا ذَا الْقُرْنَيْنِ إِنَّا يَا جُوجَ وَمَأْجُوجَ مُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ فَهَلْ نَجْعَلُ لَكَ خَرْجًا عَلَى أَنْ تَجْعَلَ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ سَدًّا (٩٤)

"Биз билан уларнинг ўртасига бир тўғон қуриб берурмисан?" (Каҳф, 94.) тафсирида Ибн Жарир шундай дейди: "Бу ҳақда — яъни син ҳарфининг замма ва фатҳа ҳолида "саддан", "суддан" ўқилишида Икримадан шундай ривоят қилинган: "Бизга Аҳмад ибн Юсуф Қосимдан, Қосим Ҳажжождан, Ҳажжож Ҳорундан, Ҳорун Айюбдан, у эса Икримадан ривоят қилишича, Икрима: "Одам фарзанди қўли билан қурилган нарса фатҳалик син билан "саддан" кўринишида, Аллоҳ қудрати билан бино бўлган нарса эса заммалик син билан "суддан" кўринишда ўқилади",— деган. Икримадан ривоят қилинган ушбу ҳадиснинг ровийси Айюб Ҳорун ишончсиз одам, чунки, ундан бирорта ҳам ровийлари ишончли бўлган ҳадис ривоят қилинмаган". (Тафсири Ибн Жарир ("Жомиул-баён"), 2-ж. 290-291-б.)

Ибн Жарир "ижмо-ул-умматни" жуда қадрлайди, Қуръон оятларининг ижтиҳодий тафсирида уни биринчи ўринга қўяди. Масалан: "Бақара" сурасининг 230 - ояти:

فَإِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ

"Агар эр ўз хотинини учинчи талоқ қўйса, бошқа эрга тегиб чиқмагунча унга ҳалол бўлмайди, тафсирида Ибн Жарир шундай дейди: "Агар бир одам: "бошқа эрга тегиб чиқмагунча унга ҳалол бўлмайди" деган гапдан Аллоҳ нимани ирода қияпти никоҳ бу жинсий алоқами ёки бир аёлнинг бир эркакка тегишими?", деб сўраса, "иккалови ҳам", деб жавоб берилади.

Чунки, талоқ қилинган аёл бир эркакка тегса, ҳали у билан яқинлик қилмай талоғини берса, аввалги ўз эрига ҳалол бўлмайди. Агар талоқ қилинган аёлга бир эркак никоҳсиз яқинлик қилса ҳам у аёл ўз эрига ҳалол бўлмайди. Бунга "Ижмо-ул-уммат" иттифоқ қилганлар. Агар яна: "Оятнинг маъносида "жинсий яқинлик" деган ибора йўқ-ку!",— деб сўраса, унга: "Ижмо-ул-уммат": "оятдаги "никоҳ" сўзининг маъноси "жинсий яқинлик",— деганлар",— деб жавоб берилади". (Тафсири Ибн Жарир ("Жомиул-баён"), 2-ж. 290-291-б)

Ибн Жарир ўз тафсирида қироатлар ҳақида ҳам фикр юритади, кўпинча ўзининг ва бошқа қироат олимларининг наздида қироати хужжат саналмайдиган ва бундай қироат билан Аллоҳнинг каломига табдил ва тағйир етказадиган эътимодсиз имомлар қироатини рад қилади. Бундай асоссиз қироатларни зикр этаркан, уларга ўз фикри билан хулосалар беради. Масалан: "Ал-Анбиё" сурасининг 81-ояти:

وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ عَاصِفَةً

"Сулаймонга бўронли шамолни бўйинсундириб (қўйдик)" тафсирида Ибн Жарир, барча қоришлар **الرِّيحَ** калимасини фатҳа ҳаракати билан маҳзуф феълга мафъул сифатида ўқишларини, Абдурраҳмон Аъраж эса замма ҳаракати билан мубтадо сифатида қироат қилишини айтиб, кейин: "Унинг қироати барча қоришлар ижмоъ қилган қироатлардан ўзгача бўлгани учун ижозат берилмайди",— деган хулосани чиқаради.

Ибн Жарирнинг қироатлар хусусида ҳам сўз юритиши унинг машҳур қироат олимларидан бири эканлигидадир. Ҳатто олимлар унинг қироатлар ҳақида 18 жилдли китоб ёзганини, унда машҳуру-ғайри машҳур қироатларни муфассал баён этиб, шарҳлагани ва машҳур қироатлар йўлидан чиқмаган ҳолда битта-сини танлаб олиб, ўзи қироат қилганини ривоят қиладилар. Афсуски, кўплаб ноёб илмий ҳазиналар сингари Ибн Жарирнинг бу асари ҳам замонлар тақозоси билан йўқолиб кетган ва бизгача етиб келмаган.

5. Ибн Жарирнинг тафсирида яҳудийлардан нақл қилинган хабарлар учрайди. Улар Каъбул Ахбор, Ваҳб ибн Мунаббах, Ибн Журайж, Ас-Садий ва бошқа аввалда яҳудий динида бўлган, кейин Исломни қабул қилган уламоларга нисбат бериб ривоят қилинган. Кўпинча, Муҳаммад ибн Исҳоқ ривояти билан Маслама Ан-Насородан ҳам исроилий хабарлар нақл қилинган. Ибн Жарирнинг ўзи Маслама ҳақида шундай хабар беради: "Бизга Салама сўзлаб берди, у Ибн Исҳоқдан, Ибн Исҳоқ эса Абу Итобдан нақл қилди... Абу Итоб (Маслама) кўп замонлар насроний динида бўлган, кейин Исломга кирган, Қуръон ўқиган ва динда фақиҳ бўлган эди. Бошқа бир ривоятда Абу Итоб қирқ йил насроний динида бўлиб, Исломга киргандан кейин ҳам қирқ йил яшаган".

Ибн Жарир юқоридаги иснодни айтиб, ушбу асли насроний бўлган одамдан "Ал-Исро" сурасининг 7-ояти:

إِنْ أَحْسَنْتُمْ أَحْسَنْتُمْ أَنْفُسَكُمْ وَإِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ لِيَسُوءُوا وُجُوهَكُمْ وَلِيَدْخُلُوا الْمَسْجِدَ كَمَا دَخَلُوهُ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَلِيُتَبِّرُوا مَا عَلَوْا تَتْبِيرًا (۷)

Агар чиройли амаллар қилсангизлар ўзларингизга яхшилик қилган бўлурсизлар. Агар ёмон — гуноҳ амаллар қилсангизлар ҳам ўзларингиз учундир. Бас, қачон кейинги бузғунчиликнинг вақти соати келганда, улар яна юзларингизни қаро қилишлари, аввалги сафар кирганлари каби Масжид ал-Ақсога кириб, уни топташлари учун ҳамда ўзлари эгаллаб олган барча ерларни вайрон этишлари учун душманларингизни яна сизларнинг устиларингизга юборурмиз, тафсирида "Баний Исроил"нинг охириги пайғамбарлари ҳақида ривоятлар нақл этган.

Шунингдек, "Ал-Каҳф" сурасининг 94-ояти:

قَالُوا يَا ذَا الْقُرْنَيْنِ إِنَّ يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ مُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ فَهَلْ نَجْعَلُ لَكَ خَرْجًا عَلَى أَنْ تَجْعَلَ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ سَدًّا (۹۴)

Улар: "Эй Зулқарнайн, шак-шубҳасиз, (шу тоғлар ортидаги) Яъжуж ва Маъжуж (қабилалари) Ер юзида бузғунчилик қилгувчилардир, тафсирида шундай иснод билан ривоят қилади: "Бизга Ибн Ҳумайд Саламадан, у Муҳаммад ибн Исҳоқдан, у эса мусулмон бўлган, ажамлар ҳақида ривоят қиладиган ва Зулқарнайн ҳақида хабардор бўлган баъзи аҳли китоблардан нақл қилишича, Зулқарнайн Миср ахлидан чиққан бир киши бўлиб, унинг исми Марзубо ибн Мардуба Ал-Юноний Юнон ибн Ёфас ибн Нух авлодидан эди". (Тафсири Ибн Жарир ("Жомиъул-баён"), 16-ж, 14-б)

Шундай қилиб, Ибн Жарирнинг тафсирида исроилий ривоятлар жуда кўп келтирилган. Эҳтимолки, унинг тарих ҳақида жуда катта асар ёзганлиги ва унда тарихий баҳсларга жуда катта ўрин берганлиги тафсирда ҳам тарихга далолат қилувчи исроилиётлардан кўп ўринда фойдаланишига таъсир кўрсатгандир.

Ибн Жарир ўзи нақл қилган исроилий ривоятларнинг аксарига танқидий назар билан қараган бўлса ҳам, шу мавзунини ўз ичига олган тафсирлар сингари янада чуқурроқ, мукамалроқ таҳлил ва тадқиқ этилишига эҳтиёж ҳам, имконият ҳам бор. Исроилий ривоятларнинг тўлиқ санад билан берилиши Ибн Жарирнинг нақл қилиш шартининг уддасидан чиққанлигини кўрсатади ва унинг тафсири қийматини оширади. Санад ва ривоятларнинг саҳиҳ ёки заифлигини текшириш ва танқидчи назари билан таҳлил қилиш бизнинг вазифамиздир.

Ибн Жарир тафсирининг яна бир аҳамиятли жиҳати шундаки, бошқа муфассирлар эҳтимом қилган, аммо уни билишнинг фойдаси ҳам, зарари ҳам йўқ бўлган нарсалардан юз ўгириб, китобхонни ҳам шунга даъват қилишидир. Масалан: "Ал-Моида" сурасининг 112-114 оятлари:

إِذْ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ يَا عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَنْ يُنْزِلَ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ
السَّمَاءِ

قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ اللَّهُمَّ رَبَّنَا أَنْزِلْ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ

Хаворийлар: "Эй Исо бинни Марям, парвардигоринг бизга осмондан бир дастурхон нозил қилишга қодирми?" дедилар, тафсирида Ибн Жарир Исо(а.с) ва қавмларига туширилган дастурхондаги таомнинг навъи ҳақидаги ривоятларни келтиради ва унга муносабат биддириб: "Энг тўғриси шуки, дастурхонда емак учун таом бор эди. У таом балиқ бўлиши ҳам мумкин, нон бўлиши ҳам мумкин ёки жаннат меваларидан бўлиши ҳам мумкин. Бу таомнинг нима эканлигини билиш ҳам, билмаслик ҳам инсонга на фойда, на зарар келтиради. Оятни қироат қилувчи киши Аллоҳнинг қудратига таслим этса басдир", — дейди. (Ибн Жарир тафсири, 7-ж. 88-б).

Шунингдек, "Юсуф" сурасининг 20-ояти,

وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ وَكَانُوا فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ (٢٠)

Уни арзон баҳода бир неча тангага сотиб юбордилар, чунки, улар Юсуфга қизиқмаган эдилар, тафсирида Ибн Жарир аввал улуғ муфассирларнинг Юсуфни сотилган "бир неча танга"нинг миқдори тўғрисидаги ихтилофларини келтириб, кейин ўз фикрини баён қилади: "Энг тўғри гап шуки, Аллоҳ Таъоло Қуръонда Юсуфни бир неча тангага сотиб юборилгани ҳақида хабар беради. Мазкур тангаларнинг сони ҳам, вазни ҳам на Қуръонда, на Ҳадисда айtilган. Эҳтимолки, тангалар сони йигирматадир, йигирма иккитадир, қирқтадир, эҳтимолки озроқ ёки кўпроқдир. Қандай бўлса ҳам арзимас бир неча тангадан иборат. Унинг миқдорини билишдан фойда ҳам йўқ, билмасликдан зарар ҳам. Энг муҳими, ўша пайтда Юсуфнинг қадрсизлангани, акалари томонидан ҳам хўрлангани, мана шу хўрликка сабр қилгани эвазига Аллоҳ унинг мартабасини баланд кўтаргани, ҳақиқат рўёбга чиққани ҳақидаги хабарга ишонмоқликдир. Бундан ортиқчаси тақаллуфдан ва гумондан иборат".

Ибн Жарир ўз тафсирида Қуръон оятлари ҳамма тушунадиган, машхур тилда нозил этилганига эътиборни қаратади ва баъзи муфассирларнинг луғат бўйича қилган баъзи таъвилларига ўз эътирозини ифода қилади. Масалан: "Худ" сурасининг 40-ояти

حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ قُلْنَا احْمِلْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ

То Бизнинг фармонимиз келиб, ердан фавворалар отилган вақтда, Нухга дедик: "У кемага ҳар бир жонивордан бир жуфтдан чиқаргин" тафсирида "танур" лафзининг маъноси ҳақида муфассирларнинг ривоятларини келтиради ва баъзи муфассирлар: "Танурдан мурод Ер юзи", баъзилари: "субҳ чиққан вақти", яна баъзилари: "Ернинг энг баланд жойи", бошқа баъзилар эса: "нон ёпиладиган ўчоқ" деганларини айтиб, бу фикрларга нисбатан ўз муносабатини билдиради ва дейди: "Бу таъвилларнинг бизнинг наздимиздаги энг мақбули "нон ёпиладиган ўчоқ"дир. Чунки, араб сўзларида "танур" деганда биринчи тушуниладиган маъно шудир. Аллоҳнинг каломи эса араблар осон ва тез тушунадиган маънода нозил қилинган, баъзи жойлардагина сўзнинг иккинчи маъноси назарда тутилган". (Ибн Жарир тафсири. 12-ж. 25-б)

Ибн Жарир тафсирида Ибн Аббос (р.а.) фойдаланган арабларнинг қадимий шеърларидан кенг равишда хужжат сифатида фойдаланганини кўраимиз. Масалан: "Бақара" сурасининг 22-ояти

فَلَا تَجْعَلُوا لِلّٰهِ أُنْدَادًا

Бас, ўзгаларни Аллоҳга тенглаштирманг тафсирида шундай дейди: "Аландад "нид"нинг жами, Ан-нид — тенг ва ўхшашдир. Ҳассон ибн Собит ўз шеърида шу мазмунда келтирган:

أَتَهَجُّوهُ وَ لَسْتُ لَهُ بِنِدٍّ فَشَرُّ كَمَا لِخَيْرٍ كَمَا الْفِدَاءِ

Сен уни ҳажв қияпсанми, ўзинг унинг тенги эмассанку!

Ёмонликларингиз яхшиликларингизга фидо бўлсин . (Ибн Жарир тафсири, 1-ж. 125-б)

Таянч иборалар: Тафсири маъсур, саҳиҳ ва ғайри саҳиҳ, ровийларнинг ишончли ёки ишончсизини яхши ажратадиган олим, тобиъийларни ва уларнинг ҳукмлардаги муҳолифларини ҳам фарқ қиладиган ўта фаросатли киши, "зийрак олим", миллатлар ва подшоҳлар тарихи, қироатлар китоби, сон ва Қуръон, уламолар ихтилофи китоби, саҳобалар ва тобиъийлар китоби, Ислом шариати ҳукмлари китоби, усули динга чуқур назар китоби, Ат-Табарий тарихнинг отаси, тафсирнинг отаси, "Табарийнинг ўз мазҳаби ва унга эргашувчилари бўлган, уни "Ал-Жарийрия" деб номланган, Ибн Башшор алаҳвал, мўътамад ва мўътабар тафсир, таржиҳ қилиш, баҳс қилиш, таржийҳоту тавжийҳот, эъробу истинбот, халқчил ёзилиши, бадий гўзаллиги, мукамаллиги билан халқ эътиқодини, муҳаббатини қозона олган, муҳосама ва мунозара, идда муддати, Аллоҳнинг ҳадларидан тажовуз, ўта ҳассос мунаққид, "саддан", "суддан", "Ижмоъ-ул-уммат", машҳуру-ғайри машҳур, Зулқарнайн Миср аҳлидан чиққан бир киши бўлиб, унинг исми Марзубо ибн Мардуба Ал-Юноний Юнон ибн Ёфас ибн Нуҳ авлодидан эди", "Аллоҳ Таъолонинг оятлари таъвили хусусидаги гап", "асҳобур-раъй".

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. Тафсири маъсурнинг машҳурларидан қайси тафсирларни биласиз?
2. Ибн Жарир Ат-Табарий ва унинг тафсири ҳақида уламолар қандай фикр билдирганлар?
3. Ибн Жарир асоссиз ривоят ровийларига қандай муносабат билдиради?
4. Ибн Жарирнинг тафсир қилиш усули бошқа тафсирлардан нимаси билан ажралиб туради?
5. Ибн Жарир тафсирида исроилиётларга муносабат қандай?

Тавсия этилган ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Тафсири Ибн Жарир. "Жомиъул-баён". Байрут. 1999. 3-нашр. 116-б.
2. Доктор Маҳмуд Ат-Таҳҳон. Тайсиру Мусталаҳил ҳадис. Риёз. 1996. 9-нашр.
3. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Т. 2001.
4. Тафсири Ибн Касир. Байрут. 1969. 1-ж.
5. Мўъжамул-удабо, 18-ж. Байрут. 1999.
6. Фатова Ибн Таймийя, 2-ж. Байрут. 1996.
7. Муҳаммад Тоҳир Ибн Ашур. Ат-таҳрир ват-танвир. Тунис. 11-ж.
8. Муҳаммад Али Давла. Қисасун мин ҳаяти ар-Расул ва асҳобиҳи. Дамашқ. 1999. 12-ж.

18-МАВЗУ. ИБН КАСИР ВА АС-САЪОЛИБИЙ

Дарс режаси:

1. Ибн Касирнинг таржимаи ҳоли.
2. Ибн Касир тафсирининг таърифи.
3. Ибн Касир тафсирида фикҳ масалалари.
4. Ас-Саъолибийнинг таржимаи ҳоли.
5. Ал-Жавоҳир ал-ҳисон фий тафсирил Қуръон.

1. Муфассирнинг тўлиқ номи Ал-Имом Ал-Жалил Ал-Ҳофиз Имоуддин Абул Фидо Исмоил ибн Амр ибн Касир ибн Завъ ибн Касир ибн Заръ Ал-Басрий Ад-Дамашқий Ал-Фақиҳ Аш-Шофийий бўлиб, етти юзинчи ҳижрий йилда Басрада таваллуд топган.

Етти ёшли Исмоил отаси вафот этгандан кейин акаси билан Дамашққа келди. Дамашқда Ибн Аш-Шаҳна, Ал-Омадий, Ибн Асокир ва бошқа улуғ олимлар ҳузурида дарс олди. Шунингдек, Ал-Маззий номли олимнинг этагидан маҳкам ушлади, унинг ҳузурида "Таҳзибул-камол" номли китобни ўқиди, устознинг марҳамати билан унинг қизига уйланди.

Кейин Ибн Таймийя ҳузурида таълим ола бошлади. Ибн Корзий Шаҳба "Фий табақот" китобида ёзишича, Ибн Касир Ибн Таймийяга шу қадар берилиб кетдики, унинг тарафидан бошқа олимлар билан тортишадиган бўлди, Ибн Таймийя фикрларининг деярли барчасига тобе бўлди, талоқ масаласида унинг раъйи билан фатво беришга ўтди. Натижада, Ибн Таймийя сабабидан бироз имтиҳонга учради ва озорланди.

Ад-Довудий "Табақотул-муфассирин" китобида шундай ёзади: "Ибн Касир олимлар ва ҳофизларнинг улуғларидан, муфассирларнинг суянчиғи эди. Имом Аз-Заҳабийнинг вафотидан кейин Ибн Касир Дамашқдаги "Уммус Солиҳ" тафсир мактабига, Имом Ас-Сабукийдан кейин эса "Ал-Ҳадис Ал-Ашрафийя" мактабига Шайх (мудир) бўлган. Кейин эса ҳибс қилинган. Ибн Касир 774 ҳижрий

йилда Дамашқда вафот этган ва "Макбараи Суфийя"га, устози Ибн Таймийянинг ёнига дафн этилган.

Ибн Касир бениҳоя илмга эга эди. Шунинг учун кўп олимлар унга турли масалаларда, хусусан тафсир, ҳадис ва тарих бўйича мурожаат қилардилар.

Ибн Ҳажарнинг ёзишича, Ибн Касир муталаа пайтида ҳадисларнинг матнларини ва ровийларини ёд оларди. Тафсир илмини жам қилган, аҳкомлар ҳақида китоб ёзишни бошлаган, лекин ниҳоясига етмай қолган эди. Тарих илми бўйича "Ал-Бидоя ван-Ниҳоя" номли китоб ёзган, Шофиий олимларининг табақотини тузган, Имом Ал-Бухорийнинг "Саҳиҳ"ига шарҳ бошлаган.

Унинг ёзган асарлари ҳаётлик пайтидаёқ турли шаҳарларга тарқалган эди, вафотидан кейин ҳам халқ ундан истифода этмоқда. Ибн Касир ҳадис илми тараққиёти учун жонфидо бўлган муҳаддислар қаторида бўлмаса ҳам, фақиҳ олимларнинг муҳаддисидир. Шунга қарамай Ибн Касир Ибн Салоҳнинг ҳадис китобини мухтасар қилган ва унинг анча фойдали жиҳатлари мавжуд.

Имом Аз-Заҳабий "Ал-Муъжам Ал-Мухтас" китобида шундай ёзган: "Ибн Касир улуғ муфтий, ўткир фақиҳ, билимдон муҳаддис, наққол(нақл қилувчи) муфассир, унинг жуда кўп асарлари мавжуд".

Худди шундай таърифлар "Шазаротуз-заҳаб" китоби муаллифи Ибн Ҳабиб, унинг шогирди Ибн Ҳажжий томонидан ҳам берилган.

Ибн Касирнинг илми унинг тафсирини, тарихини ўқиган ҳар бир толибга ёрқин намоён бўлади. Тафсирлар ичида ва тарих китоблари ичида унинг асарлари энг яхши асарлардан бири деб тан олинган.

2. Ибн Касирнинг "Тафсирул Қуръонил-азим" китоби Ибн Жарир Ат-Табарийнинг тафсиридан кейинги энг мўътабар асардир. Унда муаллиф Қуръон оятларини салаф олимлари ривоятларига асосланиб тафсир қилган. Оятнинг мазмунини изоҳлашда аввал оятларнинг ўзига, кейин санади мукамал бўлган ҳадисларга ва ривоятларга суянади. Оят мазмунини янада очиб бериш учун ўз мулоҳазасини ҳам айтади.

Ибн Касирнинг тафсири аввал Ал-Бағавийнинг "Маъолимут Танзил" номли тафсири билан бирга, кейин эса тўрт жилдли, катта ҳажмли китоб шаклида 1969 йил Байрутда нашр этилган. 1992 йилда Истамбулда саккиз жилдда босилиб чиққан.

Ибн Касир тафсири Макка шаҳридаги "Малик Абдулазиз университети" нинг куллияси устози Муҳаммад Али Ас-Собуний томонидан мухтасар қилинган ва 1986 йилда Байрутнинг "Дорул-қалам" нашриётида уч жилдли китоб шаклида нашр этилган.

Ибн Касирнинг тафсири Қуръони Карим ва унинг тафсирига боғлиқ масалалар баён қилинган жуда узун муқаддима билан бошланади. Муаллиф муқаддимада баён этган маълумотлар устози Ибн Таймийянинг сўзлари бўлиб, "Усули тафсир" китобининг муқаддимасидан олинган.

Ибн Касирнинг тафсир услуби шундайки, у бир оятни келтириб, унинг маъносини жуда содда тил билан тушунтиради. Агар имкони бўлса, шу оятнинг мазмунини тасдиқловчи ёки тўлдирувчи бошқа оятларни ҳам келтириб, улардан чиққан умумий маънони баён қилади. Ибн Касирнинг бу тафсири турли сураларда келган бир хил маъноли оятларнинг бир жойга йиғилиши сабабли фихристлик вазифасини бажариши билан ҳам қимматлидир.

Ибн Касир оятнинг мазмунига мувофиқ барча оятларни келтиргандан кейин, шу мазмунга мувофиқ ҳадисларни ҳам ровийлар санади билан ривоят қилади. Ҳадислардан қайси бирига эҳтиёж бор, қайсинисига йўқ, уларга ҳам аниқлик киритади. Кейин саҳобалардан, тобиъийлардан ва салаф уламоларидан эшитган гапларини қўшади. Баъзи қавлларни таржиҳ қилади, баъзисига эътироз билдиради, баъзи ровийларнинг саҳиҳлигини таъкидласа, баъзиларини заифликка нисбат беради. Бундай таҳлил Ибн Касирнинг ҳадис илми ва ровийлар ҳақида юқори даража илмга эга эканлигини кўрсатади.

Тафсирнинг кўп жойларида Ибн Жарир, Ибн Аби Ҳотим, Ибн Атийя ва бошқа муфассирлардан ҳам нақл қилинган.

Ибн Касир тафсирининг яна бир муҳим жиҳати, унда исроилий ривоятлардан сақланишга қақирилганидир. Шу билан бирга баъзи ривоятларни келтирилса ҳам, унинг мункари эканлиги алоҳида таъкидланади. Масалан:

وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذَبَحُوا بَقَرَةً

"Эсланг, Мусо ўз қавмига: "Аллоҳ сизларга (бир) сигир сўйишликни буюрди", (Бақара, 67) ояти каримасининг тафсирида Аллоҳ Таъоло тарафидан яҳудийларга сўйишлик учун буюрилган махсус сигирнинг таърифини, у сигир яҳудийлардан ота-онасининг дуосини олган биргина одамнинг уйида мавжуд бўлиб, жуда катта маблағ эвазига сотгани ҳақидаги узундан-узон ривоятларни батафсил келтириб, охирида шундай хулоса қилади: "Бу қиссалар Убайда, Абул Олия ва Саддийлардан ривоят қилинган бўлиб, ўзаро ихтилофлар жуда кўп. Кўриниб турибдики, ҳамма ривоятлар Баний Исроил китобларидан олинган. Уларни нақл қилиш мумкин, аммо рост ҳам, ёлғон ҳам дейилмайди. Шунинг учун ҳақиқатга мос тушадиганига эътимод қилинади, мос тушмайдигани ташланади".

3. Шунингдек, Ибн Касир фикҳий масалалар тортишувига ҳам ўз тафсиридан катта ўрин берган. Аҳком оятларининг тафсирида уламоларнинг далиллари ва ҳужжатларини батафсил келтирган. Масалан:

فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ

"Бас сизлардан ким бу ойда (Рамазон) ҳозир бўлса, рўзасини тутсин. Кимки, бемор ёки сафарда бўлса, саноғи бошқа кунлардандир" ояти каримасининг тафсирида Рамазон рўзасига тааллуқли бўлган тўрт масалани ва бу масалаларнинг тасдиқловчиси бўлган олимларнинг далилларини ҳам келтирган.

Хулоса қилиб айтганда, Ибн Касирнинг тафсири нақлий тафсирлар орасида энг яхшиси эканлигига муфассир олимлар гувоҳлик берганлар. Ҳатто Имом Ас-Суютий "Тазкиратул-хуффо" китобининг иловасида, Аз-Зарқоний "Шарҳул-мавоҳиб китобида: "Ибн Касир тафсирига ўхшаш тафсир бошқа яратилмаган", деб баҳо берганлар.

4. Ас-Саъолибийнинг таржимаи ҳоли.

Ас-Саъолибийнинг тўлиқ исми Абу Зайд Абдурраҳмон ибн Муҳаммад ибн Махлуф Ас-Саъолибий Ал-Жазоирий Ал-Мағрибий Ал-Моликий Валиюллоҳ Ас-Солиҳ Ал-Ориф Биллаҳи бўлиб, бу зот дунёдан ва унинг аҳлидан юз ўгирган, Аллоҳнинг дўсти, унинг солиҳ бандалари ичида ҳам яхшироғи эди.

Шогирди Ибн Салома Ал-Бакрийнинг айтишича, Ас-Саъолибий солиҳ, зоҳид, олим, ориф, авлиёларнинг улуғи, Ал-Имом Ал-Убай ва Ал-Валий Ал-Ироқий сингари устозлари унинг салоҳиятига, имоматига, илми ва диёнатига тан берган буюк киши эди.

Ўзининг муаллафотларида хабар беришича, Ас-Саъолибий илм талабида саккизинчи асрнинг охирида Жазоирдан сафар қилиб, Тунисга, ундан Мисрга келади ва яна Тунисга ҳадис илмини ўрганиш учун қайтади.

Мағрибга борганида эса мағрибликлар уни ҳадис илмининг билимдони сифатида кутиб оладилар.

Ас-Саъолибийдан жуда кўп асарлар, жумладан: "Ал-жавоҳир Ал-Ҳисон фий тафсирил-Қуръон", "Ктиабуз-заҳаб Ал-ибриз фий ғароиб Ал-Қуръонил Азиз", "Тухфатул-ихвон фий иъроби баъзи аяти Ал-Қуръон", "Китоб жомий ал-уммаҳот фий аҳками ал-ибодат" ва бошқалар мерос қолган.

Ас-Саъолибий саккиз юз етмиш олтинчи ҳижрий йилда тўқсон ёшида вафот этди ва Жазоир шаҳрида дафн этилди.

5. Ал-Жавоҳир ал-ҳисон фий тафсирил Қуръон.

Ас-Саъолибий ўзининг "Ал-жавоҳир Ал-Ҳисон фий тафсирил-Қуръон" китобининг муқаддимаси ва хотимасида шундай ёзади: "Мен ушбу мухтасар китобимда ўзимга ҳам, сизга ҳам икки дунёда кўз қувончи бўладиган нарсаларни жамладим. Унда асосан Ибн Атийянинг тафсиридан фойдаландим ва кўп фойдаларни бошқа китоблардан териб қўшдим. Бунинг учун юздан ортиқ машҳур олимларнинг тафсирларини ўргандим. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Ал-лахмий томонидан Имом Табарий тафсиридан қилган мухтасаридан кўпроқ нақл қилдим, чунки у муаллиф муфассир тафсирини жуда тозалаган эди".

Ас-Саъолибий яна шундай изоҳ берадики, қайси жумла "интаҳа" сўзи билан тугаган бўлса, ўша жумла Ибн Атийянинг жумласи эмас, балки бошқа тафсирлардан қилинган нақлдир.

Ас-Саъолибий бошқа китоблардан нақл этишда ўзига хос румузлардан фойдаланганини айтади: “Масалан, “қулту” сўзи ўрнига ت ҳарфини, Ибн Атийяга ишора қилиб ع ҳарфини, Ас-Сафокусийга ишора қилиб ص ҳарфини, Абу Хайёнга ишора қилиб م ҳарфини, ўзим муттафиқ бўлган жумла олдига эса “قُلْتُ” сўзини ёзганман.

Имом Ал-бухорий, Муслим, Абу Довуд, Ат-Термизийдан бошқа зикрлар ва дуолар бобида Имом Нававий ва “Силоҳул-муъмин”дан, тарғиб ва тарҳиб бобида Қуртубийнинг тазкирасидан саҳиҳ ҳадисларни ривоят қилганман. Хуллас, менинг китобим Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан олинган нафис ҳикматлар ва саҳиҳ суннатлар гавҳарларидан иборат бўлгани учун уни мен “Қуръон тафсиридаги гўзал гавҳарлар”, деб номладим.

Ас-Саъолибий тафсирини бир неча қисмга тақсимлаб, биринчи бобида Қуръони Каримнинг фазли ҳақида сўз юритади. Иккинчи бобда Қуръонни тафсир қилишнинг фазилати борасида, кейинги бобда муфассирларнинг даражаси ҳақида фикрлар билдиради. Ундан сўнг Пайғамбаримиз соллалоху алайҳи ва салламдан ривоят қилинган “Қуръон етти ҳарфга биноан нозил этилган” ҳадиси шарифини шарҳлайди. Яна бир бобда Қуръондаги ажабий сўзлар ҳақида гапиради. Кейин Қуръоннинг исмлари ва суралари ҳақида ҳам бир боб келтириб, ниҳоят Қуръоннинг тафсирига киришади. Шу нарса диққатга сазоворки, Ас-Саъолибий ўз тафсирининг деярли ҳамма бобларида ҳам Ибн Атийяга қаттиқ суянади ва ундан албатта бирор нарса нақл қилади.

Тафсирнинг хотимасида шундай дейди: “Аллоҳга ҳамд-сано бўлсинки, мен ажойиб дурларни йиғдим. Бунда Ибн Атийянинг муҳим гапларини қолдирдим ва кўплаб такрорларни олиб ташладим. Унинг ўрнига зарур бўлган нафис гавҳарларни қўшдим”.

Муаллифнинг мана шу эътирофи, унинг тафсири Ибн Атийя тафсирининг таҳрир, таҳлил ва мухтасар қилинган кўриниши эканини билдиради.

Мазкур тафсир Жазоирда тўрт томда нашр этилган бўлиб, унинг бир нусхаси Миср кутубхонасида, яна бир нсхаси эса “Ал-Азҳар” кутубхонасида сақланади.

Муаллиф тафсир асносида наҳвий қоидаларга берилиб кетгани кузатилади. Ривоят қилган ҳадисларининг кўпи санади тарқ этилган. Исроилий ривоятлар ҳам онда-сонда учрайди. Лекин Ас-Саъолибий бу исроилиётларга дарҳол ўз муносабатини билдириб, унинг саҳиҳ эмаслигини, ёки саҳиҳ бўлса ҳам ундан бирор илмий фойда йўқ эканлигини очиқ баён этади.

Хулоса қилиб айтганда, Ас-Саъолибийнинг мазкур тафсири бошқа тафсирларда йўқ бўлган маълумотларни бериши билан жуда манфаатлидир.

Тавсия этилган ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Тафсири Ибн Касир. Байрут. 1969. 1-ж.
2. Ёқут. Мўъжамул-удабо. 18-ж. Байрут. 1999.
3. Фатово Ибн Таймийя. 2-ж. Байрут. 1996.
4. Мухаммад Тохир Ибн Ашур. Ат-таҳрир ват-танвир. Тунис. 1-15-т.
5. Ал-Итқон. Ас-Суютий. 2-ж.

19-МАВЗУ. АС-САМАРҚАНДИЙ. АС-САЪЛАБИЙ.

Дарс режаси:

1. Абул Лайс Ас-Самарқандийнинг ҳаёти ва асарлари.
2. "Баҳрул-улум" тафсирининг таърифи.
3. Ас-Саълабийнинг ҳаёти ва ижоди. Унинг "Ал-Кашф вал-баён ан тафсирил-Қуръон" тафсирининг ёзилиш тарихи.
4. Ас-Саълабий баён қилган бидъатчи фирқалар.
5. Ас-Саълабий тафсирига уламоларнинг берган баҳолари.

1. Абул Лайснинг тўлиқ номи Наср ибн Мухаммад ибн Иброҳим Ас-Самарқандий Ал-Фақиҳ

Ал-Ҳанафий бўлиб, "Имомул-худо" лақаби билан машҳурдир.

Абул Лайс фикҳ илмини Абу Жаъфар Ал-Ҳиндувонийдан олган. Жуда кўп китоблари ва фойдали маслаҳатлари билан машҳур. Унинг энг яхши муаллафотларидан "Баҳрул-улум" номли тафсири, фикҳ соҳасида ёзилган "Ан-Навозил", "Хизонатул-фикҳ", ҳадислар мажмуасидан иборат бўлган "Танбийхул ғофилин" ва "Бўстон" китоблари эл орасида маълум ва машҳурдир. Унинг вафотини олимлар уч юз етмиш учинчи ёки уч юз етмиш бешинчи ҳижрийда бўлган деб айтадилар.

2. "Кашфуз-зунун" китобининг муаллифи шундай ёзади: "Абул Лайс Ас-Самарқандийнинг "Баҳрул-улум" тафсири жуда машҳур, ажойиб китобдир. Унда келтирилган ҳадислар 854-ҳижрий йилда вафот этган Шайх Зайнуддин Қосим ибн Қутлубуғо Ал-Ҳанафий томонидан ривоят қилинган. Бу тафсирнинг уч жилдли қўлёзма нусхаси Миср кутубхонасида, яна икки нусха қўлёзмаси Ал-Азҳар кутубхонасида сақланмоқда. Ал-Азҳардаги икки нусханинг бири икки жилдли, яна бири эса уч жилдlidir.

Абу Лайснинг тафсири том маънодаги нақлий тафсирдир. Ҳар бир оятнинг тафсирида саҳобалар ва тобиъийлар ривоятларидан кенг фойдаланган, бироқ ровийлар санади тарк этилган. Камдан-кам ҳадисларда ровийлар санади учрайди. Шу билан бирга олимларнинг гапларига ва ривоятлардаги ихтилофларга ҳеч қандай муносабат билдирмайди.

Баъзи жойларда луғатга бироз изоҳ беради, оятни оятлар билан шарҳлайди, шу билан бирга исроилий ривоятларни ҳам келтириб, уларнинг ростлигини ҳам, нотўғрилигини ҳам айтмайди. Ривоятларда "баъзилар айтганлар" иборасини кўп келтиради, аммо ўша "баъзилар" кимлар эканлиги ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Калбий, Садий сингари ишончсиз ровийлардан ҳам ҳадис ривоят қилган. Аммо оятлардаги баъзи мушкулликларни яхши очиб берган ва таноқузларга тўхталиб, уларнинг сабабларини кўрсатган ва равшанлаштириб берган.

Муфассир ўз тафсирида нақлий тафсирдан фойдаланиш билан бирга, ақлий жиҳатини ҳам тарк этмаган. Умуман олганда, китоб жуда қимматли, фойдали, нақлий ва ақлий мазмунларни ўзида муҷассам этган бебаҳо асардир.

3. Ас-Саълабийнинг тўлиқ номи Абу Исҳоқ Аҳмад ибн Иброҳим Ас-Саълабий Ан-Найсобурий бўлиб, муфассир ва мукриъдир.

Ибн Халликоннинг ёзишича, Ас-Саълабий тафсир илмида замонасининг яғонаси эди. Унинг ёзган тафсири бошқа тафсирлардан бир неча жиҳатлари билан устун эди.

Ёқут "Мўъжамул удабо" китобида шундай дейди: "Абу Исҳоқ Ас-Саълабий мукриъ, адиб, воъиз ва ишончли ровий бўлиб, жуда кўп таснифотларнинг соҳибидир".

Унинг ёзган машҳур асарларидан бири "Ал-Ароис фий қисасил анбиё"дир. Уни Ас-Саъдабий ёки Ас-Саъолибий дейиш мумкин, бу ном унга насабини эмас, лақабини билдиради.

Ас-Саълабийдан жуда кўп ривоятлар мавжуд бўлишига қарамасдан, баъзи олимлар унинг ривоятига ишончсизлик билдирганлар.

Ас-Саълабий тўрт юз йигирма еттинчи ҳижрийда вафот этган.

Ас-Саълабий "Ал-Кашф вал-баён ан тафсирил-Қуръон" тафсирининг муқаддимасида ўзининг тафсир қилиш услуби ҳақида баён қилади.

4. У ўзининг ёшлик чоғларини ва озгина илмнинг ғурури билан ижтиҳод ҳақида уламоларга етказган таъналари, уларнинг кўнгилларини ранжитганини эслайди. Кейинчалик эса Аллоҳ Таъоло унинг қалбини очиб, ҳақ билан ботилнинг, қадим билан янгининг, суннат билан бидъатнинг, ҳужжат билан шубҳанинг фарқини ажрата олгани учун шукр этади. Энди у етук муфассир бўлиб, тафсир ёзувчиларнинг турли тоифа, турли даража, турли эътикод соҳиблари эканини тушунди ва ўз тафсири муқаддимасида бу олимларни гуруҳларга ажратиб, фарқлаб берди.

Муфассирлар орасида бидъатчи тоифалар бўлиб, улар қаторига Ал-Жуббойи ва Ар-Руммонийларни киритди.

Иккинчи тоифанинг тафсирлари жуда маъқул, гўзал услуб билан ёзилган, бироқ салаф уламоларининг бебаҳо фикрларига бидъатчи олимларнинг ботил гаплари аралаштириб юборилганини таъкидлайди. Бундай "аралаш" тафсирчи олимлар қаторига Абу Бакр Ал-Қафғолни киритган.

Учинчи тоифа ўз тафсирида ривоятларни қалаштириб ташлаган, аммо мазмунга эътибор бермаган,

иктибос ва ижтиҳоддан узоқ бўлган олимлардан Абу Яъқуб Исҳоқ ибн Иброҳим Ал-Ҳанзалий сингарилардир.

Тўртинчи тоифа олимлар тафсир ва ҳадиснинг асосий рукни ва устуни бўлган санадни тарк қилиб, ривоятнинг манбаини кўрсатмаган, гапнинг "ориқ-семизини" ажратмаганлардир. Улар ҳақида: "Муфассирларнинг бу тоифаси олим саналмайди. Шунинг учун мен улар ҳақида ёзишдан ўзимни тийдим",— дейди. Бешинчи тоифа муфассирлар энг комил инсонлар бўлиб, улар тафсир қилишнинг ҳадисини эгаллаган, барча шартлар мужассам бўлган етук олимлардир. Фақат улар тафсирда зиддиятларни жуда чўзиб юборганлар, ривоятлар санадини ва йўлини ҳаддан ортиқ кенг берганлар. Улар сирасига биринчи бўлиб Ибн Жарир Ат-Табарийни қўшиш мумкин.

Олтинчи тоифа муфассирлар оятлардан чиқариладиган ҳукмлар қолиб, ҳалол за ҳаром тўғрисидаги фикҳий масалалар баёни, баъзи оятлардаги махфийлик ва мушкулотларни ечишга аҳамиятни қаратганлар. Улар сафидан салаф олимлари Мужоҳид, Ас-Садий ва Ал-Калбийлар ўрин олганлар.

Ас-Саълабийнинг ёзишича, одамлар унга юқорида айтиб ўтилган "айблар"дан холи бўлган, тафсирнинг ҳамма соҳасини ўзида жамлаган, лекин чўзилиб кетмаган бир тафсир ёзишни таклиф этишарди.

Ас-Саълабий ўз тафсирини иложи борида мўъжаз қилиб ёзган. Бу тафсирнинг қўлёзмаси АлАзҳар кутубхонасида мавжуд бўлиб, мукамал эмас.

Тафсирнинг 1 – 4- жилдлари сақланган бўлиб, унинг охири "Фурқон" сурасининг охириги оятлари билан яқунланган, тафсирнинг қолган қисми эса йўқотилган.

5. Тафсир тўлалигича салаф уламоларининг ривоятига асосланиб ёзилган. Лекин санад мукаддимада зикр этилганлигига суяниб, тафсир асносида тарк этилган. Муфассир ҳамма нарсадан кўра нахвий таҳлилга кўп аҳамият берган. Масалан: "Бақара" сурасининг 90-ояти

بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ

"Ўзларини сотган бу нарсалари на қадар ёмон?!" тафсирида араб тилидаги "мадҳ ва мазаммат" феъллари саналган "ниъма ва биъса" феълларини жуда узоқ тушунтирган.

"Бақара" сурасининг 171-ояти

وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءً وَنِدَاءً صُمُّكُمْ عَمِّي فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ (۱۷۱)

"Ҳақиқатан ҳам куфр йўлидаги кимсалар худди ҳайвонларга қичқираётган кишининг овозидан ва ҳайқиригидан ўзга нарсани эшитмаётгани кабидир" тафсирида "яъниқу" феълнинг таҳлилига қаттиқ киришиб, уни морфологик таҳлилини батафсил қилган.

Мазкур суранинг 173-ояти

فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ

"Аммо зулмкор ва тажовузкор бўлмаган одам учун..." тафсирида "боғий" сўзининг асли келиб чиқишидан бошлаб, жуда узоқ тушунтирилган.

Ас-Саълабий ўз тафсирида фикҳий масалаларга ҳам ҳаддан ташқари кенг ўрин бериб юборган. Масалан: "Нисо" сурасининг мерос ҳақидаги 11-ояти

يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ

"Аллоҳ фазандларингизга (мерос юзасидан) васият қилади" тафсирида мархумдан қолган мерос тўғрисида, кейин меросхўрлар, уларнинг улушлари тўғрисида батафсил тушунча берган.

Шу суранинг 24-ояти

فَأُولَٰئِكَ أَجُورُهُنَّ فَرِيضَةٌ

“Улар (аёллар) билан никоҳ орқали яқинлик қилишингиз биланок белгиланган маҳрни берингиз” тафсирида мутъа никоҳ(вақтинча никоҳ) ҳақида уламоларнинг турли фикрларини, уларнинг далил-хужжатларини кўп келтирган.

Шу суранинг 31-ояти

إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَنُدْخِلَكُمْ مُدْخَلًا كَرِيمًا (۳۱)

"Агар сизлар ман этилган гуноҳларнинг катталаридан сақлансангизлар, кичик гуноҳларингизни сизлардан ўчирурмиз ва сизларни шинам манзил(жаннат)га киритурмиз" тафсирида турли китоблардан олиб, гуноҳи кабиралар, уларнинг сони ҳақида узундан-узон ривоятлар келтирган.

Ас-Саълабийнинг тафсири, унда турли мавзулардаги илмий баҳсларнинг кўпайиб ва чўзилиб кетганлиги туфайли, бу тафсир нақлий тафсирлар сафидан чиқиб қолишига оз қолган.

Бунинг устига тафсирда исроилиётлар ҳеч сараланмасдан ривоят қилинганлиги, булар орасида ақл тақозо қилмайдиган ғаройиблари ҳам мавжуд эканлиги тафсирнинг қийматига, бироз путур етказган.

Шундай қилиб ҳар тўқисда бир айб деганларидек, Ас-Саълабий тафсирида исроилиётни кўпайтириб юборганлиги ва ҳадисларни танлашда санадга эътибор қилмаганлиги туфайли уламолар танқидига ва маломатига учради. Ибн Таймийя "Усулут тафсир" китобининг муқаддимасида шундай ёзади: "Ас-Саълабийнинг ўзи шахс сифатида жуда яхши одам. Аммо уни кечаси ўтин терувчи одамга ўхшатишимиз мумкин. Чунки у бошқа тафсирларда учраган ҳар қандай хабарни саҳиҳми ёки заиф, ҳақиқатми ёки мавзўлигини ажратмасдан ўз тафсирига йиғаверган".

Ибн Таймийянинг "Фатово"сида келтирилади: "Ибн Таймийядан баъзи тафсирлар ҳақида сўралди. У деди: "Аммо Ал-Воҳидийга келсак, у Ас-Саълабийнинг шогирдидир. Унинг ривоятларини араб тилида баён этган. Лекин Ас-Саълабий тафсирини бошқа тафсирларга таклид қилиб ёзган бўлса ҳам, у турли бидъатлардан холи бўлган тафсирдир. Ҳар икки тафсир ҳам толибга жуда катта манфаат беради". (Муҳаммад Хусайн Аз-Заҳабий. "Ат-тафсир вал-муфасссирун". Қоҳира 1381-ҳижрий. 1-жузъ. 2-жилд. 233-саҳифа.)

Ас-Саълабий тафсирини мутолаа қилган киши, бу тафсир ҳақида Ибн Таймийя нечоғлик бор ҳақиқатни айтганининг гувоҳи бўлади.

Ал-Каттоний "Ал-мустатрафа" номли рисоласида: "Ал-Воҳидий ва унинг устози Ас-Саълабий ҳадис илмини юқори даражада билмайди. Хусусан Ас-Саълабий тафсирида мавзў ҳадислар ва ботил қиссаларни кўп ривоят қилган".

Ас-Саълабий жуда кўп уламоларнинг танқидига қараганда, ҳақиқатан ҳам, ҳадис илмидан узоқроқ эканлиги маълум бўлади. Агар унда ҳадисларнинг саҳиҳ ёки заифини ажратиш учун илм етарли бўлганда, шиаларнинг Али (р.а.) ва "Аҳли байт" ҳақида тўқиган, ёлғонлиги аниқ ва уларни ривоят қилишдан уламолар қаттиқ таҳзир қилган мавзў ҳадисларини ривоят қилмаган бўларди.

Хусусан Ас-Саълабий ўз тафсирининг муқаддимасида тафсир ва ҳадис илмида машҳур ва тенгсиз бўлган улуғ муфасссир Ибн Жарир Ат-Табарийдек зотнинг тафсирига таъна етказиб, уни айблади, мен ҳамма айблардан холи бўлган тафсир ёзишни мақсад қилдим, деб ваъда берди-ю, аммо ваъдасининг устидан чиқа олмагани ачинарлидир.

Ҳар ҳолда Ас-Саълабийнинг "Ал-Кашф вал-баён ан тафсирил-Қуръон" номли тафсири жуда қаттиқ меҳнат эвазига бунёд бўлган илм ва ижод ҳосиласидир.

Таянч иборалар: "Имомул-худо", "Баҳрул-улум", "Ан-Навозил", "Хизонатул-фикҳ", "Танбийхул ғофилин" ва "Бўстон" китоблари, "баъзилар айтганлар", таноқузлар, "Мўъжамул удабо", "Абу Исоқ Ас-Саълабий мукриъ, адиб, воъиз ва ишончли ровий, "Ал-Ароис фий қисасил анбиё", "Ал-Кашф валбаён ан тафсирил-Қуръон" тафсири, ҳақ билан ботилнинг, қадим билан янгининг, суннат билан бидъатнинг, хужжат билан шубҳанинг, "аралаш" тафсирчи, гапнинг "ориқ-семизи", кечаси ўтин терувчи одам.

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. Абул-Лайс Ас-Самарқандийнинг ҳаёти ва асарлари ҳақида нималарни биласиз?
2. Муфасссир "Баҳрул-улум" тафсирини ёзишда асосан нималарга эътибор берган?
3. Ас-Саълабийнинг ҳаёти, ижоди ва унинг "Ал-Кашф вал-баён ан тафсирил-Қуръон" тафсири ҳақида уламолар қандай баҳо берганлар?

4. Ас-Саълабий баён қилган бидъатчи фиркаларни биласизми?
5. Ас-Саълабий тафсирига уламолар нима учун таъна етказганлар?

Тавсия этилган ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Тафсири Ибн Касир. Байрут: 1969. 1-ж.
2. Ёкут. Мўъжамул-удабо, 18-ж. Байрут. 1999.
3. Фатово Ибн Таймийя, 2-ж. Байрут. 1996.
4. Муҳаммад Тохир Ибн Ашур. Ат-таҳрир ват-танвир. Тунис. 1-15т.
5. Ал-Итқон. Ас-Суютий, 2-ж.

20-МАВЗУ. АЛ-БАҒАВИЙ. ИБН АТИЙЯ

Дарс режаси:

1. Ал-Бағавийнинг ҳаёти ва ижоди.
2. "Маъолимут-танзил" тафсирининг таърифи ва ёзилиш услуби. Уламоларнинг бу тафсирга берган баҳолари.
3. Ибн Атийянинг ҳаёти ва илмий даражаси.
4. "Ал-Мухаррир Ал-важиз фий тафсирил Қуръонил-азиз" тафсирининг қиймати.
5. Ибн Атийянинг тафсири билан Аз-Замахшарийнинг "Ал-Кашшоф" тафсири орасидаги боғлиқлик. Ибн Атийя тафсирининг Аз-Замахшарий тафсиридан афзаллик жиҳатлари.

1. "Маъолимут-танзил" тафсири муаллифининг тўлиқ номи Абу Муҳаммад Ал-Ҳусайн ибн Масъуд ибн Муҳаммад Ал-Фарро Ал-Бағавий Шофеъий мазҳаби фақиҳларидан бўлиб, улуғ муҳаддис ва муфассирлар қаторидан жой олган, диннинг устуни, суннатнинг тирилтирувчиси унвонларига сазовор бўлган олим эди.

Ал-Бағавий ниҳоятда тақводор, сабрли бўлиб, бирор дарсини ҳам бетаҳорат айтмаган, нондан бошқа таом тановул этмас, кейинчалик кексайган вақтида нонга ёғ суриб еган зоҳид инсон эди.

Ал-Бағавий беш юз ўнинчи ҳижрий йилида саксон ёшида вафот этди ва Марвнинг Ат--Талқон макбарасига устози Қози Ҳусайннинг ёнига дафн этилди.

Шофеъий уламоларидан Ат--Тож Ас-Сабукий Ал-Бағавийни шундай таърифлайди: "Ал-Бағавий улуғ имом, тақволи фақиҳ, илм билан амални жамлаган обид, муфассир ва муҳаддис олимдир. У жуда кўп китоб ёзган бўлиб, "Маъолимут-танзил" номли тафсир, "Шарҳус сунна", "Ал-Масобиҳ" номли ҳадис китоблари, "Ал-Жамъу байнас саҳиҳайн", "Ат--Таҳзиб" номли фикҳ китоблари мавжуд. Унинг китоблари баракотли китоблар ва муаллифининг нияти яхши бўлгани учун олимлар томонидан яхши қабул қилинган.

2. Ал-Бағавийнинг тафсири ҳақида "Кашфуз-зунун" муаллифи шундай дейди: "Беш юз ўн олтинчи йилда вафот этган Имом Ал-Бағавийнинг "Маъолимут-танзил" тафсири ўртача тафсирлардан бўлиб, улуғ саҳобалар, тобиъийлар ва кейинги уламолардан нақл қилинган. Уни саккиз юз етмиш бешинчи йилда вафот этган Аш-Шайх Тожуддин Абу Наср Абдулваҳҳоб ибн Муҳаммад Ал-Ҳусайний мухтасар қилган.

Муфассирлардан Ал-Хозин ўзининг тафсири муқаддимасида шундай ёзади: "Ал-Бағавийнинг тафсири шу илм соҳасидаги шубҳадан холи, рост сўзларни жамлаган, саҳиҳ ҳадислар билан безантирилган, шариат аҳкомлари баён этилган, ажойиб ўтмиш хабарлари ва қиссалари билан ўралган бебаҳо китоблардандир".(Муҳаммад Ҳусайн Аз-Заҳабий. "Ат-тафсир вал-муфассирун". Қоҳира 1381-ҳижрий. 1-жузъ. 2-жилд. 236-саҳифа.)

Ибн Таймийянинг ёзишича, Ал-Бағавийнинг тафсири Ас-Саълабийнинг тафсиридан қисқароқ, лекин мавзуъ ҳадислардан ва бидъат фикрлардан холидир. (Ибн Таймийя. Усулут тафсир. 19-б.)

Ибн Таймийядан: "Тафсирларнинг қайси бири Қуръон ва суннатга яқинроқ? Замахшарийникими, Қуртубийникими, Бағавийникими ёки бошқа муфассирникими?!"— деб сўралди. У: "Сўралган уч тафсирдан бидъатдан ва заиф ҳадисдан холироғи Бағавийникидир. У Саълабийнинг тафсиридан бидъат ва мавзуъ ҳадислар йўқлиги учун қисқароқдир",— деб жавоб берди.

"Маъолимут-танзил" тафсири Ибн Касир тафсири билан, шунингдек "Тафсирул-Хозин" билан ҳам бир муқовада нашр этилган.

Ал-Бағавий ўз тафсирининг муқаддимасида, ҳадисларни Ибн Аббос, Мужоҳид, Ато ва бошқалардан ривоят қилишини айтиб, уларнинг санадларини ҳам тушунтириб, бу ровийларга бошқа йўллар билан ҳам санадлар борлигини, лекин қисқа бўлиш учун уларни тарк этишини огоҳлантириб қўйган. Агар зарурат юзасидан бошқа санад билан ҳадис келтирилган бўлса, у санадни тўла келтирган. Бунинг устига муфассир ўзининг ҳадис соҳасидаги илмини изҳор этиб, ҳадисларнинг саҳиҳи ва заифи борасида баҳслар ҳам қилган.

Тафсирни ўқиш асносида толиб муфассирнинг Ал-Калбий сингари заиф муҳаддислардан ҳам ҳадис ривоят қилганини, баъзи қироатлар ҳақида гапириб, баъзи нуқталарни кашф қилиш орасида тафсир илмига алоқаси бўлмаган гапларни ҳам айтиб юборганини, баъзи оят маъноларини тушунтиришда биров наҳвий қоидаларга ҳам шўнғиб кетганини, баъзи исроилиётларни ривоят қилиб, унга муносабат билдирмаганини, ривоятлардан бирини таржих қилиб, иккинчисининг заифлигига ишора қилмаганини сезиши мумкин. Лекин бу камчиликлар Ал-Бағавий тафсирининг қадр-қимматини тушириб юборадиган даражада эмас.

Хулоса шуки, мазкур тафсир нақлий тафсирлар орасида энг яхшиси, энг комили дейиш мумкин. Шу сабабли ҳам уламолар бу тафсирни қўлма-қўл қиладилар.

3. Ибн Атийянинг тўлиқ номи Абу Муҳаммад Абдулҳақ ибн Ғолиб ибн Атийя Ал-Андалусий (Андалусия ҳозирги Испаниянинг қадимги номи) Ал-Мағрибий Ал-Ғарнотий бўлиб, Андалусдаги Ал-Маррийя шаҳрининг қозиси бўлган. Қозилик даврида ҳақиқат ва адолатни ўзига касб қилган. Айтишларича, у Мағрибдаги Мурсийя шаҳри қозилигининг ҳам даъвосида бўлган, аммо Мурсийяга киритилмаган. У Мағрибнинг Лариқа шаҳрига кирган ва у ерда тажовузкорона ўлдирилган.

Ибн Атийя тўрт юз саксон биринчи ҳижрийда таваллуд топиб, беш юз қирқ олтинчи йилда Лариқа шаҳрида вафот этган.

Ибн Атийя аҳли илм оиласида туғилди, яшади ва ўсди. Унинг отаси Абу Бакр Ғолиб ибн Атийя улуғ олим, имом ва кўп олимлардан таҳсил олган фақиҳ эди. Бобоси Атийя ҳам фазлли, илмли инсон эди. Шунинг учун набира Абу Муҳаммаднинг фазлу камолда етукликка эришиши ажабланарли эмас.

Ибн Атийя ниҳоятда фаҳм-фаросатли, закий, ҳар қандай муаммони ҳал этишга қодир ақл эгаси эди. У илмнинг деярли барча соҳаларини: аҳкомлар, ҳадис, тафсир, араб тилининг наҳви ва сарфи, луғат илмларини пухта эгаллаган адиб, шоир ҳам эди.

Абу Ҳайён Ибн Атийянинг таърифида шундай деган: "У тафсир ёзган олимларнинг энг буюғи, таҳлил ва таҳрир қилувчиларнинг энг афзали эди". (Абу Ҳайён. Ал-Баҳрул муҳит. 1-ж. 9-б.)

Ибн Атийя ўз отаси, Убай Али Ал-Ғассоний, Ас-Сафдийдан ривоят қилган. Унинг шогирдлари эса Абу Бакр ибн Абу Ҳамза, Абулқосим ибн Ҳубайш, Абу Жаъфар ибн Маддо ва бошқалар эди.

4. Ибн Атийянинг энг катта ва машҳур китоби "Ал-Муҳаррар Ал-важиз фий тафсири Ал-Китоб Ал-азиз" номли тафсиридир. Бундан ташқари унинг қилган ривоятлари ва шайхларининг номи тартибланган ҳадис китоби ҳам бор.

Ибн Атийянинг илми кенг қамровли бўлгани учун Ибн Фархун "Дебож" асарида Имом Молик мазҳабининг етакчилари қаторига қўшган бўлса, Имом Ас-Суютий "Бағийятул вуъот" китобида наҳв илмининг устуни деб таърифлайди.

Ибн Атийянинг "Ал-Муҳаррар Ал-важиз фий тафсири Ал-Китоб Ал-азиз" номли тафсири бошқа тафсирлар ва барча муфассирлар орасида олий қимматга эгадир. Бунинг ягона сабаби муфассир илмий фазилатининг ортиқлигида, тафсир ёзишда бутун диққат, масъулият ва жидду жаҳдини сарф қилганидир.

Ибн Халдун ўзининг "Муқаддима"сида ёзишча, Ибн Атийя тафсирининг саҳиҳга яқинлиги уни Андалус ва Мағриб уламоларининг қўлларидан тушмаслигига сабаб бўлди". (Муқаддимату Ибн Халдун. 491-б)

Ибн Атийянинг бу тафсири ҳозиргача қўлёзма ҳолида машҳур ва сақланмоқда. У катта-катта ўн жилддан иборат. Миср кутубхонасида унинг фақат тўртта жилди: учинчи, бешинчи, саккизинчи ва ўнинчи жилдлари мавжуд.

Муаллиф ўз тафсирида аввал Қуръони Карим оятини ёзиб, кейин ширингина, енгилгина тафсир

қилади. Ундан кейин нақлий тафсирлардан қисқача ривоятлар келтиради ва бу нақлда асосан Ибн Жарирнинг тафсиридан фойдаланади. Муфассирлар билан бироз енгил муноқаша-мунозаралар қилади. Ўз сўзларини араб шеърлари билан қувватлайди. Оятларнинг наҳвий таҳлилига, қироатлардаги нозик ихтилофларга ҳам ўз аҳамиятини қаратади ва ортиқча чўзиб юбормасдан керакли фикрларни баён этади.

5. Абу Хайён ўз тафсирининг муқаддимасида Ибн Атийя ва Аз-Замахшарий тафсирлари орасида ўзаро яқинлик борлигини айтиб: "Ибн Атийянинг тафсири нақл кўпроқ, кенг қамровли, холисроқдир. Аз-Замахшарийнинг тафсири эса лафзи қисқа, маъноси шомилроқдир",— дейди. (Тафсири Ал-Баҳрул мухит. 1-ж)

Ибн Таймийя ҳам мазкур икки тафсир орасида яқинлик борлигини таъкидлаб "Фатово"сида шундай ёзади: "Ибн Атийянинг тафсири Аз-Замахшарийнинг тафсиридан яхшироқ, нақли ҳам, баҳси ҳам саҳиҳроқ, бидъатлардан узоқроқдир. Балки кўп жиҳатлари афзалроқ, айтиш мумкинки, тафсирларнинг энг яхшисидир". Худди шундай фикрни Ибн Таймийя "Усулут-тафсир" китобининг муқаддимасида ҳам айтган: "Ибн Атийянинг тафсири нақл кўпроқ, кенг қамровли, холисроқдир. Аз-Замахшарийнинг тафсири эса лафзи қисқа, маъноси шомилроқдир". "Ибн Атийянинг тафсири аҳли сунна вал жамоага мосроқ, Аз-Замахшарийнинг тафсирига нисбатан бидъатдан саломатроқдир. Агар нақлий тафсирлардан олинган гаплар қандай бўлса шундайлигича келтирилганда янада яхшироқ бўларди. Чунки Ибн Атийя асосан Ибн Жарир Ат-Табарийдан нақл қилган. Ибн Жарир эса муфассирларнинг энг улуғидир. Холбуки, Ибн Атийя салаф олимларидан нақл қилиб, шундайлигича қолдирмаган. Балки, муҳаққиқларнинг каломи сифатида баъзи мўътазила мазҳаби уламоларининг изоҳларини берадики, бу изоҳлар Ибн Жарир нақлига зийнат эмас, қусурга ўхшаб қолган. Масалан: "Юнус" сурасининг 26-ояти

لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ

"Эзгу иш қилганларга чиройли (савоб жаннат) ва зиёдалик (Аллоҳнинг дийдорини кўришлик) бордир" тафсирида Ибн Атийя шундай дейди: "Жумхури уламо айтади: "Ал-Хусно"дан мурод жаннатдир. "Аз-Зиёда" дан мурод Аллоҳни кўришдир".

Ибн Атийя бу тафсирни қувватлаш учун Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан Абу Мусо Ал-Ашъарий орқали ҳадис ривоят қилади. Кейин яна сўзида давом этади: "Бир фирқа эса, "Ал-Хусно"ни яхшилик деб, "Аз-Зиёда"ни шу яхшиликнинг етти юз баробар кўпайтирилиши деб тафсир қилган". Ибн Атийя бунинг исботи учун ҳам ҳадис ривоят қилади, ҳадиснинг матнидаги **"юзояфу лиман яшау"** оятига ишора қилиб: "Агар аввалги тафсирни айтган жумхур ровийларининг улуғларининг хурмати бўлмаганда, кейинги фирқанинг гапи қувватлашга муносиброқ эди",—дейди ва иккинчи гапни қувватлашга ўзининг далилларини келтиради. Бу нарса Ибн Атийянинг жумхурнинг хурматидан уларнинг фикрини қувватлаган бўлсада, охиратда Аллоҳни кўриш масаласида мўътазилийлар билан ҳамфикр эканлигини кўрсатади.

Таянч иборалар: "Маъолимут-танзил", "Ал-Мухаррир Ал-важиз фий тафсирил Куръонил-азиз", диннинг устуни, суннатнинг тирилтирувчиси, "Шархус-сунна", "Ал-Масобих" номли ҳадис китоблари, "Ал-Жамъу байнас саҳиҳайн", "Ат-Таҳзиб", шайхларининг номи тартибланган ҳадис китоби, "Бағийятул вуъот", Ибн Атийя тафсирининг саҳиҳга яқинлиги уни Андалус ва Мағриб уламоларининг қўлларидан тушмаслигига сабаб бўлди, "Ибн Атийянинг тафсири нақл кўпроқ, кенг қамровли, холисроқдир, Аз-Замахшарийнинг тафсири эса лафзи қисқа, маъноси шомилроқдир", "Ибн Атийянинг тафсири аҳли сунна вал жамоага мосроқ, Аз-Замахшарийнинг тафсирига нисбатан бидъатдан саломатроқдир", "Ал-Хусно"дан мурод жаннат, "Аз-Зиёда"дан мурод Аллоҳни кўришдир".

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. Ал-Бағавийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида нималарни биласиз?
2. "Маъолимут-танзил" тафсири услуб жиҳатидан бошқа тафсирлардан қандай фарқ қилади?
3. Ибн Атийянинг ҳаёти ва илмий фаолиятини биласизми?
4. "Ал-Мухаррир Ал-важиз фий тафсирил Куръонил-азиз" тафсирининг қандай фазилати бор?
5. Ибн Атийянинг тафсири билан Аз-Замахшарийнинг "Ал-Кашшоф" тафсири орасидаги боғлиқлик

нималардан иборат?

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Т. 2001.
2. Тафсири Ибн Касир. Байрут. 1969. 1-ж.
3. Ёкут. Мўъжамул-удабо, 18-ж. Байрут. 1999.
4. Фатова Ибн Таймийя, 2-ж. Байрут. 1996.
5. Муҳаммад Тохир Ибн Ашур. Ат-таҳрир ват-танвир. Тунис 1-15-т.
6. Ал-Итқон. Ас-ССуютий, 2-ж.
7. Муқаддимату Ибн Халдун.
8. Тафсири Ал-Баҳрул муҳит. 1-ж.

21-МАВЗУ. АС-СУЮТИЙ. РАЪЙ ВА ИЖТИҲОД БИЛАН ТАФСИР ҚИЛИШ

Дарс режаси:

1. Жалолиддин Ас-Суютийнинг таржимаи ҳоли, шогирдлари, асарлари ва ижод қилган шеърлари.
2. "Ад-Дуррулмансур фит-тафсийрил маъсур" тафсирининг таърифи ва услуби. Муаллифнинг "Ад-Дуррулмансур" китоби "Таржимонул Қуръон" китобининг мухтасари. Ас-Суютийнинг яна бир тафсири "Мажмаъул баҳрайн ва Матлаъул бадрайн" ҳақида.
3. Раъй ва ижтиҳод билан тафсир қилиш, бу ҳақда уламоларнинг фикрлари:
 - а) Қуръон оятларини тафсир қилишда ижтиҳодни ман этган уламоларнинг далиллари;
 - б) ижтиҳодга рухсат берган уламоларнинг далиллари;
 - в) ихтилофнинг ҳақиқати.

1. Ас-Суютийнинг тўлиқ номи Ал-Ҳофиз Жалолиддин Абул Фазл Абдурраҳмон ибн Абу Бакр ибн Муҳаммад Ас-Суютий Аш-Шофийдир.

Ас-Суютий саккиз юз қирқ тўққизинчи йил ражаб ойида таваллуд топган ва беш. ярим ёшлигида отасидан етим қолган. Ас-Суютийнинг отаси вафотидан аввал уламо дўстларига ўғлининг тарбияси билан шуғулланишни васият қилган эди. Улардан бири Ал-Камол ибн Ал-Ҳаммом бўлиб, Ас-Суютий шу олимнинг ҳузурида саккиз ёшида Қуръони Каримни тўлиқ ёдлади, бошқа илмий китобларни ҳам ёд олди.

Шогирди Ад-Довудийнинг ҳикоя қилишича, Ас-Суютий эллик битта олимни ўзига устоз билиб, улардан илм ўрганган. Ёзган асарлари эса беш юзтадан ҳам ошиб кетган ва бу асарлар шарқу ғарбда шуҳрат топиб, одамлар эътиборини қозонган. Ас-Суютий шундай тез ва баракали ёзар эдики, унинг ўтказган ҳар куни учун ўттиз саҳифадан тўғри келар эди.

Ас-Суютий замонасининг энг билимдони бўлиб, ҳадис илмини, ровийларини, матнини, санадини ундан яхшироқ биладиган ва яхшироқ истинбот қиладиган олим йўқ эди. Ўзининг эътироф эгишича, икки юз минг ҳадисни ёддан билган.

Қирқ ёшга тўлганда одамлардан ва дунёдан юз ўгириб, дарс ва фатво бершини тўхтатган, бутунлай Аллоҳга интиқол қилган ва ибодат билан машғул бўлган. Бу ҳақда ўзининг «Ат-Танфис» китобида ёзган ва одамлардан узр сўраган. Умрининг охиригача «Равзатул Миқёс» деган жойда яшаган, у ердан чиқмаган ва тўққиз юз ўн биринчи йилда Жумодил увлонинг жумъа оқшомида вафот этган.

Ҳаётлик пайтида ундан кўп кароматлар содир бўлгани ривоят қилинади. Илмий фойдалар ва шарият аҳкомлари ҳақида ёзган туркум шеърлари ҳам мавжуддир.

2. Ас-Суютий ўзининг «Ад-дуррул-мансур фит-тафсийрил маъсур» китобининг ёзилиш сабаблари ҳақида тафсирининг муқаддимасида ва «Ал-Итқон» китобининг охирида баён этган. У шундай ёзади: «Мен Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан санад билан ривоят қилинган тафсирини жамладим. Ундаги марфуъ ва мавқуф ҳадисларнинг сони ўн мингдан ортиқдир, Аллоҳга шукрки, тўрт жилдли китоб ниҳоясига етди ва мен уни «Таржимонул-Қуръон» деб номладим».(Ас-Суютий. Ал-Итқон, 2-ж. 183-б)

«Мен «Таржимонул-Қуръон» тафсирини Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ривоят қилинган ҳадислар асосида ёздим. У бир неча жилдли бўлиб, унда мен турли йўллар билан ривоят қилинган ва турли китобларда мавжуд бўлган ҳадисларни жамлаб тафсириمنى тугатдим. Лекин «Таржимонул-Қуръон» толибларнинг ҳимматидаги қусурни кўриб, уларнинг хоҳишларига биноан ровийларнинг санадини

қисқартирдим ва асосий матнни қолдирдим. Ҳосил бўлган асарни «Ад-Дуррул-мансур фит-тафсирил-маъсур» деб номладим».

Юқорида келтирилган икки иборадан кўриниб турибдики, Ас-Суютий «Ад-Дуррул-мансур»ни толибларга малол бўлмасин деб, санадларини қисқартириб «Таржимонул-Қуръон»дан мухтасар этган.

Яна Ас-Суютий «Ал-Итқон» китоби охирида шундай ёзади: «Мен тафсир борасида барча илмларни – нақлий тафсирлар, ақлий фикрлар, истинбот, ишорот, луғат, балоғат нукталари, бадиъ гўзалликларини ўзида жамлаган, толиб қўлига олганда бошқасига муҳгож бўлмайдиган бир китоб ёзишни бошладим ва уни «Мажмаъул баҳрайн ва матлаъул бадрайн» деб номладим. Ушбу китобим - «Ал-Итқон» мақсадимдаги китобнинг муқаддимасидир».

Бу иборатдан маълум бўладики, муаллиф Ибн Жарир тафсири каби мукамал, катта ҳажмли ва кенг камровли тафсир ёзишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Аммо у кўзланган тафсир Ас-Суютий томонидан ёзиб тугатилганми ёки йўқми? Бу нарса номаълум.

«Ад-Дуррул-мансур» эса «Мажмаъул-баҳрайн» эмас, унда балоғат нукталари, истинбот ва бошқа нарсалар йўқ. Унда тўғридан-тўғри салаф уламолари – Имом Ал-Бухорий, Муслим, Ан-Насайи, Ат-Термизий, Аҳмад, Абу Довуд, Ибн Жарир, Ибн Абу Ҳотим, Абд ибн Ҳамид ва бошқалардан ривоятлар келтириб, уларга ақалли муносабатлар ҳам билдирилмаган.

Ас-Суютий ҳадис соҳасида ҳам, тафсир соҳасида ҳам шунчалик етук илмга эга бўлишига қарамасдан ривоят қилган ҳадисларининг саҳиҳ-носаҳиҳлигини ажратмасдан қандай бўлса шундайлигича келтирган.

Демак, муаллифнинг олти жилдли мазкур тафсиридаги ҳадислар ҳам алоҳида сараланишга муҳтож.

Лекин шуни ҳам унутмаслигимиз керакки, юқорида зикр этилган нақлий тафсирлар орасида муаллифнинг фикри аралаштирилмаган соф нақлий тафсир ушбу «Ад-дуррул- мансурдир».

3. Раъй сўзининг маъноси эътиқод, ижтиҳод ва қиёс деганидир. Асҳобур раъй – асҳобул қиёсдир.

Демак, раъйдан мурод ижтиҳод бўлиб, раъй билан қилинган тафсир деганда, муфассир араб каломининг моҳиятини, қоидаларини, жоҳилият даври шеърларини, оятларнинг сабаби нузулини, носих ва мансуҳини ва бошқа тафсир учун лозим бўлган илм турларини яхши билган ҳолда ижтиҳод билан қилган тафсир тушунилади ёки уни ақлий тафсир деб аташ ҳам мумкин.

Ақлий тафсирнинг мумкин ёки мумкин эмаслиги борасида уламолар икки гуруҳга бўлинадилар:

а) Биринчи гуруҳ Қуръони Каримнинг бирор оятини ўз ҳолича тафсир қилишга рухсат бермайдилар. Улар шундай дейдилар: "Ҳар қандай катта олим, адиб, нахв, сарф, ахбор ва ҳадис илмларини яхши билган олим бўлганда ҳам Қуръони Каримнинг бирор оятига маъно айтиши мумкин эмас. У Пайғамбаримиз (с.а.в.), саҳобалар ва тобиъийлардан эшитгани билангина кифояланиши керак". (Муҳаммад Ҳусайн Аз-Заҳабий. "Ат-тафсир вал-муфассирун". Қоҳира. 1381-ҳижрий. 1-жузъ. 256-саҳифа.)

Улар ўз сўзларини бир неча далиллар билан исботлашга ҳаракат қиладилар:

1-хужжат. Қуръонни раъй билан тафсир қилиш Аллоҳга тухмат қилишдир. Аллоҳга тухмат қилишдан шариат қайтаради.

Раъй билан тафсир қилувчи Аллоҳнинг аниқ муродини билмайди, аниқ билмагандан кейин эса Аллоҳ шундай деган деб қатъий айтолмайди. Ниҳоят у гумон билан гапиради. Гумон билан Аллоҳнинг муродини гапириш Унга тухматдир. Аллоҳ Таъоло "Аъроф" сурасининг 33-

قُلْ إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّيَ الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَالْإِثْمَ وَالْبَغْيَ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَأَنْ تُشْرِكُوا بِاللَّهِ مَا لَمْ يُنَزَّلْ بِهِ سُلْطَانًا وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ (۳۳)

"Айтинг: "Раббим фақат фаҳш ишларнинг ошкораю пинҳонасини, гуноҳни, ноҳақ гуноҳ ва тажовузкорликни ва Аллоҳ ҳеч қандай хужжат туширмаган нарсаларни Унга шерик қилишингизни ҳамда Аллоҳнинг шаънига ўзингиз билмаган нарсаларни гапиришингизни ҳаром қилди" (Аъроф, 33) оятида муҳаррамотлар ҳақида баён қилиб туриб, Аллоҳнинг шаънига билмаган нарсаларни гапиришни ҳам

ҳаром қилди.

"Ал-Исро" сурасининг 36-

وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ

"(Эй инсон,) ўзинг аниқ билмаган нарсага эргашма!" (Ал-Исро, 36) оятида эса, янада қатъийроқ ман этди.

2-хужжат. Аллоҳ Таъоло "Ан-Наҳл" сурасида:

بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ (٤٤)

"Сизга эса одамларга нозил қилинган (аҳком)ларни баён қилиб беришингиз учун ва тафаккур қилсинлар, деб бу зикр (Қуръонни) нозил қилдик" (Ан-Наҳл, 44) — деб, аҳкомларни баён қилиб бериш фақат Расулуллоҳ (с.а.в.) га тегишли эканлигини хабар қилган. Шунга кўра, бошқа одамларнинг Расулуллоҳдан ўрганмай ўз ҳолларича тафсир қилишлари ёки бирор ҳукмни айтишларига ижозат йўқ.

3-хужжат. Пайғамбаримиз (с.а.в.) Қуръон ҳақида раъй билан гапиришни ҳаром деганлар:

Ибн Аббос (р.а.)дан ривоят қилинган ҳадисда Пайғамбаримиз (с.а.в.) шундай дедилар: "Мендан эшитилмаган ҳадисларни (ривоят қилишдан) сақланинглар. Кимки менга ёлғонни нисбатини берса, у ўзига дўзахдан жой тайёрлабди. Кимки Қуръонни ўзича тафсир қилса, у ўзига дўзахдан жой тайёрлабди". (Ат-Термизий, Суна, 2-ж. 157-б)

Жундуб (р.а.)дан ривоят қилинган ҳадисда Пайғамбаримиз (с.а.в.) дедилар: "Кимки Қуръондан ўз раъйи билан гапирса, рост гапирса ҳам хато қилган бўлади". (Ўша манба, 2-ж. 157-б.)

4-хужжат. Саҳобалар ва тобиъийлардан ривоят қилинишича, улар ҳам Қуръон тафсири жуда улуғ иш деб ҳисоблаганлар ва бирор оятни ўз ҳолларича тафсир қилишдан эҳтиёт бўлганлар.

Абу Мулайкадан ривоят қилинади: "Абу Бакр Ас-Сиддиқдан баъзи оятларни тафсир қилиб бериш сўралди. Абу Бакр: "Қайси осмон менга соя беради, қайси ер мени кўтаради, қаерга бораман ва нима қиламан, агар мен Аллоҳнинг муроиди бўлмаган нарсани гапириб қўйсам?" — деб эътироз билдирди.

Саид ибн Ал-Мусайябдан агар ҳалол ва ҳаром ҳақидаги масала сўралса жавоб берар, агар Қуръон оятларининг тафсиридан сўралса ўзини ҳеч нарса эшитмагандек қилиб кўрсатар эди.

Аш-Шаъбий: "Мен ўлгунича уч нарса: Қуръон, руҳ ва раъй ҳақида гапирмайман", — деган.

Ибн Мужоҳид айтади: "Бир одам келиб отамдан: "Сиз Қуръонни раъй билан тафсир қилар экансизми?" — деб сўради. Отам йиғлаб: "Унда мен тажовузкор эканманда?! Аллоҳга қасамки, мен Қуръон тафсирини Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ўнтадан ортиқ саҳобаларидан ўрганганман", — деб жавоб берди.

Араб луғатининг пешво олими Ал-Асмаъий чуқур илм соҳиби бўлишига қарамасдан, Қуръонни тафсир қилишдан жуда эҳтиётланарди. Ундан бирор оятнинг мазмуни сўралса, у: "Тил нуқтаи назаридан мана бу маънони беради, аммо Аллоҳнинг муроиди нима, буни билмайман", — деб жавоб берарди.

б) Иккинчи гуруҳнинг тутган мақоми аксинча бўлиб, улар: "Ижтиҳод қилиш даражасига етган олим Қуръони Каримни тафсир қилиши мумкин", — дейдилар. Улар ҳам ўз сўзларининг тўғрилигига ҳужжат келтириш билан бирга биринчи гуруҳнинг ҳужжатларини инкор этадилар:

1-хужжатнинг раддияси. Уламоларнинг иттифоқ қилишларича, гумон ҳам илмнинг бир навъи, яъни қувватли тарафини идрок қилишдир. Қачонки, масаланинг ечимига қатъий илмий ёки ақлий далил топилганда, яъни оят ва ҳадисда мазкур масаланинг ечими мавжуд бўлса, у ҳолда гумонга ўрин қолмайди ва у ман этилади.

Аммо қатъий далил топилмаса, гумон ҳам илм ва ундан ҳам фойдаланилади. Чунки Аллоҳ Таъоло Қуръони Каримда:

لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا

"Аллоҳ Таъоло ҳеч бир жонга тоқатидан ташқари нарсани таклиф этмайди" (Бақара, 286) — деган.

Пайғамбаримиз (с.а.в.): "Аллоҳ Таъоло тўғри топган мужтаҳидга икки савоб, хато қилганига бир савоб қилди"— дедилар.

Пайғамбаримиз (с.а.в.) Маъоз ибн Жабални Яманга юбораётиб, у билан шундай суҳбатлашдилар:

— Эй Маъоз, нима билан ҳукм юргизасан?

— Аллоҳнинг китоби билан.

— Агар ундан тополмасангчи?

— Аллоҳ Расулининг суннати билан.

— Ундан ҳам тополмасангчи?

— У ҳолда ўз раъйим билан ижтиҳод қиламан.

— Расулulloҳ (с.а.в.) Маъознинг кўксига уриб туриб: "Пайғамбар расулини Аллоҳ Расулига мувофиқ қилиб қўйган Зот — Аллоҳга ҳамду санолар бўлсин!"— дедилар.

2-хужжатнинг раддияси. Тўғри, Пайғамбаримиз (с.а.в.) умматларига Қуръонни баён қилиб беришга) маъмур эдилар, ҳаётлик пайтларида унинг уддасидан чиқдилар. Энди Пайғамбаримиз (с.а.в.) вафот этдилар, Қуръоннинг ҳамма оятларини батафсил тушунишда эса муаммолар кўпайиб бормоқда. Бу муаммоларни тушунишда ва баён этишда Пайғамбарнинг меросхўрлари бўлган аҳли илмларнинг ижтиҳодларига эҳтиёж туғилди. Аҳли илмлар Пайғамбар айтган тафсирларни қиёс қилиб, тафаккур ва ижтиҳод қилиб, Пайғамбар айтмаган жойларини аниқлаб берадилар. Аллоҳ Таъолонинг ўзи бунга:

وَلَعَلَّهُمْ يَتَّقَرُونَ

"Шояд улар тафаккур қилсалар" (Ан-Наҳл, 44) деб оятнинг охирида ишора қилган.

Раъй билан тафсир қилишни ман этувчи гуруҳнинг 3-хужжатини рухсат берувчи гуруҳ бир неча жавоблар билан рад этганлар:

3-хужжатнинг раддияси:

а) Пайғамбаримиз (с.а.в.) мазкур икки ҳадисда Қуръоннинг тафсири мушкул бўлган ва муташобҳ саналган, маъноси фақат Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ёки саҳобалардан эшитиб билинадиган оятларинигина раъй билан тафсир қилишдан қайтарганлар;

б) Пайғамбаримиз (с.а.в.) ман этган раъйдан мурод ҳеч қандай далил-хужжатсиз рақибдан устун келишга уринадиган одамнинг раъйидир. Бундай одамлар қаторига

— аслида оятдан чиқадиган ҳақиқатни биладиган, аммо рақибдан устун келиш ва бошқаларни таажжубга солиш учун ўз раъйида туриб оладиганлар,

— оятнинг ҳақиқатини билмайдиган жохил, аммо кўп раъйлар орасида ўзининг раъйига мувофиқ келадиган сўзда туриб оладиганлар,

— оятдан чиқадиган маъно очиқ-ойдин маълум бўлса ҳам, ўзининг ғаразини олдинга суриш учун Аллоҳ каломидан далил келтириб ўз сўзини ўтказувчилар (Масалан, Аллоҳнинг: «*Эй Мусо, Фиръавн олдида бор, у ҳаддидан ошяпти*» деган оятидаги Фиръавндан Аллоҳ нафси ирода қияпти, дейиш айна ўзбошимчалик билан тафсир қилишдир) киради.

в) Пайғамбаримиз (с.а.в.) оятнинг зоҳирий арабчасидан тафсир қилишни ман этганлар, яъни оятларни тафсир қилиш учун олимнинг билиши зарур бўлган илмларни билмасдан фақат араб тилини билишига ишониб тафсир қилишдан қайтарганлар. Чунки, оятнинг сабаби нузулини, ҳикматини, воқеанинг тафсилотини билмасдан туриб тафсир қилган одам хато қилиши табиийдир. Масалан:

وَأَتَيْنَا ثَمُودَ النَّاقَةَ مُبْصِرَةً فَظَلَمُوا بِهَا

оятининг маъноси "Самуд қабиласига очиқ (мўъжиза сифатида) туяни ато этганимизда, унга зулм этдилар", (Исро, 59) деганидир. Агар туя Солиҳ алайҳиссаломнинг пайғамбарликларида хужжат бўлгани ва пайғамбарлик мўъжизаси сифатида юборилганини, Самуд қавми эса унга зулм қилиб, ҳалок қилганини билмаган одам араб луғатига асосан тафсир қиладиган бўлса, у ҳолда оятнинг маъноси: "Самуд қабиласига биз кўрувчи туяни ато этдик"— деган мубҳам маъно чиқади ва оятнинг давоми ҳам мубҳам бўлиб, "ким зулм қилгани, нима билан зулм қилгани" номаълумлигича қолади.

г) Юқоридаги уч жавобдан ташқари Жундуб (р.а)дан ривоят қилинган ҳадиснинг ўзи саҳиҳ эмаслигини айтиб раддия бериш мумкин. Чунки, бу ҳадис санадидаги ровийларнинг бири бўлган Суҳайл ибн Абу Ҳазм ишончли одам эмас. Муҳаддислардан Абу Ҳотим, Имом Ал-Бухорий, Ан-Насайй,

Ибн Муъин, Имом Аҳмад унинг мункари ҳадислар ривоят қилганини айтганлар.

4-ҳужжатнинг раддияси. Аввалги улуғ олимлар Қуръони Каримни раъй билан тафсир қилмаганларининг сабаби, аввало, тақво юзасидан ва ўзларини келажакда етиб қолиши мумкин бўлган таъналардан сақлаш учундир. Яъни келажакда бирор мутааххир олим Қуръонни раъй билан тафсир қилишда ҳаддидан ошади, хатолар қилади, бунинг устига "Менинг бу усулда тафсир қилишни ўрганган устозим фалончи",— деб салаф олимлари номини қора қилишлари мумкин эди.

Қуръон оятларини раъй билан тафсир қилишга ижозат берувчи гуруҳ ўзининг ҳужжатларини шундай баён қилади:

1-ҳужжат. Аллоҳ Таъоло Қуръони Каримнинг қатор оятларида Қуръонни тафаккур қилишга, ундан истифода ва истинбот этишга буюрган. Масалан, "Мухаммад" сурасининг 24-оятида:

أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا (۲۴)

"Ахир улар Қуръон оятлари ҳақида фикр юритмайдиларми?! Балки дилларда қулфлари бордир". (Мухаммад, 24)

"Сод" сурасининг 29-оятида:

كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ (۲۹)

«Эй Мухаммад, ушбу Қуръон оятларини тафаккур қилишлари ва ақл эгалари эслатма олишлари учун Биз Сизга нозил қилган муборак Китобдир". (Сод, 29)

"Ан-Нисо" сурасининг 83-оятида:

"Агар уни Пайғамбарга ёки ўзларидан бўлган амирларга етказсалар, уни билиб олишни истовчилар ўшалардан сўраб билаверар эдилар". (Нисо, 83) Аллоҳ Таъоло томонидан Қуръонни билиш, тафаккур ва тадаббур қилишга очикдан-очик ижозатлар бор. Хусусан, "Нисо" сурасининг 83-ояти ақл эгалари ўз ижтиҳодлари билан истинбот қилишлари мумкин эканлигига яққол далилдир.

2-ҳужжат. Агар раъй билан тафсир қилиш мумкин бўлмаганда, умуман ижтиҳод қилиш мумкин бўлмас эди. Қанча қанча ҳукмлар тўхтаб қоларди. Бу эса ботилларнинг ботилидир. Уламолар учун шу кунга қадар ижтиҳод эшиклари очикдурки, улар ўз ижтиҳодларида тўғри топсалар икки савобга, хато қилсалар бир савобга эга бўладилар.

3-ҳужжат. Саҳобалар Қуръонни ўқиб, унинг тафсирида ихтилоф қилардилар. Қуръоннинг ҳамма тафсирини ҳамма саҳобалар Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан тўлиқ эшитмаганлар. Кўп саҳобалар бир-бирларидан эшитиб ўрганардилар, баъзан ўзларининг ижтиҳод ва тафаккурлари орқали фаҳмлардилар. Агар ижтиҳод ман этилган бўлганда, саҳобалар ман этилган нарсани қилган, Аллоҳ ҳаром қилган нарсага киришган бўлардилар.

4-ҳужжат. Пайғамбаримиз (с.а.в.) Ибн Аббос (р.а.)нинг ҳақларига: "Ё Аллоҳ, Ибн Аббосни диннинг билувчиси қилгин, унга Қуръон тафсирини ўргатгин",— деб дуо қилдилар. Агар тафсир фақат эшитиш ва нақл қилишга мақсур бўлганда, Пайғамбаримиз (с.а.в.) бу дуони қилмаган бўлардилар. Маълум бўладики, Пайғамбаримиз (с.а.в.) қилган дуо нақл ва эшитишдан бошқа нарса бўлиб, бу нарса айна раъй билан тафсир қилишдир.

в) Ар-Роғиб Ал-Исфажоний шундай дейди: "Юқорида зикр этилган ва иккови ҳам ўз ҳужжат-далиллари келтирган икки гуруҳ ҳам ўз фикрида ғулувга кетган, яъни икковининг фикрида ҳам хато мавжуд. Чунки, тафсир фақат манкул ривоятлар билангина бўлади деганлар кўп ҳукмларнинг ечимида муҳтожликда қоладилар.

Ижтиҳод билан тафсир қилиш ҳукукини ҳар бир одамга раво кўриш эса Қуръон ҳурматининг бузилишига олиб келади ва Аллоҳнинг: "Ақл эгалари Қуръоннинг оятларини тадбир қилсинлар",— деган хитобининг ҳақиқатига эътибор қилинмаган бўлади. (Ар-Роғиб Ал-Исфажоний. Муқаддиматут-тафсир. 423-б)

Икки гуруҳнинг далиллари ва Ар-Роғиб Ал-Исфажонийнинг уларга муносабатидан шу нарса маълум бўладики, аввало, раъй билан тафсир қилишнинг моҳиятини тушуниб олиш керак.

Раъй икки хил бўлади: биринчиси, тафсирнинг барча шартларини четлаб ўтмаган ҳолда араб тили

қоидаси, Қуръон ва суннатга мувофиқ тафсир қилиш бўлиб, раъй билан тафсир қилишга ижозат берган гуруҳнинг гапи шундай тафсирга тегишли деб қабул қилинади.

Иккинчиси, араб тили қоидаларига мувофиқ бўлса ҳам, шаръий далилларга, тафсирнинг бошқа шартларига мувофиқ бўлмаган тафсир бўлиб, раъй билан тафсир қилишга ижозат бермаган гуруҳнинг гапи шундай тафсирга тегишли деб қабул қилинади. Бундай тафсир уламолар ҳузурида мардуд ва қуйида айтилган гаплар шундай тафсир соҳибларига отилган тошдир:

Ибн Масъуд (р.а.) айтадилар: "Келажақда шундай қавмни кўрасизлар, улар сизларни Аллоҳнинг каломига даъват қиладилар, аммо ўзлари уни орқаларига ташлаб юборадилар, яъни бепарво бўладилар, амал қилмайдилар. Сизлар илмни лозим тутинг! Бидъатдан сақланинг!".

Умар (р.а.) шундай деганлар: "Мен сизларни икки одамдан хавф қиламан: Қуръонни нотўғри таъвил қиладиган ва ўзининг туғишган биродари билан мулк талашадиган одамдан". (Муҳаммад Хусайн Аз-Заҳабий. "Ат-тафсир вал-муфасссирун". Қоҳира. 1381-ҳижрий. 1-жузъ. 264-саҳифа.)

Демак, тафсир қилиш учун зарур бўлган барча илмларни мукамал эгаллаган, араб тилини яхши билган, тафсир айтишда салаф уламоларидан қилинган нақлий тафсирларга ҳилоф қилмаган, ижтиҳод ва истинбот қилишга Аллоҳ истеъдод берган ҳар қандай олим Қуръонни раъйи билан тафсир қилишига ижозат берилади.

Таянч иборалар: Ас-Суютий икки юз минг ҳадисни ёддан билган, "Ат-Танфис" китоби, "Равзатул Микёс" деган жой, кароматлар содир бўлган, Илмий фойдалар ва шариат аҳкомлари ҳақида ёзган туркум шеърлар, "Ад-Дуррулмансур фит-тафсийрил маъсур", "Таржимонул Қуръон", толибларнинг ҳимматидаги қусур, "Мажмаъул баҳрайн ва матлаъул бадрайн", муаллифнинг олти жилдли мазкур тафсиридаги ҳадислар ҳам алоҳида сараланишга муҳтож, Раъй сўзининг маъноси эътиқод, ижтиҳод ва қиёс деганидир, "Ҳар қандай катта олим, адиб, нахв, сарф, ахбор ва ҳадис илмларини яхши билган олим бўлганда ҳам Қуръони Каримнинг бирор оятига маъно айтиши мумкин эмас, Қуръонни раъй билан тафсир қилиш Аллоҳга тухмат қилишдир, Пайғамбаримиз (с.а.в.) дедилар: "Кимки Қуръондан ўз раъйи билан гапирса, рост гапирса ҳам хато қилган бўлади", Абу Бакр (р.а.): "Қайси осмон менга соя беради, қайси ер мени кўтаради, қаерга бораман ва нима қиламан, агар мен Аллоҳнинг муроди бўлмаган нарсани гапириб қўйсам?"— деб эътироз билдирдилар, Уламолар учун шу кунга қадар ижтиҳод эшиклари очиқдурки, улар ўз ижтиҳодларида тўғри топсалар икки савобга, хато қилсалар бир савобга эга бўладилар, "Ақл эгалари Қуръоннинг оятларини тадбир қилсинлар".

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. Жалолиддин Ас-Суютийнинг таржимаи ҳоли, шогирдлари, асарлари ва ижод қилган шеърларини биласизми?

2. Жалолиддин Ас-Суютий қаламига мансуб нечта тафсир мавжуд?

3. Раъй ва ижтиҳод билан тафсир қилиш ҳақида уламолар қандай фикрлар билдирадилар?

4. Қуръон оятларини тафсир қилишда ижтиҳодни ман этган уламоларнинг далиллари нималардан иборат?

5. Ижтиҳодга рухсат берган уламолар уларнинг далилларига қандай раддиялар берадилар?

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони карим маъноларининг таржимаси. Т. 2001.

2. Тафсири Ибн Касир. Байрут. 1969. 1-ж.

3. Ёкут. Мўъжамул-удабо, 18-ж. Байрут. 1999.

4. Фатово Ибн Таймийя, 2-ж. Байрут. 1996.

5. Муҳаммад Тохир Ибн Ашур. Ат-таҳрир ват-танвир. Тунис. 1-15-т.

6. Ал-Итқон. Ас-Суютий, 2-ж.

7. Муқаддимату Ибн Халдун.

8. Тафсири Ал-Баҳрул муҳит. 1-ж.

9. Ар-Роғиб Ал-Исфохоний. Муқаддиматут-тафсир.

10. Ат-Термизий. Суна. 2-ж.

11. Муҳаммад Хусайн Аз-Заҳабий. "Ат-тафсир вал-муфасссирун". Қоҳира. 1381-ҳижрий. 1-жузъ.

22-МАВЗУ. МУЖТАҲИД ОЛИМЛАРГА ЗАРУР БЎЛГАН ИЛМЛАР

Дарс режаси:

1. Қуръонни раъй билан тафсир қилувчи олимлар билиши зарур бўлган илмлар:

а) луғат, наҳв, сарф, иштиқоқ илмлари;
б) илми балоғат—илми маъоний, илми баён, илми бадиъ, қироатлар илми;
в) усулуд-дин, усулул-фикҳ, асбобун-нузул, қиссалар, носих ва мансук оятлар, ҳадислар, илмул-мавҳиба (валоят).

2. Тафсирнинг даражалари:

а) калималарнинг хоссалари;
б) услублар;
в) аҳволи башар илми ёки тарих;
г) Қуръон билан даъват қилиш йўли;
д) Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг сийратлари.

3. Тафсирнинг масдарлари.

4. Муфассир тафсирида сақланиши лозим бўлган нарсалар.

1. Аллоҳнинг каломини нақлий тафсирларга мурожаат қилмаган ҳолда бевосита ақли ва ижтиҳоди билан тафсир қилмоқчи бўлган олим қуйида келтирилаётган илмларнинг билимдони бўлиши шарт эканлигига уламолар иттифоқ қилганлар. Бу илмлар муфассирни турли хатога кетиб қолишдан ва Аллоҳга тухмат қилишдан ҳимоялайди:

А. 1) Луғат илми: Муфассир Қуръон лафзларини, уларнинг мадлулини, ўзагини билиши шарт.

Мужоҳид айтади: "Аллоҳга ва охиратга имон келтирган одам агар араб тилини мукаммал билмаса, Қуръоннинг бир сўзини тафсир қилиш ҳам унга ҳалол бўлмайди". Чунки баъзи сўзлар муштарак маъноли бўлиб, муфассир икки маънодан бирига тафсир қилса, иккинчи маънони билмаса, у хато қилиши мумкин, чунки эҳтимол Аллоҳнинг муроди иккинчи маънодир.

2) Наҳв илми: Бу илм жумланинг биринчи ва иккинчи даражали бўлақларини, эга-кесимини, сўзларнинг жойлашиш ўрнини аниқлаб беради. Араб тилининг ўзига хос хусусиятларидан бири ҳар бир сўзнинг охирига ҳаракати ўша сўзнинг даражасини билдиради ва агар ҳаракат ўзгарса, маъно ҳам ўзгаради.

Ал-Ҳасан Ал-Басрийдан: "Чиройли гапириш ва яхши қироат қилиш учун араб тилини ўрганса бўладими?"— деб сўралганда, у киши: "Қандай яхши, (араб тилини билмаган) одам қироат қилади, талаффузда ёки эъробда хато қилади, натижада савоб олиш ўрнига ҳалокатга учрайди",— деб жавоб берди.

3) Сарф илми: Бу илм билан сўзларнинг тузилиши ва турланиши ўрганилади.

Ибн Форис айтади: "Кимки сарф илмини ўрганмаган бўлса, илмнинг энг асосий қисмидан бебаҳра қолган бўлади. Чунки ҳар бир арабча сўз мубҳам маънога эга бўлиб, уни сарфи сағир (Сарфи сағир – маъноси мубҳам бўлган масдарнинг ҳар бири алоҳида маъно берадиган 12 сийғага солинишидир. Масалан: «зарб» «урмоқ» масдарини зараба, язрибу, зорибун, мазрубун, лам язриб, ло язрибу, изриб, лиязриб, ло тазриб, мазрибун, мизробун, азрабу сийғаларга солиниши каби) ёки сарфи кабир (Сарфи кабир – мазкур 12 сийғанинг ҳар бирини биринчи шахс, иккинчи шахс, учинчи шахс, бирлик, кўплик, музаккар, муаннас ва бошқа кўринишдаги 14 сийғага солинишидир)га солингандagina керакли маъно ҳосил бўлади".

Ас-Суютий ривоят қилишича, Аз-Замахшарий айтади: "Тафсирдаги энг ёмон бидъат ушбу

يَوْمَ نَدْعُو كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمَامِهِمْ

"Биз барча одамларни ўз китоблари (номаи аъмоли) билан чақирадиган кун (Қиёмат)ни эслангиз!" (Исро, 71) оятдаги "имом" сўзини "ум—она" сўзининг кўплиги деган одамнинг гапидир. Бу гап ўта хато ва муфассирнинг сарф илмига жоҳил эканлигини кўрсатувчи далилдир". (Аз-Замахшарий иборасининг матни шундай: «Албатта «имом» «ум»нинг жамъидир ва Қиёматда одамлар оналарининг номлари билан чақириладилар. Уларнинг оналари номи билан чақирилишининг ҳикмати Исо (а.с.)нинг ҳақларини риёя қилиш, Имом Ҳасан ва Имом Ҳусайннинг шарафини улуғлаш, зинодан туғилган болаларни шарманда қилмасликдир», — дейиш тафсирларнинг энг ёмон бузилганидандир. Қуръон лафзини бузмасдан маънони тўғри айтиш яхшими ёки лафз бузилса ҳам, чиройли маъно бериш яхшими?».)

4) Иштиқок: сўзнинг ўзагини аниқлаш илмидир. Агар бир исмнинг ўзаги иккита бўлса, ундан чиқадиган маъно ҳам ўзагига қараб икки хил бўлади. Масалан: "Масих" сўзи "масх – силамоқ" ва "саёҳат" ўзакларидан олинади. Қайси маъно муродлигини эса муфассир исмнинг ўзагига мувофиқ аниқлаши мумкин.

Б. 1) Балоғат илми: Бу илм ўз навбатида учга бўлинади:

а) Маъоний: Бу илм билан маъно ифода қилиш учун жумлалар тузишда сўзларнинг хоссалари ўрганилади.

б) Баён: Бу илм билан жумлаларнинг тузилиш хоссалари ўрганилади.

в) Бадиъ: Бу илм билан жумлаларни гўзал кўринишда тузиш санъати ўрганилади. Мана шу уч илм муфассирнинг билиши лозим бўлган асосий арконларидан ҳисобланади. Қуръони Каримнинг мўъжизлиги шу илмлар билан боғлиқ ва муфассир уларни яхши билса, Қуръон сирлари унга очилиши мумкин.

2) Қироатлар илми: Муфассир қироатлар илмини яхши билса, оятнинг мазмунларидаги жиҳатлардан бирини иккинчисидан таржиҳ қилиши мумкин.

В. 1) Усулуд-дин: Бу илм калом илми ҳам дейилади. Муфассир калом илмини яхши билсагина, Аллоҳнинг зоти, сифатлари, Унга нима лойиқ, нима лойиқ эмас, далиллар билан гапириш имкониятига эга бўлади.

2) Усулуд-фикҳ: Мана шу илм билан оятлардан аҳкомларни чиқарилади, далилларни келтирилади. Ижмол, тақйид, умум, хусус, амр ва наҳийнинг далолати ва бошқа зарурий нарсалар шу илм билан ҳал қилинади.

3) Асбобуннузул: Бу илм билан оятлардаги Аллоҳнинг муроиди тушунилади.

4) Қиссалар илми: Бу илм билан Қуръон оятларидаги мужмал маънолар равшанлашади.

5) Носих ва мансук: Бу илм билан Қуръон оятларининг муҳкам ёки йўқлиги ўрганилади. Муфассир агар носих ва мансук оятларини бир-биридан ажратмаса, мансук оят асосида ҳукм чиқариб қўйса, ўзи ҳам, тобеълари ҳам залолатга кетади.

6) Ҳадислар: Муфассир оятларнинг мужмали ва мубҳамини аниқлаб берувчи ҳадисларни яхши билиши керак.

7) Илмул-мавҳиба: Бу илм ладуний илм бўлиб, Аллоҳ Таъоло томонидан билганига амал қилган кишиларга ато қилинадиган совғаидир. Аллоҳ Таъоло ояти каримада шу илмга ишора қилган:

وَاتَّقُوا اللَّهَ وَيَعْلَمَكُمُ اللَّهُ

"Аллоҳдан қўрқингиз! Аллоҳ сизларга таълим беради". (Бақара, 282)

Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳам: **"Ким билган илмига амал қилса, Аллоҳ унга билмаган илмини насиб этади"**,— деган сўзлари билан илми ладунийга ишора қилганлар.

Имом Ас-Суютий айтади: "Толиб илмул-мавҳиба" ни муфассир билиши лозим бўлган илмлар қаторида саналганини кўриб, бу нарса инсоннинг ўз ихтиёри ва имкониятида эмаску?!— деб ажабланиши мумкин. Ҳолбуки, бу илмни қўлга киритиш уни жалб қилувчи амалларни бажариш, масалан: амал, тақво билан бўларкан, ҳеч ажабланидиган жойи йўқ.

"Ал-Бурҳон" китобининг муаллифи шундай дейди: "Билгинки, агар инсоннинг қалбида бидъатга мойиллик, кибр, дунё муҳаббати, мунтазам гуноҳкорлик, ҳақиқий имондан узоқлашиш, илмсиз одамларнинг фатвосига эргашиш мавжуд бўларкан, булар Қуръони Карим маъноларини тушунишдан, сирларини фаҳмлашдан тўсувчи монъелардир. Қуръоннинг куйидаги ояти шу маънони тасдиқлайди:

سَأَصْرَفُ عَنْ آيَاتِي الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ

"Ер юзида ноҳақлик билан кибрланиб юрувчилар (онги)ни оятларимиз (идроки)дан четлатиб қўямиз". (Аъроф, 146)

Ибн Уяйна мазкур оятнинг тафсирида: "Ундайлардан Қуръонни тушуниш қобилияти тортиб олинади" — дейди. (Ас-Суютий. Ал-Итқон. 2-ж. 180-182-б.)

Юқорида санаб ўтилган ўн беш илм муфассирнинг билиши лозим бўлган ва Қуръонни тафсир қилишида асқотадиган зарур илмлардир. Бу илмларсиз бирор оятга маъно айтиш мумкин эмас.

2. Булардан ташқари яна муфассир эътибор қилиши зарур бўлган масалалар бор. Буларни ҳам баён этамиз.

Тафсирнинг икки даражаси бор. Биринчиси оддий даража бўлиб, у Қуръонни Аллоҳни танийдиган, поклайдиган, ўзини ёмонликдан сақлайдиган, яхшиликка одат қиладиган даражада билиш. Бу даража ҳар бир одамга муяссар бўлиши мумкин. Аллоҳнинг ушбу ояти шунга далолат қилади:

وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَكِّرٍ (۱۷)

"Ҳақиқатан, биз Қуръонни зикр(эслатма) учун осон қилиб қўйдик. Бас, эслатма олувчи борми?!" (Қамар, 17)

Иккинчиси олий даража бўлиб, ундай тафсир муаллифи яна бир неча нозик илмлар соҳиби бўлиши керак.

а) Қуръон оятларидаги ҳар бир сўзни таҳлил ва тадқиқ этиш нуктаи назаридан қараб, ўша сўзнинг аввалги ва ҳозирги ҳолатини, ифода қилган маъносини ва истилоҳини яхши билиши керак. Бу сўзнинг маъносини фалончи муфассир бундай деган, ановиси ундай деган деб кетиш билан бўлмайди. Чунки Қуръоннинг баъзи лафзлари нозил бўлган даврида бир маънони ифода қилса, ҳозирда бутунлай бошқа маънога ўзгариб кетган. Масалан: Қуръоннинг бир неча жойида "таъвил" сўзи турлича маъноларда келган. Ҳозирда эса бу сўз "тафсир" маъносини беради. Қуйидаги оятни кўрайлик:

هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ يَوْمَ يَأْتِي تَأْوِيلُهُ يَقُولُ الَّذِينَ نَسُوهُ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَاءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّ

"Улар эса унинг аниқ маънолари қолиб, таъвилини қутадиладар. Таъвили келган куни (Қиёматда) уни (Қуръонни илгари унутган) менсимаганлар айтадилар: "Раббимизнинг элчилари ҳақиқатни келтирган эканлар". (Аъроф, 53)

Оятда келтирилган "таъвил" сўзи қандай маънони билдиради? Уни тафсир маъносида таржима қилинса, бутунлай бошқа мазмунга айланиб кетади. Шунинг учун муфассир араб тилини билиш билан бирга, улар орасида жорий бўлган истилоҳларни, ҳар бир сўзнинг қадимги ва ҳозирги маъноларини ажратиш олиши керак. Қуръон нозил бўлган пайтдаги сўзларнинг истилоҳи қандай бўлган бўлса, у сўзлар ҳар қачон ҳам ўша замон тушунчаси бўйича тафсир қилиниши лозим.

б) Маълумки, араб тили ўзининг балоғати ва фасоҳати билан бошқа тиллардан ажраб туради. Бу тидда бир жумланинг бир кўринишдан иккинчи кўринишга ўтиши ўша жумланинг маъносини бутунлай ўзгартириб юборади. Бунинг услуб дейилади. Араблар қадимдан, ҳали олимлар томонидан грамматик қонун-қоидалар ишлаб чиқилмасдан аввал ўша услубларни қўллаганлар, балки қонун-қоидалар ҳам ўша услубга асосланиб ишланган. Лекин бу услуб табиий равишда эмас, эшитиш ва хабар алмашиш малакаси туфайли ҳосил бўлган. Услубларни тартибга солган фан "балоғат илми" деб аталади. Китобдан балоғат илмини яхши ўзлаштирган олим, агар у халқ орасига кириб, истилоҳий услубни ўрганмас экан, Қуръонни тўғри тафсир қилишга қодир бўлмайди. Чунки, Қуръони Каримнинг мўъжизлиги унинг истилоҳий услубларнинг энг қиёмга етганини ўзида мужассам этганидир.

в) Муфассир дунёда яшаб ўтган қадимги халқларнинг эътиқод, ибодат, урф-одат ва турмуш соҳасидаги ҳолатларидан хабардор бўлиши, яъни тарихнинг ҳамма турларини билиши керак Аллоҳ Таъоло Қуръонда ўтмиш халқлар, қабила-қавмлар, миллатлар ҳақида, уларнинг маданияти, маънавияти ҳақида кўплаб қиссаларни келтирган. Агар муфассир қадимги халқларнинг ҳолатини: қувватли ва кучсиз, азиз ва хор, илмли ва жоҳил, имонли ва кофирлигини билмаса, Қуръон хабарларини тафсир қилишдан ожиз қолади.

Тарихдан беҳабар муфассир Аллоҳ Таъолонинг қуйидаги:

كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ

"Одамлар бир миллат (бир хил динда, яъни Исломда) эдилар. (Сўнг улар бузилиб кетгач,) Аллоҳ ҳам хушхабар берувчи, ҳам огоҳлантирувчи пайғамбарларни юборди". (Бақара, 213.) (Бу оятдаги «бир миллат» иборасига турли хил тафсирлар айтилган. Биринчиси — Идрис ва Нух (а.с.)лар замонида одамлар бир хил кофир эдилар. Иккинчиси — Иброҳим (а.с.) замонларида кўпчилик одамлар бир

миллат, яъни Ислом динида эдилар. Яна бошқа тафсирда Одам (а.с.) даврида ҳамма мусулмон эди. Ўғли Қобил ўз биродари Ҳобилни ўлдириб қўйганидан кейин кофирлар сафи кўпая бошлаган. А.Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Т. 2001. 33-б.) оятини қандай тафсир қилиши мумкин. Одамлар қачон бир миллат бўлган, нимага бирлашган, нимага ажрашган, уларга пайғамбарларнинг юборилиши фойда бўлдики ёки зарарми?— буни билмаган одам оятга қандай тафсир айтади.

Аллоҳ Таъоло Қуръонда дунёнинг яратилиши, қандай яратилиши, Еру осмоннинг, ундаги махлуқоту мавжудотнинг яратилиши, куёш, ой, юлдузларнинг ҳаракати, ҳолати тўғрисида ҳам оятлар нозил қилганки, буларни ҳам фақат ҳайъат ва табиат илмидан хабардор олимгина тушунтириб бера олиши мумкин.

г) Инсониятнинг ҳидояти фақат Қуръон билан бўлганини ва бўлишини муфассир яхши тушуниши керак. Бунинг учун у жоҳилият давридаги арабларнинг залолати ва шақовати нимадан иборат бўлганини, уларга Қуръон нима берганини яхши англаши керак. Исломда ёки Ислом даврида яшаётган одам учун Қуръоннинг баъзи оятларининг таъсири кам бўлиши мумкин. Доим покиза, ҳамма шароити муҳайё бўлган уйда яшаган одам учун "назофат имондан эканлиги"ни, "мисвок" улуғ суннат эканлигини, Ислом шунга даъват қилишини айтиш аҳамиятсиз, бачканалик, балки кулгили кўринар. Аммо бу "кичкина иш"нинг нақадар муҳим эканлигини тушуниш ва тушунтириш учун муфассир ўша пайтдаги жоҳил арабларнинг яшаш тарзини яхши ўрганган бўлиши керак.

д) Ниҳоят, муфассир Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг сийратларини тўлиқ билиши керак. Бунинг аҳамиятини тақрорлаб ўтиришнинг эса ҳожати йўқ.

3. Муфассир ўз тафсирини элга мақбул қиламан деса, юқорида айтиб ўтилган зарур шартлар ва илмларга эга бўлгандан кейин, тафсир ёзишни бошламасдан аввал ҳам, таълиф асносида ҳам қуйидаги масдарларга мурожаат қилиши зарур:

а) Қуръони Каримни қайта-қайта varaқлаб, унда мавжуд бўлган бир хил мавзули оятларни бир ерга жамлаш ва уларни қиёслаш, мужмал маъноли оятларни муфассал маъноли оятлар билан тўлдириш, узлуксиз маъно келиб чиққандан кейин уни шарҳлаш керак. Бу усул уламолар тилида "Қуръонни Қуръон билан тафсир қилиш" дейилади;

б) Қуръоннинг тафсирида Пайғамбаримиз (с.а.в.) дан нақл қилинган ривоятларни жамлаш ва уларнинг орасидан мавзуъ ва заифларини чиқариб ташлаш зарур. Ҳадислар Қуръон оятларининг маъноларини тўлиқ очиб берса, ундан юз ўгириб, ўз раъйи билан тафсир қилиш ман этилади. Чунки, Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг тафсирлари Аллоҳ Таъоло томонидан қувватланган ва у Зот Қуръонни тафсир қилиб беришга буюрилганлар. Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ривоят қилинган саҳиҳ ҳадис турганда, муфассирнинг ўз раъйи билан қилган тафсири мазмумдир;

в) Тафсир борасида саҳобалардан ривоят қилинган саҳиҳ гаплар ҳам муфассир томонидан олинishi мумкин. Аммо саҳобаларнинг кўпчилиги номларига боғлаб тўқилган ҳадислар кўпайиб кетганлиги учун жуда эҳтиётлик билан ҳадис танлаш керак. Саҳобадан саҳиҳ ривоят мавжуд бўла туриб, ундан юз ўгириши ва ўз раъйига суяниши мумкин эмас. Чунки, саҳобалар Қуръон нозил бўлишига бевосита гувоҳ бўлганлари сабабли Аллоҳнинг китобини, унинг сирларини билувчиروқдирлар ва уларнинг фахм-фаросатлари ҳам, илмлари ҳам мукамалроқдир. Хусусан рошид халифалар, Убай ибн Каъб, Ибн Масъуд, Ибн Аббос (розияллоҳу анҳум)лар Қуръони Каримнинг билимдонларидирлар;

г) Қуръонни тафсир қилишда унинг луғати тақозо қилувчи зоҳирий маънога тафсир қилган авлодир. Унинг узоқ иккинчи маъносини қидириб, таъвил қилиб юришга ҳолат йўқ. Бундай таъвиллар шеърларга муносиб, Қуръон оятлари эса аниқликни хоҳлайди.

4. Муфассир Аллоҳ Таъолонинг илмига хос бўлган нарсаларга аралашиб, ўзи аниқ билмаган ҳолда "Аллоҳнинг муроиди айни шу" деб қатъий хулоса чиқариши ман этилади. Чунки Қуръондаги баъзи илмларни инсон ҳам билиши мумкин, баъзиларини эса илми Аллоҳга хос бўлиб, унга муфассир тажовуз қилмаслиги керак. Шунга кўра, айтиб ўтишимиз мумкинки, Қуръон илмлари уч наводир:

Биринчи нав, Аллоҳ Таъоло ҳеч кимни бу илмдан хабардор қилмаган, Қуръон сирларидан иборат илм бўлиб, у фақат ўзи биладиган, яъни Ўзининг зоти ва ғайб илмидир. Бу илмга тажовуз қилиш, ғайбга чанг солиш, Аллоҳнинг зотини ўзича тушунтиришга уриниш ҳеч кимга рухсат берилмаган.

Иккинчи нав, Аллоҳ Таъоло фақат Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) га билдирган илм бўлиб, у

ҳақда ёлғиз Пайғамбаримиз (с.а.в.) гапира оладилар ёки У зот изн берган одамгина гапириши мумкин. Бундайларга сураларнинг аввалида келган "муқаттаъ ҳарфлар" мисол бўла олади.

Учинчи нав, Аллоҳ Таъоло Пайғамбаримиз (с.а.в.) га омонат қилиб берган ва асҳобларга таълим беришга ҳам буюрган илмдир. Бу илм ҳам ўз навбатида иккига бўлинади:

Биринчиси, фақат эшитиш орқали илм ҳосил қилиб гапириладиган оятларнинг сабаби нузуллари, носих ва мансук, қироатлар, луғатлар, қиссалар, бўлиб ўтган ҳодисалар, маҳшар, қиёмат сингари хабарлардир.

Иккинчиси, назар, истидлол, ижтиҳод йўллари билан олинадиган илмлардир. Кимки бу илмга аҳл бўлса, яъни ижтиҳод қилиш малакаси бутун шартлари билан мавжуд бўлса, у одам Қуръони Каримни раъй-ижтиҳод билан тафсир қилиш ҳуқуқига эгадир.

Таянч иборалар: Луғат илми, наҳв илми, сарф илми, сарфи сағир, сарфи кабир, "имом" сўзини "ум - она" сўзининг кўплиги деган одам, иштиқоқ, балоғат илми, маъоний, баён, бадиъ, Қироатлар илми, Усулуд-дин, Калом илми, Усул-фикҳ, ижмол, тақйид, умум, хусус, амр ва наҳийнинг далолати, Асбобун-нузул, Қиссалар илми, Носих ва мансук, ҳадислар, Илмул-мавҳиба, ладуний илм, ифода қилган маъносини ва истилоҳини эшитиш ва хабар алмашиш малакаси, тарихнинг ҳамма турларини билиши керак. Агар муфассир қадимги халқларнинг ҳолатини: қувватли ва кучсиз, азиз ва хор, илмли ва жоҳил, имонли ва кофирлигини билмаса, Қуръон хабарларини тафсир қилишдан ожиз қолади, Аллоҳ Таъоло Қуръонда дунёнинг яратилиши, қандай яратилиши, Еру осмонларнинг, ундаги махлуқоту мавжудотнинг яратилиши, кўёш, ой, юлдузларнинг ҳаракати, ҳолати тўғрисида ҳам оятлар нозил қилганки, буларни ҳам фақат ҳайъат ва табиат илмидан хабардор олимгина тушунтириб бера олиши мумкин, ўзи аниқ билмаган ҳолда "Аллоҳнинг муроиди айни шу" деб қатъий ҳулоса чиқариш ман этилади, "муқаттаъ ҳарфлар", назар, истидлол, ижтиҳод йўллари билан олинадиган илмлар.

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. Қуръонни раъй билан тафсир қилувчи муфассирлар билиши зарур бўлган илмлар, деганда қайси илмлар назарда тутилади?

2. Муфассирлар яна қандай илмлардан хабардор бўлишлари керак?

3. Тафсирнинг масдарлари, деганда нимани тушунасиз?

4. Қуръони Каримдан англанадиган Аллоҳнинг муроиди неча нав бўлади?

5. Муфассир Қуръони Каримни тафсир қилиш асносида нималардан сақланиши лозим бўлади?

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар руйхати

1. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Т. 2001.

2. Тафсири Ибн Касир. Байрут. 1969. 1-ж.

3. Ёқут. Мўъжамул-удабо, 18-ж. Байрут. 1999.

4. Фатово Ибн Таймийя. 2-ж. Байрут. 1996.

5. Муҳаммад Тоҳир Ибн Ашур. Ат-таҳрир ват-танвир. Тунис. 1-15-т.

6. Ал-Итқон. Ас-Суютий. 2-ж.

7. Муқаддимату Ибн Халдун.

8. Тафсири Ал Баҳрул муҳит. 1-ж.

9. Ар-Роғиб Ал-Исфохоний. Муқаддиматут-тафсир.

10. Ат-Термизий. Суан. 2-ж.

11. Муҳаммад Ҳусайн Аз-Заҳабий. "Ат-тафсир вал-муфассирун". Қоҳира. 1381-ҳижрий. 1-жузъ.

23-МАВЗУ. ИЖТИҲОДДА ТАРЖИХ ҚИЛИШ ҚОНУНИ

Дарс режаси:

1. Муфассир риоя этиши керак бўлган қоидалар.

2. Ижтиҳодда таржих қилиш учун далилнинг зарурлиги.

3. Нақлий тафсир билан ақлий тафсирнинг зиддияти.

4. Раъй билан қилинган тафсирларнинг уламолар орасида энг машҳурлари.

1. Муфассир барча зарурий илмларни ҳосил қилиб, Қуръон тафсирига киришар экан, тафсир китобини ёзишда бир неча қоидаларга риоя этиши лозим:

а) Тафсир, яъни муфассирнинг шарҳи оятнинг мазмунига мутобиқ бўлиши ва уни равшанлаштириб

бериши керак бўлади. Бу шарҳда мақсаддан узоқ бўлган ва мақомга муносиб бўлмаган ортиқча гап ҳам, маънои муроддан узоқлашиш ҳам бўлиши мумкин эмас;

б) Ҳар бир жумланинг ҳақиқий маъноси ва мажозий маъноси бор. Муфасссир ҳар икки маънони ҳам назарда тутиб, каломнинг сиёкига мувофиқ ҳақиқий маънони ирода қилса, мажозий маъносини унга боғлаб, агар мажозий маънони ирода қилса, ҳақиқий маънони унга боғлаб тафсир қилиши лозим;

в) Кейинги оятнинг тафсирини аввалги оят тафсири билан боғлиқ ҳолда давом эттириши керак, оятлар бир-биридан узилиб қолмасин. Чунки, толибнинг наздида Қуръон оятлари бошидан то охиригача бир-бири билан боғлиқ деган тасаввур пайдо бўлсин. Ҳақиқатан ҳам Қуръони Каримнинг оятлари "Фотиҳа" сурасидан "Нос" сурасигача бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир;

г) Оятларнинг нозил бўлиш сабаблари мулоҳаза қилиниши керак. Ҳар бир оятнинг нозил бўлишида бирор сабаб мавжуд. Ўша сабабни шарҳга киришишдан олдин кўрсатиб ўтилиши керак.

Ас-Суютий "Ал-Итқон" китобида Аз-Заркашийнинг гапини келтирган: "Муфасссирлар ўз одатлари бўйича аввал сабаби нузулни келтирадилар. Шу ерда баҳс пайдо бўладики, муфасссир сабаби нузулни аввал айтиши керакми ёки оятга ўзининг муносабатиними? Қайси бири авло? Муфасссирнинг муносабати каломнинг назмини, яъни гапнинг оқимини тартибга солади. Шундай экан муносабат сабабдан аввал айтилиши керакми? Бу саволга жавобни Аллоҳнинг қуйидаги оятдан олишимиз мумкин:

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا

"Дарҳақиқат, Аллоҳ омонатни ўз эгаларига топширишингизни буюради". (Нисо, 58)

Оятдаги "Аллоҳнинг амри" сабаб, "омонатни эгаларига беришимиз" мақсад-муносабат. Аллоҳ сабабни муносабатдан аввал келтирган. Шунинг учун муфасссир ҳам аввал сабаби нузулни келтирса, кейин муносабатни айтса мақсадга мувофиқ бўлади. Лекин оятда муносабат сабабга боғлиқ бўлгани учун аввал келтирилган. Агар боғлиқлик бўлмаса, у ҳолда муфасссир аввал муносабатни, кейин эса сабаби нузулни келтиргани авлороқдир". (Ас-Суютий. Ал-Итқон. 2-ж. 185-б.)

д) Муфасссир муносабат ва сабаби нузулни айтиб бўлгандан кейин, лафзларга тааллуқли луғат, сарф ва иштиқокни, кейин жумлага тааллуқли таркиб, эъроб, маъоний, баён, бадиъ ҳақидаги мулоҳазаларини, ундан кейин эса маънои муродни айтиб, охирида шаръий ҳукмларни истинбот қилиши мумкин.

2. Имом Аз-Заркаший айтади: "Қайси бир лафзнинг икки ёки ундан ортиқ маънога эҳтимоли бўлса, олим бўлмаган кишининг, у лафз устида ижтиҳод қилиши жоиз эмас. Уламолар ҳам ёлғиз раъйнинг ўзи билан иш кўрмасдан, ҳужжат ва далилларга асосланишлари керак. Агар икки маънодан бири ошкорроқ бўлса, ўша билан кифояланиш, агар иккинчи махфийроқ маъно назарга олинса, далиллар билан исбот қилиш зарур".

Агар икки маъно ҳам баробар бўлиб, икковининг истеъмоли ҳам ҳақиқат бўлса, бири ҳақиқати луғавий ёки урфий, иккинчиси ҳақиқати шаръий бўлса, шаръий маъносини танлаш афзалроқдир. Аммо ҳақиқати луғавийни танлашга далил бўлса, шаръийни тарк этиб, луғавий маъноси олинади. Масалан қуйидаги оятда:

وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ

"Улар ҳақкига дуо қилинг! Албатта, дуонингиз уларга таскин (тасалли)дир". (Тавба, 103. Ушбу оятдаги «салот» сўзининг луғавий маъноси дуо, шаръий маъноси эса намоздир. Бу ерда гапнинг оқими дуони тақозо этади. Мусулмонларнинг молларини поклаш учун улардан садақа— закотни қабул қилиб олиб, уларнинг ҳақкига дуо қилиш буюриляпти)

Агар икки маънонинг бири луғавий, иккинчиси урфий бўлса, урфий маънони танлаш афзал.

Агар икки маънони бирлаштириш мумкин бўлмаса, яъни бир лафзнинг икки маъноси қарама-қарши, масалан: "қар'ун" сўзининг биринчи маъноси ҳайз кўриш, иккинчи маъноси эса ҳайздан покланиш, бўлса, у ҳолда муфасссир далиллар асосида ижтиҳод қилади, маънолардан бирини танлайди. Аммо мана шу Аллоҳнинг муроди, деб қатъий ҳукм қилмайди.

3. Раъй билан қилинган тафсир икки хил бўлади. Биринчиси ғайри мақбул, мазмун ва мардуд.

Иккинчиси макбул ва мамдуҳ. Тафсирнинг ғайри макбули устида мубоҳаса қилиш ва уни нақлий тафсирларга қиёслаб ўтириш ўринсиздир.

Аммо раъй билан қилинган тафсирларнинг макбулини нақлий тафсирлар билан қиёслаш, ўзаро зиддиятлар, ютуқ ва камчиликлар устида мунозара ва мубоҳаса қилиш жоиз.

Икки тур тафсир ўртасидаги зиддият шундан иборатки, агар нақлий тафсир исбот қилган нарсани ақлий тафсир ман этса ёки аксинча бўлса, икковининг ўртасини жамлаш мумкин бўлмаса, ана шу ихтилофни зиддият дейилади. Агар бу ихтилоф бир-бирини инкор қилмаса ва икковини жамлаш мумкин бўлса, у ҳолда зиддият йўқ. Масалан: **الصِّرَاطُ الْمُسْتَقِيمَ** нинг маъносини тафсирларда "Қуръон", "Ислом", "бандалик йўли", "Аллоҳ ва Расулига итоат" деб тафсир қилинган. Бу сўзлар талаффуз жиҳатидан турлича бўлса ҳам, маъно жиҳатидан бир хилдир. Ислом Қуръон йўлидир. У йўл бандалик йўли, бандалик йўли эса Аллоҳ ва Расулига итоатдир.

Аллоҳнинг қуйидаги ояти каримаси:

فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ إِذْنُ اللَّهِ

"Бас, уларнинг орасида (унга амал қилмай) ўз жонига жабр қилувчи ҳам бор, уларнинг орасида ўртача амал қилувчи ҳам бор ва уларнинг орасида Аллоҳнинг изни билан мудом яхшиликларда ўзиб кетувчи ҳам бордир" (Фотир, 32.) тафсирида ҳам муфассирлар турли ибораларни қўллаганлар, яъни "ас-собик" намозни аввал вақтда ўқувчи, "Ал-муқтасид" ўрта вақтда ўқувчи, "аз-золим" қазо қилиб ўқувчи. "Ас-собик" закотни бошқа садақалар билан бирга берувчи, "ал-муқтасид" закотнинг ўзинигина берувчи, "аз-золим" закотни ҳам, садақани ҳам берувчи.

Бу ерда икки муфассирнинг тафсири зоҳирда икки хил бўлса ҳам, маънавий жиҳатдан уларнинг орасини жамлаш мумкин, яъни "ас-собик" барча фарзу вожибларни адо қилиш билан бирга, қўшимча ҳасанотларни қилиб, Аллоҳга яқин бўлувчи, "ал-муқтасид" вожиботларни бажариб, муҳаррамотларни тарк этувчи, "аз-золим" эса вожиботларни тарк этиб, муҳаррамотларга майл қилувчи одамдир.

Агар икки тафсирнинг орасини жамлаш мумкин бўлмаса, масалан: бири қатъий ҳукм қилган нарсани иккинчиси занний ҳукм қилса, албатта, қатъий ҳукм олинади.

Агар иккови ҳам ҳукмда тенг бўлса, аммо улар орасини жамлаш мумкин бўлмаса, шубҳасиз, нақлий тафсирнинг ҳукми олинади, шу шарт биланки, Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ёки саҳобалардан қилинган саҳиҳ нақл бўлса.

4. Тадвин даври бошланганда, бошқа илмлар қатори тафсир ҳам жуда кўп уламолар томонидан ёзилди. Хусусан бу тафсирларнинг ёзилиш услуби ва мазмуни бир-бирини такрорламасдан, турли соҳа билимдонлари ўз соҳаларини кўпроқ ёритганлари диққатга сазовордир.

Муфассир қайси илм йўналиши бўйича олим бўлса, тафсирда ҳам асосий эътиборни ўша йўналишга қаратган. Масалан: Нахв, сарф олимлари Аз-Зужож, Ал-Воҳидий "Ал-Басит"да, Абу Хайён "Ал-Баҳрул Муҳит"да асосан нахв бўйича эъроблар баёнига аҳамият берган бўлса, ақлий илм эгаси Ал-Фахр Ар-Розий "Мафотийҳул ғойб" тафсирида ҳукамолар фикри ва фалсафага, фикр уламолари Ал-Жассос ва Ал-Қуртубий ўз тафсирларида фикрий ҳукмларга, тарих олимлари Ас-Саълабий ва Ал-Хозин тарихий қиссалар ва ривоятларга, мўътазиллийлардан Ар-Руммоний, Ал-Жуббой, Ал-Қозий Абдул Жаббор, Маҳмуд Аз-Замахшарий, Имомийлардан Ат-Табризий, Мулло Муҳсин Ал-Кошийлар ўз мазҳаблари даъватига, тасаввуфнинг Ибн Арабий ва Абу Абдулрахмон сингари олимлари тасаввуфий ишоротларга каттиқ урғу берганлар.

Шундай қилиб, Қуръони Каримнинг кўплаб, хилма-хил тафсирлари юзага келганки, уларни санаб, кўплигидан ва ниҳоятда катталигидан киши ҳаяжонга тушади. Ибн Халликон "Вафаётул-аъён" китобида ёзишича, мўътазиллийларнинг шайхи Амр ибн Убайд Ал-Ҳасан Ал-Басрийдан ривоят қилиб Қуръонга жуда катта тафсир ёзган. "Табиййну кизбил-муфтарий" китоби муаллифининг ёзишига қараганда, Абул Ҳасан Ал-Ашъарий "Ал-Мухтазан" номли тафсир ёзган бўлиб, унинг ҳажми етмиш мужалладдир. Ибн Арабийнинг ривоятига кўра, "Ал-Мухтазан" беш юз мужалладдир. (Ал-Мукризий, Табиййну кизбул муфтарий, 133-136-б.)

Ал-Жувайнийга нисбат берилган тафсир ҳам жуда катта ҳажмда бўлиб, Қуръони Каримнинг ҳар бир оятига ўн хилдан маъно берилган. (Ўша манба, 257-б.)

Ал-Қушайрий ҳам жуда катта ҳажмли китоб ёзган. (Ўша манба, 273-б.)

Абу Ҳилол Ал-Аскарӣ "Китобул-маҳосин" номли тафсир ёзган, унинг ҳажми беш муҷалладдир. (Ат-тафсир «Маъолиму ҳаётиҳи», 15-б.)

Аммо табиӣки, бу тафсирларнинг ҳаммаси бизнинг давримизгача етиб келмаган. Мавжудларининг ҳам барчасини мутолаа қилиш имкониятига эга эмасмиз. Шунинг учун қуйида ҳар бир муфассир ўз билимини кўрсатган бир неча тафсирларнинг рўйхатини бериб, улар ҳақида мулоҳаза баён этамиз:

1. "Мафотийхул-ғайб". Муаллифи Ал-Фахрур Розий.
2. "Анворут-танзил ва асрорут-таъвил". Ал-Байзовий.
3. "Мадорикут-танзил ва ҳақоикут-таъвил". Ан-Насафий.
4. "Лубобут-таъвил фий маъонит-танзил". Ал-Хозин.
5. "Ал-Баҳрул муҳит". Муаллифи Абу Ҳайён.
6. "Ғароибул Қуръон ва Рағоибул Фурқон". Ан-Найсобурий.
7. "Тафсирул Жалолаин". Ал-Жалол Ал-Маҳаллий ва Ал-Жалол Ас-Суютий.
8. "Ас-Сирожул мунир". Ал-Хатиб Аш-Шарбийний.
9. "Иршодул ақлис-салим". Абус Саъуд.
10. "Рухул-маъоний фий тафсирил Қуръонил-азим вас-сабъул масоний". Ал-Олусий.

Таянч иборалар: Ижтиҳодда таржих қилиш, Нақлий тафсир билан ақлий тафсирнинг зиддияти, муфассирнинг шарҳи, маъно муроддан узоқлашиш, жумланинг ҳақиқий маъноси ва мажозий маъноси, Қуръони Карим оятлари "Фотиҳа" сурасидан "Нос" сурасигача бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир, Ҳар бир оятнинг но.зил бўлишида бирор сабаб мавжуд, муносабат ва сабаби нузул, Қайси бир лафзнинг икки ёки ундан ортиқ маънога эҳтимоли бўлса", олим бўлмаган кишининг у лафз устида ижтиҳод қилиши жоиз эмас, ҳақиқати луғавий ёки урфий, иккинчиси ҳақиқати шаръий, "қаръун" сўзининг биринчи маъноси ҳайз кўриш, иккинчи маъноси эса ҳайздан покланиш, ғайри макбул, мазмун ва мардуд, макбул ва мамдуд, икки тур тафсир ўртасидаги зиддият, "Қуръон", "Ислом", "бандалик йўли", "Аллоҳ ва Расулига итоат", "ас-собиқ" намозни аввал вақтда ўқувчи, "ал-муқтасид" ўрта вақтда ўқувчи, "аз-золим" қазо қилиб ўқувчи, "ас-собиқ" закотни бошқа садақалар билан бирга берувчи, "ал-муқтасид" закотнинг ўзинигина берувчи, "аз-золим" закотни ҳам, садақани ҳам бермовчи, қатъий ҳукм, занний ҳукм, нақлий тафсир, "Вафаётул-аъён", "Табиййну кизбил-муфтарий", Қуръони Каримнинг ҳар бир оятига ўн хилдан маъно берилган.

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. Муфассир Қуръонни тафсир қилиш асносида қандай қоидаларга риёя этиши керак?
2. Ижтиҳодда таржих қилиш учун муфассир нимага суяниши зарур?
3. Нақлий тафсир билан ақлий тафсир орасида пайдо бўладиган зиддиятни қандай бартараф этилади?
4. Раъй билан қилинган тафсирлар бир-биридан нимаси билан фарқланади?
5. Раъй билан қилинган тафсирлардан қайсиларини биласиз?

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Т. 2001.
2. Тафсири Ибн Касир. Байрут. 1969. 1-ж.
3. Ёкут. Мўъжамул-удабо, 18-ж. Байрут. 1999.
4. Фатово Ибн Таймийя, 2-ж. Байрут. 1996.
5. Муҳаммад Тохир Ибн Ашур. Ат-таҳрир ват-танвир. Тунис. 1-15-т.
6. Ал-Итқон. Ас-Суютий, 2-ж.
7. Муқаддимату Ибн Халдун.
8. Абу Ҳайён. Тафсири Ал-Баҳрул муҳит. 1-ж.
9. Ар-Роғиб Ал-Исфакхоний. Муқаддиматут-тафсир.
10. Ат-Термизий. Суна. 2-ж.
- II. Имом Ал-Бухорий. Ал-Жомеъ Ас-Саҳиҳ. 1-4- жилдлар. Т. 1998.
12. Ал-Муқризий. Табиййну кизбил-муфтарий.
13. Ат-тафсир "Маъолиму ҳаётиҳи".
14. Муҳаммад Ҳусайн Аз-Заҳабий. "Ат-тафсир вал-муфассирун". Қоҳира. 1381-ҳижрий. 1-жузъ

24-МАВЗУ. АР-РОЗИЙ. МАФОТИЙХУЛ-ҒАЙБ. АЛ-БАЙЗОВИЙ. АНВОРУТ-ТАНЗИЛ.

Дарс режаси:

1. Ар-Розийнинг таржимаи ҳоли.

2. "Мафотийхул-ғайб" тафсирининг таърифи ва унинг ёзилиш услуби. Бу тафсирнинг Нажмиддин Қумулий томонидан охирига етказилиши. Ар-Розий тафсирида оятлар ва сураларнинг бир-бирига муносабати.

3. Ар-Розий тафсирида математика ва астрономия илмига аҳамият. Ар-Розий тафсирида мўътазила фирқасига салбий муносабат. Унда фикҳ, усул, наҳв ва балоғат илмлари.

4. Қозий Ал-Байзовийнинг таржимаи ҳоли.

5. "Анворут-танзил ва асрорут-таъвил" тафсирининг таърифи ва услуби. Бу тафсир Аз-Замахшарийнинг "Ал-Кашшоф" тафсирининг мухтасаридир.

1. Муфассирнинг тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Умар ибн Ал-Хусайн ибн Ал-Ҳасан ибн Али Ат-Тамимий Ал-Бакрий Ат-Табаристоний Ар-Розий бўлиб, лақаби Фахруддин, Ибн Ал-Хатиб Аш-Шофиъий номи билан машҳур. У ҳижрий сананинг беш юз қирқ тўртинчи йилида таваллуд топган.

Ар-Розий замонасининг илмда яғонаси, кўп илм тўплаб, кўпчиликни баҳраманд ҳам қилган устоз эди. Уламолар уни тафсир ва каломда, ақлий илмларда, луғатда бекиёс бўлиб, бутун оламга доғруғи кетган эди, узоқ ерлардан уни қора тортиб зиёратига ва илмидан баҳра олишга келувчилар кўп эди, деб таъриф беришган.

Ар-Розий аввал отаси, Рай шахрининг хатиби номи билан танилган Зиёуддиндан, кейин эса Ал-Камол Ас-Самъоний, Ал-Мажд Ал-Жийлий ва бошқа кўп уламолардан таълим олди. У ҳам араб тилида, ҳам аҷам тилида маъруза қилиш билан шуҳрат топди. Унинг маърузаси шундай таъсирли эдики, бутун ёшитувчилар, ҳаттоки ўзи ҳам йиғларди.

Ар-Розий турли мавзуларда жуда кўп китоб тасниф қилган, унинг китоблари кўп мамлакатларга тарқалган.

Унинг ёзган китобларидан энг муҳимлари куйидагилардир:

1. "Мафотийхул-ғайб" тафсири.

2. "Тафсиру сура "Ал-Фотиҳа".

3. "Ал-Матолибул олия" ва "Китобул баён вал-бурҳон" калом илми ҳақида.

4. "Ал-Маҳсул" усулул-фикҳ ҳақида.

5. "Ал-Мулаххас", "Шарҳул-ишорот" ва "Шарҳу уюнул-ҳикма" ҳикмат ҳақида.

6. "Ас-сиррул макнун" тилсимот ҳақида.

7. "Аш-Шарҳул ваҗиз" фикҳ ҳақида ва бошқалар.

Ар-Розий ҳижрий сананинг олти юз олтинчи йилида Рай шахрида вафот этди. Унинг вафоти ҳақида шундай ривоят мавжуд, яъни Ар-Розий билан рофизийларнинг Ал-Карромийя фирқаси ўртасида қаттиқ ихтилоф бор эди. Бу ихтилоф адоватга айланди ва улар Ар-Розийни заҳарлаб ўлдирдилар.

2. Ар-Розийнинг "Мафотийхул-ғайб" номли тафсири катта-катта саккиз жилддан иборат ва у нашр этилган, уламолар орасида қўлма-қўл бўлган мўътабар асардир.

Аммо Ибн Қозий Шаҳбанинг айтишича, Ар-Розий мазкур тафсирини тугата олмаган. Худди шундай маълумотни Ибн Халликон "Вафаётул-аён" китобида ҳам ёзган. У ҳолда: "Ар-Розий тафсирини қайси жойида тўхтатган? Унинг тафсирини ким ниҳоясига етказган?"— деган савол туғилади.

Ибн Ал-Ҳажар Ал-Асқалоний "Ад-дурар ал-комина фий аён ал-миатис-сомина" китобида шундай ёзади: "Фахруддин Ар-Розийнинг тафсирини ниҳоясига етказган одам Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абул Ҳазм Нажмиддин Ал-Махзумий Ал-Қумулий Ал-Мисрийдир". (Ад-дурар ал-комина. 1-ж. 304-б.)

"Кашфуз-зунун" китоби соҳибининг ёзишича, Ар-Розийнинг тугалланмаган тафсирини Нажмиддин Аҳмад ибн Муҳаммад Ал-Қумулий ниҳоясига етказган ва етти юз йигирма еттинчи ҳижрий йилда вафот этган.

Қозил-кузот Шаҳобиддин ибн Халил Ал-Хивайй Ад-Димашқий ҳам Ар-Розий тафсирининг қолган

қисмини охирига етказган. Унинг вафоти олти юз ўттиз тўққизинчи ҳажрийда бўлди.

"Кашфуз-зунун" нинг гувоҳлик беришича, Фахриддин Ар-Розий ўз тафсирини "Ал-Анбиё" сурасига етказган.

Ар-Розийнинг тафсири уламолар орасида жуда шуҳрат топган, чунки у бошқа тафсирлардан ўзининг баҳсларга бойлиги билан ажралиб туради.

Ибн Халликон унинг тавсифида шундай деган: "Ал-Фахр Ар-Розий ўз тафсирида кўп ажойиботларни жамлаган".

Ар-Розий тафсирида оят ва сураларнинг ўзаро боғлиқлиги ва муносабати тўғрисида бир эмас, бир неча далиллар келтирган.

3. Ар-Розий тафсирда математика ва табиат илмларига, хусусан, астрономияга қаттиқ аҳамият берган, файласуфларнинг фикрларига раддиялар келтирган.

Муаллифнинг илоҳиёт баҳсларидаги барча раддиялари ақлий далилларга асосланган бўлса ҳам, бу борадаги аҳли суннат мазҳабидан четга чиқмаган.

Ар-Розий бир эътиқодли сунний сифатида калом масалаларида "аҳли сунна"нинг эътиқодини қаттиқ ҳимоя қилади ва фурсат етди дегунча мўътазилийларнинг эътиқодларини гапириб, уларга раддия беришга шошилади.

Аммо мунаққид уламолар Ар-Розийнинг раддиялари жуда бўш эканлигини айтганлар. Масалан:

Ал-Ҳофиз ибн Ҳажар "Лисонул-мезон" китобида шундай дейди: "Ар-Розий қаттиқ шубҳа билан айблайди, ҳал қилишга келганда эса қуввати келмайди. Ҳатто унинг баъзи рақиблари: "Шубҳани нақд келтиради, ҳал қилишни эса унутади",— деб айблаганлар". (Лисонул-мезон, 4-ж. 427-б.)

Ибн Ҳажар яна дейди: "Мен Ан-Нажм Ат-Тавфийнинг "Ал-Иксир фий илмит-тафсир" ида кўрганман. У шундай ёзади: "Мен тафсирлар орасида Ал-Қуртубийнинг ва Ар-Розийнинг тафсирларидан жомийроқ ва комилроқ тафсирни учратмадим. Лекин Ар-Розийнинг тафсирида нуқсон кўпроқ".

Ал-Фахр Ар-Розий Қуръони Каримнинг бирор ҳукм оятини тафсир қиларкан, албатта бу ҳақда барча фуқаҳоларнинг мазҳабларини келтиради. Ниҳоясида ўзи тақлид қиладиган Шофеъий мазҳабининг афзаллигини далиллар билан тасдиқлашга ҳаракат қилади.

Шунингдек, тафсирда усулий, наҳвий, балоғий масалалар ҳам кенг ёритилган. Аммо олам ва табиат ҳамда калом илмларига шу даражада кенг ўрин берилганки, гўё муфасссир тафсир ёзаётганини унутгандек, уни мутолаа қилган толибнинг ҳаёлига: "Мен калом илми ҳақидаги китоб мутолаа қилияпман",—деган фикр пайдо бўлади.

Шунинг учун, "Кашфуз-зунун"нинг соҳиби: "Имом Ал-Фахр Ар-Розий тафсирини файласуфлар ва ҳақимларнинг гаплари билан тўлдирган",— дейди.

Абу Ҳайён "Ал-Баҳрул муҳит" да шундай деган: "Ал-Имом Ар-Розий тафсирида жуда узун ва кўп, аммо тафсирга кераксиз нарсаларни жамлаган. Шу сабабли баъзилар: "Ар-Розийнинг тафсирида ҳамма гап бор, аммо тафсирнинг ўзи йўқ",— деб таъна қилишади.

4. Ал-Байзовийнинг тўлиқ номи қозил-қузот Носириддин Абул Хайр Абдуллоҳ ибн Умар ибн Муҳаммад ибн Али Ал-Байзовий Аш-Шофиъий бўлиб, жинси Форс мамлакатидандир.

Ибн Қози Шаҳба "Табақот"ида шундай ёзади: "Ал-Байзовий кўп китоблар муаллифи, Озарбайжон олими ва шайхи, Шерознинг қозиси бўлган".

Ас-Сабукий ҳам у ҳақида: "Улуғ имом, саховатли инсон, ибодатли валий эди",— деб гувоҳлик берган.

Ибн Ҳабиб айтади: "Барча уламолар унинг асарларига юқори баҳо берганлар".

Ас-Сабукий ва Ал-Аснавийнинг ёзишича, Ал-Байзовий олти юз тўқсон биринчи ҳижрий йилда, Ибн Касирнинг шохидлик беришича, олти юз саксон бешинчи ҳижрий йилда Табризда вафот этган.

5. Унинг энг машҳур асарларидан "Ал-Минҳож" ва унинг шарҳи усулул-фикҳга доир, "Ат-Таволеъ" усулуддин ҳақида, "Анворут-танзил ва асрорут-таъвил" эса Қуръони Каримнинг тафсиридир. Бу тафсир ўртача ҳажмда бўлиб, унда муфасссир тафсир билан таъвилнинг ўртасини араб тили қоидаларига мувофиқ жамлаган, далилларни эса "аҳли сунна вал жамоа" эътиқодига мувофиқ

келтирган.

Ал-Байзовий мазкур тафсирининг муқаддимасида шундай ёзади: "Мен кўпдан саҳобаларнинг улуғларидан ва тобиъийларнинг уламоларидан менга етиб келган тафсир ва ўзим ҳамда мендан аввал яшаб ўтган уламолар истинбот қилган фикрлар, нуқталарни ўзида мужассам этган, саккиз қуррдан эшитилган қироат йўллари ҳам ўз ичига олган бир китоб ёзишни орзу қилиб юардим. Аммо тайёргарлигим ва тўплаган манбаларим етарли бўлмаганидан, мен бу улуғ ишни бошлашдан андиша қилиб юардим. Аллоҳ Таъоло менга бу ишга киришишим башоратини берди. Мен ният қилган китобимни "Анворут-танзил ва асрорут-таъвил" деб номладим". (Ал-Байзовий. Анворут-танзил ва асрорут-таъвил. 1-ж. 6-б.)

Ал-Байзовий ўз тафсирини мукамал ниҳоясига етказгани ҳақида китобнинг 5-жилд, 204-бетида маълумот берган.

Ал-Байзовийнинг мазкур тафсири Аз-Замахшарийнинг "Ал-Кашшоф" тафсири мухтасаридир. Лекин Ал-Байзовий мўътазилий эътиқодига алоқадор нарсаларни тарқ қилган. Шунга қарамасдан, тафсирда Аз-Замахшарийнинг фикрини тасдиқлаб қўйган жойлари ҳам мавжуд. Масалан, "Бақара" сурасининг 275-ояти:

الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ

"Судхўрлар (қиёмат куни қабрларидан) жин чалиб кетган одам (Жин чалиб кетган одамнинг қиёфаси ҳайвонлардан, масалан, маймун, ит ёки чўчкага ўхшаб қолади ёки юз қиёфаси ўзгариб, аъзолари қийшайиб, ўзини тик тутолмайдиган ҳолга тушиб қолади) каби (ҳолатда) қўпадилар" (Бақара, 275)нинг тафсирида шундай дейди: "...юз қиёфаси ўзгарган ҳолда туради. Уларнинг гумонича, инсонни жин чалса, оғзи-бурни ва бошқа аъзолари қийшайиб, асли ҳолини йўқотади". Муаллиф кейин "жин чалишни" жинниликка тафсир қилади ва дейди: "Уларнинг яна бир гумонича, "албатта жин одамни чалса, у аклини йўқотади". (Аз-Замахшарий. Ал-Кашшоф. 1-ж. 267-б.)

Ал-Байзовийнинг кейинги тафсири Аз-Замахшарийнинг фикрига мос, яъни мўътазилийлар, жумладан, Аз-Замахшарийнинг эътиқодича, жин инсонга фақат васваса ва иғво қилиш билангина таъсир ўтказди.

Шунингдек, Ал-Байзовий "Кашшоф"нинг муаллифи қилганидек, ҳар бир суранинг охирида, шу суранинг фазилати, уни қироат қилган кишига бериладиган ажр-савоблар баён этилган ҳадисни ҳам ривоят қилиб келтиради. Ҳолбуки, барча уламолар бу ҳадисларнинг ёлғонлигига иттифоқ қилганлар. Тафсир ва ҳадис илми бўйича уламолар наздида катта мартабага эга бўлган Ал-Байзовийдек олим учун бундай ёлғон ҳадисларга алданиш ва Аз-Замахшарийга эргашиб, уларни ҳар бир сура охирида келтириш катта нуқсон ҳисобланади.

Аммо Муҳаммад Хусайн Аз-Заҳабий ўзининг "Ат-тафсир вал-муфассирун" китобида "Кашфуз-зунун" соҳибининг иборасини келтириб, Ал-Байзовийнинг маъзур эканлигини айтади: "Аммо сураларнинг охирида келтирилган ҳадисларга келсак, бу нарсалар Ал-Байзовийнинг қалб ойнаси ўта соф, Парвардигорнинг тажаллийсига муносиб кўрилган инсон бўлганини билдиради. Шунинг учун у бағрикенглик қилган, ҳадисларнинг саҳиҳ ёки заифлигидан қатъи назар тарғиб ва таъвилга астойдил бел боғлаган ва мана шу амал туфайли бироз қилинган хатони афв этилишига умид боғлаган". (Муҳаммад Хусайн Аз-Заҳабий. Ат-тафсир вал-муфассирун. Қоҳира. 1961. 303-б.)

Аммо Ал-Байзовий ўз тафсирида бошқа муфассирлар, масалан, Ал-Фахр Ар-Розий, Ар-Роғиб Ал-Исфажонийнинг тафсирларидан ҳам фойдаланган, уларга яна саҳобалар ва тобиъийлардан ворид бўлган ривоятларни қўшган. Бунинг устига ақл ва фаросат билан нозик латифалар, нуқталар ва истинботларни тафсир орасига киритиб юборганки, бу ажойиб услуб тафсирининг жозибасини оширган.

Ал-Байзовийнинг тафсирида мутавотир ёки шоз ривоятлигига қарамасдан келтирилган бўлса ҳам қироатлар, қисқа бўлса ҳам нахвий қоидалар, аҳком оятларининг тафсирида фиккий масалалар баён этилган. Баъзи муфассирларда кузатилганидек, Ал-Байзовий ҳам ўзи тақлид қиладиган Шофеъий мазҳабининг афзаллигини айтиб ўтишга фикхий масалаларда аҳамият берган.

Ал-Байзовий тафсирининг кўп жойида "аҳли сунна" мазҳаби билан бир қаторда "мўътазилий" мазҳабини ҳам астойдил тақрир қилганининг гувоҳи бўламиз. Масалан, "Бақара" сурасининг 2-3-оятлари:

ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ (۲) الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ (۳)

"(Қуръон) тақводорлар учун ҳидоят манбаидирким, улар ғойиб (диний хабарларга) имон келтирадиган, намозни мукаммал ўқийдиган ва Биз ризқ қилиб берган нарсалардан (садақа ва) эҳсон қиладиганлардир". (Бақара, 2-3-оятлар) тафсирида "имон" ва "нифок" ҳақида "аҳли сунна вал-жамоа", мўътазила ва хорижийларнинг фикрларини тўла келтирган ва "аҳли сунна"нинг мазҳабини қувватлаб қўйган". (Ал-Байзовий. Анворут-танзил ва асрорут-таъвил. 1-ж. 53-56-б.)

Мазкур оятнинг: **"Биз ризқ қилиб берган нарсалардан (садақа ва) эҳсон қиладилар"**, — деган жумласи тафсирида "ризқ" ҳақидаги "аҳли сунна" ва мўътазила фикрларини батафсил баён этиб, бу борадаги "аҳли сунна" эътиқодини таржиҳ қилади.

Ал-Байзовий ўз тафсирида исроилиётларни жуда кам ривоят қилган. Зарурат жиҳатидан ривоят қилган жойларида ҳам "ривоят қилинган", "айтилган" деб заифлигига ишора қилади. Масалан, "Ан-Намл" сурасининг 22-ояти:

فَمَكَثَ غَيْرَ بَعِيدٍ فَقَالَ أَحَطْتُ بِمَا لَمْ تُحِطْ بِهِ وَحِجَّتُكَ مِنْ سَبِيلٍ بَنِيَّ يَقِينِ (۲۲)

"Сўнг узоқ вақт қолмай (худҳуд келиб) деди: "Мен сен огоҳ бўлмаган нарсалардан огоҳ бўлдим ва сенга Сабаъ (шаҳри)дан ишончли хабар келтирдим". (Намл, 22)

Муфассир ушбу оятни тафсир қилиб бўлгандан кейин, Сулаймон пайғамбар ҳақида, у Байтул-муқаддасни куриб битказиб, ҳажга тайёргарлик қилгани ҳақида ривоят келтиради ва унда келтирилган одатдан ташкари кўринган нарсалар оддий нарсалар эканлигини айтиб, бу ривоятнинг саҳиҳлигига ўта ишонч йўқлигига ҳам ишора қилади: "Аллоҳнинг қудратига, унинг ажойиботларига далолат қилувчи, Аллоҳ томонидан ўзининг хос бандаларига берган бундан ҳам улуғ мўъжизалар борки, унинг гувоҳи бўлган киши ажойиблигини билади, кўрмаган киши эса инкор қилади". (Ал-Байзовий. Анворут-танзил ва асрорут-таъвил. 4-ж. 115-б.)

Ал-Байзовий ўз тафсирида кўпроқ Ар-Розийнинг тафсиридан фойдалангани учун, олам ва табиат ҳақидаги оятларига дуч келганда, уларни бефарқ қолдирмасдан, жуда кенг шархлаган.

Хулоса қилиб айтганда, Қозий Ал-Байзовийнинг "Анворут-танзил ва асрорут-таъвил" номли тафсир китоби, шу услубда ёзилган барча тафсирларнинг энг мўътабари, Аллоҳнинг каломини тўғри ва мукаммал тушунишни, унинг сир-асрорини билишни истаган ҳар бир толиб учун ажойиб манбадир.

Таянч иборалар: Ар-Розий, "Мафотийхул-ғайб", Ал-Байзовий, "Анворут-танзил", Унинг маърузаси шундай таъсирли эдики, бутун эшитувчилар, ҳаттоки ўзи ҳам йиғларди, математика ва астрономия илми, мўътазила фирқаси, Ал-Камол Ас-Самъоний, Ал-Мажд Ал-Жийлий, "Тафсиру сура "Ал-Фотиха", "Ал-Матолибул олия" ва "Китобул-баён вал-бурҳон" калом илми ҳақида, "Ал-Махсул" усулул-фикҳ ҳақида, "Ал-Мулаххас", "Шархул-ишорот" ва "Шарху уюнул-ҳикма" ҳикмат ҳақида, "Ас-сиррул макнун" тилсимот ҳақида, "Аш-Шархул ваҷиз" фикҳ ҳақида, "Ад-дурад ал-комина фий аъён ал-миатис сомина", "Фаҳриддин Ар-Розийнинг тафсирини ниҳоясига етказган одам Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абул Ҳазм Нажмиддин Ал-Махзумий Ал-Қумулий Ал-Мисрийдир", "имон" ва "нифок" ҳақида "аҳли сунна вал жамоа", мўътазила ва хорижийларнинг фикрлари, олам ва табиат, илоҳиёт баҳсларидаги барча раддиялари, "Ар-Розий қаттиқ шубҳа билан айблайди, ҳал қилишга келганда эса қуввати келмайди", Ҳатто унинг баъзи рақиблари: "Шубҳани нақд келтиради, ҳал қилишни эса унутади",— деб айблаганлар", "Ал-Иксир фий илмит-тафсир", баъзилар: "Ар-Розийнинг тафсирида ҳамма гап бор, аммо тафсирнинг ўзи йўқ",— деб таъна қилишади.

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. Ар-Розийнинг таржимаи ҳолини биласизми?
2. "Мафотийхул-ғайб" тафсири қайси олим томонидан ниҳоясига етказилган?
3. Ар-Розий тафсирида математика, астрономия, фикҳ, усул, наҳв ва балоғат илмларига қандай аҳамият берилган?
4. Қозий Ал-Байзовийнинг таржимаи ҳоли борасида нималарни биласиз?

5. "Анворут-танзил ва асрорут-таъвил" тафсири, унинг услуби ҳақида нима дея оласиз?

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Т. 2001.
2. Тафсири Ибн Касир. Байрут. 1969. 1-ж.
3. Ёкут. Мўъжамул-удабо, 1-8-ж. Байрут. 1999.
4. Фатово Ибн Таймийя, 2-ж. Байрут. 1996.
5. Муҳаммад Тохир Ибн Ашур. Ат-таҳрир ват-танвир. Тунис. 1-15-т.
6. Ал-Иткон. Ас-Суютий, 2-ж.
7. Ал-Ҳофиз ибн Ҳажар. Лисонул-мезон. 4-ж.
8. Абу Ҳайён. Тафсири Ал-Баҳрул муҳит. 1-ж.
9. Ар-Роғиб Ал-Исфаконий. Муқаддиматут-тафсир.
10. Аз-Замахшарий. Ал-Кашшоф.
11. Имом Ал-Бухорий. Ал-Жомеъ Ас-Саҳиҳ. 1-4-жилдлар. Т. 1998.
12. Ар-Розий. Мафотийҳул-ғайб.
13. Ал-Байзовий. Анворут-танзил.
14. Муҳаммад Ҳусайн Аз-Заҳабий. "Ат-тафсир вал-муфасссирун". Қоҳира. 1381-ҳижрий. 1-жузъ

25-МАВЗУ. АН-НАСАФИЙ. "МАДОРИКУТ-ТАНЗИЛ ВА ҲАҚОИКУТ-ТАЪВИЛ". АЛ-ХОЗИН. "ЛУБОБУТ-ТАЪВИЛ ФИЙ МАЪОНИТ-ТАНЗИЛ".

Дарс режаси:

1. Ан-Насафийнинг таржимаи ҳоли.
2. "Мадорикут-танзил ва ҳақоикут-таъвил" тафсирининг ёзилиши ва услуби. Бу тафсирда наҳв, кироат, фикҳ масалаларига жуда катта ўрин берилганлиги. Унда исроилиётлардан фойдаланмаслик.
3. Ал-Хозиннинг таржимаи ҳоли.
4. "Лубобут-таъвил фий маъонит-танзил" тафсирининг таърифи ва услуби. Унинг Ал-Бағавийнинг "Маъолимут-танзил" тафсиридан мухтасар қилинганлиги. Исроилиётларга кенг ўрин берилганлиги. Тарихий ахборларга кенг ўрин берилганлиги. Унда фикҳий масалалар кенг ёритилгани.
5. Мазкур тафсир мавъиза учун ёзилгани ва тарҳиб-тарғиб ҳадислари кенг шарҳлангани.

1. Ан-Насафийнинг тўлиқ номи Абул Баракот Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Маҳмуд Ан-Насафий Ал-Ҳанафий бўлиб, мутааххир зоҳидлардан ва мўътабар имомлардан биридир. Унинг беназир фақиҳ ва ҳадис ҳамда Қуръон илмларида моҳир бўлганлиги китобларда зикр этилган. Кўпчилик олимлар сингари Ан-Насафий ҳам фикҳ ва усулул-фикҳ илмларида асарлар ёзган. У тасниф этган китоблар орасида фаръий масалалар борасидаги "Матнул-вофий" ва унинг шарҳи "Ал-Кофий", фикҳ ҳақидаги "Канзуд-дақоик", усули фикҳ борасида "Ал-Манор", усулуд-динни ёритган "Ал-Умда" китоблари ва "Мадорикут-танзил ва ҳақоикут-таъвил" номли тафсири энг муҳим ва мўътабар асарларидир. Унинг тафсири уламолар орасида машҳур ва қўлма-қўл бўлиб ўрганилади. Ан-Насафийнинг шогирдларидан Шамсул-аимма Ал-Курдий устозидан фикҳ илмини, Аҳмад ибн Муҳаммад Ал-Итобий эса ривоят-ҳадис илмини ўрганган.

Ан-Насафий етти юз биринчи ҳижрий йилида вафот этди ва Бакристоннинг Айзаж шаҳрида дафн этилди.

2. Ан-Насафийнинг "Мадорикут-танзил ва ҳақоикут-таъвил" номли тафсири Ал-Байзовий ва Аз-Замахшарийнинг тафсирларидан қисқартириб олинган. Лекин муаллиф "Кашшоф"даги мўътазила эътиқодига мувофиқ масалаларни чиқариб ташлаб, уларни "аҳли сунна" эътиқодига мос равишда ёзган. Бу тафсир ўртача ҳажмда бўлиб, унда кироатлар, эъроб йўналишлари билан бирга "Кашшоф"даги балоғий нуқталар, гўзал иборалар, нозик маъноларни кашф қилиш каби фазилатлар жамланган.

Тафсирнинг услуби "Кашшоф"дагидек савол-жавоб услубидадир. Бироқ унда "агар ундай сўралса, бундай жавоб берилади" қабилида эмас, оятнинг тафсири асносида гўё яширин савол пайдо бўлган-у, ёзаётган тафсир ўшанга жавоб бўлаётгандек услуб танланган. Шунингдек, "Кашшоф" муаллифи сингари бу тафсирда ҳар бир суранинг охирида, унинг фазилатини билдирувчи мавзуй ҳадислардан фойдаланилмаган.

"Кашфуз-зунун" соҳибининг ёзишича, Ан-Насафий тафсирини Аш-Шайх Зайниддин Абу Муҳаммад Абдулрахмон ибн Абу Бакр ибн Ал-Айний мухтасар қилган ва унга баъзи нарсаларни қўшган". (Кашфуз-зунун. 2-ж. 248-б.) Лекин бу мухтасар тафсир ҳозир мавжуд эмас. Ан-Насафий тафсирида баъзи оятларнинг наҳвий қоидасига ҳам унчалик чуқур бўлмаса-да, тўхталган. Масалан, "Бақара" сурасининг 217-ояти

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ وَصَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَكُفْرٌ بِهِ
وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِخْرَاجُ أَهْلِهِ مِنْهُ أَكْبَرُ عِنْدَ اللَّهِ

"Сиздан "Шаҳри ҳаром"да жанг қилиш ҳукми ҳақида сўрайдилар. Айтинг: "Унда жанг қилиш катта гуноҳдир. (Одамларни) Аллоҳ йўлидан қайтариш, Унга куфр келтириш ва (ҳожиларни) Масжиди Ҳаромдан тўсиш ҳамда аҳолисини қувиб чиқариш Аллоҳ наздида яна ҳам каттароқ гуноҳдир" (Бақара, 217) тафсирида муаллиф шундай ёзади: "Ал-масжидул ҳаром" сўзи "сабилиллаҳ"га маътуф бўлиб, оятнинг маъноси "Аллоҳ йўлидан қайтариш ва Масжиди Ҳаромдан тўсиш",— деб тафсир қилинади.

Ал-Фарро (Наҳвий олимлардан бири) эса: "Ал-масжидул ҳаром" "бихи" сўзидаги замирга маътуф бўлади ва оятнинг маъноси: "Унга ва Масжиди Ҳаромга куфр келтиришдир" — деб тафсир қилинади",— дейди. Холбуки, Басра наҳвий олимлари наздида мажрур бўлган замирга исмни маътуф қилиш жоиз эмас. Жоиз қилиш учун "ҳарфи жор"ни такрор келтириш керак бўлади. Масалан: "Марарту бихи ва зайдин",— дейиш жоиз эмас, "Марарту бихи ва бизайдин",— дейишлик жоиз.

Агар Ал-Фарронинг сўзи тўғри бўлганда, оятнинг таркиби ҳам "Ва куфрун бихи ва бил-масжидил ҳаром" бўлиши керак эди". (Ан-Насафий. Мадорикут-танзил ва ҳақоикут-таъвил. 1-ж.)

Муаллиф ўз тафсирида мутавотир етти кироат ва уларнинг қурролари ҳақида батафсил баён қилган.

Шунингдек, фикҳга оид оятларнинг тафсирида ҳам ҳанафий мазҳаб нуктаи назаридан ҳукмлар чиқариб, бошқа мазҳаб ҳукмларига раддиялар берган.

Аммо исроилиётлар масаласига келсак, улардан жуда кам фойдаланган. Баъзисига ўз муносабатини билдирган, баъзисига эса йўқ. Масалан: "Ан-Намл" сурасининг 16-ояти

وَوَرَّثَ سُلَيْمَانُ دَاوُودَ وَقَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ عُلِّمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ

"Сулаймон (пайғамбарлик ва подшоликда) Довудга ворис бўлди ва айтди: "Эй одамлар, бизга қуш тили билирилди" (Намл, 16) — тафсирида шундай ёзади: "Ривоят қилинишича, ёввойи каптар: "Кошкийди, мана шу халқ яратилмаган бўлса", товус: "Ҳар ким қилмишига яраша олади", попишак: "Эй гуноҳкорлар, Аллоҳга истиғфор айтинглар!", хаттоф (қалдирғоч сингари қаноти узун қуш): "Яхшилик қилинглар, фойдасини топасизлар", каклик: "Осмонлар ва Ер тўлгунча раббимга тасбеҳ айтаман", кумри: "Эй поко парвардигор, сен буюксан", лочин: "ҳамма нарса ҳалок бўлади, ёлғиз Аллоҳ қолади", қатот (чумчукдан каттароқ бўлган чўл қуши): "Ким сукут сакласа, саломат бўлади", хўроз: "Эй ғофиллар, Аллоҳни эсланглар", бургут: "Эй одамзод, қандай яшасанг ҳам, охириг ўлимдир", ҳакка: "Одамлардан узоқ бўлиш Аллоҳга яқинликдир", қурбақа: "Буюк раббим покдир"— деб сайрар экан". (Ан-Насафий. Мадорикут-танзил ва ҳақоикут-таъвил. 3-ж. 156-б.)

Паррандалар ҳақидаги ушбу ривоятга Ан-Насафий ҳеч қандай муносабат билдирмаган.

Мазкур суранинг яна бир ояти (35) тафсирида Билқиснинг юборадиган ҳадяси ҳақида худхуд Сулаймон (а.с.)га хабар бериши, Билқис ўз ҳадяси билан Аллоҳнинг пайғамбарини синаб кўриши ҳақидаги ривоятлар ҳам кимнингдир ҳаёлан тўқиган ёлғон ривояти бўлишига қарамасдан Ан-Насафий у ривоятларга нисбатан ўз раддиясини бермаган.

"Сод" сурасининг 21-22-оятлари тафсирида Довуд (а.с.) ўз лашкарбошиси Уриёни, унинг хотинини тортиб олиш ва унга уйланиш учун Балқо урушига қайта-қайта юбориб, гўё ўлимга маҳкум этиши ҳақидаги ривоятни келтириб, унга бироз бўлса-да ўз муносабатини билдиради: "Бундай тухмат Аллоҳнинг пайғамбари у ёқда турсин, солихлик билан ном қозонган оддий одамга ҳам муносиб эмас. (Ан-Насафий. Мадорикут-танзил ва ҳақоикут-таъвил. 4-ж. 293-б.) Бу ҳақда ҳазрат Али (р.а.)дан ривоят

қилинган ҳадисда, у киши шундай деганлар: "Агар ким сизларга Довуд (а.с.) ҳақидаги тўқилган бўҳтон қиссани ривоят қилса, уни бир юз олтмиш дарра урдираман. Пайғамбарларга тухмат қилган кишининг жазоси шундай бўлади". (Ан-Насафий. Мадорикут-танзил ва ҳақоикут-таъвил. 4-ж. 293-б.) "Сод" сурасининг 34-ояти

وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَالْقَيْنَا عَلَى كُرْسِيِّهِ جَسَدًا ثُمَّ أَنَابَ (۳۴)

"Сулаймонни имтиҳон қилдик ва унинг тахти устига бир (жонсиз) жасадни ташладик. Кейин у тавба қилди..." (Сод, 34.) тафсирида Сулаймон (а.с.)нинг обрўларига путур етказмайдигин ривоятларни келтириб, кейин шундай ёзади: "Аммо узук ва шайтон ҳамда Сулаймон (а.с.) нинг уйларида қандайдир нарсага ибодат қилиниши ҳақидаги ривоятлар яҳудийлар томонидан тўқилган ботил ривоятлардир." (Ўша манба, 4-ж. 32-б.).

Ушбу оятнинг тафсиридан сўнг, Ан-Насафий толибнинг эътиборини пайғамбарлар обрўсининг кетишига сабаб бўладиган ёлғон ривоятларга қаратади ва уларни рад қилиб, танбеҳ беради.

Ан-Насафийнинг мазкур тафсири тўрт жилдли қилиб нашр этилган ва ҳозирда у уламолар орасида қўлма-қўлдир. Аллоҳ Таъоло муаллифнинг бошқа асарларидек, бу тафсирни ҳам одамларга нофеъ қилган бўлсин!

3. Ал-Хозиннинг тўлиқ номи Алоуддин Абул Ҳасан Али ибн Муҳаммад ибн Иброҳим ибн Умар ибн Халил Аш-Шайхӣ (Ҳалаб атрофидаги Шайха номли шаҳарга нисбат берилган) Ал-Бағдодий Аш-Шофӣий Ас-Суфӣй бўлиб, уламолар орасида Ал-Хозин лақаби билан машхур. У узок вақт Дамашқдаги "Ас-Сумайсотийя" кутубхонасида ишлаган.

У олти юз етмиш саккизинчи ҳижрий йилда Бағдодда туғидди. Бағдодда унга биринчи устозлик қилган олим Ибн Ад-Даволибийдир. Кейин Дамашққа келиб, Ал-Қосим ибн Музаффар ва Вазира бинти Умардан илм ўрганди.

Қози Ибн Абу Шаҳбанинг ёзишича, Ал-Хозин ҳақиқий аҳли илмлардан саналади. У нимаики ўрганган бўлса, уни таълиф ҳам қилган, муаллафотларини маърузаларида гапириб ҳам берган.

Ал-Хозиндан жуда кўп асарлар қолган. Уларнинг энг муҳимлари: "Лубобут-таъвил фӣй маъонит-танзил" Қуръони Каримнинг тафсиридир. "Умдатул-аҳком" китобининг шарҳи ва ўн жилдли "Мақбулул-манқул" ҳам Ал-Хозин қаламига мансуб. Муаллиф бу китобда Аш-Шофӣийнинг ва Аҳмаднинг муснадлари, "Сихоҳи ситта", Муватто ва Ад-Дорукутнийнинг сунанидан ҳадисларни териб олиб, уни бобларга ажратиб, Пайғамбаримизнинг сийратларини жам қилган. (Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ҳаёт ва фаолиятлари тўла акс эттирилган тарих китобини ёзган)

Уламоларнинг гувоҳлик беришларича, Ал-Хозин очиқ юзли, қоматлари келишган, одамларни дўст тутган, сўфӣй киши эди. Етти юз қирқ биринчи ҳижрий йилда Ҳалаб шаҳрида вафот этган. (Ад-Довудий. Табақотул-муфассирин. 178-б.)

4. Ал-Хозин ўзининг "Лубобут-таъвил фӣй маъонит-танзил" номли тафсирини Ал-Бағавийнинг "Маъолимут-танзил" тафсиридан мухтасар қилган ва ундан аввал ёзилган тафсирлардан ҳам икғибослар олиб кўшган. Ал-Хозин икғибосларнинг кўпини нақлий тафсирлардан олган, бироқ ривоятларнинг санади тарқ қилинган. Булардан ташқари тафсирда тарихий хабарлар ва исроилиётлар жуда кўп.

Муаллиф ушбу тафсирнинг муқаддимасида шундай дейди: "Замонасининг тенгсиз олими, улуғ муфассир Абу Муҳаммад Ал-Ҳусайн ибн Масъуд Ал-Бағавий томонидан таълиф этилган "Маъолимут-танзил" тафсири бошқа тафсирлар орасида энг комили, шубҳа ва табдиллардан холи бўлгани учун мен у тафсирнинг энг керакли жойини ажратиб олиб, унга бошқа тафсирларда кўрганларимдан ҳам икғибослар қилиб, асарнинг асл маъносини сақлаб қолган ҳолда мухтасар қилишни ният қилдим. Асосий мақсад ихчамлаштириш бўлгани учун, санадларни ҳам қисқартирдим. Оятларнинг маъносини очиқ бериш учун Пайғамбар ҳадисларидан ҳам келтирдим, чунки оятлар маъноларининг равшанлашуви, шаръий ҳукмлар баёни ҳадисларга боғлиқ.

Ҳадисларни келтирганда толибга осон бўлсин учун ноқилнинг исмидан бир ҳарфини рамз сифатида ёзиб, ноқилга ишора қилдим. Масалан: Имом Бухорийнинг "сахих"идан олинган ҳадисни ривоят қилишда, сахобийнинг номидан аввал خ ҳарфини Имом Бухорийга, Имом Муслимнинг

"сахих"идан олинган ҳадис олдидан **ح** ҳарфини Имом Муслимга, икковлари иттифоқ қилган ҳадис олдидан **ق** ҳарфини икковларига аломат қилдим.

Агар Абу Довуддан, Ат-Термизийдан, Ан-Насайидан ҳадис ривоят қилсам, уларга аломат қилмасдан нокилнинг исмини тўлиқ ёздим.

Агар бошқа ҳадис китобларида топилмаган, фақат Ал-Бағавийнинг ўзига ривоят қилган ҳадисни келтирсам: "Ал-Бағавий ўз санади билан ривоят қилган", агар Ал-Бағавий Ас-Саълабий санади билан ривоят қилган ҳадисни келтирсам: "Ал-Бағавий Ас-Саълабий санади билан ривоят қилган",— деган огоҳлантириш жумлаларини ёздим. Ҳадисларнинг санадини тарк қилганим эвазига, ғариб ҳадисларни ва уларга алоқадор нарсаларни шарҳ қилдим". (Муаллифнинг гапи қисқартириб берилди).

Ал-Хозин тафсирининг аввалида бешта боб берган:

1. Қуръоннинг фазли, унинг тиловати ва таълимига бериладиган ажр-мукофот;
2. Қуръонни илмсиз ҳолда ўз раъйи билан тафсир қилган ва Қуръонни аввал ёдлаган, кейин уни эсдан чиқарган ва бутунлай тарк қилган одамнинг жазоси;
3. Қуръоннинг нозил бўлиши ва жам қилиниши;
4. Қуръоннинг етти ҳарфда нозил бўлиши ва у ҳақдаги турли фикрлар;
5. Тафсир ва таъвилнинг маъноси.

Кейин тафсирга киришган.

Ал-Хозиннинг тафсирида исроилиётлар жуда кўп. Улар исроилиётга жуда берилган муфассирлар, масалан: Ас-Саълабий ва бошқалардан ривоят қилинган. Бундан ташқари Ал-Хозин ўз тафсирида жуда кўп қиссаларни келтирган, бу қиссаларнинг ёлғонлиги очиқ кўриниб турган, ҳатто улар пайғамбарларнинг обрўсига ҳам путур етказётган бўлишига қарамай, муаллиф бу исроилиётларга мунаққид назари билан қарамаган, уларга ўз муносабатини билдирмаган, заифини ёки ёлғонини ажратмаган. Масалан: "Каҳф" сурасининг 10-ояти

إِذْ أَوَى الْفِتْيَةُ إِلَى الْكَهْفِ

"Қайсики йигитлар ғорга паноҳ истаб бордилар..." тафсирида имонларини сақлаш учун золим подшоҳ таъқибидан қочиб бориб ғорга яширинган йигитлар ҳақида Муҳаммад Ибн Исҳоқ ва Муҳаммад ибн Ясор томонидан шундай узун ҳамда ақлга сиғмайдиган қиссалар келтирилганки, муаллиф бу қиссаларга бирор сўз билан ўз фикрини, раддиясини бермаган. Бу нарса, муаллиф ҳақида баъзи бир гумонларни ҳам пайдо қилиши мумкин. Чунки, "Ас-Ссукут аломатур-ризо".

Жуда кам ерда муносабат билдирган жойлари ҳам бор. Масалан: "Сод" сурасининг 21-ояти

وَهَلْ أَتَاكَ نَبَأُ الْخَصْمِ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ (۲۱)

"(Эй Муҳаммад,) Сизга даъвогар (икки жамоат) хабари келдими? Ўшанда улар (Довуд) ибодат қилаётган меҳробга чиқишди" (Сод, 21) тафсирида Ал-Хозин хурофотга ўхшаш қиссаларни, масалан: шайтоннинг патлари турли рангда, икки қанотининг бири дур, иккинчиси зумрад, ўзи эса олтин ранг бўлган қуш тимсолига кириб, Довуднинг саждагоҳига тушгани ва унинг намозини бузгани, Довуднинг чўмилаётган яланғоч аёлга кўзи тушгани, унинг хуснига ошиқ бўлиб, эрини то ўлгунча қайта-қайта урушга юборгани ва шу тариқа мақсадига етгани ва бошқа шунга ўхшаш қиссаларни ривоят қилган. Ривоятларнинг кетидан эса: "Довуд (а.с.) га нисбат берилган нолойиқ нарсалардан у кишини поклаш"— деб номланган алоҳида бир фасл ажратади ва унда Довуд (а.с.) ҳақларидаги исроилиётларнинг аксарият фикрлари хато эканлигини айтади.

Ал-Хозиннинг тафсирида Қуръони Карим ишора қилган кўпгина ғазавотлар, хусусан "Хандақ" ғазоти, "Бани Қурайза" ғазоти барча тафсилотлари билан баён қилинган.

Шунингдек, бу тафсирда фикҳий масалалар ҳам кенг ёритилган.

5. Ал-Хозин ўз тафсирини ёзишида унинг тасаввуф аҳлидан эканлиги ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Шунинг натижаси бўлса керак, тафсир асносида мавъизаларга кўп ўрин берган.

Масалан: “Сажда” сурасининг 16-ояти

تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ

“Уларнинг ёнбошлари ўриндиқлардан ажраб турар (оз ухлайдилар)” (Сажда, 16) тафсиридан фориғ бўлганидан кейин, алоҳида “Кечаси ибодат қилишнинг фазилати ва унга тарғиб қилиш” деган ном билан бир фасл ажратган ва унда Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ривоят қилинган ҳадисларни Имом Бухорий, Имом Муслим ва Имом Термизий китобларидан олиб жамлаган ва ҳадислар асосида кўп ибодат қилишга даъват этган.

Шундай қилиб, Ал-Хозиннинг тафсири жуда кўп илмни ўзида мужассам этган бўлишига қарамасдан, ундаги ишончсиз қиссаларнинг ва исроилиётларнинг кўплиги уламоларнинг эътиборини бу тафсирдан узоқ қилиб қўйган. Эҳтимолки, келажакда толиблар орасидан етишиб чиқадиган олимлар бу тафсирга эътиборларини қаратсалар, унга таҳлил ва танқид назари билан қараб, ишончлисини ишончсизидан ажратиб, тозаласалар, мухтасар ва таржима қилсалар, аслида тайёр пишириб қўйилган ошдан бошқалар ҳам баҳраманд бўлар эди.

Таянч иборалар: Ан-Насафий, “Мадорикут-танзил ва ҳақоикут-таъвил”, фаръий масалалар, “Матнул-вофий” ва унинг шарҳи “Ал-Кофий”, “Канзуд-дақоик”, “Ал-Манор”, “Ал-Умда”, Шамсулаимма Ал-Курдий, оятнинг тафсири асносида гўё яширин савол пайдо бўлган-у, ёзилаётган тафсир ўшанга жавоб бўлаётгандек услуб танланган, Ан-Насафий тафсирини Аш-Шайх Зайниддин Абу Муҳаммад Абдурраҳмон ибн Абу Бакр ибн Ал-Айний мухтасар қилган ва унга баъзи нарсаларни қўшган”, мутавотир етти кироат ва уларнинг қурролари, “Аммо узук ва шайтон ҳамда Сулаймон (а.с.) нинг уйларида қандайдир нарсага ибодат қилиниши ҳақидаги ривоятлар яҳудийлар томонидан тўқилган ботил ривоятлардир, Ал-Хозин, “Лубобут-таъвил фий маъонит-танзил”, “Имом Бухорийнинг “саҳиҳ”идан олинган ҳадисни ривоят қилишда, саҳобийнинг номидан аввал خ ҳарфини Имом Бухорийга, Имом Муслимнинг “саҳиҳ”идан олинган ҳадис олдидан م ҳарфини Имом Муслимга, икковлари иттифоқ қилган ҳадис олдидан ق ҳарфини икковларига аломат қилдим”, “Ал-Бағавий ўз санади билан ривоят қилган”, “Ал-Бағавий Ас-Саълабий санади билан ривоят қилган”, “Хандақ” ғазоти, “Бани Қурайза” ғазоти, “Кечаси ибодат қилишнинг фазилати ва унга тарғиб қилиш”.

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. Ан-Насафийнинг таржимаи ҳоли. Унинг устозларидан кимларни биласиз?
2. “Мадорикут-танзил ва ҳақоикут-таъвил” тафсирининг ёзилиш услуби қайси муфассирнинг услубига ўхшайди?
- 3; Ал-Хозиннинг таржимаи ҳоли. Нима учун унга “Ал-Хозин” лақаби берилган?
4. “Лубобут-таъвил фий маъонит-танзил” тафсири қайси муфассирнинг тафсиридан мухтасар қилинган ва қайси услубда ёзилган?
5. Мазкур тафсирни уламолар нима учун мавъиза учун ёзилган деб баҳолашади?

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Т. 2001.
2. Ад-Довудий. Табақотул-муфассирин.
3. Ан-Насафий. Мадорикут-танзил ва ҳақоикут-таъвил. 4-жилд.
4. Ал-Бағавий. Маъолимут-танзил.
5. Ал-Иткон. Ас-Суютий, 2-ж.
6. Ал-Ҳофиз ибн Ҳажар. Лисонул-мезон. 4-ж.
7. Ал-Хозин. Лубобут-таъвил фий маъонит-танзил.
8. Ар-Роғиб Ал-Исфажоний. Муқаддиматут-тафсир.
9. Имом Ал-Бухорий. Ал-Жомеъ Ас-Саҳиҳ. 1-4-жилдлар. Т.1998.

26-МАВЗУ. АБУ ҲАЙЁН. “АЛ-БАҲР АЛ-МУҲИТ”. АН-НАЙСОБУРИЙ. “ҒАРОИБУЛ-ҚУРЪОН ВА РАҒОИБУЛ-ФУРҚОН»

Дарс режаси:

1. Абу Ҳайёнинг таржимаи холи. Унинг фазилати тўғрисида уламоларнинг фикрлари.
2. "Ал-Бахрул муҳийт" тафсирининг таърифи ва ёзилиш услуби. Унда Аз-Замахшарий ва Ибн Атийянинг тафсирларидан фойдалангани. Абу Ҳайёнинг Аз-Замахшарийга билдирган эътирозлари.
3. Ан-Найсобурийнинг таржимаи холи. Унинг муаллафотлари.
4. "Ғароибул-Қуръон ва рағоибул-Фурқон" тафсирининг таърифи. Ан-Найсобурийнинг Аз-Замахшарий ва Ар-Розийга бўлган муносабати.
5. Бу тафсирда муаллифнинг услуби. Муаллиф ўз тафсирида Калом илмига, астрономия ва фалсафага кенг ўрин бергани. Тафсирда тасаввуфга эътибор.

1. Абу Ҳайёнинг тўлиқ номи Асириддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф ибн Али ибн Юсуф ибн Ҳайён Ал-Андалусий Ал-Ғарнотий Ал-Жайёний бўлиб, у олти юз эллик тўртинчи хижрийда туғилган ва уламолар орасида "Абу Ҳайён" лақаби билан машхур.

Абу Ҳайён кироатлар илмида машхур, улуғ устозлар ҳузурида таҳсил олган ҳофиз эди. У аввал кироатни Ал-Хатиб Абдулҳақ ибн Али ҳузурида, кейин Ал-Хатиб Абу Жаъфар ибн Ат-Таббоъ ҳузурида, ундан сўнг эса Ал-Ҳофиз Абу Али ибн Абул Аҳвас ҳузурида ўрганиб, кироат илмининг машхур ва машхур бўлмаган усуллари ҳам эгаллади. Андалус ва Африконинг бошқа ҳофизлари дарсларига ҳам кулоқ тутди. Кейин Искандарияга келди ва у ерда кироат илмидан Абдуннабир ибн Али Ал-Марбутий ҳузурида, Мисрга келиб эса Абу Тохир Исмоил ибн Абдуллоҳ Ал-Малийжий ҳузурида таълим олди. Устоз Аш-шайх Баҳоуддин ибн Ан-Нахқосни учратгандан сўнг, унинг этагидан маҳкам ушлаб, унинг ҳузурида жуда кўп адабий китобларни ўқиди.

Абу Ҳайёнинг ўзи гувоҳлик беришича, у таълим олган устозларининг сони тўрт юз элликтадан ошган.

Ас-Сафадий айтади: "Мен Абу Ҳайёни қачон кўрмайин, у бировдан таълим олаётган ёки ёзаётган ёки бирор китобни мутолаа қилаётган ҳолда бўларди, ҳеч бекор ўтирмасди".

Шунингдек, Абу Ҳайён шеър ва мувашшаҳ (Мувашшаҳ — бирор одамнинг исмидаги қарфлар тартибда ёзилган бағишлов ғазал)лар ёзарди, луғат, наҳв, сарф илмларида устози мутлақ эди.

Унинг илмда беназирлиги, устозларининг кўплигидан ташқари илмнинг турли соҳаларини эгаллаган шогирдлари ҳам кўпайди.

Абу Ҳайёндан жуда кўп илмий мерос қолган. Улардан "Ал-Бахрул муҳийт" номли тафсир, бир жилдди "Ғарибул Қуръон", "Шарҳут-тасҳил", "Ниҳоятул-эъроб", "Хулосатул-баён" номли китобларини санаб ўтишимиз мумкин. Қуръон тажвиди ҳақида Аш-Шотибийнинг мазмумаси сингари унга нисбатан қисқароқ бўлган мазмума (шеърий китоб)си ҳам бор.

Абу Ҳайён аввалда ҳеч бир мазҳабда бўлмагани, кейинроқ Аш-Шофеъий мазҳабини қабул этгани ҳақида уламолардан ривоят бор. У фалсафадан ва эътизолдан йироқ, салаф уламолари йўлини маҳкам ушлаган киши эди.

Абу Ҳайён етти юз қирқ бешинчи хижрий йилда Мисрда вафот этди. (Ад-дурар Ал-комина. 4-ж. 302-310-б.)

2. "Ал-Бахрул муҳийт" тафсири саккизта китобдан иборат, уламолар, хусусан, кироат усуллари ва калималарнинг таркибланиши билан қизиққан толиблар бу китобга кўп мурожаат қиладилар.

Муаллиф ушбу наҳв қоидаларини ёзаётган пайтда ҳали жуда ёш эди. Шунга қарамасдан, Аллоҳ берган истеъдод сабабли, наҳвий олимлар ўртасидаги ихтилофни шу қадар батафсил ёритиб берганки, унинг баёнларига қараганда китоб тафсирдан кўра наҳв китобига яқинроқ бўлиб қолган. Лекин Абу Ҳайён наҳв қоидалари денгизига шунчалик шўнғиб кетганига қарамасдан, тафсирининг бошқа соҳаларига бепарво бўлган эмас. Унинг тафсирида луғат илми ҳам, сабаби нузул, носих-мансук, кироат, балоғат, фикқ илмлари борасида ҳам меъёрига етказиб фикрлар айтилган ва тафсир қилинган. Бу ҳақда муаллифнинг ўзи тафсир муқаддимасида шундай дейди: "Менинг бу китобни ёзишдаги тартибим шундай, яъни мен аввал оятнинг ҳар бир сўзи ҳақида, унинг тафсири, луғавий маъноси, жумлада эгаллаган ўрни-таркиби, икки ёки ундан кўп маъноли сўз бўлса, оятнинг тафсирига мувофиқ маънони танлаб олиш учун ҳамма маъноларини келтириб, кейин оятнинг тафсирига ўтаман. Тафсирда эса, тартиб билан оятнинг сабаби нузули, носих ёки мансухлиги, юқоридаги оятга боғлиқлиги муносабати,

шу оят устида қурроларнинг машҳур ёки кам эшитилган қироатлари ҳақида тўхталиб, кейин оятнинг маъносини тушунишда ёрдам берадиган салаф ва кейинги уламоларнинг фикрларини баён этаман. Лекин такрордан қочган ҳолда, бирор оят ёки бирор калима ҳақида аввал гапирган бўлсам, уни қайтармасликка ҳаракат қиламан ва такрорлаш зарур бўлган жойда аввалги мавзёга ҳавола қиламан.

Бирор фиккий масала ҳақида гапирсам, бу масала борасида тўрт мазҳабнинг фикрларини баён этиш билан бирга, қайси манбадан олинганини ҳам кўрсатиб ўтаман.

Шунингдек, наҳв қоидаларини баён этганимда унинг таҳлилини батафсил қилиб, кейин наҳвий олимларнинг китобларидан ҳам далил сифатида иқтибослар келтираман ва у манбаларга ҳам ишора қиламан.

Оят тафсирини ҳамма томондан мукаммал баён қилиб бўлганимдан кейин ушбу оятнинг маъносини тасдиқловчи нақлий ривоят келтираман-да, ана шунга суяниб, гапни унчалик чўзиб юбормаган ҳолда мазкур оятни шарҳлайман. Мендан кейин бирор киши шу ишни қиламан (тафсир ёзаман) деса, менинг услубим унга намуна бўлсин. Баъзи оятларнинг тафсирида тасаввуф аҳлининг каломларини ҳам киритганман. Лекин улардан баъзиларининг ақлдан узоқ гапларидан қочганман. Мен тафсирда ботинийларнинг Аллоҳ, Ҳазрат Али ва у кишининг авлодлари ҳақидаги ботил фикрларини келтирмадим". (Абу Ҳайён. Ал-Баҳрул муҳийт. 1-ж. 45-б.)

Абу Ҳайён ўз тафсирида Аз-Замахшарий, Ибн Атийя тафсирларидан фойдаланган ва улардан иқтибослар келтирган. Шу билан бирга наҳв қоидалари борасида икки муфасссирнинг гапларига жуда кўп раддиялар берган. Абу Ҳайённинг тафсирида мазкур икки олимнинг фикрларига муносабати ва раддиялари ниҳоятда кўплигидан, унинг шогирди Тожиддин Аҳмад ибн Абдулқодир ибн Аҳмад ибн Мактум (у етти юз қирқ тўққизинчи ҳижрийда вафот этган) мухтасар қилиб, ундан устозининг Аз-Замахшарийга ва Ибн Атийяга наҳв борасида берган раддияларини олиб ташлаган. Мухтасарнинг номи "Ад-дуррул лақит минал Баҳрил-муҳит" бўлиб, "Ал-Баҳрул муҳит" китобининг ҳошиясида чоп этилган ва унинг бир қўлёзма нусхаси Ал-Азҳар кутубхонасида мавжуд.

Аш-Шайх Яҳё Аш-Шовий Ал-Мағрибий эса Абу Ҳайённинг Аз-Замахшарийга қилган эътирозларини жамлаб, катта бир китоб қилган. Бу китобнинг қўлёзмаси ҳам Ал-Азҳар кутубхонасида сақланмоқда.

Абу Ҳайён ўз тафсирининг 2-жилди 276-бет ва 7-жилди 85-бетида Аз-Замахшарийнинг эътизолий фикрлари учун қаттиқ қоралаш билан бирга, инсофли олим сифатида унинг "Қуръон балоғатларини моҳирлик билан тушунтириши" ҳақида гапириб, ҳатто: "Аллоҳ Таъоло унга (Аз-Замахшарийга) Қуръон илмини мукаммал берган, у Қуръон лафзларини яхши тушуниш билан бирга, унинг маъноларини очиб беришда ҳам беназир олимдир",—дейди. (Абу Ҳайён. Ал-Баҳрул муҳийт. 7-ж. 85-б.)

Абу Ҳайён ўз тафсирида келтирган нақлларнинг барчасини устоzi Жамолиддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Сулаймон ибн Ҳасан ибн Ҳусайн Ал-Макдисийнинг "Китобут-таҳрир ват-таҳбир ли-ақволи аимматит-тафсир" китобидан олган. "Ибн Ан-Нақиб" лақаби билан машҳур бўлган устознинг ёзган китоби улумул-Қуръон борасида ёзилган энг катта асар бўлиб, юз жилддан иборатдир. (Ўша манба, 1-ж. 11-б.)

3. Ан-Найсобурийнинг тўлиқ номи Ал-Имом Аш-Шаҳир, Ал-Аллома Ал-Хатир Низомиддин Ал-Ҳасан ибн Муҳаммад Ал-Ҳусайн Ал-Хуросоний Ан-Найсобурий бўлиб, унинг келиб чиқиши Қум шаҳридан, униб ўсган жойи эса Найсобур шаҳридир.

Ан-Найсобурий барча илмларни, хусусан араб луғати, таъвил ва тафсир илмларини батафсил ўрганган, Хуросонда машҳур ҳофиз (Ҳофиз — Қуръонни мукаммал ёд олувчи, мукриъ —Қуръонни тажвид билан яхши қироат қилувчи) ва мукриълардан бири саналади. Шунчалик машҳур бўлишига қарамасдан, ўзига таквони, зоҳидликни, тасаввуфни танлагани учун, унинг тафсирида шу руҳ акс этиб туради.

Ан-Найсобурийдан бир неча асарлар қолган. Улардан бири Имом Ибн Ал-Ҳожибнинг наҳв илми бўйича ёзилган "Ал-Кофия Аш-Шофия" асарига шарҳи "Шарҳ Ан-Наззом" деб аталади. Хожа Насирул милла вад-дин Ат-Тусийнинг астрономия соҳасида ёзган тазкирасига шарҳи "Тавзиҳат-тазкира" дир. Яна ҳисоб илми борасида "Расоил фий илми ҳисоб", Қуръондаги вақфлар ҳақида баён этувчи "Китобу фий авқофил-Қуръон" асарлари ҳам аҳамиятга молик. Унинг таснифотлари орасида Қуръон тафсири алоҳида ўрин тутати ва муаллиф бу китобини "Ғароибул-Қуръон ва Рағоибул-Фурқон" деб атаган.

Ан-Найсобурийнинг вафот этган йили уламолар орасида маълум эмас. Аммо уни Ас-Саййид Аш-Шариф, Ал-Мавло Жалолиддин Ад-Давоний, Ибн Ҳажар Ал-Аскалоний ва бошқа жумхур уламолар сафига қўшиб, тўққизинчи аср алломаларидан бири деб тан олинади. Муаллифнинг мазкур тафсири тахминан саккиз юз эллагинчи йилларда ниҳоясига етказилган. Баъзи олимлар Ан-Найсобурийни шиаликка нисбат берганлар.

4. Ан-Найсобурий "Ғароибул-Қуръон ва Рағоибул-Фурқон" тафсирини Ал-Фахр Ар-Розийнинг "Ат-Тафсирул кабир"идан мухтасар қилган, унга Аз-Замахшарийнинг "Ал-Кашшоф"идан ва бошқа тафсирлардан олган иқтибосларини ҳамда унинг ўзига Аллоҳ бериб қўйган фахм-фаросати туфайли пайдо бўлган фикрларини қўшган. Саҳобалар ва тобиъийларнинг тафсирларидан олган ривоятларни ҳам ўз ўрни келганда тафсирга киритиб юборган.

У тафсир асносида ўзини жуда эркин тутган ва қайси тафсирдан иқтибос оларкан, унга ўша онда муносабат билдириб, фосид жойини огоҳлантирган ва ислоҳ қилган, нуксонини тузатган ва комил қилган. Агар "Ал-Кашшоф"дан нақл қилса: "Ал-Кашшофда шундай дейди" ёки "Жоруллоҳ шундай дейди",—деган жумлалар билан бошлайди. Аввал Аз-Замахшарийнинг фикрини, кейин Ар-Розийнинг унга қилган эътирозини келтиради, ундан кейин эса икки мухолиф орасидаги адолатли ҳакамдек ўз фикрини баён этади. Масалан: "Зумар" сурасининг 67-ояти

وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

"Бутун Ер қиёмат кунда Унинг учун бир сиқимдир" (Зумар, 67) тафсирида Ан-Найсобурий шундай нақл қилади: "Жоруллоҳ айтади: "Бу оятдан мурод Аллоҳ Таъоло ўзининг қудратини, улуғлигини тасвирлаб бериш билан инсонларни тафаккурга чорлашдир. Аммо "қабза", "қўл" тушунчаларининг ҳақиқий ҳам, мажозий ҳам маъносининг бу ерда аҳамияти йўқ. Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.)дан ривоят қилинган ҳадис ҳам шу маънони тасдиқлайди: "Аҳли китоблардан бир одам келиб Пайғамбаримиз (с.а.в.) га деди: "Эй Абул Қосим, Аллоҳ Таъоло қиёмат кунда осмонларни бир бармоғида, Ерни яна бирида, тоғни яна бирида, дарахтларни яна бирида, тупроқни яна бирида, бошқа махлуқотни яна бир бармоғида тутиб, сиқади ва: "Мен подшоҳман!"— дейди". Пайғамбаримиз (с.а.в.) унинг гапидан ажабланиб кулдилар. Аллоҳ Таъоло ушбу оятни нозил қилди.

Пағамбаримиз (с.а.в.) аҳли китобнинг гапидан кулганларига сабаб шуки, У зот арабларнинг афсаҳи бўлганларидан, бармоқни ўз маъносида, ушлашни ўз маъносида, сиқишни ўз маъносида эмас, балки балоғат ва фасоҳат уламолари тушунгандек, хулосани, яъни Аллоҳнинг қудратини тушунганлари учун унинг жоҳиллигидан ажабланиб кулган эдилар".

Аз-Замахшарий кейин яна узундан-узун гапларни айтади. Унинг тафсирига, далилига ва узун гапларига Ал-Фахр Ар-Розий шундай эътироз билдиради: "Бу ерда гапни чўзишнинг кераги йўқ. Ахир, Қуръон оятларининг маъносини ҳақиқатга ҳукм қиламизми, йўқми? Акс ҳолда Қуръон бутунлай ҳужжатликдан чиқиб қолади-ку! Ҳар ким истаганча таъвил қилаверса, кимнинг фикрини "Қуръоннинг ҳақиқий маъноси шу деб", ҳукм қилинади.

Кейин ушбу оятда икки мажоз бўлса, иккисидан бирининг таъйинига далил бўлиши лозим. Шубҳасиз, "ушлаш", "қўл" сўзлари Аллоҳда ҳам инсон аъзоларига ўхшаш аъзолар мавжудлигига ишора қилади. Ақлий далиллар эса Аллоҳнинг бундай аъзолар эътиёжидан мустағний, пок эканлигига ишора қилади. Оятнинг маъносини бундай тушунмовчиликдан халос этиш учун, уни "Аллоҳнинг тадбири, тасхири мурод" деб таъвил қилиниши керак. Масалан урфда ҳам: "Фалончи фалончининг қўлида ишлайди",— дейилса, "қармоғида" деган маъно тушунилади. Қуръондаги оятда ҳам

وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ

"Қўл остидаги чўрилари..." (Аҳзоб, 50) дейишлик билан Аллоҳ Таъоло "ихтиёридаги" деган маънони ирода қилади. "Фалончининг қўли узун" дегани "тадбиркор" деган маънони билдиради ва ҳоказо... (Мухаммад Ҳусайн Аз-Заҳабий. "Ат-тафсир вал-муфассирун". Қоҳира. 1381-ҳижрий. 1-жузъ. 324-б.)

Бу мунозарадан кейин Ан-Найсобурий ўз фикрини баён этади: "Ар-Розий айтган гап усул йўли, Жоруллоҳ айтган гап баён йўли бўлиб, иккови бироз қизишиб кетган бўлса ҳам, аслида икковининг

гапи бир-бирига зид эмас. Мазкур оят "муташобих" оятлардан бўлиб, бундай оятлар ҳақида салаф олимлари тутган йўл энг тўғри йўлдир.

5. Ан-Найсобурий ўз тафсирини ёзишда ўзига хос услубни қўллаган. Аввал Қуръон оятини келтирган, кейин у оятнинг ўқилган турли қироатларини ва қурроларини баён этган. Кейин ҳар бир вақф ва унинг аломатлари ҳақида тушунча берган. Ундан кейин эса тафсирни бошлаб, оятларнинг ўзаро муносабатини гапириб, сўнг чиройли услуб: махфийликларни очиш, муташобихларни таъвил қилиш, кинояларни аниқлаш, мажоз ва истиораларнинг ҳақиқатини тушунтириш, фикҳий мазҳабларнинг йўналишини тафсил ва ҳар бир мазҳабнинг далилини тавжиҳ қилиб бериш орқали толибнинг эътиборини турли мавзуларга усталик билан тортади. Масалан: "Моида" сурасининг 38-ояти

وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ

"Ўғри эркак ва ўғри аёлнинг қилмишларига яраша жазо ва Аллоҳдан азоб сифатида қўлларини кесинглар!" (Моида, 38) тафсирида шундай дейди: "Билингки, ўғирлик ҳақидаги гап ўғирланган нарсанинг атрофидаги жисмларга, ўғирликнинг ўзига ва ўғрига боғланади",— деб, кейин мана шу уч жиҳат борасида фикҳий хулосаларини батафсил баён этади.

Тафсирда калом илмига ҳам муаллиф биров шўнғиган. "Аҳли сунна" мазҳаби ва бошқа мазҳабларнинг фикрларини ҳамда далилларини ҳам мукамал келтириб, бошқаларнинг фикрларини рад этиш ва "аҳли сунна" фикрини қувватлашга ҳаракат қилади. Масалан: "Анъом" сураси 25-оятнинг

وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا

"Улар ичида (Қуръон ўқиганингизда) Сизга қулоқ соладиганлари ҳам бор. Уни фаҳмламасликлари учун қабларига парда, қулоқларига оғирлик пайдо қилдик". (Анъом, 25) тафсирида шундай дейди: "Оятнинг маъноси далолат қиладики, имоннинг тасарруфоти Аллоҳнинг қўлидадир. Инсон ва унинг қалби ўртасини Аллоҳ бошқаради, яъни мўмин бўлиш ёки бўлмаслик банданинг иши эмас, балки Аллоҳнинг ҳукмидир.

Мўътазилийлар айтади: "Оятнинг зоҳирига маъно бериб бўлмайди, акс ҳолда кофирларнинг фойдасига хужжат бўлиб қолади ва Аллоҳнинг таклифи ожиз одамга қилингандек бўлади, натижада кофирнинг кофирлигида ўзи айбдор эмас, деган тушунча пайдо бўлади. Шунинг учун таъвил шарт ва унинг бир неча важҳлари бор". Ан-Найсобурий мўътазилийларнинг бешта важҳини баён этади, кейин унга ўзи муносабат билдириб, раддия бериб "аҳли сунна" мазҳабини қувватлайди.

Ан-Найсобурий тафсирда астрономия ва фалсафа масалаларига ҳам аҳамият берган. Масалан: "Бақара" сурасининг 189-ояти

يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِةِ

"Сиздан (эй Муҳаммад,) хилоллар (янги ойлар) ҳақида сўрайдилар" (Бақара, 189) тафсирида аввал оятнинг нозил бўлиш сабаби, кейин эса сўровчиларга берилган жавобнинг ҳикматини гапиради. Кейин осмонда хилолнинг қандай зоҳир бўлиши, кундан-кунга унинг катталашиб, тўлин ойга айланиши, яна орқага қайтиб асли ҳолатидек ингичкалашуви сабабларини тушунтиради.

"Зумар" сурасининг 42-ояти

اللَّهُ يَتَوَقَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا وَالَّتِي لَمْ تَمُتْ فِي مَنَامِهَا

«Жонларни ўлган вақтида, ўлмаганларни эса ухлаётган пайтларида Аллоҳ олур" (Зумар, 42) тафсирида муаллиф шундай дейди: "Ислом ҳукамолари айтадилар: "Инсоннинг жони нурли ва нур таратувчи жавҳар бўлиб, у баданда турган пайтда барча аъзоларнинг зоҳирига ҳам, ботинига ҳам унинг таъсири бўлади ва бунинг натижасида жисмда мунтазам тириклик ҳамда уйғоклик аломатлари зоҳир бўлади. Аммо инсон ухлаган пайтида жоннинг таъсири тананинг ботинида мавжуд, аммо зоҳирида йўқолади. Шунинг учун инсонда ички қувват сақланиб қолса ҳам, ақл ва сезги тўхтайдди. Агар ушбу қувват бутунлай тўхтаса, бу ўлимдир". (Ан-Найсобурий. Ғароибул-Қуръон ва Рағоибул-Фурқон. 24-ж.

78-б.)

Ан-Найсобурий Қуръон оятларининг тафсиридан фориғ бўлгач, оятлардан аҳли тасаввуфлар ўзлари учун чиқарадиган ишоротларнинг таъвилига киришади. Чунки, у машхур ва улуг сўфийлардан бири бўлгани учун, унинг тафсиридан покиза сўфийлик таровати анқиб туради ва тафсир асносида эшитувчини эритиб, йиғлашга мажбур қиладиган таъсирли, ҳикматли мавъизалар ҳам баён этилган.

Юқорида Ан-Найсобурийни баъзи олимлар шиаликка нисбат берганлигини айтиб ўтган эдик. Муаллифнинг тафсирини кўздан кечирган киши, бу нисбатни нотўғри эканлигининг гувоҳи бўлади.

У ўз тафсирининг хотимасида шундай ёзади: "Мен Аллоҳнинг фазлини умид қиламан. Аллоҳнинг важҳини, қурайший Пайғамбарини ва Пайғамбарнинг валийсини Ўзи учун васила қиламан". (Ўша манба, 30-ж. 228-б.)

Тўғри, "Пайғамбарнинг валийси" деган жумла Ҳазрат Алининг валоятларига ишора бўлса ҳам, уни эътироф этиш шиаликни қабул қилиш дегани эмас. Чунки, Ан-Найсобурий тафсирнинг ҳамма жойида шиа мазҳаби уламоларига раддия бериб, "аҳли сунна" мазҳабини қувватлаб келган.

"Моида" сурасининг 55-ояти

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ

"Эй имон келтирганлар! Сизлардан кимки динидан қайтса, Аллоҳ шундай бир қавмни келтирурки, уларни Аллоҳ севади ва улар ҳам Аллоҳни севадилар" (Моида, 55) тафсирида ушбу оятларни Али (р.а.) нинг Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан кейин халифа бўлишига далил қилган шиаларга қаттиқ раддия беради.

Ан-Найсобурий **Аз-Замахшарий**нинг "Ал-Кашшоф"ини мухтасар қилиш сабаблари ва иқтибосларни қайси китоблардан олганини тафсирининг охирида баён этади: (Муаллифнинг сўзи қискартириб берилди) "Менинг ушбу тафсирим уламолар ўртасида кўлма-кўл бўлган ва барча тафсирларда мавжуд бўлган илм соҳаларини ўзида жам қилган "Ал-Кашшоф" китобининг мухтасаридир.

Унда келтирилган ҳадислар "Жомиъул усул", "Ал-Масобих", "Ал-Кашшоф" китобларидан нақл қилинган. Аммо "Ал-Кашшоф"да ҳар бир суранинг охирида "сураларнинг фазилати" ҳақидаги ривоят қилинган ҳадислар бутунлай олиб ташланди.

Вақфлар (Қуръондаги тўхташ аломатлари) ҳақида Имом Ас-Сажовандий китоби, оятларнинг нозил бўлиш сабаблари "Жомиъул усул", мазкур икки тафсир ва "Тафсирул Воҳидий", луғатлар баёни ҳам мазкур тафсирлар ва "Сихоҳул Жавҳарий", маъоний, баён ва бошқа адабий масалалар тафсирлар ва бошқа араб китоблари, фикҳий масалалар эса фақиҳлар ҳузурида мўътабар китоблар ва Ар-Рофийининг "Шарҳул-важиз" китоби асосида ёзилди". (Ан-Найсобурий. Ғароибул-Қуръон ва Рағоибул-Фурқон. 30-ж. 222-225-б.)

Ан-Найсобурийнинг "Ғароибул-Қуръон ва Рағоибул-Фурқон" тафсири Ибн Жарир Ат-Табарий тафсирининг хошиясида чоп этилган ва уламолар ҳамда толиблар ҳузурида мўътабар саналади.

Таянч иборалар: Абу Ҳайён, "Ал-Баҳрул муҳийт", кироат илмининг машхур ва машхур бўлмаган усуллари, "Мен Абу Ҳайёни қачон кўрмайин, у бировдан таълим олаётган ёки ёзаётган ёки бирор китобни мутолаа қилаётган ҳолда бўларди, ҳеч бекор ўтирмасди", илмий мерос, "Ғарибул-Қуръон", "Шархут-тасҳил", "Ниҳоятул-эъроб", "Хулосатул-баён", мазмума (шеърый китоб), луғат илми, сабаби нузул, носих-мансук, кироат, балоғат, фикҳ илмлари, тартиб билан, оятнинг сабаби нузули, носих ёки мансухлиги, юқоридаги оятга боғлиқлиги, муносабати, шу оят устида қурроларнинг машхур ёки кам эшитилган кироатлари, салаф ва кейинги уламолар, аввалги мавзеъ, "Ад-дуррул лақит минал Баҳрил муҳит", "Қуръон балоғатларини моҳирлик билан тушунтириши", "Китобут-тахрир ват-тахбир ли-ақволи айматит-тафсир", ўзига тақвони, зоҳидликни, тасаввуфни танлагани учун, унинг тафсирида шу руҳ акс этиб туради, "Ал-Кофия Аш-Шофия", "Шарҳ Ан-Наззом", Хожа Насирул милла вад-дин Ат-Тусийнинг астрономия соҳасида ёзган тазкирасига шарҳи "Тавзиҳ ат-тазкира", "Расоил фий илми ҳисоб", "Китобу фий авқофил-Қуръон" "Ғароибул-Қуръон ва Рағоибул-Фурқон", "Ал-Кашшофда шундай дейди", "Жоруллоҳ шундай дейди", "Қуръон оятларининг маъносини ҳақиқатга ҳукм қиламизми, йўқми? Акс ҳолда Қуръон бутунлай ҳужжатликдан чиқиб қоладику! Ҳар ким истаганча таъвил қилаверса, кимнинг фикрини "Қуръоннинг ҳақиқий маъноси шу деб", ҳукм қилинади",

"Аллоҳнинг тадбири, тасхири мурод", "Фалончи фалончининг қўлида ишлайди", дейилса, "қарамоғида" деган маъно тушунилади, унинг тафсиридан покиза сўфийлик таровати анқиб туради, "Пайғамбарнинг валийси", "Жомиъул усул", "Тафсирул-Воҳидий", "Сихоҳул Жавҳарий", "Шарҳул-важиз".

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. Абу Ҳайённинг таржимаи ҳоли. Унинг фазилати тўғрисида уламоларнинг фикрлари қандай?
2. "Ал-Баҳрул муҳийт" тафсирининг таърифи ва ёзилиш услуби. Бу тафсирни ким мухтасар қилганини биласизми?
3. Ан-Найсобурийнинг таржимаи ҳоли. Унинг ёзган асарларидан қайсиларини биласиз?
4. "Ғароибул-Қуръон ва Рағоибул-Фурқон" тафсири қайси тафсирдан мухтасар қилинган?
5. Ан-Найсобурий икғибос олиб ўз тафсирида фойдаланган бошқа тафсирларнинг муаллифларига қандай муносабат билдирган?

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони карим маъноларининг таржимаси. Т. 2001.
2. Ад-Довудий. Табақотул-муфассирин.
3. Ан-Найсобурий. Ғароибул-Қуръон ва Рағоибул-Фурқон 30-ж.
4. Ал-Бағавий. Маъолимут-танзил.
5. Ал-Итқон. Ас-Суютий, 2-ж.
6. Ал-Ҳофиз ибн Ҳажар. Лисонул-мезон. 4-ж.
7. Ал-Хозин. Лубобут-таъвил фий маъонит-танзил.
8. Ар-Роғиб Ал-Исфahоний. Муқаддиматут-тафсир.
9. Имом Ал-Бухорий. Ал-Жомеъ Ас-Саҳиҳ. 1-4-жилдлар. Т. 1998.
10. Муҳаммад Ҳусайн Аз-Заҳабий. "Ат-тафсир вал-муфассирун". Қоҳира. 1381-ҳижрий. 1-жузъ.

27-МАВЗУ. АТ-ТАФТАЗОНИЙ. "ТАФСИРУЛ ЖАЛОЛАЙН". АШ-ШАРБҲИЙНИЙ. "АС-СИРОЖУЛ МУНИР".

Дарс режаси:

1. Жалолиддин ат-Тафтазонийнинг таржимаи ҳоли.
2. "Тафсирулжалолайн" тафсирининг таърифи.
3. Ал-Хатиб Аш-Шарбҳийнийнинг таржимаи ҳоли.
4. "Ас-Сироҷул мунир" тафсирининг таърифи. Тафсирда кироат, луғат ва ҳадис соҳасида муаллифнинг тутган ўрни.
5. Фикҳий масалаларга аҳамият берганлиги. Исроилиётларга муносабати. Муаллиф ўз тафсирида Ар-Розий тафсиридан кўп нақл қилгани.

1. Жалолиддин Ал-Маҳаллийнинг тўлиқ номи Жалолиддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Иброҳим Ал-Маҳаллий Аш-Шофийий Ат-Тафтазоний (Тафтазон Хуросон шаҳарларидан бири. Илм оламига машҳур бўлган икки Тафтазоний ўтган. Бири Жалолиддин Ал-Маҳаллий Ат-Тафтазоний, улуғ муфассир. Иккинчиси Саъиддин Масъуд ибн Умар, 1312—1389 йилларда яшаган, луғавий олим, мантиқ, балоғат, сарф илмлари бўйича китоблар ёзган, Самарқандда вафот этган (Ал-Мунжид, энциклопедия, 189-б.) **Ал-Имом Ал-Алломадир.**

"Ҳуснул муҳозара" китобида ёзилишича, Ал-Маҳаллий етти юз тўқсон биринчи йилда Мисрда таваллуд топган. Ёшлигидан бошлаб таҳсилга киришган ва турли илм-фан соҳалари: фикҳ, усул, калом, наҳв, мантиқни эгаллай бошлаган. Унинг устозлари Ал-Бадр Маҳмуд Ал-Оқсароий, Ал-Бурҳон Ал-Байжурий, Аш-Шамс Ал-Бисотий, Ал-Ало Ал-Бухорий бўлганлар.

Ал-Маҳаллий заковат ва фаҳм-фаросатда беназир бўлган. Ҳатто ҳамасрларидан бири у ҳақда: "Ал-Маҳаллийнинг зеҳни олмосдан ҳам ўткирроқ",— деб таъриф берган.

Ал-Маҳаллийнинг ўзи эса: "Менинг ёдлаш қобилиятим пастроқ бўлса ҳам, заковатим хатони қабул қилмайди",— деган эди.

Ал-Маҳаллий ўз асрининг алломаси, ўта тақводор, жамоат йиғилган жойни ғанимат билиб, дарҳол одамларни яхши амаллар қилишга даъват қилар, ёмон ва нолайиқ ишлардан қайтарар, тез-тез ёмон ва зўравон ҳокимлар ҳузурига бориб, ҳақ гапни айтишда ҳеч кимни риёя қилиб ўтирмас, қаттиқ табиатли киши эди. Унга бир неча бор қозилиқни таклиф этишган, у қабул қилмаган. Узоқ йиллар давомида "Ал-

Муаййадийя" ва "Ал-Баркукийя" мадрасаларида фикхдан дарс берган, тирикчилик учун тижорат билан шуғулланган.

Ал-Маҳаллийдан бир неча асар мерос қолган. Улардан усулда "Шарҳу жамъул-жавомий", "Шарҳул-варақот", фикҳда "Шарҳул-минҳож" ва тафсирда биз ўрганаётган "Тафсирул-жалолойн" китоблари ибораларининг ўта қисқалиги ва пишиқлиги билан алоҳида аҳамият касб этади.

Ал-Маҳаллий саккиз юз олтмиш тўртинчи ҳижрий йилда вафот этган.

2. Уламолар ўртасида мақбул ва машҳур бўлган "Тафсирул Жалолойн" китоби икки улуғ муфассир имом: Жалолиддин Ал-Маҳаллий ва Жалолиддин Ас-Суютий қаламига мансубдир. Жалолиддин Ас-Суютий ва унинг "Ад-дуррул мансур" номли тафсири ҳақида аввалги мавзуларнинг бирида батафсил айтиб ўтилди.

Мазкур тафсирни аввал Жалолиддин Ал-Маҳаллий "Ал-Каҳф" сурасидан бошлаб, "Ан-Нос" сурасигача етказган. Кейин "Ал-Фотиҳа" сурасидан бошлаб, уни тафсир қилган, қолганини охиригача етказа олмасдан оламдан ўтган.

Орадан ярим аср ўтиб, улуғ олим Жалолиддин Ас-Суютий "Ал-Бақара" сурасидан "Ал-Исро" сурасигача тафсир қилиб, Ал-Маҳаллийнинг тафсирини ниҳоясига етказган. Ас-Суютий "Ал-Фотиҳа" сурасини Ал-Маҳаллий тафсир қилганига ишора сифатида китобнинг охирига мулҳақ қилган.

Аммо "Кашфуз-зунун" соҳиби аксинча таъриф беради: "Тафсирул-Жалолойн"нинг аввалидан то "Ал-Исро" сурасигача аллома Жалолиддин Ал-Маҳаллий (вафоти 864) қаламига мансуб. Унинг вафотидан сўнг Жалолиддин Абдурахмон Ас-Суютий (вафоти 911) тафсирни ниҳоясига етказган. "Ал-Фотиҳа" сурасини ҳам Ал-Маҳаллий эмас, Ас-Суютий тафсир қилган". (Кашфуз-зунун, 1-ж. 236-б.)

Бу фикрда "Кашфуз-зунун" соҳиби хато қилган эҳтимоли бор. Чунки, Ас-Суютий тафсирнинг мукаддимасида, "Ал-Бақара" сураси ҳақида гапиришдан аввал шундай дейди: "Улуғ имом Жалолиддин Ал-Маҳаллий ёзган Қуръони Каримнинг тафсиридан қолиб кетган жойини тўлдириб қўйишга роғибларнинг эҳтиёжи мени мажбур этди".

Муаллифнинг "тафсирнинг охирини" демасдан "тафсирнинг қолиб кетган жойини" дейиши, "Ал-Бақара" сурасидан "Ал-Исро" сурасигача ораликни билдиради.

Муаллиф "Ал-Исро" сурасининг охирида: Жалолиддин Ал-Маҳаллий томонидан таълиф этилган "Қуръони Каримнинг тафсири" ниҳоясига етди",— дейиши ҳам "Кашфуз-зунун"даги маълумот хато эканлигини кўрсатади.

"Кашфуз-зунун"да иддио қилинишича, Ал-Маҳаллий "Ал-Фотиҳа" сурасини ҳам тафсир қилмаган, балки уни Ас-Суютий қилган.

Аммо Аш-Шайх Сулаймон Ал-Жамал "Тафсирул Жалолойн"нинг ҳошияси (1-ж.7-б.)да баён қилишича, "Ал-Фотиҳа" сурасини Ал-Маҳаллий тафсир қилган. Ас-Суютий "Ал-Фотиҳа" сурасини Ал-Маҳаллий тафсир қилганига ишора сифатида китобнинг охирига қўшиб қўйган. Кейин "Ал-Бақара" сурасидан тафсирни бошлаган.

Мазкур ҳошия (4-ж.626-б.)да яна шундай дейилади: "Ал-Жалол Ал-Маҳаллий тафсирнинг аввалги ярмини ҳам бошлаган эди. "Ал-Фотиҳа" сурасининг тафсирини тугатиб, "Ал-Бақара" сурасининг тафсирига киришмасдан уни ўлим олиб кетди".

Демак, "Кашфуз-зунун" соҳиби "Ал-Фотиҳа" сурасини тафсир қилган олим ҳақида ҳам хатога йўл қўйган. Лекин унинг: "Икки Жалол ҳам "басмала" ҳақида бирор сўз айтмаган, балки у ҳақда олимлардан Зубайд томонидан китобнинг ҳошиясида қисқача ёзилган",— деган маълумоти тўғри.

"Тафсирул Жалолойн" китобини Ал-Маҳаллий ўзига хос қисқа ва аниқ иборалар билан тафсир қилган. Ас-Суютий ҳам ана шу андозадан чиқмаган ҳодда, тафсирни комил қилган. Муаллиф "Ал-Исро" сурасининг якунида таъкидлашича, тафсирни Мусо (а.с.) Аллоҳ билан ваъдалашган муддат – қирк кунда ёзиб тугатган.

"Тафсирул Жалолойн"ни бошидан охиригача ўқиб чиққан киши Ас-Суютийнинг маҳоратига қойил қолади. Чунки, икки Жалолнинг ёзган тафсири ҳамма кўринишда бир хил бўлиб, битта олим ёзганга ўхшайди. Масалан: Ал-Маҳаллий "Сод" сурасида Рухнинг латиф жисм эканлигини, у билангина инсон ҳаёт бўлишини тафсир қилган.

Ас-Суютий ҳам "Ал-Ҳижр" сурасида шу гапни такрорлаш билан бирга "Ал-Исро" сурасининг 85-ояти

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا (٨٥)

"Эй Мухаммад, Сиздан рух ҳақида сўрайдилар. Айтинг: "Рух фақат Раббимнинг ишидандир". Сизларга эса оз илм берилгандир" (Ал-Исро, 85) ни далил сифатида келтириб, Рух ҳақиқатан Аллоҳнинг илмига хос нарса, уни таъриф этишдан сакланиш авло эканлигини айтади.

Ал-Маҳаллий "Ал-Ҳаж" сурасида: "Собийлар (Фаришталарга сиғинувчилар) яҳудийларнинг бир фирқасидир", дейди. Ас-Суютий ҳам "Ал-Бақара" сурасида шу гапни такрорлаб, унга қўшимча тарзда: "Насронийларнинг ҳам", — деган сўзни қўшади ва унинг қўшимчаси баён ўрнида ўтади.

"Тафсирул Жалолайн"нинг ибораси шундай қисқаки, бу ҳақда "Кашфуз-зунун"да шундай дейилади: "Яманлик баъзи олимлар Қуръон ҳарфлари билан Жалолайн тафсирининг ҳарфларини солиштириб санаб чиққанлар. "Ал-Муззаммил" сурасигача Қуръон ҳарфлари билан тафсир ҳарфлари тенгма-тенг келган ва "Ал-Муддассир" сурасидан бошлаб тафсирнинг ҳарфлари бироз кўпайтирилган".

Ушбу тафсир шунчалик қисқа бўлишига қарамасдан, жуда кенг тарқалган тафсирлардан биридир.

3. Ал-Хатиб Аш-Шарбийнийнинг тўлиқ исми Ал-Имом Ал-Аллома Шамсиддин Мухаммад ибн Мухаммад Аш-Шарбийний Ал-Қоҳирӣй Аш-Шофӣй Ал-Хатибдир. У замонасининг машҳур олимлари Аш-Шайх Аҳмад Ал-Барласӣй, Ан-Нур Ал-Маҳаллий, Ал-Бадр Ал-Машҳадӣй, Аш-Шихоб Ар-Рамлийдан илм таҳсил олган. Унинг истеъдоди ва етуклигини кўрган устозлар унга тадрис ва фатвога ижозат берганлар. Устозлари ҳаёт бўла туриб, таълим ва фатво билан шуғулланган, жуда кўп одам унинг илмидан манфаат топган.

Миср аҳли Аш-Шарбийнийни зуҳду тақвода, илму амалда ва кўп ибодат қилишда юксак мартаба соҳиби эканини эслайдилар. Ҳар йил Рамазон ойи келиши билан масжидда эътикоф ўтирарди ва ҳайит намозини ўқимасдан туриб масжиддан чиқмас эди. Агар ҳажга йўл олса, пиёда юрар, токи толиқмагунча маркабга минмас эди. Қуръон илмида Аллоҳнинг бир ояти ва ҳужжати бўлишига қарамасдан, дунё ишларидан юз ўгирган ҳамда бутунлай гумномликни (Машҳурликнинг зидди) истаган эди.

Аш-Шарбийний тўққиз юз етмиш еттинчи ҳижрийда, пайшанба куни асрда вафот этган. Унинг муаллафотлари орасида тафсирдан ташқари "Шарҳул-минҳож" ва "Китобут-танбиҳ" номли икки асари бўлиб, бу икки асар уламолар эътиборини жалб этган.

4. Аш-Шарбийний ўзининг "Ас-Сирожул мунир" тафсирининг ёзилиш сабаблари ҳақида хикоя қилишча, муфассирлар томонидан ёзилган кўп тафсирлар муаллифнинг илми даражасига, Қуръон оятларининг қай даражада тушунишига қараб ёзилган. Уларга ҳавас қилиб у ҳам бир тафсир ёзишни ўйлайди, аммо Қуръонни ўз раъйича беилм тафсир қилганлар ҳақида Пайғамбаримиз (с.а.в.) айтган ваъид қаторига кириб қолишдан кўрқиб журъат қилмайди. Кейин истихора (Ният қилган ишининг амалга ошишини Аллоҳдан сўраб ўқиладиган намоз ва дуо) қилиб, Аллоҳдан қалбининг очилишини ва муваффақият ато этишини сўрайди. Аллоҳ унинг дуосини ижобат этиб, қалбини очади, лекин ниятини сир тутати. У сафардан қайтиб келганда, шогирдларидан бири унга туш кўрганини, тушида Пайғамбаримиз (с.а.в.) ёки Имом Шофеъий келиб: "Фалончига айт, Қуръон тафсирига киришсин!" — деб амр этганларини айтади.

Аш-Шарбийний бу башоратдан кейин ҳам ишга киришолмай қийналади. Аммо кўп ўтмай у Баймиристонда тафсир шайхи лавозимига сайланади. Шу аснода одамлар ундан "Минҳожут-толибин" китобини тугатгандан кейин тафсир ёзиб беришни илтимос қиладилар.

Аш-Шарбийний Пайғамбаримизнинг васиятларига амал қилган ҳолда, салаф уламоларининг изидан бориб тафсир ёзишга киришади. Айтишларича, Аш-Шарбийний бошқа муфассирлардан ортиқроқ ва афзалроқ тафсир ёзгани йўқ. Лекин ҳар бир замоннинг одамлари учун аввалги ёзилган тафсирлар қадимий саналиб қолади. Уларнинг илмга бўлган нашотини кўзгаб туриш учун ўша замонда яшовчиларнинг табиатига мувофиқ, замон руҳига мос бўлган тафсир бўлиши керак. Аш-Шарбийний ана шу зарурат ва эҳтиёжни қондирди.

Тафсирда муаллиф ўзининг ваъдасига мувофиқ қироатларнинг фақат мутавотирини олди. Ҳадисларнинг ҳам саҳиҳини танлаб олиб ривоят қилди, заиф ва мавзуъларини тарк этди. Шу сабабдан

ҳам у тафсир асносида Аз-Замахшарий ва Ал-Байзовийни, ўз тафсирларида ҳар бир суранинг охирида сураларнинг фазилатини баён қилиш мақсадида заиф ва мавзӯ ҳадислардан фойдаланганликлари учун, қаттиқ танқид остига олади. Масалан: "Оли Имрон" сурасининг охирида шундай дейди:

"Ат-Табарий ривоят қилган: "Кимки жума куни "Оли Имрон" сурасини қироат қилса, унга Аллоҳ ва фаришталар то кун ботгунча салават айтадилар",—деган ҳадиснинг исноди заифдир".

Ал-Байзовий, Аз-Замахшарий ва Ибн Одиллар Пайғамбаримиз (с.а.в.)га нисбат бериб ривоят қилган:

"Кимки "Оли Имрон" сурасини қироат қилса, унинг ҳар бир ояти эвазига жаҳаннам кўпригидан амонлик берилади",— деган мазмундаги ҳадис эса Убай ибн Каъб устига тўқилган ёлғон ҳадисдир. Ҳар бир муфассир ва толиб огоҳ бўлиши керак". (Аш-Шарбийний. Ас-Сирожул мунир. 1-ж. 265-б.)

"Ал-Аъроф" сурасининг охирида муаллиф шундай дейди: "Ал-Байзовий ва Аз-Замахшарий ривоят қилган: "Кимки "Ал-Аъроф" сурасини қироат қилса, Аллоҳ Таъоло қиёмат кунида у билан шайтон ўртасига тўсиқ қилади, Одам (а.с.)ни унга шафиъ қилади",— деган мазмундаги ҳадис мавзӯ—ёлғон ҳадисдир". (Ўша манба, 3-ж. 568-б.)

"Ал-Жосия" сурасининг охирида ҳам: "Ал-Байзовий Аз-Замахшарийга эргашиб ривоят қилган: "Пайғамбаримиз (с.а.в.) дедилар: "Кимки, "Ҳо-мим Ал-Жосия" сурасини қироат қилса, қиёмат кунида Аллоҳ Таъоло уни шармандалиқдан сақлайди ва қалбига таскин беради",— деган ҳадис мавзӯдир". (Аш-Шарбийний. Ас-Сирожул мунир. 3-ж. 568-б.)

Муаллиф ўз тафсирида оятларнинг ўзаро боғлиқлигига катта аҳамият берган ва уни баъзи жойда далиллар билан ҳам исботлашга ҳаракат қилган.

5. Шунингдек, фикҳий масалаларда, гарчи фуруълар кенг ёритилмаган бўлса ҳам, ҳукмлар ва улар ҳақида мазҳабларнинг мавқифи батафсил баён этилган. Масалан:

"Бақара" сурасининг 225-ояти:

لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ

"Аллоҳ сизларни (фақат тилингиз учида айтган) беҳуда қасамларингиз учун жавобгар қилмайди" (Бақара, 225) тафсирида "беҳуда қасам" ҳақида уламоларнинг фикрларини келтиради. Кейин "танбеҳ!" ишорасини кўйиб, ўз фикрини айтади: "Қасам нима билан боғланади? Қасамини бузган кишига каффорат вожиб бўладими? Имом Шофеъий мазҳабида каффорат вожиб бўлади. Бошқа олимлар наздида қасам ҳам бошқа кабира гуноҳлар қаторида саналади ва каффорат вожиб бўлмайди. Қасам фақат Аллоҳнинг номи билангина боғланади. Аллоҳдан бошқа, масалан: Каъба, Пайғамбар, Қуръон, ота руҳи, нон ва бошқа ашёлар номи билан ичилган қасам шаръий қасам ҳисобланмайди".

Лекин "ҳар тўқисда бир айб" деганларидек, Аш-Шарбийнийнинг тафсирида ҳам камчилик мавжуд, яъни шунчалик мудаққиқ олим бўлишига қарамасдан, узундан-узон исроилиётларни келтириб, уларнинг саҳиҳ ёки заифлигига муносабат билдирмаган. Масалан: "Ан-Намл" сурасининг 16-ояти тафсирида турли кушларнинг нима деб сайраши ҳақида Каъбул Ахбордан узун ривоят келтирган.

Мазкур суранинг 34-ояти тафсирида ҳам Ваҳб ибн Мунаббаҳдан исроилий ривоят келтирилган. "Ас-Соффот" сурасининг 123-ояти тафсирида ахбор ва сияр китоблари, ғаройиб ривоятлар келтирган. Лекин муаллиф ривоятларнинг бирортаси ҳақида ўз фикру-мулоҳазаларини баён этмайди.

Аммо ривоятлар бирор пайғамбарни мақомига ҳалал берса, обрўсининг тўкилишига сабаб бўлса, Аш-Шарбийний унга дарҳол ўз раддиясини берганини кўрамиз. Масалан: "Сод" сурасининг 21-24-оятлари тафсирида Ар-Розийдан исроилий ривоят қилиб, бу ривоятларнинг ботиллигини айтиб ўтади.

Тафсир асносида яна шунга ишончимиз комилки, муаллиф ўз тафсирини ёзишда Ар-Розийнинг тафсирини ўзига асос қилиб олган, шунинг учун ҳам аксар нақллари унинг тафсиридан олинган.

Аш-Шарбийнийнинг "Ас-Сирожул мунир" номли тафсири тўрт жилдлик катта китоб ҳолида нашр этилган.

Таянч иборалар: Жалолиддин Ал-Маҳаллий Ат-Тафтазоний, "Тафсирул-жалолайн", Ал-Хатиб Аш-Шарбийний, "Ас-Сирожул мунир", "Ҳуснул-муҳозара", "Ал-Маҳаллийнинг зеҳни олмосдан ҳам ўткирроқ", "Менинг ёдлаш. қобилятим пастроқ бўлса ҳам, заковатим хатони қабул қилмайди", "Ал-

Муаййадийя", "Ал-Баркукийя", "Шарху жамъул-жавомий", "Шархул-варакот", "Шархул-минҳож", "Тафсирул-жалолайн", Жалолиддин Ас-Суютий: "Улуғ имом Жалолиддин Ал-Маҳаллий ёзган Қуръони Каримнинг тафсиридан қолиб кетган жойини тўлдириб қўйишга роғибларнинг эҳтиёжи мени мажбур этди", "тафсирнинг охири", "тафсирнинг қолиб кетган жойини", "Шу билан улуғ муфассир Жалолиддин Ал-Маҳаллий томонидан таълиф этилган "Қуръони Каримнинг тафсири" ниҳоясига етди", Ас-Суютийнинг маҳорати, Руҳнинг латиф жисм эканлиги, "Собиъийлар яҳудийларнинг бир фирқасидир", "Насронийларнинг ҳам", Ал-Хатиб Аш-Шарбийний, масжидда эътикоф, толиқмагунча маркабга минмас эди, бутунлай гумномлик, "Шархул-минҳож", "Китобут-танбиҳ", "Ас-Сирожул мунир", истихора, "Фалончига айт, Қуръон тафсирига киришсин!", тафсир шайхи, Аш-Шарбийний ана шу зарурат ва эҳтиёжни қондирди, "Қасам нима билан боғланади?"

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. Жалолиддин Ал-Маҳаллий Ат-Тафтазонийнинг таржимаи ҳоли. Унинг зехнини уламолар қандай баҳолаганлар?
2. "Тафсирул-жалолайн" нинг нисбати нима учун икки кишига берилади?
3. Ал-Хатиб Аш-Шарбийнийга Пайғамбаримиз (с.а.в.) дан қандай башорат бўлди?
4. "Ас-Сирожул мунир" тафсирида Ал-Байзовий ва Аз-Замахшарий тафсирида келтирилган сураларнинг фазилати ҳақидаги мавзуъ ҳадисларга, муаллиф қандай муносабат билдирган?
5. Аш-Шарбийний тафсирида шаръий қасам шартлари ҳақида нималар дейилган?

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Т. 2001.
2. Ад-Довудий. Табақотул-муфассирин.
3. Ан-Найсобурий. Ғароибул-Қуръон ва Рағоибул-Фурқон. 30-ж.
4. Аш-Шарбийний. Ас-Сирожул мунир. 1-4-ж.
5. Ал-Итқон. Ас-Суютий. 2-ж.
6. Ал-Ҳофиз ибн Ҳажар. Лисонул-мезон. 4-ж.
7. Ал-Хозин. Лубобут-таъвил фий маъонит-танзил.
8. Ар-Роғиб Ал-Исфаконий. Муқаддиматут-тафсир.
9. Имом Ал-Бухорий, Ал-Жомеъ Ас-Саҳиҳ. 1-4-жилдлар. Т. 1998.

28-МАВЗУ. АБУС-САЪУД. "ИРШОДУЛ АҚЛ АС-САЛИМ ИЛА МАЗОЁ Ал-КИТОБ Ал-КАРИМ". Ал-ОЛУСИЙ. "РУҲУЛ-МАЪОНИЙ".

Дарс режаси:

1. Абус-Саъуднинг таржимаи ҳоли.
2. "Иршодул-ақл Ас-салим ила мазоё Ал-Китоб Ал-Карим" тафсирининг таърифи ва усули.
3. Ал-Олусийнинг таржимаи ҳоли.
4. "Руҳул-маъоний" тафсирининг таърифи ва услуби.

1. Абус-Саъуднинг тўлиқ номи Абус-Саъуд Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Мустафо Ал-Амодий Ал-Ҳанафий бўлиб, хижрий сананинг саккиз юз тўқсон учинчи йилида Қўстантания шаҳари атрофидаги бир қишлоқда дунёга келган. Унинг туғилган уйи илм ва фазл билан танилган хонадон эди. Шунинг учун баъзилар Абус-Саъуднинг таърифида шундай деганлар: "У илмнинг бағрида тарбия топди ва фазлнинг кўксини эмиб яйради, натижада шарафли илмлар учун хизматда қоим бўлди, обрўси баланд ва оламга машҳур бўлди".

Абус-Саъуд кўп илмий китобларни ўз отаси қўлида ўрганди. Кейин бошқа олимларга ҳам шогирд бўлиб, улардан кўп фойдаланди, ўзининг илмий бисотини кенгайтди. Унинг илм йўлидаги шухрати Туркиянинг кўп мадрасаларида дарс бериш-устоз бўлиш неъматига ноил қилди. Кейин Равса қозилиги, бироздан сўнг Қўстантания қозилиги, ундан кейинроқ эса Румайло вилояти қозилигига тайинланди ва шу лавозимда саккиз йил ишлади. Ундан сўнг фатво ишига тайинланди ва умрининг охиригача қарийб ўттиз йил муфтийлик мақомини тарк этмади.

Айтишларича, Абус-Саъуд фатво сўраб ёзилган саволларга жавобни сўровчининг табиати ва даражасига мос қилиб, агар савол шеърый усулда ёзилган бўлса, жавобни ҳам шеърый усулда, агар савол

насрий усулда бўлса, жавобни ҳам насрий усулда, агар савол араб тилида бўлса, жавобни ҳам араб тилида, агар савол турк тилида бўлса, жавобни ҳам турк тилида ёзиб қайтарар экан.

Абус-Саъуднинг шуҳрати, унинг турли мадрасаларга кўчиб юриб дарс бериши, қозилик, муфтийлик билан банд бўлиши бирор асарни таълиф этишига имкон бермас эди. Шунга қарамасдан у бандлик орасидан фурсат топиб, ўзидан илмий мерос қолдириш, охиратга захира қилиш бахтига муяссар бўлди. Унинг ёзган асарларидан қўлимиздаги ушбу "Иршодул-ақл ас-салим ила мазоё Ал-Китоб Ал-Карим" номли тафсири, "Ал-Кашшоф" тафсирига ёзган хошияси, "Ал-Ҳидоя"нинг китобул-байъ қисмига ёзган хошиясидир. Абус-Саъуд ҳижрий сананинг тўққиз юз саксон иккинчи йилида Туркиянинг Қустантания (Константинопол) шаҳрида вафот этди ва Абу Айюб Ал-Ансорийнинг ёнларига дафн этилди.

2. Юқорида айтиб ўтилганидек, Абус-Саъуд жуда банд бўлишига қарамасдан, фурсат топиб, китоб таълифига, хусусан тафсирга киришди. Тафсир таълифи "Сод" сурасига келганда, Абус-Саъуднинг машғулоти кўпайиб кетиб, тафсир тўхтаб қолди. Дарҳол қораламаларини оққа кўчириб, тўққиз юз етмиш учинчи йилда саройга юборди. Султон Сулаймонхон Абус-Саъуднинг тафсирини кўриб жуда хурсанд бўлди ва унинг ойлик маошига қўшимча тарзда ҳар кун беш юз дирҳам миқдорида маблағ беришни тайинлади. Абус-Саъудга тафсирини тезроқ ниҳоясига етказиш учун имкон туғилди. Бир йилдан сўнг Абус-Саъуд тафсирини тугатиб, комил ҳолда яна Султон ҳузурига юборди. Султон бу сафар ҳам муаллифдан ўз инъомини аямади ва унинг маошини икки баробарга оширди.

Ҳақиқатан ҳам мазкур тафсир ширин тили, гўзал ибораси билан бошқа тафсирлардан ажралиб туради. Муаллиф унда Қуръоннинг балоғий тушунчаларини ҳеч ким қилмаган услуб билан очиқ берган.

Бу тафсирнинг фазилати ҳақида "Ал-ақдул манзум фий зикри афозилич-Рум" китоби муаллифи шундай ёзади: "Бу тафсирда ҳеч бир замонда мисли кўрилмаган ва қулоқлар эшитмаган нарсалар баён этилган".

"Ал-фавоидул баҳийя фий тарожимил ҳанафийя" китобининг муаллифи шундай дейди: "Мен у тафсирни муталаа қилдим. Ундан кўп фойда олдим. Китобхонни зериктирадиган даражада узун, тушунмовчилик пайдо қиладиган даражада қисқа эмас, латифа ва нуқталар билан безатилган, фойда ва ишораларни ўзида мужассам қилган китобдир".

"Кашфуз-зунун"да айтилишича, бу тафсирнинг нусхалари бутун оламга тарқалган, уламолар ҳузурида яхши қабул қилинган, тили енгил. Шу сабабдан уламолар тафсир муаллифини (Абус-Саъудни) "муфассирларнинг хатиби" деб номлаганлар. Қуръон оятларининг маъноларини тушунтиришда жуда осон йўлни танлагани учун, бирор оятнинг тафсирида мужмаллик ва махфийлик йўқ. Ўз навбатида хошияга ҳам эҳтиёж йўқ.

Аммо "Кашфуз-зунун"да айтилишича, Абус-Саъуднинг тафсирига икки киши: Аш-Шайх Аҳмад Ар-Румий Ал-Оқ Ҳисорий (вафоти 1041) "Ар-Рум" сурасидан "Ал-Духон" сурасигача, Аш-Шайх Розийюддин ибн Юсуф Ал-Қуддусий тафсирнинг салкам ярмига таълиқ-илова ёзган.

Абус-Саъуд ўз тафсирининг муқаддимасида Аз-Замахшарий ва Ал-Байзовий тафсирларига каттик эҳтимом қўйиб, уларни қайта-қайта муталаа қилганлиги, улардан илҳомланиб, тафсир ёзишга киришганлигини айтади. Шунинг учун ҳам у тафсирлардагидек, ҳар бир суранинг охирида келтирилган, уламолар томонидан бил-иттифоқ ёлғон ва мавзўлигига қарор қилинган ҳадисларни Абус-Саъуд ҳам ривоят қилган.

Лекин муаллиф тафсир услубида мазкур икки тафсирни асос қилиб олган бўлса-да, Аз-Замахшарийнинг тафсиридаги мўътазилий фикрлардан жуда узоқ бўлган, ундан китобхонни ҳам таҳзир (таҳзир-эҳтиёт бўлишга чақириш, огоҳлантириш) қилган ва тафсирини тўлалигича "аҳли сунна" эътиқодида якунлаган.

Ҳар бир оятнинг тафсирини бошлашдан аввал оятларнинг боғланиши ва ўзаро муносабатларининг баёнига тўхталади. Аҳён-аҳёнда муносабатдан аввал кироатлар ҳақида ҳам гапирилган.

Тафсирда исроилиётларнинг кўп эмаслиги ҳам эътиборга молик. Исроилий ривоят келтирилганда ҳам жазм ва қатъийлик билан эмас, зарурат туғилганда унинг заифлигига ишора қилиб: "ривоят қилинишича", "айтилишича" деган сўзлар билан бошланган.

Абус-Саъуднинг тафсиридаги яна бир камчилик, у ҳам бўлса, уламолар бил-иттифоқ "каззоб" деб

ҳукм қилган Ал-Калбий ва Абу Солихдан ҳадис ривоят қилишидир. Маслан, “Сабаъ” сурасининг 15-ояти:

لَقَدْ كَانَ لِسَبَا فِي مَسْكَنِهِمْ آيَةٌ جِئَتَانِ عَنْ يَمِينٍ وَشِمَالٍ

“Сабаъ қабиласи учун ўз масканларида (Аллоҳнинг фазлига доир) бир аломат бор эди – ўнг томон ҳам, сўл томон ҳам боғ-роғ эди” (“Сабаъ”, 15) тафсирида оят мазмунидаги қиссани келтириб, шундай дейди: “Ал-Калбий Абу Солихдан ривоят қилишича, уларнинг асли қиссалари шундай бўлган эди: “Амр ибн Омир Сабаъ авлодларидан эди. Икковининг орасида ўн икки авлод ўтган. Сабаънинг номи Мазкиё ибн Моуъ-само эди. Унга қоҳинлар Маъраб қўғонининг ҳароб бўлиши ва Эрам сели икки тарафи жаннат мисол бўлган ерни фарқ қилишини хабар қилган эди”, - деб у қиссани ва бошқа ривоятларни бемалол келтираверган. Ҳолбуки, Ал-Калбийнинг қазоблиги барчага маълум.

Ас-Суютий ўзининг “Ад-дуррул мансур” тафсири хотимасида шундай ёзади: “Уламолар Ал-Калбийни ёлғончи санаганлар. У касал бўлганда: “Мен Абу Солих номидан келтирган ҳадисларимнинг барчаси ёлғондир”, — деб эътироф этган.

Лекин Абус-Саъуд мазкур ва бошқа ҳадисларнинг сўнггида “Аллоҳ Таъоло билувчироқ” деб қўйиши ўша ҳадиснинг саҳиҳлиги ёки заифлигида шубҳа қилишининг аломатидир.

Абус-Саъуд фикҳий масалаларда оятнинг маъносидан чиқадиган ҳукмларда мазҳабларнинг йўналишини, хусусан, ҳанафий ва шофеъий мазҳаб фикрларини шунчаки келтириш билан қифояланади.

Шунингдек, наҳвий масалаларда ҳам унчалик чуқур кетмаган. Агар бир оят бир неча эъробий қўринишларга эга бўлса, муаллиф улардан бирини таржих қилади ва таржихига далил келтиради.

Шундай қилиб, Абус-Саъуднинг ушбу тафсири ғоят нозик дид билан, беҳуда гап аралаштирмасдан, лўнда ва очиқ иборалар билан ёзилган асар бўлиб, кейинги муфассирларнинг кўпчилиги ҳам унга мурожаат қиладилар.

Тафсир ўртача ҳажмда беш жуздан иборат қилиб нашр этилган.

3. Ал-Олусийнинг тўлиқ исми Абус-Сано Шаҳобиддин Ас-Саййид Маҳмуд Афанди Ал-Олусий (Олус—Шом ва Бағдод оралиғида Фурот соҳилида жойлашган шаҳар) Ал-Бағдодий бўлиб, бир минг икки юз ўн еттинчи ҳижрий йилда Бағдоднинг Ал-Карх вилоятида дунёга келган.

У Бағдод уламоларининг шайхи эди. Унинг илмий заҳираси жуда кўп бўлиб, ҳам нақлий, ҳам аклий илмларни ўзида жамлаган, усул ва фуруъда заковати ўткир, тенгсиз муҳаддис ва муфассир эди. Унга таълим берган устозлари ҳам турли илм устунлари бўлганлар. Улар ўзининг аллома отаси, Аш-Шайх Холид Ан-Нақшбандий, Аш-Шайх Али Ас-Сувайдий эдилар.

Ал-Олусий ёшлигидан илмга чанқоқлик билан киришди. У кўпинча ушбу шеърни хиргойи қилиб юрарди:

Саҳарлар илм ўрганиб бедор бўлиш яхшироқ,
Хушбўй хонанда қизлар васлидан лаззатлироқ.

Ал-Олусийнинг ёшлигидан илмга бўлган қизиқиши ва саъю ҳаракати унга ўн уч ёшидаёқ китоб таълиф этиш ва шогирдларга илм бериш бахтини насиб этди. У жуда кўп мадрасаларда устозлик қилди. Қачонки унга ҳанафий мазҳаби бўйича фатво бериш вазифаси юклатилгандан кейин, Аш-Шайх Абдуллоҳ Ал-Оқулий жомеъига яқин бўлган ўз уйида турли фанлардан дарс бера бошлади. Ундан жуда кўп одамлар илм ўрганди. У ўз шогирдларига бир хил таом едирар, бир хил либос кийдирар, уларнинг истикомат қиладиган жойини ўзи яшайдиган жойдан баландроқ қилиб берар эди. Унга ҳамманинг меҳри тушди, шогирдларига берган илми нофеъ бўлди, шухрати ортди, бутун Ироқда у ягона олим деб тан олинди, натижада риёсат (Ироқда таълим ишлари риёсати) унинг қўлига ўтди. Чунки, у шунга муносиб олим эди.

У ўзининг зехни, заковати ва фаҳмининг ўткирлигига ишонарди: “Мен зехнимга бирор нарсани омонат қўйсам, у менга хиёнат қилган эмас. Қачон ўз фаҳм-фаросатимни ёрдамга чақирсам, у ўша онда жавоб берган”.

Ал-Олусий ҳижрий сананинг бир минг икки юз қирқ саккизинчи йилида ҳанафий мазҳаби бўйича муфтийликка тайинланган. Ундан олдин бир неча ой Маржонийя мадрасаси вақф ишларига раҳбар бўлган эди. Ҳижрий сананинг бир минг икки юз олтмиш учинчи йили муфтийлик вазифасидан озод этилди ва шу кундан бошлаб Қуръон тафсирини ёзишга киришди. Уни ниҳоясига етказиб, бир минг

икки юз олтмиш еттинчи йилда Қустантанияга сафар қилди ва ёзган тафсирини Султон Абдулмажидхон ҳузурига тақдим этди. Султонга тафсир жуда маъкул бўлди ва у муаллифга кўп инъомлар берди. Ҳижрий бир минг икки юз олтмиш тўққизинчи йилда Ал-Олусий Қустантаниядан Бағдодга қайтиб кетди.

Ал-Олусий барча мазҳаб йўналишларига олим, миллатлар ва фирқалар эътиқодини яхши тушунган, салаф уламолари эътиқодига итоатли, ўзи шофеъий мазҳабда бўлса ҳам, кўп масалаларда Абу Ҳанифа мазҳабларига тақлид қилувчи киши эди. Умрининг охири давларида ўзи ҳам ижтиҳод билан шуғулланди.

Ундан жуда катта илмий мерос қолган. Улардан бири биз ўрганмоқчи бўлган тафсир китобидир. "Ал-Қитр" китобига ёзган шарҳи, мантиқ илмида ёзилган "Шархус-суллам", "Лохурий саволларига ироқийнинг жавоблари", "Эроний саволларига ироқийнинг жавоблари", "Ғаввослар дури хослар фаҳмида", "Ан-Нафахотул қудсийя фил мабоҳисил-имомийя", "Ал-фавоидус санийя" китоблари ҳам шулар жумласидандир.

Ал-Олусий ҳижрий сананинг бир минг икки юз етмишинчи йилида Ал-Карх шаҳрида вафот этди ва оиласи билан Аш-Шайх Маъруф Ал-Кархий (Абу Маҳфуз Маъруф ибн Феруз Ал-Кархий (вафоти 815 мил.) машҳур тасаввуф шайхи, кўп пири муршидларнинг устози) макбарасига дафн этилди.

4. "Рухул-маъоний" муаллифи ўз тафсирининг мукаддимасида ёзишича, у ёшлигидан Қуръони Карим оятларида яширинган сирларни кашф қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Шунинг учун бошқа ёшлар берилган ўйин-кулгидан ўзини узоқ тутиб, қимматли умрининг ҳар бир дақиқасини ғанимат билиб илм қидирди. Аллоҳ Таъоло унинг ниятини амалга ошишига тавфиқ ато этди. У ҳали йигирма ёшга етмаган бўлса ҳам, Қуръони Каримнинг зоҳирий маъносидан пайдо бўладиган мушкулотларни ҳал қилишга кириша бошлади. Бунинг учун эса уламои киромларнинг тафсирларини варақлаш, билмаганини уламолар ҳузурига эринмай бориб сўраш, ўрганиш, шу йўл билан устозлар илмини қалбига жойлаш зарур эди.

Ниҳоят, бир минг икки юз эллик иккинчи ҳижрий йилнинг Ражаб ойи жума кечасида туш кўрди. Аллоҳ Таъоло унга Еру осмонларни кўлига олиш ва ёриқ жойларини тузатишни амр қилди. Бир кўлини осмонга, иккинчи кўлини Ерни кўтариб турган сув остига узатганча уйғониб кетди. Кўрган тушидан ҳайрон бўлиб, туш таъбирини қидирди. Баъзи таъбирномаларда ёзилишича, бундай туш Қуръон тафсирига ишора экан. Шу йилнинг Шаббон ойи ўн олтинчи кечасида тафсир ёзишни бошлади. Бу даврда Султон Маҳмудхон ибн Абдулҳамидхон ҳукмрон бўлиб, муаллиф ўттиз тўрт ёшда эди.

Муаллиф тафсирнинг хотимасида берган маълумотга қараганда, бир минг икки юз олтмиш еттинчи ҳижрий йилда тафсир ниҳоясига етган.

Тафсир комил бўлган бўлсада, уни нима деб аташни муаллиф ханузгача ўйламаган эди. Бу ҳақда бош вазир Али Ризо пошшодан маслаҳат сўради. Бош вазир эса ҳеч ўйлаб ўтирмай тафсирга "Рухул-маъоний фий тафсирил Қуръонил азим вас-сабъул масоний" деб ном қўйиб берди.

Ал-Олусийнинг мазкур тафсири бошқа ҳамма тафсирлардан улуғ ва мўътабар саналади. Чунки, у тарихан охири ёзилган тафсирлардан бўлиб, барча тафсирларнинг мағзини ўзида мужассам этган.

Қайси тафсирдан нақл қилаётган бўлса, ўша тафсир муаллифининг сифати билан бошлайди. Масалан Абус-Саъуд тафсиридан нақл қилса, "Шайхул Исломи" деб, Ал-Байзовийдан нақл қилса, "Ал-Қозий" деб, Ар-Розийдан нақл қилса, "Ал-Имом" деб бошлайди. Қайси муфассирнинг раъйига эътироз билдирар экан, албатта Абу Ҳанифа мазҳабларини ҳимоя қилади.

Ал-Олусийнинг эътиқоди "аҳли сунна" га мувофиқ бўлгани учун, тафсирда мўътазила, шиъа ва бошқа муҳолиф мазҳабларнинг раъйларини каттиқ рад этади. Масалан: "Ал-Жумъа" сурасининг 11-ояти:

وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انفَضُّوا إِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا قُلْ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهْوِ
وَمِنَ التِّجَارَةِ وَاللَّهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ (١١)

"Қачонки улар бирор тижоратни ёки ўйин-кулгини кўриб қолсалар, ўшанга қараб тарқалиб кетиб, Сизни минбарда тик турган ҳолингизда тарк этурлар. Айтинг: "Аллоҳ ҳузурдаги нарса ўйин-кулгидан

ҳам, тижоратдан ҳам яхшироқдир. Аллоҳ ризқ берувчиларнинг яхшироғидир" (Жумъа, 11) тафсирида шундай дейди: "Ушбу оятни далил қилиб шиалар саҳобаларга: "Улар дунёни охиратдан афзал билганлар, чунки Расулуллоҳни тарк этиб, тижорат ва лаҳвга берилиб, диннинг устуни бўлган намоздан эъроз қилганлар. Бу намоз оддий намоз ҳам эмас, балки Расулуллоҳ (с.а.в.) билан бирга ўқиладиган фахрли намоз эди",— деб таъна қиладилар. Ривоят қилинишича, бу иш бир неча бор такрор бўлган ва улар орасида улуг саҳобалар — Абу Бакр, Умар, жаннат башорати берилган ўн саҳоба бўлишмаган.

Бу воқеа ҳижратнинг дастлабки йилларида бўлган. У пайтда қавм энди жоҳилиятни тарк этишиб, мусулмонликни янги қабул қилишган, Ислом одоб-ахлоқини, мусулмончиликни, ибодат қоидаларини тўла ўзлаштирмаган эдилар. Бунинг устига Мадинада қурғоқчилик бўлиб, озиқ-овқат нархи ошиб бораётган эди. Шунинг учун мадиналиклар келган озиқ-овқатни бошқалар харид қилиб қўйса, уларнинг яшаш шароитлари янада кийинчиликка тушиб қолишидан қўриқиб, қарвон келганини эшитишлари билан масжиддан чиқиб, бозорга югурган эдилар. Аллоҳ Таъоло уларни дарҳол кофирга ҳукм қилиб, дўзахни ваъид қилмади, балки уларни хато қилганликда айблаб, танбеҳ берди, холос.

Баъзи саҳобаларнинг қилмишларига яраша Аллоҳнинг огоҳлантиришини имон, ихлос ва ибодатда намуна бўладиган ҳамма саҳобаларга омматан зажр деб таъна етказишлик жаҳолат ва ақли пастликдан бошқа нарса эмас". (Ал-Олусий. Рухул-маъоний. 28-ж. 94-б.)

Ал-Олусий ўз тафсирида дунёнинг яратилиши борасида файласуфлар ва астрономларнинг фикрларини ҳам келтириб, ўзига маъқул бўлганини тасдиқлаб, маъқул бўлмаганларини рад этган.

Шунингдек, тафсирда наҳвий, фикҳий масалалар ҳам кенг ёритилган. Исроилиётларга бутунлай қарши бўлган ва уларни ўз тафсирида келтирган муфассирларга таъналар етказган, уларни эҳтиётсизликда айблаган.

Қироатлар тўғрисида ҳам гапирилган, лекин мутавотирлари алоҳида қайд этилмаган. Суралар ва оятларнинг муносабатлари, нозил бўлиш сабаблари айtilган. Луғатни ифода қилиш учун араб шеърларидан жуда кўп истифода этган.

Ал-Олусий тафсирида оятларнинг зоҳирий маъноларини тафсир қилиб бўлгандан кейин, ишорий маънолари ҳақида ҳам фикр билдирган. Шунинг учун, баъзи олимлар бу тафсирни ишорий тафсирлар жумласига қўшганлар. Лекин тафсирнинг асосий услубини эътиборга олган ҳолда айтиш мумкинки, бу тафсир раъй билан қилинган тафсирларнинг маҳмудидир. Чунки, унда асосий мақсад ишорий тафсир эмас.

Хулоса қиладиган бўлсак, юқорида биз баён этган ўнта тафсир раъй билан қилинган тафсирлар орасида энг аҳамиятга моликларидир. Булардан ташқари яна кўплаб тафсирлар борки, улар уламолар орасида қўлма-қўл, машҳур, толиблар ҳузурида мўътабар. Лекин уларнинг ҳар бирининг алоҳида фазилатини гапириб ўтиш кўп вақтни олади. Агар толибда бошқа тафсирлар ҳақида ҳам билиш иштиёқи туғилса, ўзлари топиб мутолаа қилишларини тавсия этамиз.

Таянч иборалар: Абус-Саъуд, "Иршодул-ақл ас-салим ила мазоё Ал-Китоб Ал-Карим", "У илмнинг бағрида тарбия топди ва фазлнинг кўксини эмиб яйради, натижада шарафли илмлар учун хизматда қоим бўлди, обрўси баланд ва оламга машҳур бўлди", илмий бисоти, илм йўлидаги шуҳрати, Равса қозилиги, Қўстантания қозилиги, Румайло вилояти қозилиги, Қуръоннинг балоғий тушунчаларини ҳеч ким қилмаган услуб билан очиб берган, Абус-Саъуднинг тафсирига икки киши: Аш-Шайх Аҳмад Ар-Румий Ал-Оқ Ҳисорий (вафоти 1041) "Ар-Рум" сурасидан "Ад-Духон" сурасигача, Аш-Шайх Разиюддин ибн Юсуф Ал-Қуддусий тафсирнинг салкам ярмига таълиқ-илова ёзган, таҳзир қилган, "Уламолар Ал-Калбийни ёлғончи санаганлар, У касал бўлганда: "Мен Абу Солиҳ номидан келтирган ҳадисларимнинг барчаси ёлғондир",— деб эътироф этган, Ал-Олусий, "Рухул-маъоний", "Аллоҳ Таъоло билувчироқ", бир хил таом едирар, бир хил либос кийдирар, уларнинг истиқомат қиладиган жойини ўзи яшайдиган жойдан баландроқ қилиб берар эди, "Ал-Қитр" китобига ёзган шарҳи, "Шарҳус-суллам", "Лоҳурий саволларига ироқийнинг жавоблари", "Эроний саволларига ироқийнинг жавоблари", "Ғаввослар дури хослар фаҳмида", "Ан-Нафахотул қудсийя фил мабоҳисил-имомийя", "Ал-фавоидус санийя", "Рухул-маъоний фий тафсирил Қуръонил азим вас-сабъул масоний".

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. Абус-Саъуднинг таржимаи холи ҳақида нималарни биласиз?.

2. Муаллиф "Иршодул-ақл ас-салим ила мазоё Ал-Китоб Ал-Карим" тафсирини ёзишга туртки бўлган нарса нима?
3. Ал-Олусийнинг таржимаи ҳоли. Унинг илм борасидаги фикри қандай эди?
4. Ал-Олусийнинг мўътазила, шиа мазҳабларига муносабати "Рухулмаъоний" тафсирида қандай акс этган?
5. Ал-Олусийнинг исроилиётларга ва ишорий тафсирга муносабати қандай эди?

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Т. 2001.
2. Ад-Довудий. Табақотул-муфассирин.
3. Ан-Найсобурий. Ғароибул-Қуръон ва Рағоибул-Фурқон. 30-ж.
4. Ал-Олусий. Рухул-маъоний. 28-ж.
5. Ал-Иткон. Ас-Суютий, 2-ж.
6. Ал-Ҳофиз ибн Ҳажар. Лисонул-мезон. 4-ж.
7. Ал-Хозин. Лубобут-таъвил фий маъонит-танзил.
8. Ар-Роғиб Ал-Исфохоний. Муқаддиматут-тафсир.
9. Имом Ал-Бухорий. Ал-Жомеъ Ас-Саҳиҳ. 1-4-жилдлар. Т. 1998.

29-МАВЗУ. БИДЪАТЧИ ФИРҚАЛАР ТАФСИРИ. АЛ-МУЪТАЗИЛА

Дарс режаси:

1. Бидъатчи фирқаларнинг пайдо бўлиши. Ислом оламида машҳур бўлган асосий фирқалар бешта: аҳли сунна, мўътазила, муржиа, шийъа, хавориж. Бошқа ўнлаб фирқалар шу асосий беш фирқадан ажралиб чиққан.

2. Бидъатчи фирқалар тафсири. Улар таълиф этган тафсирларнинг пайдо бўлиш тарихи.

3. Мўътазила фирқасининг пайдо бўлиши. Унинг Қадарийя, Муаттала деб номланиши. Мўътазиланинг эътиқодий усули бешта—тавҳид, адл, ваъд вал-ваъид, икки манзил ораси, амру маъруф ва нахий мункар.

4. Бу фирқанинг Қуръон тафсиридаги ўрни. Тафсирда беш нарсага риоя этилиши. Мўътазила фирқасининг ақлга мувофиқ келмаган саҳиҳ ҳадисларни инкор этиши. Улар ақл билан қандай маъно чиқарсалар мана шу Аллоҳнинг муроди деб даъво қилишлари. Қуръонга фақат луғавий жиҳатдан ёндошишлари. Ўз мазҳабларига мувофиқ келмаган мутавотир кироатларни ўзгартиришлари.

5. Мўътазилийларнинг тафсирида «аҳли сунна» томонидан ҳақиқий диний саналган нарсаларни инкор этилиши. Абул Ҳасан Ал-Ашъарий ва Ибн Таймийянинг мўътазилийлар тафсири устидан чиқарган ҳукмлари.

1. Пайғамбаримизнинг замонларида Ислом уммати диннинг усули ва фуруъсида ягона эътиқод ва бир хил ибодатда мустақим эдилар. Уларнинг ўрталарида ихтилоф чиқиши ва фирқаларга бўлиниш «сарвари коинот»нинг вафотларидан сўнг бошланди. Пайғамбаримиз вафот этган кунлари энг даҳшатли, қора кун бўлиб, мусулмонлар ўзларини йўқотиб қўйдилар ва баъзилар пайғамбаримизнинг вафотларига ишонган бўлсалар, бошқа бировлар пайғамбар ўлмаган, балки Аллоҳ Таъоло Йисо (а.с.)ни осмонга кўтаргандек, У зотни ҳам осмонга кўтарган, деб даъво қилдилар. Қачонки, Абу Бакр Сиддиқ (р.а.):

إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ (۳۰)

«Шубҳасиз, сиз ҳам ўлувчисиз, улар ҳам ўлувчидирлар» (Зумар, 30.) — мазмундаги ояти каримани ўқиб: «Кимки Муҳаммадга ибодат қилган бўлса, Муҳаммад ўлди. Кимки унинг раббига ибодат қилган бўлса, Муҳаммаднинг раббиси ҳаёт – ўлмайди», — деганларидан сўнг, бу ихтилоф барҳам топди.

Кейинги ихтилоф Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг жасадларини дафн этиш масаласида бошланди. Маккаликлар: «Пайғамбаримизнинг жасади муборақларини Маккага олиб бориб дафн этамиз, чунки бу зотнинг туғилган, пайғамбар бўлган ерлари ва Исломнинг қибласи Макка, боболари Исмоил (а.с.)нинг қабрлари ҳам ўша ерда», — дедилар.

Мадиналиклар: «Пайғамбаримизни Аллоҳнинг амри билан ҳижрат қилган ва нусратга эришган ерлари-Мадинага дафн этамиз», — дедилар.

Учинчи гуруҳ эса: «Пайғамбаримизни Қуддусга олиб бориб, боболари Иброҳим (а.с.)нинг ёнларига

дафн этамиз, барча пайғамбарлар ҳам ўша ерга дафн этилганлар», деб даъво қилдилар. Бу ихтилоф ҳам Абу Бакр Сиддиқ (р.а.)нинг Пайғамбаримиздан эшитган: «Албатта пайғамбарлар жонлари олинган ерга дафн этиладилар», — деган ҳадислари билан тўхтади.

Учинчи ихтилоф Пайғамбаримиз (сав)дан кейин ким имом(халифа) бўлиши борасида пайдо бўлди. Мадиналиклар Саъд ибн Убодага байъат қилишга чақирдилар. Маккаликлар имом Қурайш қабиласидан бошқа қабиладан бўлмаслигини айтдилар ва Пайғамбаримизнинг: «Имомлар Қурайшдан бўлади», — деган ҳадисларини бунга далил қилиб келтирдилар. Бошқа мусулмонлар эса халқ сайлаган ҳар қандай киши имом бўлиши мумкинлигини айтдилар. Ушбу ихтилоф ҳозиргача ҳам давом этиб келмоқда.

Тўртинчи ихтилоф Фадак (Хайбардаги яҳудий қишлоқларидан бири. Бу қишлоқ сувли, хурмозор боғли, обод жой бўлиб, Расулulloҳ (с.а.в.)га тегишли бўлган) қишлоғи мерослиги борасида зоҳир бўлди. Расулulloҳ (с.а.в.)нинг ҳаётликларида ул зотнинг ихтиёрларида эди. Вафотларидан сўнг ҳазрат Али (р.а.) Абу Бакр Сиддиқнинг олдиларига келиб: «Мазкур қишлоқ Фотимага аталган, унга беринг», — деб талаб қилдилар. Абу Бакр Сиддиқ (р.а.) эса: «Албатта пайғамбарлар мол-дунё мерос қолдирмайдилар», — деган ҳадисни эслатиб, қишлоқни Фотима ихтиёрига бермасликка ҳукм чиқардилар. Абу Бакрнинг вафотларидан сўнг Ҳазрат Умар (р.а.) Фадак қишлоғини Али ва Аббоснинг ихтиёрига, «фойдаланиш мумкин, аммо бутунлай мулк эмас», деган шарт билан топширдилар.

Бешинчи ихтилоф закот тўғрисида бўлиб, баъзи мусулмонлар закотнинг вожиблигини инкор эта бошладилар. Саҳобийлар эса закот бермаганларга қарши Абу Бакр Сиддиқ бошчилигида уруш эълон қилдилар.

Олтинчи ихтилоф Тулайҳа (Тулайҳа ибн Хувайлид. Аввал саҳоба бўлган эди. Кейин диндан қайтди, пайғамбарлик даъвосини қилиб, Шомга қочиб кетди) томонидан бўлди. Мусулмонлар унга қарши юришлар қилдилар. Ҳазрат Умарнинг халифалик даврларида Тулайҳа тавба қилиб, яна қайтиб келди, мусулмонлар билан бир неча жиҳодларда қатнашиб, Ниҳованд жангида шаҳид бўлди.

Еттинчи ихтилофнинг сабабчилари Ямоадан пайғамбарлик даъвоси билан чиққан Мусайлама Ал-каззоб (Абу Сумома Мусайлама ибн Бакир ибн Ҳабиб. Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ҳаётлик пайтларидаёқ пайғамбарлик даъвосини қилган ва пайғамбарликка шерик бўлишни талаб этган эди. Унга «Ал-Каззоб» деган лақабни Пайғамбаримиз берганлар), Сажжох (Умму Содир Сажжох бинти Ал-Ҳорис ибн Сувайд, ямомалик аёл, Пайғамбаримиз ҳаётлик пайтларида пайғамбарлик даъвоси билан чиққан ва Мусайлама Ал-Каззобга эрга теккан. Мусайлама ўлдирилгандан кейин Исломга кирган), Ал-Асвад ибн Зайд Ал-Анасий (Унинг исми Айҳала ибн Каъб. Пайғамбаримиз ҳаётликларида яманликлардан тарафдор тўплаб, пайғамбарлик даъвосини қилган. Пайғамбаримиз (с.а.в.) уни «Санъонинг каззоби» деб атаганлар. 12-ҳижрийда Фируз Ад-Дайламий номли саҳоба томонидан ўлдирилган) бўлдилар.

Саккизинчи ихтилоф диндан қайтганлар – «аҳли ридда» томонидан чиқди.

Тўққизинчи ихтилоф Ҳазрат Усмон (р.а.)га қарши бўлган гуруҳдан чиқди ва улуғ саҳобий халифани ўлдирилиши билан тўхтади. Усмоннинг қотиллари ҳақидаги ихтилоф эса ҳозирга қадар тўхтамаган.

Ўнинчи ихтилоф Ҳазрат Али (р.а.) ҳақларида, «Жамал воқеаси иштирокчилари» (Ҳазрат Усмоннинг қотилларини топиб жазоламани учун Мадина аҳли Ҳазрат Оиша Сиддика бошчиликларида Ҳазрат Али (р.а.) га қарши Шомга юриш қилганлар. Ҳазрат Оиша ва кўпчилик мадиналиклар туя миниб сафар қилганлари учун «Жамал-туя воқеаси» дейилади) ҳақида, саҳоба Муъовия (Муовия ибн Аби Суфён. Муъовия отаси билан Макка фатҳ этилган йили Исломга кирган, Пайғамбаримизга котиб бўлган, Ҳазрат Умар даврларида Шом мамлакатига ҳоким этиб тайинланган) ҳақида, Сиффин иштирокчилари ҳақида (Сиффин-Суриянинг шимолида, Фурот дарёси соҳилидаги жой. Бу ерда Али ва Муовия тарафдорларидан иборат бўлган икки гуруҳ мусулмонлар ўртасида қаттиқ жанг бўлган), икки ҳакам Абу Мусо Ал-Ашъарий (Исми Абдуллоҳ ибн Қайс, амир, қироат пешвоси, улуғ саҳобий. Пайғамбаримиз (с.а.в.) уни Аданга амир қилиб юборганлар. Ҳазрат Умар (р.а.) эса Куфа ва Басрага амир этиб тайинлаганлар. Абу Мусонинг бошчишигида жуда кўп шаҳарлар фатҳ этилган) ва Амр ибн Ос (Абу Абдуллоҳ Амр ибн Ос ибн Воил Ас-Саҳмий, улуғ саҳоба. Ҳудайбийяда Исломга кирган. Қурайш қабиласининг дохийларидан саналади. Мадинага ҳижрат қилган. Пайғамбаримиз (с.а.в.) уни Зотис-салосил аскарларига амир қилганлар. Ҳазрат Умар уни Мисрга ҳоким қилиб юборганлар, Муовия даврида ҳам шу лавозимда қолган ва 43 ҳижрий йилида Мисрда вафот этган) чиқарган ҳукмлар борасида бўлиб, ханузгача давом этиб келмоқда.

Аммо бу ихтилофларга сабаб кишилардан баъзи хатолар ўтган бўлса ҳам, лекин барчаларининг ақидалари ягона, ибодатлари бир хил, имонлари мустаҳкам эди.

Саҳобаларнинг охириги даврларига келиб, баъзи тоифа тақдир тўғрисида ихтилоф қила бошлади, кейинроқ эса турли эътиқодларни зоҳир этишиб, мусулмонлар турли фирқаларга бўлиниб кета бошладиларки, натижада Пайғамбаримиз (сав) аввалдан ташвишланиб огоҳ қилган етмиш уч фирқа юзага келди.

2. Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг асрларида Аллоҳнинг каломини ҳамма бир хил қироат қиларди, эшитарди ва Қуръоннинг руҳини ҳамма бирдек фаҳмларди.

Мусулмонлар орасида диний ва сиёсий жиҳатдан тафрикаланиш содир бўлгандан кейин, ҳар бир фирқа Қуръонга ўз ақидаси нуктаи назаридан қарай бошлади ва унинг тафсирида ўз мазҳаби йўналишларини қувватлашга киришди. Мўътазила Қуръон тафсирини ўз эътиқодидаги ихтиёр, сифот, таҳсин, тақбир масалаларига мослай бошлади. Шийъалар ўз мазҳабларига мувофиқлаштирдилар. Бўлиниб кетган ҳамма фирқалар ҳам Қуръонни ўз йўллари, ўз эътиқодларига бўйсундиришга ҳаракат қилганлари шубҳасиздир. Исломда бундай фирқалар кўп ва уларнинг йўллари хилма-хил, аммо барча фирқаларнинг ақидаларига мосланган тафсирларни топиш мушкул. Шунинг учун ихтиёримизда мавжуд бўлган тафсирларга асосланиб, баъзи фирқалар ҳақидагина фикр билдиришимиз мумкин.

Юқорида айтиб ўтилганидек, раъй билан қилинган тафсир уламолар ўртасида икки хил –мамдуҳ ва мазмун саналади. Биз кўриб ўтган ўнта муфассирнинг тафсири мамдуҳ тафсирлар жумласидан бўлиб, улар «аҳли сунна вал-жамоа» фирқасининг тафсирларидир. Биз у ҳақда такрорламаймиз.

3. Мўътазилийларнинг келиб чиқиши унинг асосий раҳбарларидан бўлган Восил ибн Ато (80 х.-131х.) номи билан боғлиқ.

Умавий халифа Ҳишом ибн Абдулмалик даврида Шайх Ал-Ҳасан Ал-Басрий хузурига бир одам келиб: «Эй динимизнинг пешвоси, замонамизда бир жамоъа пайдо бўлган, улар кабира гуноҳ қилувчиларни кофир ҳисоблайдилар. Яна бир жамоъа эса, кофирга тоат фойда қилмаганидек, мўминга ҳам гуноҳ зарар қилмайди, дейдилар. Улар ҳақида сиз нима дейсиз?», деб сўради.

Ал-Ҳасан Ал-Басрий фикрга чўмиб, жавоб беришга улгурмай Восил ибн Ато ўрнидан туриб, масжид устунига суяниб деди: «Мен кабира гуноҳ қилганни мутлақ мўмин демайман, мутлақ кофир ҳам эмас, икковининг ўртасидаги манзилатдадир. Мўминлик мақтов исмдир, фосиқ эса мақтовга лойиқ эмас, демак мўмин эмас. Уни кофир ҳам деб бўлмайди, чунки шаҳодат калимасини айтган. Агар тавба қилмай ўлса, абадий дўзахга тушади, чунки охиратда фақат икки фариқ – жаннатга тушувчилар ва дўзахга тушувчиларгина бўлади. Лекин фосиқнинг азоби кофирнинг азобидан енгилроқ бўлади», деди. Ҳасан Ал-Басрий: «Восил бизлардан ажради» — дедилар. Шундан буён бу тоифа «мўътазила»(ажралган) деб номланади. (Мухаммад Ҳусайн Аз-Заҳабий. “Ат-тафсир вал-муфассирун”. Қоҳира. 1381-ҳижрий. 1-жузъ. 368-б.)

Мўътазилийлар тарихда доим бир-бири билан мубоҳасада бўлувчи бир неча гуруҳларга бўлинганлар. Уларнинг энг катта ва кучлиси Бағдод ва Басра мактаблари эди. Бағдод мактаби бошида Бишр ибн Ал-Мўътамар, Басра мактаби бошида эса Восил ибн Ато турарди. Мазкур икки мактаб аҳллари орасида кучли баҳслар бўлганки, уларнинг мазмунини бу ерда батафсил келтириш китобхонга унчалик фойда бермайди.

Мўътазилийлар беш тамойилга амал қиладилар ва бу тамойиллар шубҳасиз Қуръони Карим тафсирида ҳам ўз аксини топган:

1. *Ат-тавҳид*. Бу улар мазҳабининг асоси, мағизидир. Мана шунга мувофиқ охиратда Аллоҳни кўриш мумкин эмаслиги, Аллоҳнинг сифатлари ҳеч нарса эмаслиги, Қуръони Каримнинг махлуқлиги ақидаларини тузганлар.

2. *Ал-адл*. Бу асосга биноан: «Аллоҳ Таъоло бутун коинотни яратишни хоҳламаган, У бу ишларга қодир эмас, бандалар ўз феълларини ўзлари яратадилар, унинг яхшилигини ҳам, ёмонлигини ҳам Аллоҳ яратган эмас, Аллоҳ фақат шаръан буюрган нарсасинигина ирода қилади, бошқа нарсалар унинг хоҳишисиз ҳам амалга ошаверади», — деган ақидаларни тузганлар.

3. *Ал-ваъд вал-ваъд*. Бунинг маъноси шуки, Аллоҳ Таъоло яхшилик қилган одамни яхшилик

билан, ёмонлик қилган одамни ёмонлик билан жазолайди. Гуноҳи кабира қилган киши агар тавба қилмаса, Аллоҳ уни кечирмайди. Гуноҳи кабира қилувчиларнинг шафоати қабул қилинмайди. Бирор киши дўзахдан чиқарилмайди.

Уларнинг фикрини янада равшанлаштирсак, Аллоҳ Таъоло яхшилик қилганга мукофот, ёмонлик қилганга жазо беришга мажбур. Кабира қилувчи тавба қилмасдан вафот этса, Аллоҳ уни кечириши жоиз эмас. Агар уни жазоламаса, ўзи қилган ваъдига хилоф иш қилган бўлади. Савоб амалга мукофот ва гуноҳ амалга жазо вожиб бўлиб, Аллоҳ уни бажариши мажбурийдир. Аллоҳнинг ягоналигини тан олиб имон келтирган, Пайғамбар суннатига амал қилаётган бўлса ҳам, гуноҳи кабира қилдим, у абадий дўзахга тушади. Сўзларининг исботи сифатида «Ал-Бақара» сурасининг 81-оятини далил қилиб келтиришади. Унда шундай дейилган:

بَلَىٰ مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ (۸۱)

«Йўқ, асло! Кимки ёмонлик касб этса ва ўз гуноҳларига ботса, бас, ана ўшалар дўзах аҳлидирлар ва улар у ерда абадий қолувчилардир». (Бақара, 81)

4. *Ал-манзила байнал манзилатайн.* Бу ҳақда Аш-Шайх Ал-Ҳасан Ал-Басрий билан унинг шогирди Восил ибн Ато ўртасида бўлиб ўтган мунозарада батафсил айтилди.

5. *Ал-амру бил маъруф ван-наҳйи ъанил-мункар.* Бу масаланинг фарзлиги «аҳли сунна вал-жамоа» фирқасида ҳам эътироф этилади. Аммо уларга хилоф равишда мўътазилийлар ҳаддан ошириб юборишади, яъни: Амру маъруф ва наҳйи мункар агар кифоя қилса, қалб билан, кифоя қилмаса, тил билан, у ҳам бўлмаса, қўл билан, у ҳам кифоя қилмаса, қилич билан бажарилади», — дейишади.

Бундан ташқари мўътазила фирқаси Аллоҳнинг қазо ва қадарини инкор этиб: «Инсон ўз тақдирини ўзи яратади», деганлари учун, уларни «Қадарийя» деб ҳам номланади.

Мўътазилийларнинг энг бузуқ эътиқодга мубтало бўлган ўн саккиз фирқаси бор. Булар Аллоҳнинг илм, қудрат, ҳаёт, эшитиш, кўриш, гапириш, ирода сингари субутий сифатларини инкор қиладилар. Шунингдек, қадарга ва мўминлар учун руъят (қиёматда Аллоҳни кўриш)га, шафоатга, пайғамбарлик мўъжизаларига ва кароматларга ишонмайдилар.

4. Маълум бўлдики, мўътазила ўзининг мазҳабини беш усулга биноан қурган. Бу усуллар ўзларига хасум ҳисоблаган «аҳли сунна вал жамоа» мазҳабига асло мувофиқ келмайди. Шунинг учун хасумларига ғолиб келиш мақсадида ҳар бир усулга Қуръоний ҳужжат тайёрлаган. Бунинг учун Қуръон оятларига ўз ақидаси нуқтан назаридан қараб, ўзига ҳужжат бўладиган маънода тафсир қилган.

Шубҳа йўқки, бундай тафсирни ёзиш учун нақлдан кўра ақлга қаттиқ эътимод қиладиган кучли маҳорат талаб қилинади. Токи муфассир оятларнинг маъносини ўз тарафига буриш ва хасумига қарши йўналтиришга имкони бўлсин. Мўътазила фирқасининг тафсирини мутолаа қилган киши, бу тафсир асосан мутлақ танзих, адл ва фикр эркинлигига қурилганини фахмлаш мумкин. Оятларнинг зоҳири бири-бирига зид, аммо уни ақл билангина ҳукм қилинадиганларига кўпроқ эътибор қаратилган. Илгари муташобих оятлар келганда, саҳоба ва тобиъийлардан қилинган нақл билан кифояланган бўлса, энди муташобехлар келганда сукутни афзал билинган ва илмини Аллоҳга ҳавола қилинган.

Мўътазиланинг яна бир тажовузкорлиги шундаки, улар ақлга берилиб кетиб, ўз эътиқодларига зид келадиган саҳиҳ ҳадисларни ҳам инкор этадиган бўдди. Демакки, уларнинг тафсирида ақл ҳокими мутлақ мақомига чиқиб олди. Ҳаттоки мўътазила фирқаси ўз эътиқодига муъориз бўлган ҳадисларни рад этишгача борди.

Биз мўътазилани, у ҳадислардан бутунлай чиққан ва нақлий тафсирларни тан олмайди, деб айбламоқчи эмасмиз. Чунки унинг нақлий тафсирга муносабатини Ан-Наззомнинг муфассирларга ҳаддан ортиқ эрк бермаслик тўғрисидаги ҳукмидан ҳам билишимиз мумкин. Ал-Жоҳиз устози Ан-Наззомнинг муфассирлар тўғрисида айтган гапини шундай ривоят қилади: «Ал-Жоҳиз айтади: «Абу Исҳоқ шундай дерди: «Муфассирлар гарчи одамлар орасида ўзларини юқори тутсалар ва уларнинг кўплаб саволларига жавоб берсалар ҳам, уларга жуда эркинлик бериб юборманглр. Чунки, уларнинг кўпчилиги асоссиз, нақлга суянмасдан гапиради. Одамлар наздида олимнинг маҳбуброғи

хозиржавоброғидир. Сизларнинг хузурингизда Икрима, Ал-Калбий, Ас-Садий, Аз-Заххок, Мукотил ибн Сулаймон, Абу Бакр Ал-Асам бир йўлдадир. Мен қандай қилиб у муфасссирга ишонайки, Аллоҳ Таъолонинг

وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ

«Ва аннал масажид лиллаҳи» (Таржима: Албатто барча масжидлар Аллоҳникидир) (Жин, 18) деган ояти каримасини «Аллоҳ Таъоло бу оят билан биз намоз ўқийдиган масжидларни айтаётгани йўқ, балки пешона, кўл, бурун ва саждада ерга тегадиган бошқа аъзолар» деб тафсир қилса,

أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ (۱۷)

«Афала янзуруна илалибили кайфа хулиқот» (таржима: Ахир улар туянинг қандай яратилганига қарамайдиларми?) (Ғошия, 17) деган ояти каримасини «Аллоҳ Таъоло эркак ёки урғочи туяни назарда тутаётгани йўқ балки булутни назарда тутяпти» деб тафсир қилса,

وَطَلَحَ مَنُضُّودٍ (۲۹)

«Ва толҳим манзуд» (Таржима: Тизилган бананзорларда) оятини «банан» деб тафсир қилса, ва ҳоказо». (Ал-Жоҳиз. Ал-Ҳайвон. 1-ж. 168-170-б.)

Мўътазиланинг энг улуғ муфасссирларидан бўлган Аз-Замахшарий ҳам Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ва бошқа салаф уламоларидан жуда кўп тафсирни ривоят қилган ва унга эътимод қилган.

Мўътазила муфасссирларининг эътиқодларича, ҳар бир муфасссир оятдан чиқарган маъно айна Аллоҳнинг муродидир. Бу фикр «аҳли сунна вал-жамоа» мазҳаби эътиқодига зид. Чунки, уларнинг эътиқодича, оятнинг маъноларидан фақат биттаси Аллоҳнинг муроди, қолганлари эса муҳтамад маънолар ҳисобланади. Аллоҳнинг муродини топган муфасссир икки ажрга, тополмагани эса бир ажрга эга бўлади.

Мўътазила муфасссирлари Қуръон оятларидаги ҳар бир сўзнинг луғавий маъносига қаттиқ аҳамият бериб, уларнинг синонимларидан ўз мазҳабларини қувватлаш ва ноқулай вазиятлардан қутилиш йўллари кидирадилар. Масалан: «Ал-Қиёмат» сурасининг 22-23- оятлари:

وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ (۲۲) إِلَى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ (۲۳)

«У кунда баъзи юзлар яшновчи, Павардигорига боқиб турувчидир». (Қиёмат, 22-23.) ва «Ал-Мутоффифин» сурасининг 23-оят:

عَلَى الْأَرَائِكِ يَنْظُرُونَ (۲۳)

«Улар сўриларда (неъматларга) боқурлар». (Мутоффифун, 23) тафсирида мўътазилийлар «аҳли сунна вал-жамоа» бокқан кўзлар билан эмас, бошқача кўзлар билан боқишларини иддио қилишади. Уларнинг эътиқодича, Аллоҳга назарнинг маъноси унинг раҳматига умид ва неъматининг келишини кутиб турмоқдир. Масалан: «Мен фалончига қараб турибман», — дегани «унинг келишини кутиб турибман» деганидир, деб Қуръон оятлари очик-ойдин билдириб турган маъноларни ўз эътиқодларига мослаб таъвил қиладилар. «Ал-Фурқон» сурасининг 31-оят:

وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ

«Биз (сиздан олдинги) ҳар бир пайғамбар учун ҳам жиноятчи кимсалардан мана шундай душманлар қилганмиз». (Фурқон, 31)

Тафсирида, оятдаги «жаъална(қилганмиз, яратганмиз)» сўзининг маъноси уларнинг эътиқодига мос келмагани учун, мўътазилийлар уламолардан бўлган Ал-Жуббойи уни «байанна(баён қилганмиз)» маъносига таъвил қилган. У ҳолда оятнинг маъноси: «Албатта, Аллоҳ Таъоло ҳар бир пайғамбарга

эхтиёт бўлсин учун душманини айтиб берган», — деган маънога ўзгариб кетади. (Ал-Фахр Ар-Розий. Мафотийхул-ғайб. 6-ж. 471-б.) Аммо мўътазилийларнинг: «Хар бир инсон ўз тақдирини ўзи яратади, уларнинг ишлари аввалдан ёзиб қўйилган эмас», — деган эътиқодларига эса далил топилади.

Мўътазила муфассирлари шунингдек, ўз ақидаларини ҳимоялаш мақсадида, Қуръон оятларининг мутавотир қироатларини ҳам бекор қилиб, мутавотир бўлмаган ёки Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ворид бўлмаган ривоятларни қабул қиладилар. Масалан: «Ан-Нисо» сурасининг 164-ояти:

وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا

«Аллоҳ Мусо билан (бевосита) гаплашди» (Нисо, 164) тафсиридан кўриниб турибдики, Аллоҳ Таъоло Мусо (а.с.) билан Тур тоғида овоз орқали гаплашди. Оятдан чиқадиган маънони ҳеч қандай мажозга эҳтимолини қолдирмаслик учун охирида «*таклийма*» масдарини ҳам келтирдик, бу масдар жумланинг маъносини тасдиқлаш ва таъкидлаш учун келган. Оятдаги бундай маъно эса, мўътазилийлар эътиқодига тўғри келмайди. Дарҳол улар оятнинг барча курролар қироат қилган мутавотир йўлини бекор қилиб, унинг қироатига ўзгариш киритишди ва гапирувчи билан эшитувчининг ўрнини алмаштиришди. Натижада, Аллоҳ эмас, балки Мусо гапирган бўлиб қолди.

Мўътазилий муфассирларнинг баъзилари эса, оятнинг мутавотир қироатига тегишмади, балки «*каллама*(гапирди)» сўзининг узоқ маъноси(жароҳатлади)ни таъвил қилишди, натижада, оятнинг маъноси: «Аллоҳ Таъоло Мусони меҳнат-машаққат ва фитналар тирноғи билан жароҳатлади», — деган маънога ўзгарди.

Оятга бундай маъно беришнинг нақадар бемаъно эканлигини мўътазилий муфассирларнинг энг улуғи ҳисобланган Аз-Замахшарий ҳам эътироф этади: «Иброҳим ва Яҳё ибн Вассоб оятдаги «Аллоҳ» лафзини насб(мафъул, эшитувчи) қилиб ўқиганлар. Кимки, «*каллама*» сўзини «*калм*(жароҳат)» маъносида тафсир қилса ва оятга «Аллоҳ Таъоло Мусони меҳнат-машаққат ва фитналар тирноғи билан жароҳатлади» деб маъно берган бўлса, у бидъатчиларнинг энг каттасидир». (Аз-Замахшарий. Ал-Кашшоф. 1-ж. 397-398-б.)

«Ал-Бақара» сурасининг 88-ояти:

وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ

«Дилларимиз (Ислом) учун берк», — дейдилар». (Бақара, 88) тафсирида мўътазилийлар бу оятнинг очик-ойдин «Исломни қабул қилмайдиган қалбни уларга(яхудийларга) Аллоҳ табиий яратиб берган» маъноси ўзларининг ақидасига мос эмаслигини билиб қолишди. Оятдаги «(Ислом) учун берк» деб таржима қилинадиган «ғулф» сўзини «ғулуф(идиш)» сўзига ўзгартиришди. Натижада оятнинг маъноси: «Дилларимиз илмнинг идиши-кониридир. Биз Муҳаммад (с.а.в.) сингари пайғамбарлар олиб келган нарсалар (Қуръон, шариат, илм)га муҳтож эмасмиз», — деган маънога ўзгарди.

Мазкур оятдаги «ғулф» сўзининг таъвилини Аз-Замахшарий ҳам, Ар-Розий ҳам эътироф этган.

Аз-Замахшарий айтади: «Баъзилар «ғулуф» сўзини «ғулф», яъни «ғилоф» нинг кўплиги тарзида қироат қилганлар. Унинг маъноси: «Дилларимиз илмнинг идишидир. Биз ўзимиз билган нарса билан бошқалар келтирган нарсдан беҳожатмиз», — деганидир. Абу Амрдан эса икки замма билан«ғулуф» лафзида қироат қилингани айтилган». (Аз-Замахшарий. Ал-Кашшоф. 1-ж. 224-б.)

Ар-Розий айтади: «Ал-Асамнинг ривоят этишича, уларнинг диллари илмнинг идиши, ҳикмат билан тўладир. Улар ўзларидаги илм-ҳикмат туфайли, Муҳаммад (с.а.в.) олиб келган шариатга муҳтож эмаслар». (Ал-Фахр Ар-Розий. Мафотийхул-ғайб. 1-ж. 615-б.)

Оят лафзини мутавотир қироатдан ўзгартириб, шоз қироатга асослангани ва таъвил қилганини кўриб туриб ҳам икки улуғ муфассир эътироз ва муносабат билдирмади. Шундан маълум бўладики, мўътазилий олимлар ўз ақидаларига Қуръонни мувофиқлаштириш учун ҳеч нарсдан қайтишмайди ва ҳамма усулларни қўллаб кўришади. Улар Қуръони Карим йўлига юришни эмас, балки Қуръон уларнинг йўлларига, мазҳабларига юришни исташади.

5. Мўътазила уламолари «аҳли сунна вал-жамоа» жумҳури томонидан тасдиқ этиладиган ҳақиқий диний нарсаларнинг мавжудлигини бутунлай инкор этадилар. Масалан «аҳли сунна» сеҳрни ва унинг таъсирини, жиннинг мавжудлиги ва у инсонга етказиши мумкин бўлган зарарни,

авлиёларнинг кароматлари ҳам ҳақлигини эътироф этадилар.

Мўътазилийлар эса буларнинг барчасини хурофот, табиат ашёларининг хоссасига мухолиф бўлган нарсалар деб ҳисоблайдилар.

Пайғамбаримиз (с.а.в.) нинг сеҳрланганликлари тўғрисидаги ҳадисни ё инкор этадилар ёки таъвил қиладилар. «Ал-Фалақ» сурасининг тафсирида эса Аз-Замахшарийнинг «Ал-Кашшоф» тафсирида баён этган таъвилини келтириб қутулиб кетишга уринадилар.

Мўътазилийларнинг шайхларидан Ан-Наззом жиннинг мавжудлигини бутунлай тан олмаса, Аз-Замахшарий жиннинг ўзини эътироф этган ҳолда, унинг таъсир қувватини инкор этади. Жинлар ҳақидаги Қуръон оятларини, Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ривоят қилинган саҳиҳ ҳадисларни таъвил қилади.

Мўътазилийлар ўзларини «аҳли сунна»га бутунлай хусуматчи ракиб мақомида тутар эканлар, улардан ҳамма жиҳатдан ажралиб туриш учун Пайғамбар ҳадисларини инкор, Аллоҳнинг оятларини ўз ғаразларига мослаб таъвил қилар эканлар, «аҳли сунна»нинг уларга муносабати қандай? Бирор масалада мўътазилийлар эътиқодига ён босган ҳолатлар борми? Албатта, йўқ! Аксинча уларнинг хусуматлари, оят ва ҳадисларга тажовуркорликлари «аҳли сунна»нинг ҳамиша эътиборидан четда қолмаган, уларнинг ишларига танқидий назар билан раддиялар бериб келганлар.

Абул Ҳасан Ал-Ашъарий мўътазила тафсири ҳақида шундай дейди: «Ғараз ва залолат аҳли бўлган мўътазилий олимлар Қуръони Каримни ўз раъйларича таъвил, ўз мақсадларига мувофиқ тафсир қилади. Уларнинг тафсири шундайки, Аллоҳ Таъоло Қуръонни бу маънода нозил қилган эмас, улар қилган тафсирларига бирор ҳужжат келтирмайдилар, оламлар Парвардигорининг элчисидан, аҳли байтдан, саҳоба ва тобиийлардан бўлган салаф уламоларидан ривоят келтирмайди. Аллоҳ номига бўҳтон қилишади, адашишади ва ҳидоят топа олишмайди.

Улар тафсирларини пичанфуруш Абул Ҳузайл, ямоқчи Иброҳим Наззом, Ал-Футий, Ал-Жуббой, Ал-Ашаж Жаъфар ибн Ҳарб, Жаъфар ибн Мубашшир Ал-Қасабий, жоҳил Ал-Искофий, Ал-Фарвий Ал-Балхий ва бошқа адашган, жоҳил кимсалардан оладилар.

Ал-Жуббой ёзган тафсирининг аввалини Аллоҳ нозил қилганига хилоф равишда бошлаган. Тили эса Қуръон нозил бўлган араб тилида эмас, балки ўзи туғилган Жуббо қишлоғининг маҳаллий тилида ёзилган. Тафсирида саҳобий ва тобиъий муфассирлардан бирортасидан ривоят нақд қилмаган, ўзининг нафси ва шайтони васваса қилган нарсалар билангина кифояланган. Агар у кўплаб одамларни йўлдан ураётган ва адаштираётган бўлмаганида, мен унинг ҳақида гапириб вақтимни зое қилмаган бўлардим». (Муҳаммад Ҳусайн Аз-Заҳабий. «Ат-тафсир вал-муфассирун». Қоҳира. 1381-ҳижрий. 2-жузъ.)

Ибн Таймийя шундай дейди: «Мўътазила оимлари аввал раъйларига мувофиқ ақида тузадилар, кейин Қуръон лафзлари маъносини унга бўйинсундирадилар. Улар саҳоба ва тобиъийлардан, мусулмон имомларидан фикрларида ҳам, тафсирларида ҳам нақл қилмайдилар. Уларнинг тафсирлари икки важҳдан ботил эканлиги очик-ойдин кўриниб туради: гапларининг фасодидан, тафсирларининг ботиллигидан. Уларнинг баъзилари «Ал-Кашшоф» соҳибига ўшаган фасоҳатли гаплар билан бидъатларни шундай аралаштирганларки, уларнинг ғаразидан беҳабар бўлган содда одамлар уни фаҳмламайдилар». (Ибн Таймийя. Муқаддимату усулит-тафсир. 22-б.)

Ибнул Қаййим Ал-Жавзий айтиди: «Мўътазила тафсири зеҳнларни тирновчи, фикрларни титувчи, раъйларни аралаштирувчи, дилларни васвасага солувчи тафсирдир. Улар бу тафсирлари билан оқ қоғозларни қора чизиклар билан, дилларни шубҳалар билан, оламни фасод билан тўлдириб ташлаганлар. Озгина бўлса ҳам ақл неъматидан баҳраманд киши биладики, раъйни ваҳийдан, нафс истагини ақлдан муқаддам қилиш билан олам фасоди бошланади (Ибнул Қаййим Ал-Жавзий. Ўломул-муваққийн. 1-ж. 78-б.)

Таянч иборалар: Бидъатчи фирқалар, мўътазила, муржиа, шийъа, хавориж, қадарийя, муъаттала, тавҳид, адл, ваъд вал-ваъид, амру маъруф ва наҳий мункар, Тафсирда беш нарсага риоя этилиши, ақлга мувофиқ келмаган саҳиҳ ҳадислар, сарвари коинот, даҳшатли, қора кун, «Имомлар Қурайшдан бўлади», Фадак қишлоғи, «фойдаланиш мумкин, аммо бутунлай мулк эмас», Мусайлама Ал-каззоб, Сажжох., Ал-Асвад ибн Зайд Ал-Анасий, «аҳли ридда», «Жамал воқеаси» иштирокчилари, саҳоба Муъовия, Сиффин иштирокчилари, икки ҳакам Абу Мусо Ал-Ашъарий, Амр ибн Ос, Қуръоннинг руҳи, диний ва сиёсий жиҳатдан тафриқаланиш, ихтиёр, сифот, таҳсин, таҳзиб масалалари, раъй билан қилинган тафсир уламолар ўртасида икки хил – мамдуҳ ва мазмум саналади. мутлақ мўмин, мутлақ кофир, «Восил

бизлардан ажради», «мўътазила» (ажралган), Ат-тавҳид, Ал-адл, Ал-ваъд вал-ваъид, Аллоҳ Таъоло яхшилик қилганга мукофот, ёмонлик қилганга жазо беришга мажбур, Ал манзила байнал манзилатайн, Ал-амру бил маъруфи ван-наҳйи ьанил-мункар, «Инсон ўз тақдирини ўзи яратади», «Қадарийя», руъят (қиёматда Аллоҳн кўриш), шафоат, пайғамбарлик мўъжизалари ва кароматлар, хасумига қарши мутлақ танзих, ақл эркинлиги, саҳиҳ ҳадисларни ҳам инкор этади, ҳокими мутлақ, муҳтамал маънолар, «Мен фалончига қараб турибман», — дегани «унинг келишини кутиб турибман» деганидир, “Аллоҳ Таъоло Мусони меҳнат-машаққат ва фитналар тирноғи билан жароҳатлади”, деб маъно берган бўлса, у бидъатчиларнинг каттасидир”. Муътазила олимлари аввал раъйларига мувофиқ ақида тузадилар, кейин Қуръон лафзлари маъносини унга бўйсундирадилар.

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. Исломда тафриқаланиш қачондан бошланди? Ислом оламида машҳур бўлган асосий фирқалар сони нечта?

2. Бидъатчи фирқалар тафсирининг пайдо бўлиш тарихини биласизми?

3. Мўътазила фирқасининг асосчиси ким? Уларнинг ақидаси қандай тамойилларга асосланади?

4. Мўтазила фирқаси уламоларининг Қуръон тафсиридаги тажовузкорлиги деганда нималарни тушунасиз?

5. Абул Ҳасан Ал-Ашъарий ва Ибн Таймийя мўътазилийлар тафсири борасида қандай фикр билдирганлар?

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Т. 2001.

2. Ад-Довудий. Табақотул-муфассирин.

3. Ан-Найсобурий. Ғаройибул-Қуръон ва Рағоиб ул-Фурқон.30-ж.

4. Ибнул Қаййим Ал-Жавзий.Эълумул-муваққиййн.

5. Ал-Итқон. Ас-Суютий, 2-ж.

6. Ал-Ҳофиз ибн Ҳажар. Лисонул-мезон. 4-ж.

7. Ибн Таймийя. Муқаддимату усулут тафсир.

8. Ар-Роғиб Ал-Исфакхоний. Муқаддиматут тафсир.

9. Имом Ал-Бухорий. Ал-Жомеъ Ас-Саҳиҳ. 1-4- жилдлар. Т.1998.

30-МАВЗУ. МЎЪТАЗИЛА ФИРҚАСИНИНГ МАШҲУР ТАФСИРЛАРИ

Дарс режаси:

1. Мўътазила фирқаси эътиқоди бўйича тафсир ёзган олимлар. Мўътазилий тафсирларнинг муҳимлари.

2. Қози Абдулжабборнинг таржимаи ҳоли.

3. Унинг «Танзийхул Қуръон ьанил матоин» тафсири ва услуби.

4. Аз-Замахшарийнинг таржимаи ҳоли. Унинг «Ал-Кашшоф» тафсири ва ёзилиш услуби.

5. Аз-Замахшарий ва унинг тафсирига уламоларнинг берган баҳолари.

1. Мўътазила фирқасининг жуда кўп уламолари ўз мазҳаблари бўйича тафсир ёзганлар. Лекин уларнинг асарлари ҳам бошқа илмий мерослар сингари узоқ замонлар ўтиши билан йўқолиб борган, фақат Қуръон илмлари ва наққод олимларнинг асарларидагина у тафсирлар ва улар муаллифларининг номлари сақланиб қолган. Улар:

Абу Бакр Абдуллаҳ ибн Кайсон мўътазила уламоларининг энг улуғи, Имом Шофий билан мунозара қилган Иброҳим ибн Исмоил ибн Алийянинг устози, икки юз қирқинчи ҳижрий йилда вафот этган. Ибн Ан-Надим «Ал-Феҳраст» китобида: «Ибн Кайсон Қуръонга тафсир ёзган», — деб маълумот беради. Аммо бу тафсир ҳақида ҳеч қандай хабар йўқ, замон ўтиши билан йўқолиб кетган;

Муҳаммад ибн Абдул Ваҳҳоб ибн Салом Абу Али Ал-Жуббойи(вафоти 303 ҳ.) мўътазилийларнинг энг улуғларидан бўлиб, фалсафа ва калом илмида машҳур бўлган. Ас-Суютий «Табақотул-муфассирин»да, Ибн Ан-Надим «Ал-Феҳраст»да унинг ёзган тафсири ҳақида маълумот берганлар;Абул Қосим Абдуллоҳ ибн Аҳмад Балхий Ал-Ҳанафий (вафоти 319 ҳ.) одамлар орасида «Ал-Каъбий Ал-Мўътазилий» лақаби билан машҳур бўлган. «Кашфуз-зунун» да ёзилишича, у ўн икки жилдли катта тафсир ёзган;

Абу Ҳошим Абдус Салом ибн Абу Али Ал-Жуббойи(вафоти 321 ҳ.) Ас-Суютий ўзининг «Ат-

Табақот»ида ёзишча, катта тафсир ёзган. Ас-Суютий бу тафсирнинг бир жузъини ўзи кўрганлигини ҳам айтади;

Абу Муслим Муҳаммад ибн Баҳр Ал-Исфажоний (вафоти 322 х.) «Жомийут-таъвил ли-муҳкамит танзил» номли йигирма жилдли тафсир ёзган. Бу тафсир ҳақида Ибн Ан-Надим «Фехраст»да, Ас-Суютий «Бағийятул вуъот фий табақотун нуҳот» китобида маълумот берган. Ал-Фаҳр Ар-Розий ўз тафсирини ёзишда эътимод қилган тафсир мана шудир. Унинг бир жузъи «Ал-Қоҳира» жомийаси кутубхонасида мавжуд;

Абул Ҳасан Али ибн Ийсо Ар-Руммоний(вафоти 384 х) шийъа мазҳабига ўтган мўтазила олими ҳам катта тафсир ёзган. Бу ҳақда Ас-Суютий «Ат-Табақот»да маълумот берган. «Кашфуз-зунун» соҳибининг ёзишча, Ар-Руммонийнинг тафсирини Абдулмалик ибн Али Ал-Муаззин Ал-Ҳаравий (вафоти 489 х.) мухтасар қилган;

Абул Қосим Убайдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Жарву Ал-Асадий Ан-Наҳвий Ал-Арузий Ал-Мўтазилий(вафоти 387 х.) ҳам Ас-Суютийнинг ёзишча, катта тафсир ёзган ва «Бисмиллаҳир роҳманир роҳим» нинг ўзига бир юз йигирма ваҳж кўрсатган.

Ал-Қозий Абдул Жаббор ибн Аҳмад Ал-Ҳамадоний (вафоти 415 х.) «Танзийҳул Қуръон анил матоин» номли тафсир ёзган. Бу тафсир машҳур бўлишига қарамасдан, Қуръоннинг барча оятлари батафсил тафсир қилинмаган.

Абдуссалом ибн Муҳаммад ибн Юсуф Ал-Қазвийний мўтазила шайхларидан (вафоти 483 х.) Қуръонни жуда кенг тафсир қилган. Ас-Суютий «Ат-Табақот»да ёзишча, Ал-Қазвийнийнинг тафсири барча тафсирлар орасида энг каттаси ва энг мукаммали бўлиб, уч юз жилддан иборатдир. Ундан етти жилди «Фотиҳа» сурасига бағишланган. Агар тафсирда эътизолий ақидалар бўлмаганда эди, бунга тенг келадиган тафсир оламда топилмас эди;

Абул Қосим Маҳмуд ибн Умар Аз-Замахшарий (вафоти 538 х.)лардир. Улар мўтазила фирқасининг энг улуғ муфассирларидир.

Биз мўтазила фирқасига мансуб бўлган муфассирларнинг энг улуғларидан ҳисобланган икки олимнинг таржимаи ҳоли ва уларнинг тафсирлари билан қисқача танишиб чиқамиз.

2. Қози Абдулжабборнинг тўлиқ номи Абул Ҳасан Абдулжаббор ибн Аҳмад ибн Абдулжаббор ибн Аҳмад ибн Ал-Ҳалил Ал-Ҳамадоний Ал-Асадбозий Аш-Шофийий бўлиб, мўтазила фирқасининг энг улуғларидандир. Мўтазила фирқаси Абул Ҳасанни зикр қилганда унинг номига «Қозил-қузот(қозилар қозиси)» деган лақабни қўшадилар. У илмни Абул Ҳасан ибн Салама ибн Ал-Қаттон ва Абдуллоҳ ибн Жаъфар ибн Форис ва бошқалардан олган. У узоқ умр кўрганлигидан танишлари кўп бўлган, шухрати кўп жойларга ёйилган, турли мамлакатлардан унинг зиёратига келиб, унга шогирд бўлишган. Унинг шогирдлари орасида Абул Қосим Али ибн Ал-Ҳасан Ат-Танухий, Ал-Ҳасан ибн Али Ас-Саймурий Ал-Фақиҳ ва Абу Муҳаммад Абдуссалом Ал-Қазвиний ҳам бор эдилар.

Абдулжаббор уч юз йигирманчи ҳижрий йилда Райга чакиртирилди ва бош қози этиб таъйинланди, шу ерда умрининг охиригача тадрис билан шуғулланди.

Қози Абдулжаббордан турли илм соҳалари бўйича жуда кўп муаллафот қолган. Улардан «Китобул хилоф вал-вифоқ», «Китобул-мабсут», “Китобул-муҳит” калом илми ҳақида, «Ан-нихоя вал-умда» ва унинг шарҳи усул ва фикҳ ҳақида, «Насихатул мутафакқиҳа» эса панду насихат маърузаларидан иборатдир. Ибн Касир «Табақот»ида ёзишча, Қозининг энг катта асари икки жилдли «Китобу далоилин-нубувват» бўлиб, унда ўзининг чуқур илм ва заковат эгаси эканлигини изҳор этган. Бутун мўтазилийларнинг раиси ва улуғи даражасига эришиб, тўрт юз ўн бешинчи ҳижрий йилда вафот этган.

3. Муаллиф «Танзийҳул Қуръон анил-матонин» номли тафсирининг муқаддимасида, у аввал Қуръон маъноларини яхши тушуниб, оятларнинг муҳками ва муташобхларини ажратиб олиб, кейин тафсир ёзишга киришганини айтади. Унинг фикрича, кўп одамлар муташобх оятларга амал қиламан, деб Аллоҳ Таъолонинг:

سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (۱)

«Осмонлардаги ва Ердаги бор нарса Аллоҳга тасбеҳ айтур» (Ҳашр, 1) деган оят мазмунини ҳақиқат деб тушуниб, гўёки тошлар, майсалар, қушлар ва бошқа мавжудотлар Аллоҳга тасбеҳ айтади, деб эътиқод қиладилар. Кимки шундай эътиқодда бўлса, ўқиган Қуръонидан унга ҳеч бир фойда етмапти. Аллоҳ Таъоло:

أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا (۲۴)

«Ахир улар Қуръон оятлари ҳақида фикр юритмайдиларми?» (Муҳаммад, 24) — деган.

Биз бир китоб ёздикки, унда оятларнинг муҳками ва муташобеҳи ажратиб берилади. Сураларнинг тартиби бўйича бориб, муташобеҳ оятларнинг маъноларини баён этдик ва баъзи гуруҳларнинг ўз таъвилларида хатога йўл қўйганларини ҳам кўрсатиб ўтдик. Аллоҳ бу китобни барчага манфаатли қилсин!» (Муҳаммад Ҳусайн Аз-Заҳабий. «Ат-тафсир вал-муфасссирун». Қоҳира. 1381-ҳижрий. 1-жузъ.324-б.)

Муаллиф бу тафсирида Қуръон оятларини бирма-бир шарҳлаб ўтирмаган. Ўзи айтганидек, унинг мақсади оятларнинг муҳками билан муташобеҳини ажратиб бериш бўлган. Яна ҳам аниқроқ айтиладиган бўлса, муаллифнинг асосий мақсади «аҳли сунна» уламолари томонидан қилинган оятларнинг таъвилига қаттиқ раддия беришдан иборат бўлган, гўёки «аҳли сунна» фариқининг тафсир соҳасидаги «хато»ларини аниқлаб берган. «Аҳли сунна» эса барча тафсирларида эътизолий ақидадан узоқ бўлиб, уларнинг раъйларини бутунлай инкор этади.

Қози Абдулжаббор ўз тафсирини «Фотиҳа» сурасидан бошлаган ва «Ан-Нос» сураси билан якунлаган. Лекин унда барча суралар ва оятлар тартиб билан тафсир қилинган эмас, балки унинг тафсири савол-жавоб усулига биноан бўлиб, баъзилари Қуръони Карим оятларининг араб тили нуктаи назаридан назми хусусида бўлса, баъзилари эътизолий ақидага мос келмайдиган эътиқодлар хусусидадир.

Қуръони Карим оятларининг араб тили нуктаи назаридан назми хусусидаги савол-жавобга мисол келтирамиз. Масалан: «Ал-Ҳамду» сурасининг тафсирида шундай савол-жавоб ўтади:

Савол: «Алҳамду лиллаҳи» хабардир. Агар Аллоҳ Таъоло ўзига ҳамд айтса, бунинг фойдаси йўқ. Агар бандаларга буюрган бўлса, «қулу(айтинглар!)» сўзи бўлиш керак эди?»

Жавоб: «Бу ерда оятдан мурод Аллоҳнинг неъматла рига шукр айтишга амр қилинапти. Амр лафзи тарк қилинган бўлса ҳам, унинг мавжудлигига

إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ (۵)

«Фақат ўзинггагина ибодат қиламиз ва ўзингдангина ёрдам сўраймиз» ояти каримаси далолат қилади. Унинг маъносида яширинган «қулу(айтинглар!)» амри «Ал-ҳамду» га ҳам далолат қилади.

Қуръонда бунга ўхшаш мисоллар кўп. «Ар-Раъд» сурасидаги

وَالْمَلَائِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِمْ مِنْ كُلِّ بَابٍ (۲۳) سَلَامٌ عَلَيْهِمْ

«Сўнг уларнинг ҳузурларига ҳар бир эшикдан фаришталар кириб (дерлар):«Сизларга тинчлик бўлғай!» (Раъд, 23-24.)

«Ал-Бақара» сурасининг тафсирида:

Савол: «Аллоҳ Таъоло нима учун

ذَلِكَ الْكِتَابُ

«Заликал Китаб» (Араб тилида «залика» ва «ҳаза» калималари исми ишоратлар дейилади. «Залика» узоқдаги нарсага ишора, «ҳаза» эса яқиндаги нарсага. Саволдан мурод шуки, Қуръон Пайғамбаримиз (с.а.в.)га нозил этилаётган, деярли ўз қўлларида бўлган, яқиндаги китобга нима учун узоқнинг ишораси бериляпти?) деди, «ҳазал китаб» демади?».

Жавоб: «Аллоҳ Таъоло бу ерда ўзининг Пайғамбарига «сув ўчиролмайдиган», яъни «лавҳул маҳфуз»даги китобни ваъда қилипти. Оятнинг маъноси: «Сизга ваъда қилган Китоб» — демакдир.

«Худ» сурасининг тафсирида:

أَفَمَنْ كَانَ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّهِ وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ وَمِنْ قَبْلِهِ كِتَابُ مُوسَىٰ إِمَامًا وَرَحْمَةً

Савол: «Парвардигори томонидан ҳужжатга эга бўлган, кетидан ундан гувоҳ келган, ундан олдин пешво ва раҳмат саналмиш Мусо китоби ҳам бўлган киши...» (Худ, 17) оятида мубтадо бўлиб, хабари эса келмаган, яъни жумла тугалланмай қолган. Бунинг сабаби нима?»

Жавоб: «Хабар аввалдан маълум бўлса, гоҳида тарк ҳам қилинади. Оятдан мурод шуки, «Шундай фазилятга эга бўлган киши кофир бўлган ва ибодат қилмайдиган одам билан баробар бўладими?» — демакдир.

Энди эътизолий ақидага мос келмайдиган эътиқодлар хусусидаги савол-жавобларга мисол келтирамиз. Абдулжабборнинг тафсиридаги савол-жавобларнинг аксари шу хусусдадир. «Ал-Бақара» сурасининг тафсирида:

Савол: «Аллоҳ Таъоло айтади:

خَتَمَ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ وَعَلَىٰ سَمْعِهِمْ وَعَلَىٰ أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ

«Уларнинг диллари ва қулоқларига Аллоҳ муҳр уриб қўйган. Кўзларида эса парда бор». (Бақара, 7) ояти каримаси, уларни имондан Аллоҳнинг ўзи ман этиб қўйганини билдиради. Сизларнинг мазҳабларингиз бошқача-ку! Бу оятни қандай таъвил қиласиз?

Жавоб: «Уламоларимиз бу саволга икки хил жавоб берадилар:

Биринчиси, бу оятда Аллоҳ Таъоло кофирларнинг ҳолини “қулоғи тўсилган ва кўзи пардалаб қўйилган” одамга ўхшатиляпти. Бунинг мисоли шуки, бир одам ҳақиқатни тушуниб турибди, аммо ўша ҳақиқатга уни даъват қилсангиз, у бош тортади. Шунда сиз уни «эшак» деб ҳақоратлайсиз. Аслида эса у эшак эмас, ташбеҳ холос. Оятда ҳам Аллоҳ Таъоло кофирларни оқил ва мукаллаф бўлгани учун танбех маъносида мазаммат қиляпти, холос.

Иккинчиси, “муҳр” деган сўздан Аллоҳ Таъоло қалбига аломат қўйишни ирода қиляпти, токи уларнинг имонга келмаганини фаришталар билсинлар ва уларни мазаммат қилсинлар, бошқа кофирлар ҳам билиб ўзларининг хатоларидан қайтсинлар. Бу жавоб Ал-Ҳасаннинг жавоби эди».

Мўътазила уламоларининг жавобларидан кўриниб турибдики, улар кеч қачон “бандаларни ҳидоятга келтирувчи ҳам, залолатга киритувчи ҳам ягона Аллоҳ” деган эътиқодга яқин бўлмайдилар, ундан қочадилар.

Улар инсонларга шайтоннинг таъсири борасида ҳам ихтилоф қиладилар. Қуръони Каримнинг «Ал-Бақара» сураси, 275-ояти ва «Ан-Нос» сураси, 1-4-оятларида Аллоҳ баён этган таъсирни, улар васваса билан қилинадиган таъсир деб таъвил қиладилар.

Қиёматда аҳли жаннатлар Аллоҳнинг жамолини кўриши хусусида ҳам мўътазилийларнинг ихтилофи жуда кучлидир. Масалан: «Юнус» сурасининг тафсирида шундай савол-жавоб бор:

Савол: Аллоҳ Таъоло:

لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ

“Эзгу иш қилганларга чиройли (савоб-жаннат) ва зиёдалик (Аллоҳнинг дийдорини кўришлик) бордир” (Юнус, 26) деган ояти каримаси билан ҳадисда келган «Аллоҳни кўриш» ақидасига ишора қилмаяптими?»

Жавоб: «Оятдаги «зиёда» сўздан мурод, савобдаги ортиқликдир. Чунки савоб билан Аллоҳни кўриш бошқа-бошқа нарсаси. Зиёдалик эса бир жинсли нарсаси бўлади. Бунинг устига «Аҳли сунна» нинг наздида Аллоҳни кўриш энг катта савоб бўлса, у билан зиёдаликнинг орасида қандай боғлиқлик бўлиши мумкин?

«Аллоҳни кўриш» масаласида «Ал-Қиёмат» сурасининг тафсирида ҳам шундай савол-жавоб мавжуд.

Савол:

وَجُودٌ يَوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ (۲۲) إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ (۲۳)

«У кунда баъзи юзлар яшновчи, Парвардигорларига боқиб турувчидир» (Қиёмат, 22-23.) ояти

каримаси Қиёматда Аллоҳни кўришликка энг кучли ва энг очиқ-ойдин далил эмасми?

Жавоб: «Кимки, Қиёматда Аллоҳни кўриш мумкин, деб эътиқод қилса, у Аллоҳни кўз билан кўриш мумкин бўлган жисм деб эътиқод қилган бўлади. Биз у билан низоъ қилмаймиз, балки унга: «Бор, Аллоҳ билан қўл бериб сўраш, кучоқлаш, силаш!» — деймиз. Аллоҳ бундан покдир. Биз Аллоҳни жисм эмас, дегувчилар билан гаплашамиз. Модомики Аллоҳ жисм эмас экан, уни кўз билан кўриш мумкин эмас. Инсоннинг кўзи ҳаракатланиб, бир жисмдан иккинчи жисмга ўтганда, жисмларнинг шакли, рангидан ажратади ва кўради. Аллоҳда шакл ва ранг йўқ экан, уни кўз билан кўриш мумкин эмасдир. Демак, оятнинг маъносини таъвил қилишга мажбурмиз, яъни Аллоҳда шакл ва ранг йўқ экан, уни кўз билан кўриш мумкин эмас, балки «савобларининг кўплигидан юзлари яшнайдди».

Бандаларнинг феълларини яратилишида ҳам мўътазила Аллоҳнинг қудратини инкор этади. Уларнинг ақидаси бўйича, бандаларнинг ишига Аллоҳ аралашмайди, ким нима қилаётганидан ҳам Аллоҳ хабардор эмас. Бу мавзуда «Ал-Анфол» сураси тафсирида баён этилади.

Савол:

قَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى

«Уларни сизлар ўлдирмадингиз, балки уларни Аллоҳ ўлдирди. Отганингизда Сиз отмадингиз (эй Мухаммад), балки Аллоҳ отди». (Анфол, 17) ояти каримасининг маъноси нима?

Жавоб: «Пайғамбаримиз (с.а.в.) Бадр жангида ўқ отардилар, Аллоҳ Таъоло ўлдирувчи ўқини етказиб турарди. Шунинг учун ҳам Аллоҳ Таъоло ўлдиришни ўзига изофа қилди, аввалда ўқни ҳам ўзига изофа қилганидек».

Муаллиф бу жавобида ҳам гўёки кофирларнинг ҳалокатини Аллоҳ Таъоло яратган эмас, балки «ўлдирувчи ўқ» билан ўзлари ўлди, демоқчи.

Мўътазила ўз эътиқодида «Ал-манзил байнал-манзилатайни» га эътиқод қилгани учун Абдулжаббор ҳам ушбу ақидани бутун тафсири давомида ҳимоя қилади. Масалан: «Ал-Анфол» сурасининг 2-4-оятлари

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ (۲) الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ (۳)

«Мўминлар Аллоҳ (номи) зикр этилганда диллари қўрқувда бўладиган, оятлари уларга тиловат қилинганда имонлари зиёда бўладиган, Парвардигорларигагина таваккул қиладиган, намозни мукамал ўқийдиган ва ризқ қилиб берганимиздан эҳсон қиладиган кишилардир» (Анфол, 2-4.) тафсирида Абдулжаббор шундай дейди: «Оятдаги барча калималар, албатта имон қавл ва амал билан эканлигини кўрсатади, яъни оятда келтирилган ибодатлар имон ичига киради. Мўмин одам ибодат ҳаққини адо этсагина шу номга лойиқ. Агар у кабира гуноҳни содир этаркан, мўминликдан чиқади».

«Ал-Инсон» сурасининг 3-ояти

إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا (۳)

«Дарҳақиқат, Биз уни (инсонни) хоҳ у шукр қилувчи(мусулмон) бўлсин ва хоҳ ношукр (кофир) бўлсин, йўлга йўлладик» (Инсон, 3.) тафсирида шундай савол-жавоб боради.

Савол: «Ушбу оят мукаллафлар фақат икки тоифа: мусулмон ва кофир бўлишига далолат қилмаптими?»

Жавоб: «Шокир агар ҳақиқий мусулмон бўлмаса ҳам, шокир бўлиши мумкин. Фосиқ ҳам шокир бўлиши мумкин. Бу оят «аҳли сунна» айтган гапга далолат қилмайди, аксинча, бизнинг гапимизни қувватлайдики, Аллоҳ Таъоло барчани баробар далолат қилади, сабабини олиб ташлайди. Ким осий бўлса, ўз оёғи билан...».

Қози Абдулжаббор Қуръон оятларида учрайдиган, зоҳирий маъносида ғаробат мавжуд бўлган оятларга ҳақиқий маъно беришдан бош тортиб, уларни мажоз ва ташбеҳга таъвил қилади. Масалан: «Ал-Аъроф» сурасининг 172-ояти

وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِن بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ

قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا

«Раббингиз Одам ўғилларининг беллари (пушти камарлари) дан зурриётлари (руҳлари)ни олиб, уларни ўзларига гувоҳ қилиб туриб: «Мен Раббингиз эмасманми?» деди. (Улар): «Йўғ-е! (Раббимизсан) Гувоҳлик бердик!» дедилар» (Аъроф, 172) тафсирида шундай савол-жавоб бор.

Савол: «Хабарда келишича, Одам белидаги барча инсон фарзандларидан аҳдлашув олинган. Шу нарса мумкинми?»

Жавоб: «Қавм ривоятда хато қилганлар. Одам зурриётларидан аҳдлашув олиш муҳол ишдир. Улар ақлсиз ва ҳаётсиз зарралардир. Аҳдлашув оқиллардан олинади, яъни Аллоҳ Таъоло уларнинг ақллариغا уларга лозим бўлган вазифаларни жойлаштиради, улар дунёга келганларидан сўнг дунё ва охираат ҳақида ўйлай бошлайдилар.

Оятнинг маъноси улар қилган ривоятнинг аксини кўрсатиб турибди. Аллоҳ Одам пушти камаридан эмас, зурриётларининг пушти камаридан аҳдлашув олган».

«Ар-Раъд» сурасининг 13-ояти

وَيَسِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ

«Момақалдирод ҳам унга тасбеҳ айтур» (Раъд, 13.) тафсирида ушбу: «Момақалдирок Аллоҳга қандай тасбеҳ айтади?» — деган саволга Абдулжаббор шундай жавоб беради: «Оятдан мурод момақалдирокнинг далолатидир, яъни унинг даҳшатли овози Аллоҳнинг қудрати, улуғлиги ва поклигига далолат қилади».

Биз мўътазила фирқасининг ашаддий мутаассиб олими Қози Абдулжабборнинг ўз мазҳаби ақидасини ҳимоя қилиш мақсадида Қуръони Карим оятларининг маъноларига қандай дахл қилганини, зарурат жойларда ҳатто Қуръон назмини, унинг эъжоз ва балоғатини ўз йўналишига усталик билан қандай қилиб буриб юборганини баъзи масалаларда кўриб ўтдик.

Биринчидан, мўътазила фирқасининг ақидаси «аҳли сунна» ақидасига мувофиқ келмаган жойларда улар вазиятдан қандай қилиб чиқиб кетаётганини билиб қўйиш, иккинчидан Қози Абдулжабборнинг ақлий қуввати ва илмий даражаси қай даражада юксак эканлигини фаҳмлаш, учинчидан, ана шундай устомонликларга алданиб қолмаслик мақсадида унинг тафсирини мутолаа қилиш фойдадан холи эмас.

4. Аз-Замахшарийнинг тўлиқ номи Абул Қосим Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад ибн Умар Ал-Хоразмий Ал-Имом Ал-Ҳанафий Ал-Мўътазилий бўлиб, лақаби «Жоруллоҳ», тўрт юз олтмиш еттинчи ҳижрийда Хоразмнинг Замахшар қишлоғида туғилган. Бағдодга келиб, устозлар ҳузурида таълим олган. Хуросонга бир неча марта борган. Қаерга бормасин, атрофига одамлар йиғилиб, унга шогирд бўлишган. Ким билан мунозара қилмасин, у таслим бўлиб, Замахшарийнинг илмини эътироф этган. Шундай қилиб, унинг овозаси бутун оламга ёйилди ва замонасининг ягона алломасига айланди.

Аз-Замахшарийнинг турли илм соҳаларида ўта ҳассослик билан таълиф этган асарлари бор. Уларнинг биринчиси «Ал-Кашшоф» тафсиридир. Алломанинг наҳв ҳақида «Ал- Муҳожот», «Ал-Муфасссал», араб тилида «Ал-муфрад вал-мураккаб», ҳадис тафсирида «Ал-Фоик», луғатда «Асосул-балоғ», фикҳда эса «Руусул-масоил» номли китоблари мавжуд.

«Вафаётул аъён» китобининг муаллифи шундай ёзади: «Аз-Замахшарийнинг эътиқоди мўътазилийдир. У ўзининг эътиқодини яширмасдан, аксинча фахрланиб юрган. Айтишларича, у бирор кишининг ҳузурига борса, эшик қоровулига: «Абул Қосим мўътазилий келиб, эшик олдида киришга изн сўраяпти, деб айтгин», — деб буюрар экан. У «Ал-Кашшоф»ни ёзиш асносида ҳамду сано хутбасини: «Қуръонни яратган Аллоҳга ҳамд бўлсин!» — деб бошлаган экан. Одамлар ундан бутунлай юз ўгиришган, зиёратига келмай қўйишган. Кейин у «холақо»(яратди) сўзини «жаъала»(қилди) сўзига алмаштирган. Ҳолбуки, мўътазилийларнинг наздида бу сўз ҳам «яратди» маъносидадир. Аммо «Ал-Кашшоф»нинг барча нусхаларида тафсир: «Қуръони Каримни нозил қилган Аллоҳга ҳамд бўлсид!» деб, «анзала»(нозил қилди) сўзи ишлатилган. «Ал-Кашшоф»даги бу ислоҳ мусаннифнинг эмас, балки муҳаррирнинг ислоҳидир.

Ал-Ферузободийнинг гувоҳдик беришича, Аз-Замахшарий ўзининг мўътазилий эътиқодида

шунчаки бўлган эмас, балки у шу эътиқодда бўлганидан фахрланиб юрган. Шунинг учун унинг ўзи «холақо» ёки «жаъала» феълени «анзала»га ўзгартириши мумкин эмас. Эҳтимолки, унинг шогирдларидан бири устозининг обрўсини саклаш мақсадида ўзгартирган бўлиши мумкин. Ал-Ферузободий «Ас-Салом» шаҳрига зиёрат учун борганда, у ерда Аз-Замахшарийнинг ўз қўли билан ёзган, ислоҳ қилинмаган тафсир нусхасини кўрганлигини айтади. (Кашфуз-зунун, 2-ж. 176-б.)

Аз-Замахшарий Маккадан қайтиб келганидан сўнг, беш юз ўттиз саккизинчи ҳижрийда Хоразмнинг Журжонийя қишлоғида вафот этади.

Аз-Замахшарий ўзининг «Ал-Кашшоф» номли тафсирини ёзишдан аввал бироз иккиланади. Бу ҳақда муаллиф тафсирнинг мукаддимасида ёзган. Тафсирнинг ёзилиш сабаблари ҳақидаги маълумотни унинг мукаддимасидан олишни толибга тавсия қилган ҳолда, асосий мақсадга ўтамиз.

5. «Ал-Кашшоф» гарчи эътизолий ақидага мувофиқ ёзилган бўлса ҳам, бундан қатъий назар жуда юқори қимматга эга бўлган тафсирдир. Қуръони Каримнинг мўъжизлик сири, назмининг гўзаллиги ва балоғатдаги юксак даражаси муаллиф томонидан очиб берилган. Бунинг сабаби Аз-Замахшарийнинг жуда кўп илм соҳаларини, хусусан араб луғатининг жозибакорлиги, ашъорлар, балоғат, баён, эъроб, адаб илмларини мукаммал билганлигидир. Аз-Замахшарий оятлардаги жозибани дарҳол илғаб оларди. Ўзининг бундай фазилат эгаси эканлигига «Ал-Кашшоф»нинг мукаддимасида ишора этади: «Илмларнинг энг нозиги, ҳар қандай ақлни ҳайрон қиладигани тафсир илми бўлиб, унга ҳар қандай олим журъат қилавермайди. АлЖохиз «Назмул Қуръон» китобида ёзганидек, Фақиҳ агар ҳукм ва фатвода барча тенгдошларидан ғолиб бўлса ҳам, мутакаллим гарчи калом санъатида аҳли дунёларни лол этса ҳам, тарихчи ва ҳофиз Қиррийянинг ўғли (Унинг исми Айюб, араб суҳандонларидан бири. Қиррийя эса унинг онаси)дан зеҳни ўткирроқ, воъиз агар Ал-Ҳасан Ал-Басрийдан гапдонроқ, Ан-Нахвий агар Сибавайҳдан билимдонроқ бўлса ҳам, луғат олими луғатларни сақичдек чайнаб ташласа ҳам, аммо улар Қуръон йўли олдида ожиз, ҳақиқатини идрок этишдан гунгдир. Аммо Қуръонга хос бўлган икки илм: маъоний ва баёнда ўткир илм соҳиби бўлган одам бу ишнинг уддасидан чиқиши мумкин». (Аз-Замахшарий. Ал-Кашшоф, 1-ж. 12-15-б.)

Ҳақиқатан ҳам Аз-Замахшарий муфасссирга зарур бўлган барча василаларни жамлаб, ўзининг улуғ тафсирини ёзиб тугатиб, одамлар эътиборига ҳавола қилди. Аз-Замахшарий ўзининг бу тафсири барча фазилатларни жамлаган асар бўлганини, барча олимлар ҳузурида ҳусни қабулга муносиб кўрилганини билгач, Аллоҳнинг бундай неъматини ва иноятига шукрона келтириб ушбу ғазални ёзди:

Дунёда тафсирлар сонун саноксиз,
Улар орасида Кашшоф сафодир.
Агар сен ҳидоят кидирсанг, ўқи!
Жаҳл бир касаллик, Кашшоф шифодир.

Агар Аз-Замахшарий ўзининг тафсири билан фахрланиб, ужуб даражасига етса ҳам, биз уни маъзур тутсак арзийди, чунки унинг тафсири бошқа тафсирлар орасида ягона, устозлар ва шогирдлар орасида ҳам мўътабардир. Ҳатто унинг хусуматчилари ҳам тафсирнинг камчилигига тўхталишдан аввал, унинг фазилатини, таълиф этган алломанинг санъатини эътироф этадилар.

1. Аш-Шайх Ҳайдар Ал-Ҳаравий «Ал-Кашшоф» ҳақида ўзининг фикр-мулоҳазаларини баён этиб, бу тафсир ниҳоятда юқори савияда ёзилганини таъкидлайди. Унинг ёзишча, Аз-Замахшарий Қуръоннинг бирор оятини тафсир қилишга киришса, агар оятнинг мазмуни унинг хоҳишига мувофиқ бўлмаса, оятнинг мадлули унинг муродини ифода қилмаса, у оятнинг зоҳирий маъносини шошилмасдан, қизишмасдан, ортиқча балоғий нукталарсиз ўз мақсади йўлига шундай бурадики, у Аллоҳнинг каломини таҳриф қиладиган бўлса ҳам, ҳеч ким ундан гумон қилмайди. Гапни узокдан олиб келади, билдирмасдан усталик билан эътизолий ақидани сингдиради, натижада толиб унинг фикр тузоғига илинади, «ҳақиқат бундан бошқача бўлиши мумкин эмас», деган қарорга келади. Бу жуда катта офат ва мусибатдир.

Аз-Замахшарий тасаввуф лаззатидан бебаҳралиги туфайли Аллоҳнинг валийларини ҳам қаттиқ танқид қилади. «Ал-Моида» сурасининг 54-ояти:

يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ

«Уларни Аллоҳ севади ва улар ҳам Аллоҳни севадилар» (Моида, 54) тафсирида Аз-Замахшарий Аллоҳнинг валийлари ҳақиқа лойиқ бўлмаган, ақлли одам тафсирда эмас, фахш китобларида ҳам ёзишдан уяладиган таъналар, бўхтонларни ёзади. Аллоҳнинг валийлари айланиб шундай журъат қилган одам, Аллоҳнинг каломига тажовуз қилишга шубҳасиз журъат қилади.

Муаллиф тафсирида шундай байтларни келтирганки, улар ҳазил-мutoйиба, масхара учун ёзилган. Бундай шеърларни тафсирда келтириш шаръан ва ақлан жоиз эмас, хусусан адл ва тавҳид аҳлиучун.

Аз-Замахшарий Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг башоратлари билан «фирқаи ножия» деб аталувчи «аҳли сунна вал-жамоа» ҳақида жуда фахш гапларни гапиради. Уларга ҳатто «мулҳид», «кофир»лик нисбатларини беради. Бундай журъат қалби пок, имони бебок уламоларнинг эмас, балки беадаб, эси паст одамларнинг ишидир. (Ҳайдар Ал-Ҳаравийнинг таълиқи қискартириб берилди.)

2. Абу Ҳайён ҳам ўзининг «Ал-Баҳрул муҳит» номли тафсирида «Ан-Намл» сурасининг 49-оятини тафсир қилиб, кейин шу оятга Аз-Замахшарий қандай маъно берганини таҳлил қилади ва шундай дейди: «Бу одам (Аз-Замахшарий)га Аллоҳ Таъоло Қуръон илмидан, сўзамоллик ва заковатдан комил насиба берган бўлса ҳам, тафсир китобида баъзи камчиликлар борки, мен уларни қасидамда баён этган эдим. Унда аввал «Ал-Кашшоф»нинг фазилатини, унинг ютуқларини айтиб, кейин толибни ундаги камчиликлардан огоҳлантирдим. Ана шу қасидамнинг мадҳ қисмини эмас, танбеҳ қисмини эътиборингизга ҳавола қилмоқчиман: (Қасиданинг матни насрда таржима қилинди)

«Лекин бу тафсирда танқидий назар билан қараш лозим бўлган хато-камчиликлар мавжуд. Муаллиф мавзунинг ҳадисларни жоҳиллардек ривоят қилади ва шубҳали ровийларга нисбат беради. Улуғ имомларни ҳақорат қилади. Қисқача ибора билан тушунтириш мумкин бўлган фикрни «қуруқ аравани олиб қочгандек» узоқ ва беҳуда гаплар билан судрайди. Аллоҳ айтмаган (Аллоҳнинг муроиди бўлмаган) гапларни айтиб, муқаддас каломни таҳриф қилади. Оятларнинг таркибини таҳлил қилишда ҳам наҳв қоидаларидан чиқиб кетади. Баъзи фикрларни бошқа олим ва муфассирлардан ўғирлаган бўлса ҳам, ўзининг фикридек гапиради. Оятлардан маъно чиқаришда, наҳв қоидадини риоя қилмасдан қасддан хато қилади. Қуръон лафзларини ўзгартириб, маънони ўз мазҳабига буради. Шунинг учун, Эй Аллоҳ! Бу Шайхнинг номини ўзинг Машриқу Мағрибдан ўчиргин! Агар унга Аллоҳнинг раҳмати етмаса, у кофирларга ҳамроҳ бўлиб қолади».(Муҳаммад Ҳусайн Аз-Заҳабий. «Ат-тафсир вал-муфассирун». Қоҳира. 1381-ҳижрий. 1-жумҳурият.438-б.)

3. Аллома Ибн Халдун Аз-Замахшарийнинг тафсирини шундай таърифлайди: «Тафсирларнинг балоғат, фасоҳат ва тил соҳасида энг гўзал ёзилгани Хоразм элидан бўлган Аз-Замахшарийнинг «Ал-Кашшоф» тафсиридир. Муаллиф ақидада эътизолийдир. Қуръон оятларига фикр билдираётганда ўзининг ана шу фосид ақидаси нуқтаи назаридан ҳужжатлашади, шунинг учун «аҳли сунна» уламолари жумҳурни доим унинг тузоғидан эҳтиёт бўлишга чақирадилар. Лекин тил ва балоғат илмини яхши билишига эътироз йўқ. Агар толиб мазоҳиби санийядан воқиф бўлиб, эътиқоди мустаҳкам бўлса, у ҳолда унга қаршилигимиз йўқ, «АлКашшоф»ни мутолаа қилиб, муаллифнинг тил соҳасидаги санъатини, унинг беназирлигини кўриб ибрат олсин.

Ироқ ажалларидан бўлган Шарафиддин Ат-Тоййибий «Ал-Кашшоф»га шарҳ ёзган. У шарҳида, Қуръон оятларининг балоғати мўътазилийларнинг ақидасига эмас, «аҳли сунна» ақидасига мувофиқ эканлигини исботлаган. (Муқаддимату Ибн Халдун. 491-б.)

4. Аллома Тожиддин Ас-Сабукий ўзининг «Муъидун-ниъам ва мубидун-ниқам» китобида шундай ёзади: «Билингки, албатта «Ал-Кашшоф» тафсири улуғ китобдир, унинг муаллифи ўз фанида имомдир. Лекин у бидъатчи одам бўлиб, ўз бидъатини ошкора қилувчидир. Пайғамбарнинг қадрини туширишдан, «аҳли сунна»га беадаблик қилишдан тортинмайди.

Ас-Сабукийнинг отаси Аш-Шайх Такиюддин Ас-Сабукий «Ал-Кашшоф»ни мутолаа қилиб ўтирган эди. «Ат-Таквир» сурасининг 19-ояти

إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ (۱۹)

«Албатта, у (Қуръон) бир улуғ элчи (Жаброил)нинг сўзидир» (Таквир, 19.) тафсирига келганда,

дарҳол китоб саҳифасидан юз ўғирди ва бир варақ оқ қоғоз олиб унга: «Ал-Кашшоф»ни ўқишдан воз кечганлигининг сабаби» — деган огоҳнома ёзди. Унда шундай дейилади:

«Мен Аз-Замахшарийнинг тафсирида ҳар қанча фойдалар бўлмасин, унинг «Аллоҳ сизни афв этди» (Тавба, 43.) ояти, «Ат-Таҳрим» сураси ва бошқа жойлардаги оятларнинг тафсирида бутун махлуқотнинг сарвари бўлган Пайғамбаримиз (с.а.в.)га қилган беадабчиликларини кўриб, Пайғамбаримиз (с.а.в.)дан уялганимдан унинг тафсирини ўқишдан бутунлай юз ўғирдим».

Ҳамюртимиз, тафсир соҳасининг улуғ шайхи Жоруллоҳ аз-Замахшарийнинг «Ал-Кашшоф» тафсирини эътиқод нуқтаи назаридан эмас, услуб нуқтаи назаридан мутолаа, таҳлил ва хулоса қилишни толибларга ҳавола этамиз.

Таянч иборалар: «Жомиъут-таъвил ли муҳкамит-танзил», «Бағийятул вуъот фий табақотун нуҳот», «Қозил-кузот(қозилар қозиси)», оқил ва мукаллаф инсонлар, шайтоннинг таъсири, васваса билан қилинадиган таъсир, «бор, Аллоҳ билан қўл бериб сўраш, қучоқлаш, силаш!», Аллоҳда шакл ва ранг йўқ экан, уни кўз билан кўриш мумкин эмас, «савобларининг кўплигидан юзлари яшнайдир», «Момақалдироқ Аллоҳга қандай тасбеҳ айтади?», ашаддий мутаассиб олим, Қози Абдулжаббор, «Ал-Муҳожот», «Ал-Муфассал», «Ал-муфрад вал-мураккаб», «Ал-Фоик», «Асосул-балоғ», «Руусул-масоил» «Вафаътул аъён» муаллифи шундай ёзади: «Аз-Замахшарийнинг эътиқоди мўътазилийдир. У ўзининг эътиқодини яширмасдан, аксинча фахрланиб юрган. Айтишларича, у бирор кишининг ҳузурига борса, эшик қорувлига: «Абул Қосим мўътазилий келиб, эшик олдида киришга изн сўраяпти, деб айтгин», деб буюрар экан, У «Ал-Кашшоф»ни ёзиш асносида ҳамду сано хутбасини: «Қуръонни яратган Аллоҳга ҳамд бўлсин!» — деб бошлаган экан, Одамлар ундан бутунлай юз ўгиришган, зиёратига келмай қўйишган, Кейин у «холақо» (яратди) сўзини «жаъала» (қилди) сўзига алмаштирган, холбуки, мўътазилийларнинг наздида бу сўз ҳам «яратди» маъносидадир, «фирқаи ножиа» деб аталувчи «аҳли сунна вал-жамоа» ҳақида жуда фахш гапларни гапиради, Уларга ҳатто «мулҳид», «кофир»лик нисбатларини беради, Бундай журъат қалби пок, имони бебок уламоларнинг эмас, балки беадаб, эси паст одамларнинг ишидир.

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар:

1. Мўътазила фирқаси эътиқоди бўйича тафсир ёзган олимлардан кимларни биласиз?
2. Қози Абдулжабборнинг таржимаи ҳоли ва ёзган асарларини биласизми?
3. Унинг «Танзийхул Қуръон анил-матоин» тафсири қандай услуб билан ёзилган?
4. Аз-Замахшарийнинг таржимаи ҳоли. Унинг «Ал-Кашшоф» номли тафсиридан бошқа яна қандай асарларини биласиз?
5. Аз-Замахшарийнинг тафсирига уламолар қандай баҳо берганлар?

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Т. 2001.
2. Ад-Довудий. Табақотул-муфассирин.
3. Аз-Замахшарий. Ал-Кашшоф.
4. Ибнул Қаййим Ал-Жавзий. Ёълумул-муваққинийн.
5. Ал-Итқон. Ас-Суютий, 2-ж.
6. Ал-Ҳофиз ибн Ҳажар. Лисонул-мезон. 4-ж.
7. Ибн Таймийя. Мукаддимату усулут-тафсир.
8. Ар-Роғиб Ал-Исфохоний. Мукаддиматут-тафсир.
9. Имом Ал-Бухорий. Ал-Жомеъ Ас-Саҳиҳ. 1-4-жилдлар. Т. 1998.
10. Муҳаммад Ҳусайн Аз-Заҳабий. «Ат-тафсир вал-муфассирун». Қоҳира. 1381-ҳижрий. 1-жузъ.

31- МАВЗУ. ШИЙЪАЛАР ТАФСИРИ

Дарс режаси:

1. Шийъалар тоифасининг уч гуруҳга бўлиниб кетиши.
2. Шийъалар тафсирининг «аҳли сунна вал жамоа» тафсиридан фарқи.
3. Шийъа уламоларининг машҳур тафсирлари.

1. Исломнинг дастлабки даврида Ислом олами ҳокимият учун курашувчилар томонидан

гуруҳларга бўлинган бўлса, кейинчалик бу бўлиниш диний таълимотдаги тафовут шаклида барқарорлик тусини олди. Ҳозирги даврда Ислом олами катта-катта икки йўналишга ажраган бўлиб, биринчиси аҳли сунна вал-жамоа деб номланса, иккинчиси шийъа (З. Ҳусниддинов. Ислом: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар. Тошкент. «Мовароуннаҳр», 2000 й. 26-б.) деб аталади.

Шийъалар худди суннийлар каби Қуръони Каримни илоҳий деб эътироф этсаларда, дастлабки уч халифа даврида унинг айрим қисмлари тушириб қоддирилган деб ҳисоблайдилар. Пайғамбар ҳадисларининг эса ҳаммасини эътироф этмайдилар, балки фақат Ҳазрат Али (р.а.) ва у кишининг тарафдорлари томонидан ривоят қилинган ҳадисларнигина тан оладилар. Улар шундай ҳадислардан иборат тўпламлар тузганлар ва бу тўпламларни «Ахбор» деб атайдилар.

Тарих олимларининг таъкидлашларича, шийъалар уч тоифага: Аз-Зайдийя, Ал-Ғолийя ва Ал-Ботинийяга бўлинганлар. (З. Ҳусниддинов. Ислом: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар. Тошкент: «Мовароуннаҳр», 2000 й. 27-б.) Уларнинг ҳар бири яна олтитадан фирқаларга бўлинган бўлиб, жами шийъа фирқалари ўн саккизтани ташкил қилади.

Аз-Зайдия тоифаси Зайд ибн Али ибн Хусайн ибн Али (р.а.)га нисбат берилади. Бу тоифа бир-биридан мустақил олти фирқа: Ал-Жорудия, Ал-Мухтариъия, Ал-Мутрифия, Ас-Солиҳия, Ас-Сулаймония ва Ал-Яъкубияга бўлиниб кетганлар. Аз-Зайдия тоифасининг имомлари Абу Ал-Жоруд, Зиёд ибн Ал-Мунзир, Жаъфар ибн Муҳаммад, Ал-Ҳасан ибн Солиҳ, Муқотил ибн Сулаймон, Ад-Доъий Носирул-ҳақ Ал-Ҳасан ибн Али ибн Ал-Ҳасан ибн Зайд ибн Умар ибн Али ибн Ал-Хусайндирлар. (Шийъаларнинг уч тоифага бўлиниши Абдул Қохир ибн Тоҳир Ат-Тамимийнинг «Ал-фарқ байнал-фирақ» китобида бошқачароқ талқин этилган, яъни у шундай деб ёзади: «Биз аввалда айтиб ўтганимиздек, рофизийларнинг Аз-Зайдийя гуруҳи уч фирқага, Ал-Кайсонийя гуруҳи икки фирқага, Ал-Имомия гуруҳи ўн беш фирқага бўлинади». Шийъа рофизийларининг бўлинган уч гуруҳи номларини Аз-Зайдийя, Ал-Кайсонийя, Ал-Имомийя деб атайти. Бунда ҳеч ажабланарли жиҳат йўқ. Чунки, аввалги манбада Ал-Ғолийя фирқаси асосий фирқа деб саналиб, Ал-Кайсонийя ундан ажралган фирқалар қаторида, Ал-Ботинийя асосий деб саналиб, ундан чиққан фирқа ёки унинг иккинчи номи дейилган бўлса, Ат-Тамимий фирқаларнинг номини алмаштириб зикр этган.

Бундай ихтилофлар бошқа олимларнинг китобларида ҳам мавжуд. Масалан, Абу Исо Муҳаммад ибн Ҳорун Ал-Варроқ ўз китобида Аз-Зайдийя тоифасини саккиз фирқага бўлинганини айтган бўлса, Абул Ҳасан Ал-Ашъарий «Мақолотул Исломиййин» китобида Аз-Зайдийя тоифаси олти фирқага бўлинишини айтган. Абдул Қохир ибн Тоҳир Ат-Тамимий. «Ал-фарқ байнал-фирақ». 29-б.)

Бу имомларнинг ҳаммаси мўътазилийларнинг Ал-Қадарийя фирқаси эътиқоди (яъни, Аллоҳнинг қазо ва қадарини тан олмаслик, Қуръоннинг махлуқ эканлиги, ўлган кишига қабр азобининг ва мункар-накир саволларининг бўлмаслиги, шафоат ва мағфират қилинган осийларнинг дўзахдан чиқарилмаслиги, аҳли жаннатларнинг Аллоҳни кўролмасликлари)ни тўла тасдиқ этадилар.

Аз-Зайдийя тоифасининг кўп фирқалари фаръий масалаларда Имом Абу Ҳанифа мазҳабларига мувофақат қилсаларда, баъзи масалаларда ихтилофлари ҳам мавжуд. Лекин бу фирқаларнинг ўзаро ихтилофлари бор бўлиб, улар бир фирқани иккинчисидан ажратиб туради.

«Аз-Зайдия фирқаси уламолари томонидан Қуръон тафсири борасида жуда кўп асарлар ёзилган бўлса-да, улар ҳозиргача сақланмаган. Фақат Аш-Шавконийнинг «Фатҳул қодир» номли тафсирини ва Шамсуддин Юсуф ибн Аҳмаднинг «Ас-Самаротул ёниъа» номли тафсиригина мавжуд. Аммо Ибн Ан-Надимнинг феҳристида куйидаги тафсирларнинг номлари учрайди.

Аз-Зайдия фирқасига тегишли Муқотил ибн Сулаймон икки тафсир ёзган, бири «Китобут-тафсирул кабир», иккинчиси «Китобу наводирут-тафсир», Имом Зайд ибн Алининг «Тафсиру ғарийбил Қуръон»и, Исмоил ибн Али Ал-Бустийнинг «Тафсир»и, Мухсин ибн Муҳаммаднинг «Ат-Таҳзиб»и, Атия ибн Муҳаммад(вафоти 665-х.)нинг тафсири, Ҳасан ибн Муҳаммад Ас-Санъоний (ваф. 791-х.)нинг «Ат-тайсир фит-тафсир»ининг рўйхатини топдим». (Муҳаммад Хусайн Аз-Заҳабий. Ат-тафсир вал-муфассирун. Қоҳира. 2000 й. 7-нашр. 1-ж. 207-208-б.)

Шийъаларнинг иккинчи тоифаси Ал-Ғолийя деб номланади. Уларнинг Ҳазрат Али (р.а.) хусусларида ҳаддан ортиқ ғулувга кетганлари, ҳатто баъзилари Ҳазрат Алини илоҳ, баъзилари пайғамбар дейишликкача борганлари сабабли шу ном билан аталган. Бу тоифа ҳам олти фирқага: Ал-Хитобийя (Ўша манба, 45-б.), Ал-Баёнийя (Ўша манба, 45-б.), Ал-Муфаввизийя (Ўша манба, 47-б.) (Ас-Саҳҳобийя), Ал-Муғийрийя (Ўша манба, 47-б.), Ал-Мансурийя (Ўша манба, 48-б.), Ас-Саббойя (Ўша

манба, 48-б.) бўлинади.

Шийъаларнинг учинчи тоифаси Ал-Ботиниядир. Бу тоифани «Қаромита», «Таълимия», «Хуррамия» деган лақаблар билан ҳам айтилади.

Ал-Ботиний тоифаси ҳам олти фирқага бўлинади. Бу фирқалар: Ал-Кайсония, Ан-Нусайрия, Ал-Жарийрия, Ат-Тарийқия, Ал-Имомийя ва Ал-Исмоилия, деб номланади. Бу олти фирқа билан шийъаларнинг умумий фирқалари сони ҳам хорижийлар ва мўътазилийлар сингари ўн саккизтани ташкил этади.

Абу Ҳомид Ал-Ғаззолийнинг айтишича, ботинийлар тоифасининг саккизта лақаби бор: Ал-Ботиния, Ал-Қаромита, Ал-Хуррамия, Ал-Исмоилия, Ас-Сабъия, Ат-Тобиқия, Ал-Мухмарра, Ат-Таълимия.

Ал-Ботиний дейилишига сабаб, уларнинг фикрича, ҳар бир меванинг ташқи пўстлоғи ва ички мағзи бўлганидек, Қуръон оятларининг ҳам зоҳирий маъноси ва ҳар бир оятдан тушуниладиган ботиний маъноси ҳам борки, зоҳирий маънолари жоҳиллар ва фаросатсиз кишиларнинг наздида улуғлик касб этса, ботиний маънолари ақлли, фаросатли кишиларга яширин ҳақиқатлар йўлини очади. Кимки Қуръоннинг ботиний маъноларига чуқурроқ кириб бориб тушунишдан, унинг сир-асрорларини фаҳмлашдан узоқ бўлса ва зоҳирий маънолари билангина кифояланса, оғир риёзатлар, машаққатлар ва бошқа шаръий вазифалар тагида қолади. Қуръоннинг ботиний маъноларини тушуниш даражасига етган кишидан эса барча мажбуриятлар олиб ташланади, уларнинг масъулиятидан ҳам қутулади. Ал-Ботиний ўз фикрини ушбу ояти карима маъноси билан қувватлайди:

وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ

«Нопок нарсаларни уларга ҳаром қилади ҳамда уларнинг юкларини ва устиларидаги кишан(қийинчилик) ларини олиб ташлайди». (Аъроф, 157)

Ҳолбуки, бу ояти кариманинг тўлиқ маъноси ботинийларнинг фойдасига эмас, аксинча зарарига ҳужжат эканлиги кўриниб турибди.

2. Имом Ал-Ғаззолий айтади: «Бу малъун тоифанинг мақсади шариатни бузиш, эътиқодни айнитиш, одамларни диний қонун-қоидалардан, унга тез-тез мурожаат қилишдан чалғитишдир».

Ботинийларнинг Ал-Жарийрия фирқаси Жарир ибн Сулаймон Ар-Рикқийнинг тобеъларидир. Уларнинг эътиқодига кўра, ҳар бир эркак тўрттадан ортиқ хотинга эга бўлиши мумкин. Бировнинг жориясини(чўрисини) вақтинча олиб, у билан алоқада бўлиш мумкин. Ҳажга эҳром кийган киши эъромдан чиқиш учун бутун бадани(боши, оёқ-қўли, соқоли)нинг юнгини олдириши лозим бўлади. Китнинг гўштини ейиш ҳаром қилинган. Ҳолбуки, бундай эътиқод Қуръони Карим оятларига бутунлай хилофдир. Аллоҳнинг ояти карималарида:

وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَىٰ وَثُلَاتٍ وَرُبَاعَ
فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ذَلِكَ أَدْنَىٰ أَلَّا تَعُولُوا (۳)

«Агар етимларга адолатли бўлолмасликдан қўрқсангиз, сизларга ҳалол бўлган аёллардан иккита, учта, тўрттасига уйланаверинглар. Борди-ю улар ўртасида одил бўла олмасликдан қўрқсангиз бир аёлга (уйланинг) ёки қўл остингиздаги чўрилар билан кифояланинг». (Нисо, 3.)

أَحَلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ وَطَعَامُهُ مَتَاعًا لَّكُمْ وَلِلسَّيَّارَةِ وَحَرَّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ
حُرُمًا

«Ўзингиз ва сайёҳлар фойдаланишлиги учун сизларга денгиз ови ва таоми(балиқлари) ҳалол қилинди. Бироқ, модомики, эҳромда экансизлар, сизларга қуруқлик ови ҳаром қилинди», (Моид, 96) деб ҳукм қилинган. Бу оятларнинг мазмунидан мазкур фирқанинг эътиқоди ботил эканлиги очик кўриниб турибди.

Ботинийларнинг эътиқодича, Қуръони Карим «Аллоҳнинг каломи эмас, балки ундан олдинги инсонлар қўли билан бузиб ёзилган «муқаддас китоблар» сингари пайғамбарлар ёзган каломдир. Ҳар

бир пайғамбар ўз миллатини ўзи хоҳлаган нарсага ибодат қилишни талаб этганидек, Муҳаммад (с.а.в.) ҳам арабларни шунга даъват қилган. Унинг даъвати кучли бўлгани учун атроф мамлакатларга ва бошқа миллатларга ҳам кенг ёйилган, унинг обрўси юқорилашиб, вилоятлари кенгайиб, бизнинг ота-боболаримиз ерларини ҳам босиб олган. Биз у билан тенглашишга ожизмиз. Бизнинг вазиғамиз, Муҳаммад умматларидан баъзи бир тоифани, масалан: ақли заифроқ, фикри саёзроқ, бизнинг ақидамизни ва мақсадимизни чуқурроқ тушунишдан ожиз бўлганларини йўлдан урамиз», — дейдилар ва шариатни инкор қилувчи, пайғамбарларни тақзиб қилиб, қиёмат, ҳисоб-китоб, жаннат, дўзахни йўқ, деб ўргатувчи китоблар ёзадилар. Буларнинг асосий мақсади фақат мусулмонлардан ўч олиш, мусулмонлар устидан ҳокимликни қўлга олишдан иборат. Хусусан мазкур фирқаларнинг орасида мусулмонларга нисбатан адовати энг кучлиси ботинийлардир».

Юқорида санаб ўтилган фирқаларнинг ақидавий бузилганлиги шундаки, улар ҳам ўзларини мусулмон деб ҳисоблайдилар, таъналар етказсалар-да, Муҳаммад (с.а.в.)ни пайғамбар деб тан оладилар. Лекин баъзи масалаларда «курақда турмайдиган» фикрлар айтадилар ва ўз эътиқодларини исботлаш учун Қуръон оятларини нотўғри таржима қилишдан тоймайдилар ҳамда ўз раъйларига буриб оладилар. Масалан «Ас-Сабаъийя» фирқаси Қуръондаги «раъд»-момақалдироқни Алининг овози деб таржима қиладилар. «Қасос» сурасидаги

إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَأْدُكَ إِلَى مَعَادٍ

«(Эй Муҳаммад), албатта, Сизга (ушбу) Қуръонни фарз қилган Зот, шак-шубҳасиз, Сизни қайтиш жойига (Маккага) қайтарувчидир» — (Қасос, 85.) деган оятнинг маъносини «Муҳаммад (с.а.в.)ни Аллоҳ Таъоло яқинда ҳаёти дунёга қайтаради» — деб таъвил қилишади.

«Ал-Баёния» фирқасининг бошлиғи «Оли Имрон» сурасининг 138-ояти

هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ (۱۳۸)

«Бу (Қуръон) одамлар учун баёнот ҳамда такводорлар учун ҳидоят ва насиҳат (манбаи)дир»ни «Аллоҳ Қуръонда менинг номимни очиқ ёзган. Мен Баёнман, мен ҳидоятман ва мавъизаман» деб таъвил қилган.

«Қасос» сурасининг 88-

لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ ۚ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ

«Ундан ўзга илоҳ йўқдир. Унинг «юзи»дан бошқа барча нарса ҳалок бўлувчидир» ояти (Инсоннинг юзи барча аъзосига далолат қилади. Масалан: «Фалончининг юзидан ўтолмасдан» деган гап «унинг ўзининг ҳурматидан» деган маънони ифодалайди)дан чиқадиган маънони «Аллоҳ нурдан бўлган эркак қиёфасидадир, Унинг юзидан бошқа барча аъзолари йўқ бўлиб кетади» деб таъвил қилади.

«Ал-Муғийрия» фирқаси етакчиси «Аъло» сурасининг 1-

سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى (۱)

«(Эй Муҳаммад), энг олий Зот бўлган Раббингизга тасбеҳ айтинг!»оятини таъвил қилиб: «Мен Аллоҳнинг исми аъзамини биламан. У ҳамма нарсани яратишдан олдин Ўзининг исми аъзами билан гапирган. Исми аъзам учиб, менинг тожим устига қўнган», — деб даъво қилади.

Шийъаларнинг бошқа фирқалари, масалан, Ал-Мансурия, Ал-Хитобия, Ал-Убайдия кабилар ҳам Қуръон оятларига дахл қиладилар ва ўз эътиқодларига мослаб таъвил қиладилар. (Муҳаммад Хусайн Аз-Заҳабий. Ат-тафсир вал-муфассирун. Қоҳира. 2000 й. 7-нашр. 2-ж. 11-18-б.)

Уларнинг орасида «Ал-Имомия Ал-Исно ашария» тоифаси бошқа фирқалардан алоҳида ажралиб туради. Бу фирқанинг бошқаларга ўхшамайдиган ўзига хос эътиқодлари бор. Улар ўз эътиқодларини Қуръонга мослаб тузганлар. Рақиблари билан ҳам мунозарани Қуръон оятларига суянган ҳолда қиладилар.

Улар ўзлари эътиқод қиладиган ўн икки имомни ҳамма нарсдан юқори қўядилар. Уларнинг фикрларича, имомлар Ернинг устунидирлар. Аллоҳнинг бандаларига юборган ҳужжатидирлар. Улар ўз имомларини пайғамбарлар билан тенг мақомда қўрадилар.

Қуръон оятларини тафсир қилишда имомиялар билан мўътазилийларнинг фикрлари бир хилдир. Бу бир хиллик бир-бирларининг шайхларига шогирд тушишга ҳам олиб келган. Шийъа уламоларидан Ал-Ҳасан Ал-Аскарӣй, Аш-Шариф Ал-Муртазо, Абу Али Ат-Табризий ва бошқа уламолар ўзларининг тафсирларида эътизолий фикрларни тўла қувватлаганлар. Ҳатто Аш-Шариф Ал-Муртазо Ҳазрат Али(р.а.)ни мўътазила мазҳабида эканликларини, балки мўътазилаларнинг бошлиғи эканликларини исботлашга уринган.

Имомиялар Қуръони Каримнинг зоҳирӣй ва ботинӣй маънолари бор эканлигида аҳли сунна вал-жамоага мувофақат қиладилар. Аммо улар бу фикрда ғулуvgа кетиб, Қуръони Каримнинг етмиш еттита ботини бор. Қуръони Каримнинг зоҳирӣй маънолари даъват учун Пайғамбарга берилган, ботинӣй маънолари эса имомларга берилган, деб ҳаддан ошадилар. (Ўша манба, 22-23-бет.)

Қуръони Каримнинг «Бақара» сураси, 57-оятӣ ва «Моида» сураси, 55-оятлари айни имомлар ҳақида нозил бўлган, оятларда келган «жалолат», «илоҳ», «раб» сўзларидан мурод имомлардир, дейишади. Оятлардаги Аллоҳ Таъоло ўзининг номига нисбат берган «итоат», «ризоз», «ғино» ва «фақр» сифатларини имомиялар: «Бу сифатлар имомга алоқадор, Аллоҳ Таъоло ўзига эмас, балки имомга итоат қилишни мурод қиляпти», — дейишади.

Имомиялар ўзларига бериладиган турли саволлар, масалан: «Агар Қуръони Карим асосан имомларнинг шаъни ҳақида, уларнинг душманлари ёки муҳолифлари ҳақида ворид бўлган бўлса, Аллоҳ Таъоло нима учун бу маъноларни очиқ-ойдин баён қила қолмасдан, ботинӣй маънолар билан ишора қилди?» — деган саволдан кўркишиб, ундан кутулиш йўлини изладилар ва Қуръони Карим аслидан таҳриф этилган, бузилган, деган даъвои чиқардилар. Уларнинг даъво қилишларича, Ҳазрат Али (р.а.) жамлаган ва кейинчалик имомларга мерос бўлиб қолган Қуръонни ҳеч ким ўзгартира олмаган. Аммо бошқалар жамлаган Қуръон эса бузилган, ўзгартирилган бўлиб, «Оли байт», яъни Ҳазрат Алининг насаблари ҳақидаги оятлар ва Оли байт душманларининг айблари баён этилган оятлар бутунлай ўчириб ташланган.

Ўз даъволарини исботлаш учун ривоятлар ҳам келтиришади. Масалан: «Ал-Кофӣй Жаъфар Ас-Содиқдан ривоят қилишича, Жаброил (а.с.) Муҳаммад (с.а.в.)га нозил қилган Қуръони Карим ўн етти минг оятдан иборатдир. Қўлимиздаги мусхафларда бор-йўғи олти минг икки юз олтмиш уч оят бор холос. Қолганлари эса Оли байтнинг ҳузурида Ҳазрат Али жамлаган мусхафда мавжуддир. (Муҳаммад Ҳусайн Аз-Заҳабӣй. Ат-тафсир вал-муфасссирун. Қоҳира. 2000 й. 7-нашр. 2-ж. 27-б.)

Имомиялар айтадилар: «Лам якун» сурасида Қурайшдан етмиш кишининг номи ва насаби кенг баён этилган эди. «Аҳзоб» сураси катталикида «Анъом» сураси билан тенг эди. Ундан Оли байтнинг фазилатлари баёнини олиб ташланган. Яна Қуръонда «Вилоят» деган сура бор бўлиб, у ҳам бутунлайин олиб ташланган». (Ал-Вашийъаҳ, 23-бет.)

Имомиялар ўз даъволарини исботлашга берилиб кетиб, Аллоҳ Таъолонинг:

إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ (۹)

«Қуръонни биз нозил дилдик ва уни биз сақловчидурмиз» (Ҳижр, 9.) ояти каримасидан чиқадиган очиқ-ойдин маънони ҳам инкор қилишади ва: «Қуръонни Аллоҳ имомлар ҳузуридагина тўғри сақлайди», — деб таъвил қилишади.

3. Имомия уламоларининг тафсир борасида қолдирган мерослари жуда каттадир. Улардан бир нечтасининг номларини эслаб ўтаммз:

1. Ал-Ҳасан Ал-Аскарӣй (вафоти 245 х.);
2. Али ибн Иброҳим Ал-Қуммӣй (вафоти IV х. аср);
3. Муҳаммад ибн Масъуд Ал-Маъруф Бил-Иёшӣй;
4. Абу Жаъфар Ат-Тусӣй (вафоти 460 х.);
5. Ал-Фазл ибн Ал-Ҳасан Ат-Табризий (вафоти 538 х.);
6. Муҳаммад ибн Муртазо(лақаби Мулло Муҳсин Ал-Кошӣй);
7. Ҳошим ибн Сулаймон Ал-Ҳусайнӣй (вафоти 1107 х.);
8. Мавлоно Абдуллатиф Ал-Козаронӣй;
9. Муҳаммад Муртазо Ал-Ҳусайнӣй (даври XI аср);

10. Ас-Сайид Абдуллоҳ ибн Муҳаммад Ризо Ал-Алавий (1242);

11. Султон ибн Муҳаммад Ал-Хуросоний (даври XIV х. аср);

12. Муҳаммад Жавод Ан-Нажафий (вафоти 1352 х.) (Муҳаммад Ҳусайн Аз-Заҳабий. Ат-тафсир вал-муфассирун. Қоҳира. 2000 й. 7-нашр. 2-ж. 33-б.)

Юқорида номлари келтирилган муфассирлар Шийъаларнинг Имомия фирқасидан бўлиб, уларнинг ёзган тафсирлари Миср кутубхонасида мавжуд. Бу тафсирларда муаллифларнинг қай даражада ғулувга кетганларини уларни муталаа қилган толиблар осонгина тушуниб олишлари мумкин. Чунки мазкур тафсирлар мусулмонларни Қуръон оятлари маъносидан хабардор қилишдан кўра аҳли сунна вал жамоа фикрларига раддия учун ғараз билан ёзилгани яққол намоён бўлиб туради.

Шийъаларнинг «Ал-Ботиния» тоифасидан янги ажралиб чиққан «Ал-Бобия» ва «Ал-Баҳоия» фирқалари ҳақида ҳам алоҳида тўхталиб ўтиш зарур. «Ал-Бобия» фирқасининг асосчиси Мирза Али Муҳаммаддир. У бир минг икки юз ўттиз бешинчи (1235) ҳижрийда туғилган. Шийъаларнинг наздида «Боб» деб «Маҳдийнинг ноиби»га айтилади. Мирза Али ўзини 1260 йилда Боб деб эълон этди. Подшоҳ Султон Носириддин даврида Боб билан муҳолифлари ўртасида келишмовчилик кучайди. Натижада фитна бостирилиши учун «Боб»ни Табриз шаҳрида дорга осиб, ўқ билан отиб ўлдирилди. (Ўша манба, 189-б.)

«Ал-Баҳоия» фирқасининг асосчиси Баҳоуллоҳ Мирза Ҳусайн Али 1233 ҳижрийда туғилган. Унинг мазҳаби машҳур бўла бошлаганда, Султон Носириддин Шохга суиқасд уюштиришда айбланиб, қамалган ва тўрт ойдан сўнг Ироқнинг Бағдод шаҳрига сургун қилинган. У ердан Суриянинг Ақо қишлоғига қувилган ва ўша ерда вафот этган.

Ҳар икки фирқа бошлиғи ҳам ўзларининг шариъатлари Ислом шариъатини носих қилувчи эканлигини даъво қиладилар. Шунинг учун улар Қуръони Каримда келган барча аҳкомларни бузиб, янги ҳукмлар жорий қилганлар. Ҳатто «Боб» ўзи ёзган «Ал-Баён» китобидан бошқа диний китобларни ўқиш ва ўрганишни ҳаром қилган. Баҳоуллоҳ эса ўзининг «Ал-Ақдас» китобида «Боб»нинг фатвосини бекор қилади ва шундай ёзади: «Аллоҳ сизлардан «Ал-Баён» да нозил этилган «бошқа китобларни ўқимаслик» ҳукмини афв қилди. Биз сизга ўзингиз фойдаланадиган барча илмларни ўқишга ижозат берамиз». (Баҳоуллоҳ. Расоилул ислоҳ. 3-ж. 100-бет.)

Уларнинг эътиқодича, Аллоҳ гоҳ-гоҳида олимларга тушиб туради. Баҳоуллоҳ ўз китобида шундай ёзади: «Бизлар учун Аллоҳ Таъоло билан шундай ҳолатлар борки, бу ҳолатларда биз Аллоҳмиз, Аллоҳ эса биздир». (Ўша манба, ўша саҳифа.)

«Ал-Боб» ва Ал-Баҳоия» фирқалари аҳли сунна вал-жамоа фикрларига энг ашаддий душманларча муносабатда бўладилар. Аммо уларнинг тафсир соҳасида мукамал ёзилган бирорта китоблари мавжуд эмас. Аҳли сунна вал-жамоа билан мунозара учунгина зарур бўлган оятлар ёки сураларни тафсир қилишиб, мақсадларини Ботинийлар эътиқодига буриб олиб келадилар.

Баҳоуллоҳ Қуръонда келган «сирот», «закот», «сиём», «ҳаж», «каъба, «баладул ҳаром» сингари сўзларни таъвил қилиб, уларнинг баридан мурод имомлардир, дейди. Абу Жаъфар Ат-Тусий Абу Абдуллоҳ Баҳога: «Сиз Аллоҳнинг китобидаги сиротмисиз? Сиз закотмисиз?, Сиз Ҳажмисиз?» — деб сўраганда, Абу Абдуллоҳ шундай деган: «Эй биродар, биз Аллоҳнинг китобидаги сиротмиз, ҳажмиз, закотмиз, ҳаром ойлармиз, ҳаром шаҳармиз, Каъбатуллоҳмиз, қиблатуллоҳмиз ва биз Аллоҳнинг юзимиз!» — деб жавоб берган.

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. Шийъалар тоифаси асосан неча гуруҳга бўлинади?
2. Шийъалар тафсирининг «аҳли сунна вал жамоа» тафсиридан нима фарқи бор?
3. Шийъа уламоларининг машҳур тафсирларидан қайсиларини биласиз?

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Т. 2001.
2. Ад-Довудий. Табақотул-муфассирин.
3. Ан-Найсобурий. Ғароибул-Қуръон ва рағоибул-Фурқон. 30-ж.
4. Ибнул Қаййим Ал-Жавзий. Ўломул-муваққийн.
5. Ал-Итқон. Ас-Суютий, 2-ж.
6. Ал Ҳофиз ибн Ҳажар. Лисонул-мезон. 4-ж.

7. Ибн Таймийя. Муқаддимату усулут-тафсир.
8. Ар-Роғиб Ал-Исфahоний. Муқаддиматут-тафсир.
9. Имом Ал-Бухорий. Ал-Жомеъ Ас-Саҳиҳ. 1-4-жилдлар. Т. 1998.

32-МАВЗУ. ХОРИЖИЙЛАР ВА БОШҚА ЙЎНАЛИШЛАР БЎЙИЧА ЁЗИЛГАН ТАФСИРЛАР.

Дарс жадвали

- 1. Хорижийлар тафсири.**
- 2. Тасаввуф аҳли тафсири.**
- 3. Фақиҳлар тафсири.**
- 4. Илмий тафсирлар.**

1. Хорижийлар(ажралиб чиққанлар) тоифаси аслида еттинчи аср ўрталарида мусулмонлардан, яъни Ҳазрат Али ва Муовия тарафдорлари орасидан уларнинг ҳар икковига ҳам итоат этмасдан ажралиб чиққан исёнчи тоифадир. Аҳли сунна вал-жамоа уламолари: «Қайси замонда ва маконда бўлмасин, Исломий давлат раҳбарига итоат қилишдан бош тортган киши хорижийлар тоифасидан саналади»,— деб қарор қилганлар.

Уларни «Шаккокийлар» деб ҳам номланади, чунки, улар Ҳазрат Али (р.а.) га: «Сен ўз тинчлигингни ўйлаб, душманинг фойдасига ҳукм чиқардинг, шунинг учун сенинг динингга шубҳамиз бор»,— дедилар.

Ҳазрат Алидан ажралгач, Куфа шаҳридан тоғлар билан ўралган Ҳарура қишлоғига бориб макон тутганлари учун, улар «Ҳарурийлар» деб ҳам номланади.

«Биз ўзимизни Аллоҳ Таъоло йўлига сотганмиз», деганлари учун уларни «Шуротлар» ҳам дейилади.

Хорижийлар тоифаси ҳақида Имом Бухорий ўзларининг «Ал-Жомеъ Ас-Саҳиҳ» китобларида кўплаб ҳадислар ривоят қилганлар, жумладан: Абдуллоҳ ибн Умар (р. а.) ҳузурларида «Ҳарурия» ҳақида гапирилди. Абдуллоҳ дедилар:

«Расулulloҳ (с.а.в.) шундай деган эдилар: «Улар камондан ўқ отилгандек имондан тез чиқадилар».

Ибн Умар (р.а.) хорижийларни одамларнинг энг ёмони деб ҳисоблаганлар. Қозий Ал-Иёз ўзининг «Муслим саҳиҳига шарҳ» китобида Ал-Мовардийдан нақл қилишича, қадимги Ислом уламолари хорижийларнинг куфрига иттифоқ қилганлар.

Хорижийларнинг ҳар бир фирқаси ўзаро келишолмасдан кўплаб гуруҳ ва фирқаларга ажралиб кетганлар. Шунинг учун бу фирқаларнинг қайси бири асосий катта фирқа, қайси бири ажралиб чиққан кичик фирқа эканлиги уламолар ўртасида ажрим қилинмаган.

Али ибн Муҳаммад Ал-Фаҳрий «Талхисул-баён фий фирақи аҳлил-адён» китобида хорижийлар фирқаларининг сонини ўн саккизта эканлигини айтиб, уларнинг номларини қуйидагича келтирган:

«Хорижийлар тоифаси эътиқод масалалари бўйича ўн саккиз фирқага бўлиниб кетганлар ва бу фирқалар ўз йўлбошчилари номи билан: Ал-Азракийя, Ал-Ибозийя (Ибодийя), Ас-Суфурийя, Ал-Байҳасийя, Ал-Ажрадийя, Ал-Муфаззалийя, Ан-Нажадот, Ал-Авнийя, Ал-Матбахийя, Ал-Ахнасийя, Аш-Шамрохийя, Ал-Баккорийя, Ал-Бакрийя, Ал-Маълумийя, Ал-Язийдийя, Ал-Абдалийя, Ал-Мутаолийя, Ас-Салтийя, деб номланадилар»

Садрул-Ислом Абдул Қоҳир ибн Тоҳир Ал-Бағдодий Ат-Тамимийнинг «Ал-фарқ байнал-фирак» китобида хорижий фирқалар сонини йигирмата деб кўрсатилган ва биз санаб ўтган фирқалардан баъзилари ўзаро бўлиниб кетган кичик фирқалар қаторида келтирилган бўлса, баъзиларининг номи умуман айтилмаган. Уларнинг ўрнига бошқа номлар тилга олинган. Масалан: мазкур китобда хорижийлар фирқаси йигирмата дейилишига қарамасдан, 24-саҳифада 19 та фирқанинг номи, 72-саҳифада 22 та фирқанинг номи кўрсатилган. Уларнинг номлари қуйидагича:

Ал-Муҳаккимул-уло, Ал-Азориқа, Ан-Нажадот, Ас-Суфрийя, Ал-Ажорида, Ал-Хозимийя, Аш-Шуайбийя, Ал-Маълумийя, Ал-Мажхулийя, Аллоҳни истамай тоат қилувчилар, Ас-Салтийя, Ал-Ахнасийя, Аш-Шабийбийя, Аш-Шайбонийя Ал-Маъбадийя, Ар-Рашийдийя, Ал-Макрамийя, Ал-Ҳамзийя, Аш-Шамрохийя, Ал-Иброҳимийя, Ал-Воқифа, Ал-Ибозийя.

Шундай қилиб, ҳар бирини санаб ўтаман дейилса, яна ўнлаб фирқаларнинг номини келтириш мумкин. Аммо кўриниб турибдики, бир-биридан ақида масалаларида қатъий фарқ қилувчи асосий фирқалар сони ўн саккиздан ошмайди. Бироқ ана шу ўн саккиз фирқани бошқаларидан танлаб, ажратиб

олишда ёки фиркаларни номлашда уламолар ихтилоф қилганлар. Шу сабабли, Ал-Фахрийнинг китобларидаги асосий фиркаларнинг номлари билан Ат-Тамимийнинг китобларидаги асосий фиркаларнинг номлари ўртасида номувофиклик мавжуд.

Юқорида санаб ўтилган хорижийларнинг бирор фиркаси ҳам жаҳолатдан ва ўта тажовузкорликдан холи эмас. Улар ҳам Қуръонни ўзларининг ҳукм манбаълари деб биладилар. Лекин, Қуръонда ўз эътиқодларига мувофиқ оятни топсалар, уни маҳкам ушлайдилар. Агар ўз эътиқодларига қарши оятни кўрсалар, ундан четланишга, оятнинг мазмунини таъвил қилишга киришадилар.

Хорижийлар шийъаларнинг акси ўлароқ, Қуръон оятларининг фақат зоҳирига эътибор қилиб, ундан ҳам юзаки хулосалар чиқарадилар. Масалан: Хорижийларнинг Ибозий фиркаси аҳлларида бири ўзининг жориясига бир хизмат буюрди. Жория бироз имиллаб ҳаракат қилгани учун, хўжайин уни мусулмон бўлмаган арабга сотиб юборишга қасам ичди. Яқинларидан бири: «Муслима жорияни кофирга сотасанми?» — деб эътироз билдирган эди, унга:

وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا

«Аллоҳ байъни ҳалол қилди ва рибони ҳаром қилди» (Бақара, 275) — деб жавоб берди. (Ат-тафсир фид-дин. 35-бет)

Хорижий уламолардан ҳам Қуръони Каримнинг ҳамма оятларига батартиб равишда ёзилган тафсир қолмаган. Улар ҳам бошқа бидъатчи фиркалар сингари ўз эътиқодларига ва мухолифларига жавоб бериш учун керак бўладиган оятларгагина тафсир ёзганлар. Улардан ҳам кутубхоналарда бирор аломат қолмаган. Лекин Миср кутубхонасида хизмат қиладиган, Ибозия фиркаси эътиқодида бўлган Аш-Шайх Иброҳим Итфишнинг гувоҳлик беришича, хорижий уламолардан ҳам бир қанча тафсир соҳасида илмий мерос қолган. Улардан:

1. Тафсиру Абдурраҳмон ибн Рустам Ал-Форсий (III аср);
2. Тафсиру Худ ибн Маҳкам Ал-Ҳаворий (III аср);
3. Тафсиру Абу Яъқуб Ал-Варжалоний (VI аср);
4. Тафсир Доъил амал ли явмил-амал. Муҳаммад Итфиш (XIX аср)
5. Тафсиру Ҳамёнуз-зод ило дорил маъод. М. Итфиш.

Булардан 1- ва 3- рақамдаги тафсирлар мавжуд эмас, қолганлари эса мавжуд.

2. «Тасаввуф» сўзининг келиб чиқишида уламолар томонидан турли фикрлар айтилган. Баъзилар бу сўзни «суф»—юнг, деган маънодан олинган. Шунинг учун тасаввуф аҳли бошқа фахрли либослардан зухд қилиб, юнгдан тўқилган дағал кийим кийишади, дейдилар. Баъзилар бу сўзнинг ўзаги «сафо»-покиза эканлигини, яна бошқалар эса Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг замонларида «аҳли суффа»лар бўлиб, улар асосан илм ўрганиш ва ибодат билан машғул бўлардилар. Тасаввуф сўзи шундан олинган дейишади. Аммо бу охириги фикр нотўғри эканлигини Қушайрий шундай изоҳлайдилар: «Тасаввуф сўзини «суффа», «сафо» сўзларидан олинганлиги араб луғати нуктаи назаридан тўғри эмас». (Муҳаммад Ҳусайн Аз-Заҳабий. Ат-тафсир вал-муфассирун. Қоҳира. 2000 й. 7-нашр. 2-ж. 250-б. Умар Форук. Тасаввуф сирлари. Тошкент. 2001. 46-бет.)

Аммо тасаввуфнинг маъноси нафси Аллоҳнинг иродасига топшириб қўйишдир. Баъзиларнинг фикрларига қараганда, тасаввуфнинг қисқача маъноси тафаккур (Тафаккур Аллоҳнинг қудрати, малакутус-самовоти вал-арз ҳақида фикр юритиш), амал (амал - Аллоҳ буюрган барча фарз ва вожиблардан ташқари суннат ва мустаҳаб ибодатларни ҳам астойдил қилиш), дироса (дироса билмаганини ўрганиш, илм талабида бўлиш, суҳбатларни ғанимат билиш) ва сулук (сулук юқорида айтилган амалларни ўзбошимчалик билан эмас, бир муршид тариқатида юриб амалга ошириш)дир.

Тасаввуф икки қисмга бўлинади: назарий тасаввуф, амалий тасаввуф. Назарий тасаввуф назарий баҳслар ва фалсафий таълим устига қурилган бўлиб, бундай мутасаввуф Қуръони Карим оятларидан ҳам ўзи истаган назариётга мувофиқ маъно қидиради. Ҳолбуки, Қуръони Карим араб тилида инсонларни ҳидоятга чақириш учун келган дастурдир. Шунинг учун ҳар бир оятдан чиқадиган ҳукм очик-ойдин ва унга амал қилишга буюрилади. Кимларнингдир дин руҳидан узоқ бўлган назариётини исботлаш учун нозил қилинмаган. Шунга қарамасдан, баъзи тасаввуф аҳллари ўз назариётларини Қуръон оятлари билан исботлашга уринадилар ва бунинг натижасида Қуръон оятларида умуман ишора

бўлмасада, бор деб, шариат кўзлаган маънодан бутунлай узоқ бўлган, араб тили луғати ҳам кўтармайдиган шарҳларни қиладилар.

Улуғ муфассирлардан бири Муҳйиддин ибн Ал-Арабий ана шу назарий тариқатнинг шайхи саналади. Унинг муаллафотлари орасида «Ал-футуҳот Ал-Маккия», «Ал-Фусус» номли машхур китоблари борки, уларда Қуръон оятлари маъноларини ўзининг тасаввуфий-фалсафий назарияларига татбиқ қилган. Масалан, Идрис пайғамбарнинг мақоми ҳақидаги «Марям» сурасининг 57-ояти:

وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا (۵۷)

«Биз уни юксак мақомга кўтардик», — деган оятнинг тафсирида Ибн Арабий шундай дейди: «Маконларнинг энг олийси фалаклар оламининг чархпалаги айланадиган жойдир. Бу Куёш фалагидир. Идрис(а.с)нинг руҳоний мақомлари ўша жойдадир. Унинг тагида етти фалак мавжуд. Устида ҳам етти фалак мавжуд. Идриснинг мақомлари ўн бешинчи фалакдадир».

«Ар-Роҳман» сурасининг 19-20-оятлари

مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ (۱۹) بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ (۲۰)

«У икки денгизни бир-бирлари билан учрашадиган қилиб (ёнма-ён) оқизиб қўйди. (Аммо) у иккисининг ўртасида бир тўсик бўлиб, улар (ўша тўсикдан) ошиб ўтмаслар»—тафсирида Ибн Ал-Арабий, бу инсон жисмига ишора эканлигини, икки денгизнинг бири инсоннинг жисми, иккинчиси эса унинг руҳи эканлигини, иккови ҳеч қачон аралашиб кетмаслигини таъкидлайди. (Адан кўрфази билан Қизил денгиз туташган Боб Ал-Мандаб бўғозида ва Атлантика океани билан Ўрта Ер денгизи туташган Гибралтар бўғозида икки денгиз суви аралашиб кетмайди. Бу мўъжизани тан олган машхур сайёх капитан Кусто Қуръоннинг илоҳий мўъжиза эканлигига имон келтирган.(А. Мансур. Қуръон таржималари. 531-бет.)

Ибн Ал-Арабий тасаввуфи «вахдатул вужуд»(Аллоҳ билан инсон вужудининг бирлашуви)ни ёқлагани учун Қуръони Каримнинг жуда кўп оятларини, масалан, «Нисо» сурасининг 1-ояти, «Фажр» сурасининг 29-30-оятлари, «Оли Имрон» сурасининг 191-ояти ва «Шамс» сурасининг 9-10-оятлари маъноларини мажбурий равишда ўз эътиқоди тарафга буради ва оятлардан бундай маънолар чиқмаса ҳам, раъй билан ўзи хоҳлаган маънони ифода этади. (Муҳаммад Ҳусайн Аз-Заҳабий. Ат-тафсир вал-муфассирун. Қоҳира. 2000 й. 2-ж. 253-б.)

Бундай тасаввуфий назарий усулда ёзилган мукаммал тафсирларнинг ўзи мавжуд эмас, балки юқорида келтирилган мисоллар ҳам Ибн Ал-Арабийнинг алоҳида тафсир китобидан эмас, балки, «Ал-футуҳот Ал-Маккия» ва «Ал-Фусус» китобларидан олинган терма фикрлардир. Агар шундай мукаммал тафсир бўлганда ҳам, уни қабул этмаслик муҳимдир. Чунки, Қуръон оятларини раъй билан тафсир қилиш, хусусан, «вахдатул вужуд» эътиқодини даъват қилиш аҳли сунна вал-жамоа назарида хатодир.

Тасаввуфий тафсирларни(булар «тафсири ишорий» дейилади) қуйидаги шартлар мавжуд бўлса, қабул этиш мумкин:

1. Ишорий тафсир Қуръони Карим оятининг зоҳири маъносига тескари бўлмаса;
2. Ишорий тафсирни тасдиқловчи шаръий ҳужжат бўлса;
3. Ишорий тафсирнинг зиддига шаръий ёки ақлий ҳужжат бўлмаса;
4. Ишорий тафсир олими оятнинг ботиний маъносини тафсир қилишдан олдин зоҳирий ҳукмини билса.

Аввалда номлари зикр этилган муфассир уламолардан Ал-Байзовий ва Аз-Замахшарийлар ўз тафсирларида ишорий маъноларга аҳамият бермаганлар ва Қуръони Каримнинг фақат зоҳирий тафсирига урғу берганлар.

Ан-Найсобурий ва Ал-Олусийлар ўз тафсирларида асосан оятларнинг зоҳирий маънолари тафсирини биринчи ўринга қўйган бўлсаларда, баъзи оятларнинг ишорий маъноларини ҳам тафсир қилганлар.

Муфассирлардан Саҳл Ат-Тасаттурий ишорий тафсирни биринчи ўринга қўйиб, баъзи ўринларда зоҳирий тафсирга ҳам эътиборни жалб қилган.

Абу Абдурахмон Ас-Суллабий эса ўз тафсирида оятларнинг зоҳирий тафсиридан воз кечиб, бутун ҳиммати ва ижтиҳодини ишорий тафсирга бағишлаган.

Ибн Ал-Арабий ҳам ўз тафсирида зоҳирий тафсирдан бутунлай юз ўгириб, тасаввуфий назарий ва тасаввуфий ишорий тафсирга бел боғлаган. (Ўша манба, 306-бет.)

Тасаввуфий назарий ва ишорий тафсирлардан тушунча ҳосил бўлиши учун Ибн Арабийнинг юқорида келтирилган баъзи оятларга қилган тафсири кифоя қилади.

3. Аллоҳ Таъоло Қуръони Каримни фикҳий ҳукмлар билан нозил қилган. Фикҳий ҳукмлар асосан инсоннинг дунёвий ва ухравий ишларини яхшилаш, тартибга солиш, яхшиси билан ёмонини ажратиш учун юборилган. Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг даврларида саҳобалар Қуръондаги фикҳий ҳукмлар ҳар бир мусулмонга қандай масъулият юклашини билганлар. Агар фикҳий масалаларда бирор мушкуллик пайдо бўлса, дарҳол унинг ечимини Расулulloҳ (с.а.в.)дан билиб олардилар.

Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг вафотларидан сўнг бундай ҳукмларни ҳал этишда аввал Қуръонга, кейин Суннатга, ундан кейин эса ўз ижтиҳодларига суяниб амал қилар эдилар. Қуръон оятларидан чиқадиган ижтиҳодий ҳукмларда саҳобаларнинг ҳаммалари ҳам ҳамфикр бўлмас эдилар. Масалан, эри ўлган ҳомиладор аёлнинг иддасида Умар(р.а.) боласи туғилишини шарт қилдилар. Ҳазрат Али(р.а.) эса тўрт ойу ўн кун билан бола туғилиши муддатлари(икки муддатнинг)нинг узунроғини шарт қилдилар.

Вафот этган аёлнинг эри ва ота-онаси ҳаёт бўлса, уларга тегадиган мерос тўғрисида Ибн Аббос(р.а.) ва Зайд ибн Собит(р.а.) ўрталарида ҳам ихтилоф бўлган. Ибн Аббос(р.а.): «Мероснинг ярми эрига, учдан бири онасига, қолгани эса отасига берилади», — деб фатво чиқардилар. Зайд ибн Собит(р.а.) эса: «Мероснинг ярми эрига, қолган ярми учга бўлиниб, бир ҳиссаси онасига, икки ҳиссаси отасига берилади», — деб фатво бердилар. (Мухаммад Хусайн Аз-Заҳабий. Ат-тафсир вал-муфассирун. Қоҳира. 2000 й. 7-нашр. 2-ж. 319-б.)

Саҳобалар орасидаги фикҳий масалалардаги бундай ихтилоф оммавий мусулмонлар орасига кирганда жиддий тус олди ва натижада фикҳий мазҳаблар вужудга кела бошлади.

Натижада аҳли сунна вал-жамоа мазҳаблари қаторида турли фирқалар ҳам ўз мазҳаблари бўйича ҳукмлар чиқарилган тафсирларни бирин-кетин юзага чиқара бошладилар.

Ханафий мазҳабида: Жассос номи билан машҳур бўлган Абу Бакр Ар-Розий (вафоти 379 х.) «Аҳкомул-Қуръон» номли фикҳий тафсир ёздилар. Бу тафсир катта-катта уч жилдда нашр этилган.

Мулло Жуюн номи билан машҳур бўлган Аҳмад ибн Абу Саъид (XI аср) «Ат-тафсирот ул-аҳмадия фий баён илоёт иш-шаръия» номли фикҳий тафсир ёзди. Бу тафсир Ҳиндистонда катта китоб шаклида нашр қилинди.

Шофеъий мазҳабида: Абул Ҳасан ат-Табарий (вафоти 504 х.) «Аҳкомул-Қуръон» номли фикҳий тафсир ёзди. Бу тафсирнинг катта ҳажмдаги қўлёзмаси Миср ва Ал-Азҳар кутубхоналарида сақланмоқда.

Шаҳобиддин Абул Аббос Аҳмад ибн Юсуф ал-Ҳалабий (вафоти 756 х.) «Ал-қовлул ваҷиз фий аҳкомил Китобил-азиз» номли фикҳий тафсир ёзган. Муаллифнинг ўз қўли билан ёзилган қўлёзма Ал-Азҳар кутубхонасида сақланмоқда.

Али ибн Абдуллоҳ Маҳмуд Аш-Шанфакий (IX аср х.) «Аҳкомул Китобил-мубин» номли тафсир ёзган. Бу асар муаллифнинг қўлёзмаси сифатида Ал-Азҳар кутубхонасида сақланмоқда.

Жалолиддин Суютий (вафоти 911 х.)нинг «Ал-Иклил фий истинботит-Танзил» номли фикҳий тафсири ҳам Ал-Азҳар кутубхонасида сақланмоқда. (Мухаммад Хусайн Аз-Заҳабий. Ат-тафсир вал-муфассирун. Қоҳира. 2000 й. 7-нашр. 2-ж. 322-б.)

Моликий мазҳабида: Абу Бакр ибн Ал-Арабий (вафоти 543 х.) «Аҳкомул-Қуръон» номли фикҳий тафсир ёзган. Бу тафсир икки жилдда нашр этилган.

Абу Абдуллоҳ Ал-Қуртубий (вафоти 671 х.) «Ал-Жомий ли-аҳкомил Қуръон» фикҳий тафсирини ёзган. Бу китоб Дорул-кутуб нашриёти томонидан кўп жилдли нусхада нашр этилган. (Ўша манба ва саҳифа)

Зайдия мазҳабида: Хусайн ибн Аҳмад Ан-Нажарий (VIII аср х.) «Шарҳул хомса миа оят» номли

фикҳий тафсир ёзган. Лекин у ҳозир мавжуд эмас.

Шамсиддин ибн Юсуф ибн Аҳмад (IX аср ҳ.)нинг «Ас-самаротул ёниъа вал-аҳком ул-возиҳат ул-қотиъа» номли фикҳий тафсири Миср кутубхонасида сақланмоқда.

Муҳаммад ибн Ал-Ҳусайн ибн Ал-Қосим (XI аср ҳ.) «Мунтаҳо Ал-маром шарҳу оётил-аҳком» номли тафсир ёзган бўлса ҳам, ҳозирча бу тафсир топилган эмас. (Ўша манба, 323-б.)

Имомия мазҳабида: Микдод Ас-Суюрий (VII аср ҳ.) «Канзул-Фурқон фий фикҳил Қуръон» номли тафсирини ёзган. Бу тафсир ҳам Миср кутубхонасида мавжуд. (Муҳаммад Ҳусайн Аз-Заҳабий. Ат-тафсир вал-муфассирун. Қоҳира. 2000 й. 7-нашр. 2-ж. 323-б.)

4. «Илмий тафсир» иборасидан мурод Қуръони Карим оятларининг таркибий тузилишидаги истилоҳларни, илмий тушунчаларни аниқлашдир. Ана шу илм билангина оятлар маъноларидан ижтиҳодий ва фалсафий фикрлар, хулосалар чиқариш мумкин. Илмий тафсир уламоларининг фикрларига қараганда, Қуръони Карим диний-эътиқодий ва диний-илмий илмлардан ташқари дунё илмларининг барча турларини ҳам ўзида мужассам қилган.

Улуғ муфассир ва калом илмининг билимдони Имом Ғаззолий «Ихёу улумид-дин» китобида шундай ёзади: «Шубҳасиз, Қуръони Карим етмиш етти минг икки юз илмни ўз ичига олган. Унинг ҳар бир сўзи бир илм. Ҳар бир сўзнинг эса зоҳири ва ботини, чегараси ва чегара билмас олий мартабаси бор. Демак, бир сўзда тўрт илм мавжуд». (Имом Ғаззолий. Ихё ул-улум. 3-ж. 135-бет)

Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.) шундай деганлар: «Аввалгиларнинг ҳам ва кейингиларнинг ҳам илмларини билишни ким хоҳласа, у Қуръонни тафаккур қилсин». (Ўша манба.)

Имом Ғаззолий ўз сўзини давом эттириб, шундай дейди: «Илмнинг барчаси Аллоҳнинг феъллари ва сифатлари ҳаддига дохилдир. Қуръони Карим эса Аллоҳнинг зоти, феъллари ва сифатларини шарҳ қилади. Бу илмлар чексиз бўлиб, Қуръон уларнинг мажмаъига ишора қилади. Эътибор қилган одамларга тушуниш мушкул туюлган нарсалар ҳақида ҳамда назариёт ва маъқулотларида турлича фикрда бўлган одамларга Қуръони Каримда рамз ва далолатлар борки, уларни фақат тадаббур, тафаккур қилувчи, фаросат аҳли бўлган кишиларгина идрок эта оладилар». (Ўша манба.)

Имом Ғаззолий ўзининг «Жавоҳирул Қуръон» номли тафсирида ҳам Қуръон илмлари борасидаги суҳбатларини давом эттириб, жумладан шундай дейди: «Қуръон илмлари икки қисмдир. Биринчиси садаф ва қобиқ илми (Бу илм билан Қуръон оятларининг таркибий ва зоҳирий қисми ўрганилгани учун мағизнинг устидаги данаги ёки марвариданинг устини қоплаб турувчи ғилофга ташбеҳ қилинган) бўлиб, у луғат, наҳв (грамматика), қироатлар, араб ҳарфларининг талаффузи ва зоҳирий тафсир илмини ўз ичига олади.

Иккинчиси мағиз илми бўлиб, у тарихий қиссалар, калом, фикҳ, усулул-фикҳ, Аллоҳ ва охиратни билиш, шариат илмида тўғри юриш, тариқат йўлини танлаш илмларини ўз ичига олади». (Имом Ғаззолий. Жавоҳирул Қуръон. Курдистон матбааси. 1329 х. 21-31-бетлар.)

Имом Ғаззолий мазкур китобида тиббиёт, астрономия, кимё, физика, биология, сеҳр, тилсим ва бошқа илмлар ҳақида гапириб, уларнинг барчаси Қуръонда мавжуд эканлигини, бу илмларнинг барчасини гарчи имконият бўлмаса ҳам, инсон ўрганишга ҳаракат қилиши лозим эканини айтади ва Аллоҳ Таъоло бу илмларнинг барчасининг ягона соҳиби эканлигига ишора қилади. Масалан, дард ва шифо ҳар иккиси ҳам Аллоҳнинг феълидир. Аллоҳ Таъоло Қуръонда Иброҳим (а.с.) тиллари билан ўзининг бу феълига ишора қилиб шундай дейди:

وَإِذَا مَرَضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ (٨٠)

«Касал бўлганимда, Унинг Ўзи менга шифо берур». (Шуаро, 80.)

Аллоҳнинг ягона шу феълнинг сир-асрорини тиб илмидан хабардор бўлган олимгина билиши мумкин.

Қуръони Каримнинг куйидаги оятлари мазмунини ҳам фақат астрономиядан хабардор одамгина тушуниши мумкин:

الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ (٥)

«Қуёш ҳам, ой ҳам(аниқ) ҳисоб билан(жорийдир)». (Ар-Роҳман, 5.)

هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسَ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا وَقَدَرَهُ مَنَازِلَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِّينَ وَالْحِسَابَ مَا خَلَقَ اللَّهُ ذَلِكَ إِلَّا بِالْحَقِّ يُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ (۵)

«У қуёшни зиё таратувчи ва ойни нур (сочувчи) этган ҳолда йилларнинг ададини ва (вақт ўлчовларидаги) ҳисобни билишларингиз учун уни(ойни) манзил (бурж)ларга (бўлиб) ўлчаб қўйган зотдир». (Юнус, 5)

وَحَسَفَ الْقَمَرُ (۸) وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ (۹)

«Ой ҳам тутилганда, қуёш ва ой бирлаштирилганда...». (Қиёмат, 8-9.)

ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ

«Аллоҳ кечани кундузга киритади ва кундузни кечага киритади». (Ҳаж, 61.)

أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى وَأَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ (۲۹)

«Аллоҳ кечани кундузга киритишини, кундузни кечага киритишини ҳамда қуёш ва ойнинг ҳар бирини белгиланган муддатга жорий бўладиган қилиб бўйсундириб қўйганини ва Аллоҳ шакшубҳасиз қилаётган амалларингиздан огоҳ эканини кўрмадингизми?!» (Луқмон, 29.)

وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ (۳۸)

«Қуёш (тинмай) ўз қароргоҳи томон жорий бўлур. Бу қудратли ва билимли Зотнинг ўлчовидир». (Ёсин, 38.)

Аллоҳ Таъолонинг қуйидаги ояти маъносини ҳам фақат инсоннинг ички ва ташқи аъзоларининг билимдонлари — тиббиёт мутахассисларигина тушуниши мумкин. Аллоҳ айтади:

الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوَّاكَ فَعَدَلَكَ (۷) فِي أَيِّ صُورَةٍ مَا شَاءَ رَكَّبَكَ (۸)

«У (Аллоҳ) сени яратиб, сўнг (барча аъзоларингни) тиклаб, сўнг(қоматингни) рост қилиб қўйган Зот-ку! У сени Ўзи қайси суратни хоҳлаган бўлса (ўша суратда) таркиб топдирди-ку!». (Инфитор, 7-8.)

Жалолиддин Ас-Суютий ҳам «Ал-Итқон» номли китобининг олтмиш бешинчи бобида, «Ал-Икклил фий истинботит-Танзил» китобида илмий тафсир борасида оят ва ҳадислар келтириб сўз юритган. Ас-Суютийнинг фикрича ҳам, Аллоҳ Таъоло Қуръонда бирор илмни унутмай зикр этган. Аллоҳ айтади:

مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ

«Китобда (Лавҳул махфузда) бирор нарсани (ёзмасдан) қолдирмаганмиз». (Анъом, 38.)

وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ

«Сизга ҳамма нарсани баён қилиб берувчи... Китоб (Қуръон)ни нозил дилдик». (Наҳл, 89.)

Имом Ат-Термизий ривоят қилган ҳадисда Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Яқин келажақда фитналар бошланади». «Фитнадан нима билан чиқилади?» — деб сўралди. Расулуллоҳ (с.а.в.): «Аллоҳнинг Китоби билан. Чунки унда сизлардан аввалгиларнинг ҳам, сизлардан кейшгиларнинг ҳам ва

ўрталарингиздаги қавмларнинг ҳам хабарлари ёзиб қўйилган».(Мухаммад Хусайн Аз-Заҳабий. Ат-тафсир вал-муфассирун. Қоҳира. 2000 й. 7-нашр. 2-ж. 350-351- бетлар.)

Абу Хурайра (р.а.) ривоят қилган ҳадисда Расулуллоҳ (с.а.в.) дедилар: «Агар Аллоҳ Таъоло бирор нарсани унутган бўлганда, заррани, исирик уруғини ва чивинни гапирмаган бўларди». (Ас-Суютий. Ал-Итқон. 2-ж. 136-бет.)

Саъид ибн Мансур Ибн Масъуд(р.а.)дан қилган ривоятда, у киши дедилар: «Ким илм ўрганмоқчи бўлса, Қуръони Каримни ўргансин. Чунки унда аввалги ва охиргиларнинг хабари мавжуд». (Ас-Суютий. Ал-Иклил. 2-бет.)

Имом Ас-Суютий Қуръони Каримда фаросатли одамлар учун барча нарсага ишора бор деган сўзларининг исботи сифатида шундай далилни келтирадилар: «Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг умрлари олтмиш уч йил комил эканлигига Аллоҳ Таъоло ушбу оятда ишора этган:

وَلَنْ يُؤَخِّرَ اللَّهُ نَفْسًا إِذَا جَاءَ أَجَلُهَا

«Аллоҳ бирор жонни ажали келганида кечга қолдирмас». (Мунофиқун, 11.)

Яъни ушбу оят Қуръони Каримнинг олтмиш учинчи сураси ниҳоясида келган ва ундан кейинги сура эса «Тағбун»дир. Пайғамбаримиз(с.а.в.)нинг вафотларидан сўнг саҳобалар учун ҳам «алданиб қолиш куни» бўлди, яъни армонда қолдилар. (Ас-Суютий. Ал-Итқон. 2-ж. 136-бет.)

Абул Фазл Ал-Марисий илмий тафсир ҳақида шундай дейди: «Қуръон аввалгилар ва охиргиларнинг илмларини ўзида жам қилган, шу маънодаги, Қуръондаги илмнинг ҳақиқати аввало, Аллоҳда жам бўлган, кейин муайян қисми Расулуллоҳ (с.а.в.)да жам бўлган, ундан баъзисига эса тўрт халифа, Ибн Масъуд, Ибн Аббос (р.а.) каби саҳобалар эга бўлганлар. (Ас-Суютий. Иклил. 2-бет.) Тобеъийлар ҳам ана шу комил илмдан насибадор бўлганлар. Кейин эса одамларнинг ҳиммати камайиб, саҳобалар ва тобеъийлар кўтарган илм юкини кўтара олмай қолдилар. Ҳар ким илоҳий илмни ўз йўлларига буриб олишга ҳаракат қилиб, ўзларининг мазҳаблари ва эътиқодларига муносибини олиб, қолганини тарк эта бошладилар. Натижада Қуръони Каримнинг илм денгизидан ҳар ким ўзи учун ариқ қазиб олди. Бунинг оқибатида бир-биридан фарқ қиладиган илм тармоқлари юзага келди ва курролар (Ибн Аббос(р.а.) шундай деганлар: «Мен туямнинг ипини йўқотиб қўйсам ҳам, уни Қуръони Каримдан топардим. (Қуръонда айтилмаган гап қолмаганлигига киноя), нуҳотлар (Қуръонни ёд олган ва тажвид билан, ўзига хос оҳанг билан ўқийдиган кишилар), муфассирлар, усулчилар, фақиҳлар, фуруъчилар, тарихчилар, воизлар ёки хутаболар, фароизчилар, мунажжимлар, балоғатчилар (Қуръон оятлари таркибини, сўз тузилишини таҳлил қилувчи тилшунослар), ишоратчиларга бўлиниб, битта Қуръоннинг турли мутахассислари пайдо бўлди. Ундан ташқари Қуръон оятларида очиқ ёки ишора билан зикр этилган сўзлардан тиб, мантик, астрономия, ҳандаса, математика, турли касбхона, масалан, тикувчилик, темирчилик, дурадгорлик, йигирувчилик, тўкувчилик, бўёкчилик, деҳқончилик, ов қилиш, ғаввослик, ойна яшаш, сопол иши—кулолчилик, кемачилик, ёзувчилик, новвойлик, ошпазлик, кир ювувчилик, қассобчилик, тижоратчилик, тош йўнувчилик, мерганлик илмлари авж олдики, бу илмларнинг масдари ҳам Қуръон бўлди, яъни шу касблар Қуръони Каримда зикр этилган.

Демак, хулоса қилиб айтганда, Қуръони Карим барча илмларнинг мажмаъи бўлгани учун ҳам, Қуръон тафсирларида уламолар турли мавзуларни кўтарганлар ва илмлар тармоғини ривожлантирганлар.

Ўтилганларни такрорлаш учун саволлар

1. Хорижийлар тоифаси қачон пайдо бўлган?
2. Хорижийларнинг қандай фирқаларини биласиз?
3. Тасаввуф аҳли тафсири деганда қандай тафсир тушунилади?
4. Фақиҳлар тафсирида нималарга кўпроқ эътибор қаратилади?
5. Илмий тафсир деб қандай тафсирни назарда тутилади?

Тавсия этилувчи ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. Т. 2001.
2. Ад-Довудий. Табакотул-муфассирин.
3. Ан-Найсобурий. Ғароибул-Қуръон ва рағоибул-Фурқон. 30-ж.

4. Ибнул Қаййим Ал-Жавзий. Ўломул-муваққиъийн.
5. Ал-Иткон. Ас-Суютий, 2-ж.
6. Ал-Ҳофиз ибн Ҳажар. Лисонул-мезон. 4-ж.
7. Ибн Таймийя. Муқаддимату усулут-тафсир.
8. Ар-Роғиб Ал-Исфahоний. Муқаддиматут-тафсир.
9. Имом Ал-Бухорий. Ал-Жомеъ Ас-Саҳиҳ. 1-4-жилдлар. Т. 1998.